

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ДВНЗ “ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА”**

**ВІСНИК
ПРИКАРПАТСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

ІСТОРІЯ
Випуск 22

Видається з 1995 р.

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
2012

УДК 93/94
ББК 63
В53

*Затверджено до друку
вченою радою Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника (протокол № 12 від 27 грудня 2012 р.).*

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора й кандидата історичних наук (постанова президії ВАК України від 14 квітня 2010 р. № 1-05/3)

Редакційна рада: д-р філол. наук, проф. В.В.ГРЕЩУК (*голова ради*); д-р юрид. наук, проф. В.А.ВАСИЛЬЄВА; д-р філос. наук, проф. С.М.ВОЗНЯК; д-р філол. наук, проф. В.І.КОНОНЕНКО; д-р іст. наук, проф. М.В.КУГУТЯК; д-р пед. наук, проф. Н.В.ЛИСЕНКО; д-р фіз.-мат. наук, проф. Б.К.ОСТАФІЙЧУК; д-р фіз.-мат. наук, проф. А.В.ЗАГОРОДНЮК; д-р хім. наук, проф. Д.М.ФРЕЙК; д-р політ. наук, проф. І.Є.ЦЕПЕНДА.

Редакційна колегія: д-р іст. наук, проф. М.В.КУГУТЯК (*голова редколегії*); д-р іст. наук, проф. В.В.ГРАБОВЕЦЬКИЙ; д-р іст. наук, проф. Л.О.ЗАШКІЛЬНЯК; д-р іст. наук, проф. О.Ю.КАРПЕНКО; д-р іст. наук, проф. П.С.ФЕДОРЧАК; д-р іст. наук, проф. О.С.ЖЕРНОКЛЕСВ; канд. іст. наук, доцент Л.В.ЩЕРБІН (*відповідальний секретар*).

Адреса редакційної колегії:
76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,
Інститут історії і політології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
Тел.: 59-61-03.

Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2012. Вип. 22. 218 с.

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені етносоціальним і національно-культурним процесам в Україні, актуальним проблемам історії зарубіжних країн, джерелознавства й історіографії, етнології, а також праці молодих науковців.

Newsletter Precarpathian University. History. 2012. Issue 22. 218 s.

This book contains scientific articles dealing with actual historical problems of ethno-social and national-cultural processes in Ukraine, history of foreign countries, historical sources studies, historiography, ethnology and the research results of the beginning scientists.

© Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2012
© Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2012

УДК 355.422: 94(477.83/.86)

ББК 55 63.3 (4 Укр.)

*Володимир Кройтор***ПОКУТТЯ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст.**

Землі південно-східної частини Галичини тривалий час у XII–XV століттях були об'єктом чужоземної експансії сусідніх держав. Найбільш гостра боротьба за них велася між польським королівством та молдовськими господарями. Майже півтора століття ворожба завершилася битвою під тодішньою галицькою фортецею Обертином (нині село в складі Тлумацького району Івано-Франківської області). Молдовський господар Петру Рареш із своїм військом у цій битві зазнав тяжкої поразки від армії польського короля влітку 1531 р. У результаті цього землі Покуття залишилися в складі польського королівства на 250 років.

Ключові слова: *Покуття, Петру Рареш, воєвода, фортеця, артилерія, польська корона.*

Міжнародні відносини Центрально-Східної Європи до цього часу залишаються маловивченими у вітчизняній історичній літературі через брак документальних матеріалів і відсутність альтернативних інформаційних ресурсів. Разом з тим майбутні євроінтеграційні перспективи України відкривають перед історичною наукою можливості значно розширити параметри аналітичних досліджень тісно пов'язаних між собою подій всесвітньої історії. Зокрема це торкається першої половини XVI століття, коли на історичній авансцені Покуття відбулися доленосні події, що на декілька століть після того визначили долю цілих народів. Тому актуальність цієї статті не може викликати ніяких сумнівів.

Об'єктом нашого дослідження є польсько-молдовські політичні відносини, а предметом – еволюційні історичні процеси, пов'язані з боротьбою за Покуття – найважливішого стратегічного форпосту Південно-Східної Європи XVI століття. Завдання дослідження полягає в ретроспективному аналізі тогочасної міжнародної ситуації, що склалася в період апогею молдовсько-польської боротьби за Покуття.

Покуття в міжнародних відносинах XVI століття стало об'єктом дослідження окремих істориків за кордоном, особливо в Румунії. Це, зокрема, роботи Флоріна Константіну та Міхая Шекелі, які безпосередньо аналізують історичну діяльність молдовських господарів Стефана Великого та Петру Рареша. Вітчизняні ж дослідники лише дотично звертають увагу на ці постаті в контексті молдовсько-польського і молдовсько-турецького протистояння, частково згадуючи Обертинську битву 1531 р. Однак в основному поки що відсутній детальний аналіз складових міжнародних обставин, пов'язаних із долею Покуття, яке в першій половині XVI століття вважалося геополітичним центром Центрально-Східної Європи.

Ця стаття через залучення зарубіжних матеріалів дає можливість розширити фактологічну базу наукових пошуків.

Варто зауважити, що в XVI столітті Покуття було найбільшим об'єктом територіальних домагань у Центральному і Східноєвропейському регіонах. Воно виявилось головним подразнюючим чинником у суперечці між Молдовою, яке тоді набирало міжнародної ваги, і вже достатньо розвиненою Польщею, яка прагнула утвердитись на європейському континенті як безсумнівний лідер Центрально-Східної Європи.

Доленосні події в першій половині XVI ст. істотно позначилися на долі Покуття на декілька століть опісля. Це був період загальносвітової трансформації суспільства та утвердження нового типу економічних відносин між народами. У цей час розпочалася колонізація Америки, яка привела до появи дешевого американського золота і срібла, а це у свою чергу спровокувало різке зростання цін на продукти та розвиток товарного господарства в Європі та фільварків в Україні.

Формування товарно-грошових відносин стимулювало розвиток банківської сфери і ринкові взаємини, які почали витіснити архаїчне натурально-замкнуте виробництво. Ці важливі епохальні зрушення співпали з початком Реформації, яка привела до формування нової ідеології прогресивного європейського суспільства та початку утворення сучасної нації як провідної суспільної сили державотворчих і стабілізуючих процесів цивілізаційного поступу. Все це відбувалося в умовах розвитку Ренесансу, який на початку XVI ст. перемістився і в Україну. Ідеологія Відродження стала основою формування новітньої української нації, передумовою її виходу на міжнародну арену нового часу.

Вирішальною подією, що визначила долю Покуття, а разом з тим і міжнародних відносин у всьому регіоні на тривалий історичний період, стала Обертинська битва. До недавнього часу ця битва в українській історичній науці була ще недостатньо висвітлена, оскільки вважалося, що вона не зачіпала інтереси українського народу. Однак вона мала велике історичне значення, тому що її результати радикальним чином змінили геополітичну ситуацію в центрально-східноєвропейському регіоні на більш як два століття та визначили тенденції розвитку міжнародних відносин у Східній Європі.

Ця битва була одночасно ареною зіткнення двох унікальних і харизматичних особистостей того часу – польського гетьмана Яна Тарновського та молдовського господаря Петру Рареша.

Протягом багатьох десятиліть війська Молдови захоплювали Покуття, грабували й руйнували фортеці, разом з ними міста і села, починаючи від пограничного Снятина і до Галича, Рогатина, Теробовлі. У той самий час війська польських королів також грабували населені пункти північної частини Молдови (особливо теперішньої Буковини, яка входила в той час до складу Молдови).

Як для Польщі, так і для Молдови українські землі були чужими, ними торгували, віддавали як придане, дарували, віддавали в заставу. Від цього страждала Галицька і Буковинська землі, руйнувалися населені пункти, нищилися ліси й посіви, гинули люди.

У серпні 1531 року під Обертином відбулася вирішальна битва між молдовським князівством й польським королівством. У ній загинули найдосвідченіші молдовські воїни і частина польського війська [2, с.273]. Цій битві передували важливі події в історії взаємовідносин між обома державами. Вони певним чином дають можливість розкрити обставини, що привели до молдовсько-польського протистояння і зрозуміти їх характер.

Румунські історики, які досліджують визначену нами проблематику, практично одноставно стверджують, що задовго до Обертинської битви в 1388 та в 1411 рр. польський королівський двір двічі позичав велику кількість грошей у молдовських воєвод Петра Мушата та Александра Доброго. Король Владислав Ягайло дав гарантію, що, коли гроші не будуть повернуті через два роки, Молдові будуть передані в заставу міста Снятин і Коломия, а також землі Покуття “між Дністром, Черемошом і Карпатами та містом Галич” [7, р.646].

Тут слід звернути увагу на те, що молдовська держава була значно молодшою від польської, в якій вже був налагоджений державний механізм із чітко розподіленими зовнішніми і внутрішніми його функціями, а в Молдові він лише проходив стадію становлення й адаптації, тому для неї в цей час були характерними постійні внутрішні конфлікти між боярськими угрупованнями за владу, що приводило до частоті зміни правителів у державі та невизначеністю її пріоритетів у зовнішній політиці.

До цього варто зауважити, що деякі воєводи Молдови, шукаючи захисту в польських королів під час міжусобної боротьби за престол і, перебуваючи у родинних зв'язках з польським двором, замовчували як про позичені гроші, так і про заставлене Покуття. Інші з них намагалися відвінувати своїх доньок покутською землею або, дово-

дячи свою приязнь до польської корони, заявляли, що вони відмовляються від боргу і від заставленої землі. У свою чергу ті воєводи, які відчували силу, вимагали від польської держави віддавати землі, заставлені нею в борг. Для цього вони часто спрямовували свої війська в Покуття, користуючись тривалим і зтяжним польсько-турецьким протистоянням і систематичними та руйнівними татарськими набігами.

Молдовське військо силою захоплювало польські гарнізони й міста, забиравало майно, худобу й насильно переселяли галичан до Молдови. Зважаючи на те, що в Молдові селянам жилося заможніше, галицькі селяни не заперечували проти такого переселення [7, р.642–644]. У свою чергу, війська польської корони не залишалися в боргу, вони не лише виганяли молдован з Покуття, але захоплювали силою землі Молдови і руйнували міста Хотин, Чернівці, Дорогой, Ботошань, Штефанешти. За правління молдовського господаря Богдана Сліпого після спустошливих взаємних походів між Молдовою і Польщею в 1510 р. було укладено мирну угоду, за якою питання належності Покуття передавалося волі короля Владислава Угорського як свого роду третейського міжнародного арбітра.

Перша половина XVI ст. – період економічного, культурного та політичного піднесення Польщі. У цей час її тривала боротьба з різними зовнішніми ворогами на заході й півдні сприяла зміцненню національної самосвідомості та поступового перетворення в регіонального лідера та однієї з найсильніших держав Європи. На відміну від нього молдовське князівство перебувало у васальній залежності від Туреччини, але у внутрішніх справах зберігало самостійність. Турецькі султани затверджували його правителів, а молдовське військо було зобов'язане брати участь у турецьких військових походах. Щороку Молдова повинна була сплачувати султанові данину грішми, яка постійно зростала.

Вигідне геополітичне розташування, відсутність кріпосного права, розвиток торгівлі, зростання міст стимулювали розвиток товарного виробництва та утвердження ринкових відносин. Молдова поступово посилювала свою геополітичну присутність у регіоні. З 1527 року воєводою Молдови став другий (позашлюбний) син Стефана III Великого Петру IV Рареш, який поставив собі мету поступово, рішуче і наполегливо домогтися незалежності від Туреччини [8, р.104–106]. Варто звернути увагу, що Петру IV прийшов у Молдові до влади через рік після перемоги турецької армії над угорською в битві під Мохачем. Із 1520 р. на султанському престолі був найвидатніший правитель Європи XVI століття Сулейман I Пишний, чоловік Роксолани. Він збільшив суму сплати данини для Молдови із 8 до 10 тисяч золотих у рік.

Для врегулювання взаємовідносин з Польщею до Молдови прибув у березні 1528 року маршал польської корони Станіслав Ходецький. Обидві сторони домовилися скликати “спеціальну конференцію”, на якій комісари Польщі й Молдови повинні врегулювати всі суперечності мирним шляхом. Але ні в 1528, і в 1529 роках польська сторона на переговори не з'явилася. На польсько-молдовському кордоні затримували кур'єрів від Петру Рареша до короля Польщі. Між воєводою і королем продовжувалося кілька років листування, в якому кожна сторона доводила свою правоту на володіння Покуттям. Але ні листування, ні переговори позитивних результатів не дали [8, р.107].

За діями Молдови й Польщі уважно стежили угорський король та турецький султан, від яких значною мірою залежала доля покутських земель. Петру IV Рареш вирішив, що настав час захопити Покуття. Незадовго до цього він втрутився в угорські справи, куди послав своє військо, яке забезпечило успіх у боротьбі за владу його ставленику Яношу Запольяї. П.Рарешу вдалося також налагодити стосунки й заручитися моральною підтримкою в московського та литовського князів [9, р.69–72].

У серпні 1530 р. Петру Рареш послав до короля Польщі своїх послів з вимогою повернути землі, заставлені за неповернуті борги, інакше він буде змушений забрати ці землі силою зброї. Він одночасно наказав своєму авангарду вступити до південної час-

тини Покуття і, поступово розширюючи плацдарм, рухатись у північному напрямі, очікуючи підходу основних сил. У відповідь король Польщі Сігізмунд I Старий у жовтні того ж року наказав стягнути війська до Покуття, бо війська Молдови вже зайняли окремі населені пункти. До Покуття тоді належало 13 міст і кілька сотень сіл [9, р.70].

10 грудня молдовські війська вже оволоділи Коломиєю та іншими містами й селами Покуття. Петру Рареш повсюдно поширював чутки, що буцімто збирається завойовувати Львів і Кам'янець, а це остаточно налякало поляків. Проте він раптово змінив свою стратегію і залишив на Покутті 12 гарнізонів та 24 грудня повернувся до Молдови. А в останній день року до Молдови повернулися війська з усіх інших гарнізонів. На переправі через Дністер, біля Хотина, наймані польські війська догнали останню групу молдовської армії й атакували її. Серйозної битви не відбулося, молдовани успішно встигли перейти переправу і повернутись додому [4, р.61].

Польський король конфіскував маєтки всіх поміщиків Покуття, які співпрацювали із ставлениками П. Рареша і віддав їх Яну Тарновському. Між польським королем та молдовським воєводою продовжувалася безрезультатне листування та обмін посольствами. 21 лютого 1531 р. Петру Рареш запропонував польському королю Сігізмунду I Старому, щоб конфлікт щодо належності Покуття передати на розсуд турецького султана та угорського короля. Але й на цю пропозицію Сігізмунд не погодився [4, р.62].

Між тим Тарновський, вдало керуючи польським військом, захопив важливі стратегічні шляхи, а з 2 по 4 серпня 1531 р. польські війська під його орудою зайняли всі гарнізони Покуття, а молдовські загоны, якими командував Тома Барновський, були остаточно з них вигнані [4, р.63]. Варто звернути увагу на те, що в той час гарнізонним укріпленням, особливо фортецям, у справі організації оборони відводилося значне місце. Тому цілком справедливо можна вважати, що в ескалації покутського конфлікту, на який так необачно пішов П.Рареш, ініціативою відразу заволоділа польська сторона.

Довідавшись про це, Петру Рареш спішно зібрав близько 30 тисяч війська, спорядив легку артилерію та 50 важких бронзових гармат, здобутих у німців 1529 р. під Фелдсарою, і на чолі цього війська вирушив до Покуття. Наперед він вислав шеститисячний загін під командуванням Чернівецького старости Барновського та Хотинського старости Влада, якому поставив завдання оволодіти Гвіздецькою фортецею, щоб встановити контроль над рокадними шляхами Покуття. Загоны переправилися через Дністер біля села Михальча і з 15 до 19 серпня штурмували Гвіздецьку фортецю. Усвідомлюючи її важливе стратегічне значення, Тарновський направив на допомогу оточеним кілька сотень кіннотників та цілий корпус під керівництвом Миколая Сенявського, а пізніше і сам на чолі свого війська прибув під Гвіздець [3, р.39–40]. Їхня участь у бою забезпечила перемогу польській армії.

Після запеклих боїв переможені молдовські старости Барновський і Влад 19 серпня покинули Гвіздець, залишивши під мурами фортеці біля 2 тисяч убитими. Окрім того, багато молдовських вояків потрапили в полон. Наступного дня Петру Рареш з своїми основними силами прибув до Чернівців, де Барновський і Влад доповіли воєводі про втрати біля Гвіздецької фортеці. Розгніваний поразкою, Рареш хотів буквально на місці їх стратити, але бояри на чолі із сучавським старостою Мігу таки захистили “винуватців”, пообіцявши, що в наступній битві Гвіздецька фортеця буде взята. Бояри пояснювали Рарешу, що сили польської армії набагато переважали молдовські війська, до того ж вони були настільки “хоробрими і підготовленими до бою, як ніколи...”. На що Рареш відповів: “Побачу я тих поляків добре підготовлених і хоробрих, яких ви так розхвалюєте і яких я, разом з їх гетьманом, зв’язаних шнурками і ланцюгами буду потім гонити до Сучави” [8, р.107].

Польський гетьман Я.Тарновський, готуючись до вирішального бою за Покуття з військом П.Рареша, прийняв рішення змінити свою диспозицію і тому покинув Гвіз-

децьку фортецю. Цей маневр противника П.Рареш не зміг належно оцінити, сприйнявши його як втечу. Він направив частину свого війська під командуванням Мігу йому навздогін. У той самий час Я.Тарновський провів ретельну рекогносцировку навколишньої місцевості й відшукав зручне місце поблизу Обертина, вельми вигідне для тактичного розташування польського війська, яке кількісно значно поступалося своєму супротивнику.

Спочатку для розміщення польського табору гетьман обрав угловину, де в річечку Чорняву впадає Кривавий потік. Однак побачивши, що багниста Чорнява довкола оточена замулинами, Тарновський переніс місце для розміщення свого табору на північний захід від улоговини до плоскогір'я, що є найвищим місцем у цій околиці, довжиною приблизно більше двох кілометрів та шириною до 500 метрів. Пізніше, у пам'ять про трагедію для війська П.Рареша, люди це місце назвали "Погиблиці". Поруч проходила дорога від Обертина до Хотимира, а з північної сторони плоскогір'я прилягало до лісу, де була проточна вода. Місцевість дозволяла Я.Тарновському якраз повністю розташувати свій табір у досить вигідному стратегічному положенні, а для табору молдовського правителя тут зручного місця вже не залишалося.

Війська Тарновського розбили табір у формі квадрата, обкопали його ровами і за гуситським звичаєм позв'язували довкола вози ланцюгами. Досвідчений у боях гетьман Тарновський розташував усередині табору піхоту, потім важку кавалерію з півдня і півночі, а легку кавалерію – на сході й заході. Артилерія була зорієнтована в сторону, звідкіля чекали молдовське військо.

На світанку 22 серпня передовий загін молдован чисельністю біля однієї тисячі з шаленим криком без розвідки, накинувся на польський табір, намагаючись залякати й розігнати коней, які вночі паслися навколо табору. Але вони запізнилися, бо коні вже були загнані назад до табору. Розпочалися стартові сутички з обох боків. Один полонений молдовський вояк розповів полякам, що на чолі 20-тисячного війська знаходиться сам Петру Рареш. Такого повороту подій у польському таборі не чекали, а тому військова рада, яку терміново зібрав Тарновський, запропонувала йому покинути табір. Це означало втекти без бою, залишити артилерію. Ян Тарновський на це відповів: "Я не можу покинути гармати, довірені мені королем, і якщо воєвода Молдови прийде сюди навіть з усіма своїми силами, ми маємо перемогти або загинути..." [8, р.115–116].

Тим часом молдовські війська все надходили і просувалися з боями та окремими сутичками назустріч противнику. Фактично бій уже розпочався і зупинити його було неможливо. Дальша його доля залежала від полководського мистецтва Тарновського і Рареша та мужності вояків обох армій. Петру Рареш розмістив свій табір навпроти табору Яна Тарновського, а свою артилерію, у тому числі 50 важких бронзових гармат, розташував в одну лінію. Здається, що воєводу Молдови тоді хвилювало лише те, що налякані великою кількістю молдован поляки втечуть з поля битви. Тому він розділив своє військо на дрібні частини і почав з різних сторін оточувати табір поляків [5, р.180–181].

Дуель артилерії розпочала польська сторона, а коли відповіли молдовські гармати, з'ясувалося, що їх ядра пролітають далеко за польським табором. Через брак професіоналів-пушкарів Рарешу довелося навіть самому втрутитися, щоб відрегулювати приціли [5, р.180–181].

Військо Тарновського мужньо витримувало натиск, і Рареш даремно очікував виходу поляків з табору на відкрите поле бою. Він сподівався, що його противник буде відступати в бік лісу і тому ще додатково виділив кілька загонів, посилаючи їх у заданому напрямку. Невмілі маневри молдован розділили на декілька дрібних частин їхню армію. Це дало можливість Я.Тарновському, досвідченому стратегу, ретельно визначити план контрнаступу. Він вирішив це зробити в тому місці, де були найменші сили в суперника, біля так званих "західних воріт" табору. Цього маневру польського війська

П.Рареш не чекав і тому відразу направив у небезпечну зону загін чисельністю близько шести тисяч свого війська, але це значною мірою послаблювало його бойові позиції в центрі. Цим негайно скористався Я.Тарновський, направивши туди важку кавалерію, яка раптовим ударом відтіснила молдовське військо на значній ділянці і без особливих ускладнень захопила всю артилерію Рареша.

Цей успішний тактичний задум дозволив польському війську перейти в загальний наступ, а молдовське, розділене й розтягнуте на велику відстань, не змогло йому чинити достойного опору. Поступово паніка охопила військо П.Рареша і через цей поспіх молдовани не зауважили, що шлях, яким вони відступають, проходить через bagno, назване “Солонець”. Тому вони потрапили в пастку й багато вояків потонуло разом із кіньми та спорядженням. Потонув навіть кінь Петру Рареша, а сам він двічі був поранений у бою, до того ж у цьому епізоді повністю втратив орієнтацію. Його охоронцям заледве вдалося в останню хвилину врятувати свого полководця, в якого навіть шолом був збитий противником з голови [8, p.111].

У цілому молдовани втратили біля п'яти тисяч вбитими, багато полоненими, у тому числі й родовитих бояр та членів княжої родини. У таборі поляків опинилася вся молдовська артилерія, включаючи й ті самі славнозвісні 50 бронзових гармат, про які мова велася вище, а також ті, які втратили поляки ще в 1497 році в боях під Червоною Дібровою, а також багато бойових прапорів, “велике знамено держави Молдови”, прапор “Повноважень”, отриманий від султана [8, p.112].

До поразки під Обертином Молдову привели грубі стратегічні помилки, а також тактичні прорахунки Петру Рареша, його поспішність, відсутність розвідувальної інформації, невміле маневрування, а також перевага польського війська, яке в основному складалося з найманців і було краще озброєне й підготовлене; розсудливі та вмілі тактичні дії й значний стратегічний досвід гетьмана Яна Тарновського.

Проте поразка не зняла проблему Покуття. Бої між обома арміями продовжувалися й далі, ніхто не хотів поступатися. У жовтні 1531 року молдовани провели рейд у землях Покуття, а в листопаді польські війська вступили на землі північної Молдови. На початку 1532 року польські загони знову вступили до Молдови, але 4 лютого були розбиті біля села Тарасівці (місцевість на правому березі ріки Прут, приблизно за 100 км нижче Чернівців) [6, p.78].

Покуття залишилося “яблуком незгоди”: Польща не віддавала гроші, давно взяті в борг, але й не визнавала за Молдовою права на територію, яку натомість віддали в заклад, а в Молдові правителі вважали, що заставлені польським королем землі в Галичині належать саме їм.

Молдовські війська під командуванням П. Рареша, який до цього часу одержав декілька блискучих перемог у Трансільванії, потерпіли дошкульну поразку від польської армії Яна Тарновського, що набагато поступалася чисельністю війська та артилерійських гармат своєму супротивнику. Варто зауважити, що в той час геополітичні пріоритети провідних європейських країн – Англії, Франції, Іспанії, Португалії, Голландії було зосереджено в Атлантичному регіоні та нововідкритих землях в Америці.

Честолюбний, надміру амбітний, непоступливий П.Рареш задовго до обертинської битви намагався не тільки звільнитися від наростаючої залежності Османської імперії, але й перетворити свою державу на велику регіональну потугу, яка б відіграла провідну роль у Центрально-Східноєвропейському регіоні. Однак цьому завадило польське королівство, якому П.Рареш і кинув сміливий, з одного боку, та непродуманий і недостатньо виважений, з іншого боку, виклик. Суперечки між Польщею і Молдовою мали постійний і довготривалий характер через Покуття, в якому молдовські господарі вбачали для себе стратегічний плацдарм для поступової експансії на схід. Окрім того, покутські землі значною мірою могли вдовольнити на певний час

зростаючі потреби нового типу ринкових відносин, які того часу інтенсивно формувались у цьому трансєтнічному регіоні.

Намагаючись будь-якою ціною повернути Покуття, П.Рареш домогся визнання своїх прав на нього від деяких європейських правителів, у тому числі московського царя і Фердинанда Габсбурга [7, р.656]. Він проводив активну зовнішню політику, прагнучи заручитися підтримкою в інших монархів. Це викликало гнів Сулеймана II, який на чолі своєї 200-тисячної армії вирушив до Молдови влітку 1538 р. [7, р.657]. У протиборстві з ним П.Рареш практично не мав шансів на успіх, тому знайшов прихисток у трансільванського правителя, якому допоміг свого часу здобути престол.

Покутський фактор після Обертинської битви перекреслив усі надії й плани П.Рареша на перетворення його держави у велику європейську потугу, обернувши на декілька наступних століть Молдову в другорядну державу, у той час як польське королівство в наступні півтора століття значно зміцнило свої міжнародні позиції та стало безсумнівним лідером ЦСЄ регіону, однією з найвпливовіших держав Європи. Натомість Покуття, як і всі інші українські землі, на яких у цей час завмерло державницьке життя, як слушно зауважив М.Грушевський, стали “театром страшних спустошень” [1, с.334].

1. Грушевський М. – Історія України-Руси. Т. 4 / Михайло Грушевський. – К. : Наук. думка, 1993. – 536 с.
2. История Румынии. – М. : Весь мир, 2005. – 678 с.
3. Cernovodeanu P. Politică și încuscriri / P. Cernovodeanu // Magazin istoric. – 1996. – № 3. – P. 39–40.
4. Conrad M. Suleyman Legiutoru / M. Conrad // Magazin istoric. – 1996. – № 10. – P. 61.
5. Constantinescu M. Istoria Romaniei / M. Constantinescu. – București : Editura didactica i pedagogica, 1969. – 728 p.
6. Constantiniu F. O istorie sinceră a poporului roman / F. Constantiniu. – București : Univers Enciclopedic, 1999. – 556 p.
7. Istoria României. T. 2. – București, 1962. – 1158 p.
8. Petru Rareș. – București : Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1978. – 336 p.
9. Szekely M. Doi hatmani moldoveni: melentie și isac balica / M. Szekely // Magazin istoric. – 1994. – № 2. – P. 69–72.

Земли юго-восточной части Галичины продолжительное время в XII–XV столетиях были объектом чужеземной экспансии соседних государств. Наиболее острая борьба за них велась между польским королевством и молдавскими хозяевами. Почти полтора столетия вражда закончилась битвой под тогдашней галицкой крепостью Обертиньом (ныне село в составе Тлумацького району Ивано-Франковской области). Молдавский хозяин Петру Рареш со своим войском в этой битве потерпели поражение от армии польского короля летом 1531 г. В результате этого земли Покуття остались в составе польского королевства на 250 лет.

Ключевые слова: Покутье, Петру Рареш, воевода, крепость, артиллерия, польская корона.

Lands of the south-east part of Galicia had been the object of the foreign expansion of the nearby countries for a long time in 12th – 15th centuries. The truculent fight for them was conducted between the Polish Kingdom and the Moldavian landowners. Almost one and a half centuries the enmity completed with a battle of the former Galician fortress Obertyn (today the village in Tlumach region, Ivano-Frankivsk oblast). The Moldavian landowner Petru Raresh with his army was defeated by the army of the Polish king in that battle in summer in 1531. As a result of that the land of Pokuttya had been the part of the Polish Kingdom for 250 years.

Keywords: Pokuttya, Petru Raresh, vovoyevoda, fortress, artillery, the Polish crown.

УДК 94 (477.85/.87): 625.1 “XIX-XX”
ББК 63.3+39.2 (4 Укр) 5/6

Володимир Кляпчук

ЗАЛІЗНИЦІ ГАЛИЧИНИ

Залізничні транспортні артерії були основним рушієм прогресу і функціонування господарського комплексу Галичини. До середини XIX ст. Галичина відставала в цьому аспекті від інших регіонів Австрії та країн Європи. Лише від середини XIX ст. розпочалося масове будівництво магістральних, а наприкінці століття – регіональних залізниць, які до Першої світової війни вкрили територію краю густою мережею, що сприяло розвитку багатьох галузей господарства, насамперед видобуванню корисних копалин, лісовому господарству і лісопереробці.

Ключові слова: Галичина, транспортна артерія, залізниця, вузькоколіяка.

Галичина, займаючи вигідне географічне становище в Європі, ще до середини XIX ст. практично не мала залізничного сполучення. Лише у другій половині цього століття запроваджено залізничне сполучення. Відтоді і розпочався активний розвиток основних галузей господарювання.

Значний внесок у вивчення досліджуваного питання внесли В.Венделін [38–40], Л.Вежбіцький [41], Р.Гостковський [30], П.Гранкін та ін. [22], С. і П.Пеняки [23], І.Пустиннікова [24], І.Чудійович [26] та інші дослідники [20–21; 31]. Основні відомості для підготовки статті почерпнуто у фондах ЦДІА в м. Львів [42], зі шпальт газет [1–19; 27], статистичних та інформаційних довідників [25; 29; 32–36], шематизмів [37].

Залізниця Галичини – одні з найстарших в Україні. Їх початки сягають середини XIX ст., коли в Західній Європі бурхливо розвивалися капіталістичні відносини, критеріями яких були зміни не лише у способі виробництва, а й у нових видах транспорту. У 1840-х рр. австрійський уряд остаточно зрозумів перспективність розвитку залізниць для країни. 1841 р. створено спеціальну “Програму у справах залізниць”, згідно з якою залізниця поділялася на державні й приватні. При цьому державними були всі залізниця, що відходили від Відня. До них відносилася і Галицька залізниця (проект розроблено у 1840–1842 рр.) за напрямом Бохня – Дембиця – Ряшів – Переворськ – Перемишль – Львів. Зі Львова залізниця пролягала до Красного, де ділилася на дві гілки: до Бродів та на Підволочиськ через Золочів і Тернопіль. Південна лінія зі Львова проходила через Ходорів і Станиславів на Чернівці. У програмі вказувалося, що залізниця принесе велику користь усій Європі, а відносно Галичини був зроблений висновок, що залізниця їй необхідна для розвитку промисловості, вивезення сировини та сільськогосподарської продукції [22, с.9].

У 1845 р. Галицьку залізницю затверджено як державну і розпочалася підготовка до її будівництва. Але неврожай і важка політична ситуація припинили розвиток залізниць. Висунутий у 1854 р. Міністерством торгівлі проект мережі залізничних ліній вказував, у першу чергу, на військово-стратегічну мету уряду, а відтак і на адміністративну й економічну. До 1854 р. урядом збудовано найбільше залізниць серед усіх країн світу – 1 766 км, на що витрачено 367 млн гульденів. Саме це призвело до фінансової кризи – державний борг становив 286 млн гульденів, у зв’язку з чим було продано частину залізниць у приватну власність. Указом від 24 квітня 1856 р. усі Галицькі залізниця разом із запроєктованими (до Львова і далі на схід) переходили у власність приватної Північної залізниця ім. Фердинанда, перейменованої 1 січня 1858 р. у Привілейоване Товариство Галицьких залізниць ім. Карла Людвіга. Першою прокладено і здано в експлуатацію (4 листопада 1860 р.) лінію Дембиця – Перемишль довжиною 143 км [22, с.9–12].

У 1859 р. розпочалося будівництво залізниця з Перемишля до Львова протяжністю 98,6 км (13 австрійських миль). Умови праці були виснажливими. Не маючи кваліфікації, малоземельні й безземельні селяни наймалися чорноробочими. Особливо

великі труднощі довелося долати будівельникам у багнистих місцевостях Судової Вишні, Городка і Львова. Так, під Городком через заболочену територію та горби вони змушені були прокласти залізничний шлях не прямо, а спорудити його у формі двох чималих серпантинних півкіл. Через це дільниця стала довшою майже на 15 км. Хоча умови праці були важкі, дільницю між Перемишлем і Львовом будівельники подолали швидше, ніж за два роки. Крім того, через ріки В'яр, Вишню і Верещицю споруджено мости, зведено станції в Медиці, Мостиськах, Судовій Вишні, Городку, Мшані. У Львові в жовтні 1861 р. було завершено будівництво вокзалу, головне приміщення якого вважалося однією з найкращих споруд у Європі. Важливим було і те, що в майбутньому він мав служити відправним центром на чотири напрямки: до Кракова, Чернівців, Бродів та Підволочиська. Перший пасажирський поїзд із чотирьох вагонів під назвою "Ярослав" прибув з Перемишля до Львова 4 листопада 1861 р. На всіх станціях його курсування поїзд вітали сотні селян та місцеві музиканти [22, с.14–16].

З того часу залізниця продовжувала розвиватися не лише на західних, але й на східних і північних теренах. Представлений англійськими інженерами технічний план будівництва магістралі, що мав з'єднати Львів з Чернівцями, було затверджено, і за два роки залізничне полотно укладено на проміжку у 267 км. 1 вересня 1866 р. із Львівського вокзалу відправився перший потяг, який через дев'ять годин зустрічали в Чернівцях. 28 листопада 1869 р. було відкрито для руху наступні 90 км до Сучави, а у 1870 р. – до Ясс [30, с.173].

Перспективним вважався східний напрямок до Бродів (92 км) і Підволочиська. Будівельні роботи тривали з осені 1867 р. до 1869 р. Основною перешкодою при будівництві залізниць була власність на землі. Введена в експлуатацію лінія Львів – Броди досягла російського кордону. Через чотири роки Росія добудувала свою гілку до станції Радивилів. 28 вересня 1873 р. відбулося транспортне об'єднання двох регіонів. 20 травня 1869 р. уряд звільнив залізницю від податків, що створило сприятливі умови для будівництва гілки Львів – Красне – Золочів – Тернопіль – Підволочиськ – Волочиськ. 28 грудня 1870 р. залізницю добудували до Тернополя; 4 листопада 1871 р. – до Підволочиська і Волочиська. Власне тоді залізниця стала для Галичини першою міжнародною лінією. Таким чином, Львів отримав сполучення з Одесою, а на заході – через Краків та Вроцлав – з Гамбургом [41, с.1–2].

Лише 1872 р. почали експлуатуватися залізниця Хирів – Самбір, Стрий – Дрогобич, Дрогобич – Борислав. Залізниця, прокладена до Підволочиська, восени 1875 р. з'єдналася із залізницями Великої України. 1873 р. здано в експлуатацію ще одну стратегічно важливу лінію Ківерці – Ковель – Брест, яка ввійшла до складу потужної магістралі, що простягалася від Одеси і Києва до кордонів Німеччини та портів Балтики. Важливий торговий і стратегічний шлях зі Львова через Стрий до Мукачєвого був завершений у 1875 р. [22, с.19].

У 1884 р. у Відні створена Генеральна дирекція залізниць, до якої увійшли 11 дирекцій. У Східній Галичині на цей час було шість державних колій: Львів – Стрий, Стрий – Станиславів, Хирів – Стрий, Дрогобич – Борислав, Станиславів – Гусятин і Долина – Вигода, чого було достатньо, щоби відкрити у Львові Дирекцію експлуатації державних залізниць [31, с.213].

У 1890 р. експлуатаційна довжина галицьких колій становила 1375 км, а до 1912 р. їх протяжність зросла на 950 км. На вузлових станціях побудовано ремонтні підприємства, що забезпечували справне курсування потягів. Однак капітальний ремонт рухомого складу проводився в Німеччині. Найцікавішою для пасажирів була залізнична гілка Станиславів – Вороненка, довжиною понад 100 км з вісьмома кам'яними мостами й трьома тунелями.

24 березня 1904 р. відбулося відкриття одного з найбільших вокзалів тогочасної Європи – Львівського, привабливого не тільки за архітектурою, але й за комфортом. У

приміщенні вокзалу було центральне опалення, електричне освітлення й годинники, вентиляція. Із залів очікування до перонів виходили п'ять тунелів, які вели до потягів, що зупинялися під красивим, зі скла і металу, арочним перекриттям. Із центрального входу – великий вестибюль, що одночасно служив і операційним залом. Зліва знаходилися п'ять квиткових кас I та II класу, праворуч – п'ять кас III класу. Перед початком Першої світової війни у Львові зведено ще одну фундаментальну споруду – нове приміщення Дирекції залізниць, яке урочисто відкрито навесні 1914 р. [22, с.24–26].

Унаслідок політичних подій, пов'язаних з Першою світовою війною, проголошенням та поразкою ЗУНР, 10 вересня 1919 р. усі залізниці Галичини перейшли у власність *Polskich kolej Panstwowych* (PKP) й увійшли до складу Краківської, Львівської та Станіславівської залізниць з основною магістраллю Ряшів – Перемишль – Львів – Підволочиськ [22, с.33].

Після Першої світової війни мережа колій Станіславівської залізниці скоротилася до 1 100 км, насамперед, за рахунок входження Буковини до складу Румунії, коли кінцевою в напрямку Чернівців стала станція Снятин – Залужжя. Незважаючи на політичні перипетії, саме лінія Львів – Чернівці служила “мостом” між Балканами та Центральною Європою. Лише у 1929–1932 рр. нею щорічно перевозилося понад 600 тис. т вантажів, зокрема: майже 150 тис. т адресувалося Польщі, близько 320 тис. – Німеччині, понад 100 тис. – Чехословаччині [28, с.348–350].

Значну роль у регіональній економіці краю відігравали локальні залізничні гілки, що з'єднували транс'європейську магістраль із багатими на ресурси Карпатами. Три залізничні артерії з'єднували Галичину із Закарпаттям, виходячи в долини Ужа, Латориці й Тиси. Четверта карпатська лінія, названа “лемківською”, лише краєм торкалася Львівської залізниці. Але саме вона була першою транскарпатською колією, на якій з'явилися перші в Карпатах мости й тунелі, причому прикордонний тунель біля Лупкова будувався найдовше з усіх наступних – майже рік. Ця колія розпочиналася в Перемишлі, проходила через Нове Місто, Доброміль, Хирів, Скваряву і далі – у Словаччину [22, с.58].

20 травня 1869 р. вирішено побудувати колію Перемишль – угорський кордон. Роботи тривали з 1870 р. до 8 травня 1872 р., коли Перемишль з'єднався з Хировом; 1 липня залізниця дійшла до Кросценька, а 18 грудня – до угорського кордону. Того самого року, одночасно з будівництвом основної магістралі, фірма “Дністрянські колії” з'єднала Хирів через Самбір зі Стриєм з відгалуженням до Борислава. З угорської сторони колію доведено до прикордонного тунелю у 1873 р., а відкриття першої карпатської лінії відбулося 31 квітня 1874 р. [30, с.194].

1870 р. у Відні був детально розроблений проект Карпатської магістралі, метою якої було з'єднання угорської столиці Пешта з Одесою через Мішкольц, Сигет, Коломию, Чернівці, Ясси і Кишинів. Це був найкоротший шлях до Одеси з Угорщини, що одночасно проходив через галицьку залізницю. Для досягнення цієї мети слід було прокласти близько 150 км колії Гуцульщиною (Сигет – Рахів – Делятин – Коломия). У будівництві цієї ділянки австрійський уряд вбачав державні інтереси: якщо не з'єднати Одесу з Європою через Австро-Угорщину (Пешт, Відень, Трієст), тоді торговельні шляхи переходили б Туреччина і Румунія. Були й локальні інтереси: багатий лісом, сіллю і залізом регіон слід було нарешті з'єднати з іншими регіонами імперії [22, с.59].

Будівництво колії біля Воловецького перевалу для поєднання Львова та Пешту було розпочато 1872 р. З галицького боку слід було побудувати лінію Львів – Стрий – Бескид з гілкою від Стрия на Болахів – Долину – Калущ – Станіславів. 16 вересня 1873 р. Львів поєднався зі Стриєм, 1 травня 1875 р. – Стрий зі Станіславовом. Відкриття лінії Львів – Стрий і Стрий – Станіславів відбулося з піврічним запізненням через недотримання контракту підрядником. Колія Хирів – Стрий стала частиною Галицької трансверсальної лінії й у 1876 р. стала першою державною колією в Австрії [30, с.192–196].

Через фінансові й політичні проблеми південна частина цієї залізниці була збудована з десятирічною затримкою. У 1883 р. австрійський уряд взяв на себе зобов'язання за спорудження відтинка Стрий – Бескид, а в 1884 р. угорський уряд, відповідно, за лінію Мукачеве – Бескид. Спільною станцією для обох залізниць було визначене с. Лавочне. Будівництво галицької ділянки (79 км) коштувало 7,24 млн зол., закарпатської (68 км) – 10,4 млн зол. Важкою для будівництва була ділянка між Воловцем і Бескидом – п'ять тунелів (один з яких довжиною 1 747 м) та двоє великих мостів на р. Опір (довжиною 140 і 270 м та висотою, відповідно, 29 і 33 м), одних з найбільших на той час в Австрії, що будувалися за керівництва інж. М.Махальського зі Львова. Ближче до гірських хребтів залізниця 12 разів перетинала долину р. Опір, за Верхнім Синьовидним через тунель виходила в долину р. Стрий. Відкриття з'єднаної залізниці відбулося 4 квітня 1887 р. До цього у 1883 р. було побудовано гілку Долина – Вигода (до тартаків барона фон Поппера) на лінії Стрий – Станиславів, а 1885 р. здано в експлуатацію відтинок Стрий – Сколе [27, с.34, 81, 99–112].

Наступним кроком для об'єднання Східної Європи з Центральною та Західною було будівництво лінії Станиславів – Вороненка з галицького боку та Бочко – Керешмезе – з півдня.

Будівництво лінії Станиславів – Вороненка розпочалося у 1893 р., коли на початку року в Делятині створили три будівельні підприємства, з яких одне, очолюване Епштайном і Влявом, будувало відрізок дороги Надвірна – Делятин, друге (під керівництвом Брайтера, Шимберського, Коллера і Кучека) – Делятин – Микуличин і третє (підприємство Зембіцького) – Микуличин – Вороненка [4]. На будівництво прибули сотні спеціалістів з Італії, з'їхалося багато селян з околиць. Тільки на прокладанні тунелю у Вороненці працювало понад 150 осіб. Великі масштаби робіт і скупчення в долині Пруту тисяч робітників змусили підприємців будувати бараки, склади, крамниці, їдальні. Такі місцини, як Микуличин, Татарів і Ворохта, змінили свій сільський вигляд і стали містечками [1]. Для послуг місцевого населення та приїжджих робітників у Дорі й Татарові 1 червня 1893 р. відкрито пошту, а 10 лютого 1894 р. у Татарові – телеграф [2; 6]. Складні споруди будували італійці, а земляні роботи виконували місцеві чорнороби. На Пруті будували великі кам'яні мости. На трасі пробили три тунелі – у Ямній, Микуличині й Вороненці (1 221 м) [8; 12].

До літа 1894 р. збудували основні ділянки дороги та всі станційні споруди. 7 січня 1894 р. повністю закінчено земляні роботи, а невдовзі й каменярьські в тунелі у Вороненці. 10 травня 1894 р. закінчено будівництво найбільшого моста в Яремчі та всі допоміжні споруди і запасні колії. 21 жовтня 1894 р. новозбудованою колією пройшов перший пробний потяг [5; 10].

Відкриття залізничної лінії Станиславів – Вороненка, на якому був присутній барон Віттек, президент державних доріг Билинський, генерал Крак та інші офіційні особи, відбулося 19 листопада 1894 р. Поїзд зупинявся в Надвірній, Делятині, біля моста в Яремчі та у Вороненці. Під час стоянки в Яремчі місцеві жителі піднесли Билинському хліб і сіль, на що він відповів короткою промовою українською мовою [13].

У долині Пруту було побудовано дев'ять великих кам'яних мостів: на ріках Любіжня і Перемиска в Делятині, на р. Кам'янка – у Дорі, на р. Прут – у Яремчі, Ямній, Татарові (арка – 22 м, висота – 5,8 м), Ворохті (головні арки – 49 та 34,6 м, висота, відповідно, 10 та 17,3 м) та при в'їзді до Вороненки. Найбільшим з них був міст у Яремчі, що мав 190 м довжини, розмах арки – 65 та висоту – 23 м. Дещо меншим був міст у Ямній: 122 м довжини та розмах арки 48 м. Обидва мости будувалися за керівництва львівського будівничого В.Брайтера [8; 12]. Більшість мостів були зруйновані під час Першої світової війни та відновлені на початку 1920-х рр.

Першим великим мостом, збудованим у 1892–1894 рр., був склепінчатий міст через р. Любіжня у Делятині. Він складався з шести арок, довжиною 15 м кожна, одної

– 22 м та двох – по 15 м. Похил колії на мості складав 14,2 %. Міст, довжиною 275 м, досягав висоти 32 м. У 1917 р. він був підірваний, унаслідок чого повністю зруйновано два середні склепіння, а три сусідні сильно пошкоджено. Того ж року австрійські війська провізорично відбудували його, замінивши зірвані кам'яні арки дерев'яними конструкціями системи Лембкего, але вони вийшли з ладу вже до 1920 р. Рух поїздів здійснювався через Коломию, тому Станиславівська Дирекція державних колій у 1921 р. змушена була приступити до перебудови моста, який здали в експлуатацію 30 вересня 1921 р. На місці дерев'яних конструкцій відновлено кам'яні арки [33, с.44].

Міст на Пруті в Яремчі розташовувався на 63,8/9 км лінії Станиславів – Вороненка. Він складався з двох арок по 8 м, п'ятьох – по 12 м і однієї – 65-метрової над руслом Пруту. Остання арка вважалася найбільшою у Європі. У 1917 р. російські війська підірвали 12-метрову арку зі сторони Делятина, розташовану поряд із 65-метровою, унаслідок чого обидві були зруйновані. Для відновлення руху поїздів (гостра необхідність у перевезенні австрійської армії) відразу ж почалася відбудова моста. Було споруджено 18-метрову металеву арку з елементів системи Рот-Вагнера, яку вставили на місце зруйнованої 12-метрової арки. Відтак розпочали відновлення великої арки. 1925 р. Дирекція державних колій приступила до відбудови 65-метрової арки з кам'яних тесаних брил, на укладку й цементування яких витратили лише 33 робочі дні. 13 липня 1927 р. всі роботи були закінчені [33, с.51, 54].

Продовженням цієї залізниці на Закарпатті була лінія Мараморош – Сігет – Бочко – Керешмезе, здана в експлуатацію 15 серпня 1895 р. Будували її 16 тис. Італійців і спеціалістів з інших країн Європи. На ділянці Керешмезе – Рахів було збудовано два кам'яні тунелі, а один – на ділянці Рахів – Трибушани поблизу Берлебаша. До Бочко (*Великий Бичків – авт.*) залізниця неодноразово перетинала р. Тиса та її притоки, для чого збудовано великі мости [20, с.241].

Зі Станиславова до Керешмезе у 1898 р. постійно курсували два поїзди, а на вихідні – додатковий третій маршрут, який був розрахований таким чином, що відпочиваючи могли цілий день перебувати на курорті, а ввечері повертатися додому. Вартість пасажирських перевезень була удвічі нижчою, ніж на регіональних залізницях, і складала 0,02 зол./км.

Трасу майбутньої залізниці Делятин – Коломия почали вивчати в 1893 р., у 1894 р. розроблявся проект, а наприкінці року Крайовий виділ передав його до Міністерства державних залізниць у Відні. Затрати на будівництво 28,9 км дороги визначено в сумі 850 тис. зол. Будівництво санкціоновано цісарем у січні 1896 р., а в травні розпочалися підготовчі роботи. Влітку 1896 р. розпочалося основне будівництво, але з невідомих причин припинилося в 1898 р., унаслідок чого в Делятині зосередилося велике число робітників, які не могли знайти роботи. Із цього приводу в липні 1898 р. крайовий намісник Бадені особисто приїжджав контролювати хід робіт [3; 7; 9; 11; 14–19].

У 1897 р. був оприлюднений план останньої карпатської лінії, яка повинна була зв'язати Львів через витoki Дністра і Сяну з долиною Ужа. Було проведено зйомку гірської ділянки траси під керівництвом інж. В.Забрацького. При складанні проекту використано й матеріали планованої ще в 1885 р. залізниці Самбір – Старий Самбір – Тершів – Лімна – Лютовиська [27, с.104]. 1899 р., після погодження між автономним самоврядуванням Галичини і королівським урядом Угорщини, Сянки й Ужок були оголошені станціями злуки. 1901 р. розпочато роботи на лінії Львів – Самбір, 1902 р. – на лінії Самбір – Сянки. Керувала роботами цісарсько-королівська Дирекція державних залізниць у Львові. Будівництво колії від Львова до Самбора мало свої труднощі: залізниця повинна була пройти через багнисту Наддністрянщину, форсуєчи кілька рік. На цій відстані було споруджено три мости: через Верещицю (довжиною 50 м), через Вишеньку (40 м) і через Стрваж (два прольоти по 50 м). Колія Самбір – Сянки споруджувалася спочатку у вузькій долині Дністра, а потім від Лопушанки – Хоминої

через долину р. Ясениці до Явори і Турки. Саме на цьому відрізку і проклали тунелі й віадуки, що стали окрасою мальовничої траси. Одним з найвідоміших був 160-метровий віадук у Розлуччі на 25-метровій висоті над руслом р. Ріка. Крім того, було споруджено мости через р. Лінинку (70 м), р. Дністер (біля Тершева – 80 м). 350-метровий міст, що споруджено в м. Турка вздовж р. Яблунька, був найдовшим у Карпатах. На цій ділянці залізниці збудовано й три тунелі довжиною 250 (біля Турки), 327 (на вододілі Стрия і Сяну) та 445 (біля Слободи) метрів. Введення в експлуатацію відбулося у три етапи: 24 серпня 1903 р. – Львів – Самбір (77 км); 19 вересня 1904 р. – Самбір – Стрілки (36 км); 24 серпня 1905 р. – Стрілки – Сянки (62 км). Тоді ж Сянки з'єднано із с. Ужок на Закарпатті [22, с.64–66].

Поступово налагоджувалася й система експлуатації залізниць, яку контролювали начальники станцій, переважно польської національності [37, с.560]. Так, залізницею Делятин – Коломия – Стефанівка (112 км) у 1901 р. скористалися 192 пасажири I класу, 5 961 – II та 167 126 осіб – III класу, прибутки від чого склали 118,3 тис. корон [21, с.314]. Залізницею Станиславів – Бочко було перевезено 71 т нафти на суму 13 617 кор. та інших вантажів на суму 252 724 кор. Загальні доходи за рік склали 412,4 тис. кор., а витрати на перевезення – лише 288 тис. кор., тобто залізниця мала 124,4 тис. кор. або 30% прибутків. Основними вантажами, що перевозилися залізницею в 1901 р. були деревина та пиломатеріали (11 399 т), зерно й картопля (9 543), вапно, цегла та камінь (3 366), жива худоба (2 172), мука та крупа (1 193), пиво, горілка й вино (573), яйця (390), вугілля (348), машини та запасні частини (136), метал (131), нафта й нафтопродукти (120 т) [29, с.1–3].

У 1910 р. там же перевезено 117 пасажирів I класу, 3 849 – II, 171 900 – III класу та 4 700 військових. З вантажів (105,4 тис. т) найбільше перевозилися буряки (37 288 т), зерно й картопля (21 049) та деревина (20 667 т). Витрати на забезпечення транспортних перевезень склали 467 464 кор., а доходи – 783 880, що становило 316 415 кор. (40%) прибутку [42, арк. 6–19].

Якщо сільськогосподарські товари й ліс у перші післявоєнні роки становили максимум перевезень, то в 1930-х рр. збільшилися перевезення металовиробів, що вказувало на певну активізацію промисловості та використання новітніх технологій. У 1926 р. залізницею Станиславів – Бочко було перевезено 2 597 т металовиробів, тобто у 9,7 раза більше, ніж на межі століть. Вагому частку мали перевезення обладнання для газового господарства (83%), металевого посуду (62,6), ремісничого приладдя (41,6), дерево- та металообробних станків (24,3%). У цілому, це складало 12% від усіх перевезень металопродукції через Станиславівське воєводство. Найменше ж перевозилося сільськогосподарських машин (2,5% від воєводських потреб), чого й варто було сподіватись через незадовільний стан механізації сільськогосподарського виробництва [34].

Через десять років перевезення металопродукції зменшилося на 15% (2214 т), що було викликане кризою економіки Польщі. Як і раніше, переважало перевезення залізних труб, станків, товарів домашнього вжитку. Електротовари склали 0,9, а сільськогосподарська техніка – 2%. Однак серед вантажів з'явився листовий покрівельний метал (2,3%), що вказувало на розширення будівництва кам'яних і цегляних споруд [35].

Економічно важливою була залізнична гілка Коломия – Слобода Рунгурська, якою перевозилися нафта, деревина й пасажири, і діяли помірковані тарифи на пасажирські перевезення, що склали 0,04 зол./км [36, с.1–32].

До основної мережі галицької системи залізниць на межі століть було побудовано ще ряд локальних гілок. Загальна хронологія окремих залізничних гілок Галичини має такий вигляд (табл. 1) [22, с.135]:

Хронологія введення в експлуатацію залізничних ліній Галичини

Рік введення в експлуатацію	Залізнична гілка	Рік введення в експлуатацію	Залізнична гілка
1861	Перемишль – Львів	1895	Львів (Клепарів) – Янів
1866	Львів – Чернівці	1896	Тернопіль – Копичинці
1869	Львів – Красне – Золочів	1896	Кам'яниця – Кременець
1869	Красне – Броди	1897	Великі Бірки – Гримайлів
1870	Золочів – Тернопіль	1897	Ходорів – Підвисоке
1871	Тернопіль – Підволочиськ	1897	Галич – Підвисоке – Острів
1872	Перемишль – Хирів	1898	Біла Чортківська – Заліщики
1872	Хирів – Кросецько	1898	Заліщики – Лужани
1872	Хирів – Стрий	1898	Вигнанка – Терезин – Іване-Пусте
1872	Дрогобич-Борислав	1898	Неполоківці – Вижинця
1873	Броди – Радивилів	1899	Делятин – Коломия – Стефанівка (Стефанешти)
1873	Здолбунів – Радивилів	1899	Стрий – Ходорів
1873	Львів – Стрий	1900	Озеряни – Мізоч
1875	Стрий – Станиславів	1903	Львів – Самбір
1883	Долина – Вигода	1903	Янів – Яворів
1884	Ярослав – Сокаль	1905	Самбір – Сянки
1884	Станиславів – Гусятин	1905	Сянки – Ужгород
1886	Коломия – Печеніжин – Слобода Рунгурська	1906	Тернопіль – Збараж
1886	Коломия – Княздвір	1909	Львів – Підгайці
1887	Львів – Белзець	1910	Львів – Стоянів
1887	Стрий – Лавочне	1912	Дрогобич – Трускавець
1890	Тлумач – Палагичі	1914	Володимир-Волинський – Сокаль
1894	Станиславів – Вороненка	1914	Кристинопіль – Сапіжанка
1894	Бочко – Керешмезе – Вороненка	1916	Шепетівка – Збараж

З розкладів руху поїздів з 1890–1938 рр. відомо, що найдовшою через Галичину була залізниця Краків – Підволочиськ – 534 км; віддаль від Львова до Чернівців складала 266,6 км, з Перемишля до Сучави – 356 км, зі Станиславова до Керешмезе – 112. Інші відтинки важливих шляхів складали: Лужани – Заліщики – 44, Красне – Броди – 93, Перемишль – Станиславів через Хирів та Стрий – 258 км, Львів – Стрий – 75, Ярослав – Сокаль – 151, Львів – Лавочне – 147, Станиславів – Гусятин – 41, Львів – Рава-Руська – Белзець – 90. Перед Першою світовою війною вартість проїзду зі Львова до важливих міст Європи складала (у коронах): до Будапешта – 45, до Ясс – 61,5, до

Керешмезе – 27,5, до Одеси (через Підволочиськ) – 74,6, до Києва (через Броди) – 50,4, до Варшави – 84,1, до Відня – 76,5, до Вроцлава – 62,2 [25].

Наприкінці 1930-х рр. у Галичині була значна кількість залізниць, які за щільністю та питомою вагою на 10 тис. мешканців практично не поступалися перед загальнопольським показником (табл. 2).

Таблиця 2

Залізниця Галичини [32, с.176]

Регіон	Довжина, км	На 100 км ²	На 10 тис. чол.
Львівське воєводство	1 534	5,4	4,6
Станиславівське воєводство	755	4,5	4,8
Тернопільське воєводство	931	5,6	5,4
Галичина	3 220	5,2	4,9
Польща	20 118	5,2	5,8
Питома вага Галичини:	16,0	0,0	-0,9

Ріст економіки Австро-Угорщини в другій половині ХІХ ст. зумовив необхідність інтенсивнішого використання лісових ресурсів Українських Карпат. Відкриття нових тартаків, збільшення можливостей вивезення лісових багатств у центральні регіони метрополії та за її межі, у зв'язку із введенням у дію нових залізниць, вимагало збільшення постачання промислової деревини. Оскільки ліси, що прилягали до шосейних доріг, до кінця століття були практично вирубані, нові лісосіки відводилися у віддалених місцях, найраціональнішим транспортом для вивезення деревини з яких виявилися вузькоколіїні залізниця, що з кінця ХІХ ст. почали працювати паралельно з мережею ширококоліїних залізниць [24, с.7].

Історія вузької залізниця в Галичині розпочалася в 1873 р., коли австрійський підприємець барон Леопольд Поппер фон Подгарі влаштував у Вигоді перший тартак і вже 1883 р. провів туди залізничне полотно [24, с.7]. Від широкої залізниця в гори проклали вузькоколіїнки з кінною тягою – така колія довжиною 3 км сполучила у 1890 р. лісопильний завод у Вигоді з тартаком у Старому Мізуні. Окрім Л.Поппера, вузькі залізниця й лісопромисел із 1886 р. активно провадили брати, барони Грьоделі (у Сколівських Бескидах), та графи Потоцькі (в Осмолоді). За 20 років вони проклали три вузькоколіїнки. Одна з них йшла через Демню до найвищої вершини Сколівщини – г. Парашка (1 268 м). 1892 р., на противагу “легким коліям” Поппера, Грьоделі спорудили найдовшу в Галичині локальну залізниця (13,6 км). За наступні 15 років її довжина зросла уп'ятеро [26].

Будівництво вузькоколіїнок (ширина колії 750–760 мм) супроводжувалося побудовою інженерних, житлових і господарських споруд. Система вузькоколіїних залізниць була тісно інтегрована в загальну систему залізничного транспорту. Нижче зупинимося на характеристиці вузькоколіїнок, які функціонували в Галичині (табл. 3) [23; 38–40].

Таблиця 3

Вузькоколіїні залізниця Галичини

№ з/п	Назва основної лінії	Довжина мережі, км	Рік початку будівництва
1	Броди – Шнирів	39	1912
2	Верхнє Синьовидне – Мальмансталь	?	1895
3	Сколе (Демня) – Мала	41	1888
4	Стоянів	7	1916
5	Турка – Завадка	25	1907
6	Болехів – Хірава	35,9	1907

7	Брошнів – Дарів	72	1909
8	Видинів – Джурів	20,4	1892
9	Ворохта – Форещанка	13,5	1895
10	Вигода – Сенечів	65	1912
11	Вигода – Бескид		
12	Делятин – Луг	10	1920
13	Долина – Болахів	27	1904
14	Креховичі – Липовиця		1896
15	Микуличин – Поляниця	20,9	1910
16	Надвірна – Салатрук	57	1897
Всього:		433,7	

Таким чином, у Галичині функціонувало 16 вузькоколійок загальною довжиною 433,7 км, що становило понад третину всіх вузькоколійок Українських Карпат (за неповними даними 1410,1 км) [38]:

Болахів – Тисів (гілка на Лужки) – Поляниця – Хірава. Довжина основної лінії, що була побудована протягом 1907–1911 рр., становила 35,9 км. До 1939 р. її обслуговували двоє танк-паровозів 1913 року випуску.

Брошнів – Рожнятів – Перегінське – Закерничне (гілка на Гуту) – Ангелове – Осмолода – Дарів. Ширина колії – 760 мм. Рухомий склад – 3 паровози в 1897–1910 рр. та 12 – у довоєнний час. Цю гілку побудували графи Потоцькі в 1909 р. Вона мала 48 мостів та 55 км довжини від депо в Брошневі до станції Мшана. Урочисте відкриття відбулося 13 вересня 1909 р. Магістральна лінія допускала середню швидкість руху – 15 км/год; максимальний ухил – 16–24%. Довжина залізниці в 1913 р. склала 72 км. Після Першої світової війни у вузлових пунктах побудовано станції.

Видинів – Джурів. Гілку, шириною колії 600 мм та довжиною 15,3 км, побудовано в 1892–1893 рр. на вугільні шахти Джурова. У 1913 р. добудовано дві гілки до вугільних шахт.

Ворохта – Форещанка. Лісовозна лінія вздовж р. Прут мала дві ділянки: Ворохта – Арджелуджа (6 км, 1895 р.) та Арджелуджа – Форещанка (7,5 км, 1905–1906 рр.). Для перевезення лісу використовувались танк-паровози.

Дві тупикові гілки *Вигода – Пшеничники – Дубовий Кут – Солотвино – Сенечів та Вигода – Людвиківка – Бескид* збудовані в 1912 р. Перед Першою світовою війною існували дві короткі вузькоколійні лінії з кінною тягою на північний захід від Вигоди. У 1900 р. збудовано лінію Вигода – тартак (с. Старий Мізунь), довжиною 3 км. Плани будівництва парової залізниці вздовж Мізунки з'явилися

в 1911 р., у 1913–1914 р. розпочато будівництво, яке здійснювалося німецькою компанією “Orenstein & Koppel”. Довжина прокладеної гілки склала 21 км (від Вигоди до Людвиківки), а вартість робіт – 600 тис. корон. Протягом 1920–1939 рр. головну лінію в долині Мізунки продовжили до Буківця та Собольського лісництва, а в 1936 р. – на Троян, Глибокий та Яловий. У 1939 р. мережа місцевих вузькоколійок складала 65 км; діяли маршрути з Вигоди до Солотвинського (по р. Мізунці) та Бескидського (по р. Свіча) роз'їздів. У 1938–1939 рр. функціонував регулярний пасажирський потяг з Вигоди до Свічі і назад. Швидкість – близько 25 км/год.

Делятин – Луг. Лісовозна лінія, шириною колії 760 мм, прокладена в 1920–1921 рр. підприємцем З.Кляйном. Довжина – 10 км; два паровози.

Долина – Рахія – Болахів. Побудована Галицькою дирекцією лісів у 1904–1905 рр. Головна лінія (27 км) мала статус імперської лісовозної дороги.

Креховичі – Луги (гілка Ілемня-5 – Розтока) – Липовиця. Побудована в 1896–1897 рр. з 4 великими мостами через ріки Чечва та Ілемка.

Микуличин – Полянниця. Лісовозну вузькоколійку, шириною 760 мм та довжиною 20,9 км, побудовано в 1910–1914 рр.

Надвірна – Зелена (гілки на Хрипелів і Довбушанку) – Бистриця (гілка на Довжинець) – Салатрук. Лісовозна залізниця Надвірна – Бистриця (33 км), шириною колії 760 мм, побудована в 1897–1901 рр. Пізніше добудовано гілки на Довжинець (10 км, 1902–1903), Салатрук (9 км, 1913), Хрипелів (5 км, 1904) і Довбушанку (1926).

Броди – Шнирів. Лісовозна лінія (39 км, 1912–1913 рр.). Влітку 1915 р. Демонтована російською (31 км) та австрійською арміями. Після 1919 р. 18 км колії (ширина – 600 мм) відбудовано. На вузькоколійці працювали двоє танк-паровозів, захоплені російськими військами в німців у 1915 р.

Верхнє Синьовидне – Корчин – Крушельниця – Сопот – Довге – Рибник – Зубриця – Мальмансталь. Головну лінію (ширина колії 800 мм) від Верхнього Синьовидного до Мальмансталю збудовано в 1895–1913 рр. Локомотивне депо знаходилося в Синьовидному. У 1928 р. добудовано гілку Майдан – Зубриця та декілька відгалужень. Обидві лінії закінчувалися в горах, біля Завадки.

Сколе – Демня – Коростів – Мала. Основну лінію збудовано в 1888–1893 рр. Ширина колії 800 мм. Пізніше були добудовані гілки Коростів – Гута – Липа і Мала – Велика Бутильва – Мала Бутильва. До 1939 р. на лінії використовувалися 4 танк-паровози, придбані 1893–1900 рр. У 1888 р. побудовано 4,7 км лісової залізниці Сколе – Демня (ширина 800 мм). 23 травня 1892 р. лінію продовжено до Пограничної (13,6 км), а вже у 1893 р. лінія досягла долини р. Оряви. Максимальний ухил складав 2,5‰, довжина – 40 км. 1938 р. відбулося офіційне відкриття туристичної залізниці, на якій використовували спеціальні відкриті пасажирські вагони.

Стоянів. Вузькоколійку на розробки торфу відкрито в 1916 р.

Турка – Ільник – Риків – Завадка. Побудована в 1907 р. від Турки вздовж рік Стрий і Завадка до Ільника (16,8 км) шириною колії 760 мм. У 1908 р. лінію продовжено до Завадки (8,2 км).

Загалом можна сказати, що залізниця не лише покращили транспортне забезпечення регіону, але й змінили соціально-фахову структуру місцевих трудових ресурсів, дали поштовх до розвитку промисловості та масовому туризму.

1. Галичанинъ. – 1893. – 14 трав.
2. Галичанинъ. – 1893. – 1 черв.
3. Галичанинъ. – 1893. – 2 черв.
4. Галичанинъ. – 1893. – 17 листоп.
5. Галичанинъ. – 1894. – 21 січ.
6. Галичанинъ. – 1894. – 6 лют.
7. Галичанинъ. – 1894. – 18 берез.
8. Галичанинъ. – 1894. – 3 черв.
9. Галичанинъ. – 1894. – 14 серп.
10. Галичанинъ. – 1894. – 16 листоп.
11. Галичанинъ. – 1894. – 24 жовт.
12. Галичанинъ. – 1894. – 17 листоп.
13. Галичанинъ. – 1894. – 24 листоп.
14. Галичанинъ. – 1895. – 15 січ.
15. Галичанинъ. – 1896. – 14 січ.
16. Галичанинъ. – 1896. – 18 трав.
17. Галичанинъ. – 1896. – 8 серп.
18. Галичанинъ. – 1898. – 28 трав.
19. Галичанинъ. – 1898. – 23 черв.
20. Клапчук В. М. Гуцульщина та гуцули: економіка і народні промисли / В. М. Клапчук. – Львів; Івано-Франківськ : Фоліант, 2009. – С. 241.

21. Клапчук В.М. Делятинщина : історико-географічне дослідження / В. М. Клапчук, М. М. Клапчук. – Делятин : Фоліант, 2007. – С. 314.
22. Львівська залізниця : Історія і сучасність / [П. Є. Гранкін, П. В. Лазечко, І. В. Сьомочкін, Г. І. Шрамко]. – Львів : Центр Європи, 1996. – С. 9–135.
23. Пеняк С. Вузькоколійки Закарпаття / С. Пеняк, П. Пеняк // Новини Закарпаття. – 2002. – № 114–115. – С. 14.
24. Пустиннікова І. Карпатський трамвай: музей на колесах / І. Пустиннікова // Український музей. – 2006. – № 6 (13). – С. 7.
25. Розклад руху поїздів у Галичині зі станції Львів. – 1890–1938.
26. Чудійович І. Вузькоколійки Сколівських Бескид : нарис / І. Чудійович. – Львів : Каменяр, 2004. – С. 1–38.
27. Czasopismo Techniczne. – 1893. – S. 99–112.
28. Dziesięciolecie PKP. – Warszawa, 1928. – S. 348–350.
29. Geschäfts-Bericht der Verwaltung der Actien-Gesellschaft “Localbahn Delatyn – Kolomea – Stefanówka” pro 1902. – Lemberg, 1903. – S. 1–3.
30. Gostkowski R. Jak Galicya przyszła do kolej żelaznych / R. Gostkowski. – S. 173, 192–196.
31. Jaworski F. O starym Lwowie / F. Jaworski. – Lwów, 1916. – S. 213.
32. Mały rocznik statystyczny. – Warszawa-Grodno : Zakład Graficzny L. Mejlachowicza, 1938. – S. 176.
33. Polskie koleje państwowe. – Warszawa, 1929. – S. 44, 51, 54.
34. Rocznik statystyczny przewozu towarów na Polskich kolejach państwowych według poszczególnych rodzajów towarów za rok 1926. – Warszawa : Druk. zakładów graficznych E. i D-ra K. Kozińskich, 1927. – Cześć VI. – S. 1–528.
35. Rocznik statystyczny przewozu towarów na Polskich kolejach państwowych według poszczególnych rodzajów towarów za rok 1936. – Warszawa : Druk. zakładów graficznych E. i D-ra K. Kozińskich, 1938. – Cześć VI. – S. 1–337.
36. Ruch pociągów na kolejach galicyjskich. – 1893. – S. 1–32.
37. Schematyzm królestwa Galicyi i Lodomeryi na rok 1896. – Lwów, 1896. – S. 560.
38. Wendelin W. Karpatendampf / W. Wendelin // Band 1. Schmalspurbahnen in Ostgalizien : eine Bilddokumentation über Ostgaliziens kleine Bahnen von den Anfängen unter Österreich über Blütezeit und Niedergang bis zur Gegenwart in der Ukraine [на нім. мові] / W. Wendelin. – Lemberg : Afischa, 2002. – 236 s.
39. Wendelin W. Karpatendampf / W. Wendelin // Band 2. Schmalspurbahnen in Nordbukowina [на нім. мові] / W. Wendelin. – Lemberg : Afischa, 2003. – 136 s.
40. Wendelin W. Karpatendampf / W. Wendelin // Band 3. Waldbahn Vyhoda : Bilddokumentation, die Entwicklung der letzten Waldbahn Ostgaliziens – von den Anfängen unter Österreich über die polnische und sowjetische Periode bis zur Gegenwart in der Ukraine [на нім. мові] / W. Wendelin. – Lemberg : Afischa, 2006. – 148 s.
41. Wierzbicki L. Rozwoj sieci kolej żelaznych w Galicyi od roku 1847 włącznie do roku 1890 / L. Wierzbicki. – Lwów, 1907. – S. 1–2.
42. ЦДІАЛ України, ф. 146 “Галицьке намісництво, м. Львів, 1772–1921”, оп. 25, од. зб. 5823 “Звіти про діяльність товариств “Локальбан Делятин – Коломия – Стефанівка в м. Львові, 1910”, арк. 6–19.

Железнодорожные транспортные артерии были основным двигателем прогресса и функционирования хозяйственного комплекса Галичины. К середине XIX в. Галичина отставала в этом аспекте от других регионов Австрии и стран Европы. Только от середины XIX в. началось массовое строительство магистральных, а в конце века – региональных железных дорог, которые до Первой мировой войны покрыли территорию края густой сетью, что благоприятствовало развитию многих отраслей хозяйства, в первую очередь добыче полезных ископаемых, лесному хозяйству и лесопереработке.

Ключевые слова: Галичина, транспортная артерия, железная дорога, узкоколейка.

Railway transportation arteries are the main driving force of progress and functioning of the economic complex of Galicia. By the middle of the XIX century Galicia lagged behind in this respect from other regions in Austria and Europe. Only from the middle of the XIX century a massive construction of main railways is started. In the end of the XIX century was built regional railways which, together with main railways, before the First World War covered the province by a dense network, that promoted the development of many industries, especially mining and forestry.

Keywords: Galicia, transport artery, railway, narrow gauge.

ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ НАДДНІПРЯНЩИНИ І ГАЛИЧИНИ В ІДЕЙНІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДІВЦІВ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.*

У статті розповідається про місце й роль Галичини в ідеології та діяльності наддніпрянських громадівців-українофілів. Особливу увагу звернуто на аналіз публікацій у журналі “Киевская старина”, розходження в поглядах М.Драгоманова в еміграції і провідних українських діячів-“культурників” на підросійській Україні.

Ключові слова: українофіл, національний рух, діяльність, Галичина.

Уявлення наддніпрянських громадівців про Галичину. Наддніпрянська інтелігенція після Емського указу шукала більш тісних зв'язків із Галичиною, де були кращі можливості для національного розвитку. Галичина в розумінні лідерів українського руху з Наддніпрянщини повинна була відіграти роль своєрідного резервуару для збирання й зберігання загальноукраїнських культурних надбань, із надією, що антиукраїнські репресивні заходи царизму рано чи пізно будуть відмінені. Відомий діяч одеської громади М.Комаров у листі до О.Барвінського із сумом констатував, що “нам світ зав'язано! Тільки й світа, що з Вашої Галичини”. Він закликав працювати “для нашої неньки цілокупної Русі-України” [11, арк.35 зв.]. Отримуючи “листи з-за кордону”, І.Стешенко переносився “рожевими думками в той благодатний куток нашої поетичної Русі, що приховала своє могутнє життя під Карпатами...” (лист до О.Барвінського в 1893 р.) [14, арк.8]. “Галичан треба шче доробити, – писав М.Драгоманов до київської “Старої громади” в кінці 1876 р. – І ви не повірите, скільки на возню з ними іде часу, і яка ця возня нудна... А тут треба усебічної і частої возні, іноді ньанчіньня чисто особистого” [21, с.240]. У розвитку українофільства на галицькому ґрунті ключову роль відіграли наддніпрянські громадівці П.Куліш, М.Драгоманов, В.Антонович, О.Кониський та ін.

Однак у 1880-ті рр. “відносини між Галичиною і Наддніпрянщиною вступили в період складних випробувань на міцність, – стверджує М.Мудрий. – Участь наддніпрянців у національному русі невпинно відходила на другий план” [49, с.140, 142]. Український національний рух у Галичині за своїм розмахом, глибиною та ідейним наповненням випереджав Наддніпрянщину, що проявилось, зокрема, в проголошеній народовцями на початку 80-х рр. концепції “органічної праці” для зміцнення своєї підтримки в масах. Активізація діяльності галицьких народовців в останні два десятиліття XIX ст. призвела до стрімкого розвитку національного руху за власними законами, зумовленими існуванням в Австрії конституційно-парламентського устрою, що нерідко породжувало особисті непорозуміння між українськими діячами обабіч Збруча. “Основні ідеї російського українофільства й галицького зовсім не однакові, – стверджував М.Драгоманов у листі до редакції “Правди” 7 жовтня 1892 р. – Рішучих “одрубників”, подібних до галицьких народовців, дуже мало” серед громадівців Наддніпрянщини [3, арк.33].

Д.Дорошенко (визначний наддніпрянський історик і громадський діяч) змушений був визнати, що львівські журнали, передусім “Зоря” і “Літературно-науковий вістник”, стали для нього “за школу національної української свідомости. Вони відкрили мені новий світ”. “З “Зорі” я довідався, – згадував він, – про українське життя в Галичині, про наші тамешні товариства, довідався про імена Франка і Грушевського,

* Закінчення. Поч. див.: Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2011. – Вип. XX.

які стали “власителями” моїх дум” [28, с.41]. Однак, приїхавши вперше до Львова в 1904 р., Д.Дорошенко був вражений відмінностями в суспільному житті галичан і наддніпрянців, про що відверто написав у спогадах. Це стосувалося, зокрема, неоднакового становища “в суспільстві жінки. Ми звикли в Росії і в Україні до свободніших, вільніших товариських відносин. [...] Не заїмпонувала нам столиця галицької України й своїм зовнішнім виглядом. [...] Самий розмах київського життя..., все це давало в наших очах перевагу Києву” [28, с.83, 84].

Водночас різниця політичних режимів не посилила настрої до відчуження, навпаки, стала притягальним чинником між Галичиною і Великою Україною. У Галичині вбачалася месіанська роль щодо підросійської України, де не існувало політичних свобод [49, с.142, 143]. На риторичне питання, чому “Галичина стала центром українського літературного руху”, І.Нечуй-Левицький (Баштовий) дав лаконічну відповідь: “Винна Росія, що не дає стати симь центромь” Києву, Харкову або Одесі, “силою виперла сей центръ зь Украины въ Галичину” [9, с.34, 35]. М.Драгоманов переконував у російській пресі, що “несмотря на западное положение Галичины, самосознание ее общества идет толчками ... преимущественно из Малороссии” [32, с.243]. Іншим разом він стверджував, що думка про самостійний розвиток української літератури, на відміну від російської, є “більше австроруска, ніж російско-українська. Воно й натурально, бо в австрійській Русі тепер єсть для такої літератури більше реальної підстави” [43, с.129].

Відомості про національний рух у Галичині останньої третини ХІХ ст. дають свідчення відомих тогочасних діячів – В.Антоновича, О.Кістяківського, Є.Чикаленка, В.Дорошенка та ін. В.Дорошенко, зокрема, згадував, що про становище Галичини мало хто знав “поза окремими одиницями”, в російській пресі бракувало інформації про край [30, с.197]. “Про Америку вдесятеро більше маємо вістей, ніж про Галичину!”, – скаржився О.Кониський у листі до О.Барвінського 21 січня 1886 р., а через деякий час, 2 лютого того ж року, з іронією написав, що навіть “про мормонів (мормонізм – релігія, створена в США. – *І.Р.*) ми тепер більше відаємо, ніж про Галичину” [7, арк.15 зв., 23]. Ситуація не змінилася через десять років, коли О.Кониський 17 (29) вересня 1895 р. відверто ділився враженнями з О.Барвінським: “Я майже нічого не відаю, що діється у Вас” [8, арк.62].

Видатний український письменник І.Нечуй-Левицький писав В.Барвінському 4 січня 1880 р., що “в тутешніх газетах про Ваші (галицькі. – *І.Р.*) діла нема нічого: або ніхто не пише про Ваші справи, або наші газети мало интересуються ними, ... останне буде правдивіше” [1, арк.411, 414; 24, с.104]. Іншим разом він зауважив 17 серпня 1875 р., що великоруська преса “консервативна і про Україну не говорить і слова: зовсім її ігнорірує” [13, арк.4]. На думку І.Шрага, деякі непорозуміння між наддніпрянцями і галичанами пояснювалися тим, що “ми (наддніпрянські діячі. – *І.Р.*) мало знаємо з сучасними умовами і обставинами в Галичині і багато де об чім гадаємо на свій кшталт...” (лист до О.Барвінського від 8 (20) вересня 1893 р.) [9, арк.6]. Характерно, що важкодоступною в Росії була творчість найбільш видатного західноукраїнського письменника І.Франка, що змушений був визнати А.Кримський. Він листовно скаржився з Москви, що Франкову збірку “З вершин і низин” “читав у переписі одного киянина, ... великої частини (поезій. – *І.Р.*) ... не міг ні звідки дістати” [2, арк.725, 726].

Брак інформації про національне життя в Галичині констатувала російська преса. Так, історико-літературний і політичний журнал “Талицко-русскій вѣстник”, що виходив у Петербурзі 1894 р. і мав русофільське спрямування, в передмові до першого номера прямо заявляв: “Очень немногіе въ Россіи близко знакомы съ положеніемъ четырехъ почти миллионъ русскаго народа, подпавшаго волею судьбы подъ владычество Австро-Венгрии... Изрѣдка появляющіяся о ней отрывочныя свѣдѣнія въ рус-

скої печаті заурядь бивають неточны и сбивчивы...”. Редакція обстоювала думку, що в Галичині, на Буковині та Угорській Русі “идеть неутомимая борьба за Св. Православную вѣру и за родной русскій языкъ” [25, с.1]. У зверненні до читачів видавці декларували свою мету – “хотя отчасти привлечъ внимание русскаго общества къ Галичанамъ и такимъ образомъ содѣйствовать возстановленію порванной духовной связи между Русскимъ Царствомъ и галицко-русскимъ народомъ...” [25, с.6]. Однак журнал виходив недовго, не знайшов широкої підтримки в російському суспільстві.

Інтерес громадівців-українофілів Наддніпрянщини до галицької преси не можна переоцінювати, у кращому випадку мова йшла про кілька сотень примірників, що різними шляхами надходили через австро-російський кордон. А.Кримський констатував у листі до редакції “Правди” 18 (30) квітня 1890 р., що наддніпрянські українці “трохи що не байдужні” до періодики з Галичини, пояснював це кількома причинами. По-перше, цікавитися україномовними виданнями в Росії після Емського указу було небезпечною справою (“власті дивляться на передплатників ох як косо!”). На Наддніпрянщині боялися передплачувати навіть львівську “Зорю”, що мала науково-літературний характер. По-друге, в галицькій пресі, зокрема в журналі “Зоря”, на думку А.Кримського, була “якась неприхильність до Українців, висловлена, правда, не дуже виразно, але для нас доволі помітно”. Галицькі часописи звертали порівняно незначну увагу на наддніпрянсько-український рух, невдоволення серед наддніпрянців викликав також етимологічний правопис, що вживався в народовських виданнях. Як правило, передплачували “Зорю” та інші українські видання з Австро-Угорщини “найбільше студенти, а звісно, що студент людина вельми і вельми негрошовита” [12, арк.2]. Крім того, для поширення галицьких видань у межах Російської імперії бракувало елементарної інформації про часописи. А.Кримський переконував, що про львівську “Правду” на провінції багато хто й не чув і “не знає, яким способом можна її діставати” [12, арк.2, 2 зв.].

В обхід Емського указу українська література, як правило, надходила “безпосередньо з Галичини поштою.., – писав В.Дорошенко. – Одна книжка розділювалася по кількох копертах (конвертах. – *І.Р.*), а що деякі посилки пропадали, то ми звичайно діставали тільки якусь частину книжки, але через це вона не переставала бути для нас цікавою” [30, с.198]. Отже, журнал доводилося пересилати через австро-російський кордон у вигляді листів, окремими аркушами в конвертах, в які цілий номер не вмещався. Подібна система, з одного боку, була обтяжливою для редакції, а з другого – частина таких відправлень до адресатів просто не доходила з вини цензури й пошти. Відомий український громадсько-політичний діяч і вчений С.Шелухин на схилі віку згадував, що “взагалі нам (наддніпрянцям. – *І.Р.*) тяжко було знайомитися й мати звязки з галицькими авторами, бо їх творів у Росію не пускали”. Зокрема, львівський журнал “Зоря” надсилався в окремих конвертах, “як листи. Далеко не всі числа доходили до нас”. Серед наддніпрянських діячів викликали невдоволення мовно-правописні розбіжності. “Нам було дуже неприємно, – констатував С.Шелухин, – що “Зоря” друкується історичним (етимологічним, а не фонетичним. – *І.Р.*) правописом.., і ми уперто писали «кулішівкою»”, але редакція переробляла твори “на галицький смак”, особливо в лексиці [65, с.265, 266].

У листуванні українських діячів Наддніпрянщини з галичанами постійно містилися скарги на нерегулярність отримання передплачених україномовних видань, що надсилалися з Австро-Угорщини. Так, М.Лисенко писав О.Барвінському 15 (27) травня 1889 р. з Києва, що львівський часопис “Правда” “страшенно губить на тому і цікавість утрачає” через те, що надходить нерегулярно. “При такій необачності й неакуратності у висильці далєбі й інтерес до видання у найширшого патріота гасне”, – наголошував він. І з сумом додавав: “... Як читати через десяте-п’яте, то краще й овсі не читати” [41,

с.186, 528, 529]. У свою чергу, Олена Пчілка була невдоволена тим, що часто не отримувала передплачену нею “Зорю”, писала до Львова редакції журналу 15 березня 1889 р.: “...Одержуєш їх (примірники часопису. – *I.P.*) через чверть року, або й зовсім не одержуєш! Воліла би двічі заплатити, ніж таке терпіти” [16, арк.4]. Іншим разом письменниця зауважила 27 грудня 1888 р., що “числа “Зорі” доходять до мене дуже несправно” [16, арк.13]. На її думку, редакція мала більше дбати про своїх передплатників на Наддніпрянщині, бо, як писалося в листі від 10 листопада 1887 р., “єсть много осіб, котрі б, може, й пренумерували “Зорю”, але, сидючи по кутках, навіть не знають про неї” [16, арк.20]. Подібних прикладів невдоволення наддніпрянських діячів нерегулярністю отримання періодики з Галичини можна навести чимало.

Отже, цензурні перешкоди в Російській імперії унеможливлювали регулярні наддніпрянсько-галицькі контакти. Відомий український учений, галичанин В.Гнатюк згадував, що “дістати українську книжку з Австрії в Росії не так легко”. Висилка одного видання, за його словами, “тяглася місяцями, та й коштувала багато”, не було взагалі певності, що конверт надійде до адресата, в ньому не виявлять “крамоли”: “Не один український письменник із Росії не бачив навіть свого твору, друкованого у Галичині” [37, с.20]. “Я тепер пишу справді мало до Росії, – зауважив В.Гнатюк у листі до М.Кочубинського 12 червня 1902 р., – бо переконався, що листи там отворяють або зовсім не доручають адресатам” [42, с.241]. Б.Грінченко радив галичанину К.Паньківському писати до нього більш обережно, “непевна фраза у листі може наробити клопоту, бо часом буває так, що листи у нас читають не ті самі, до кого їх адресовано”. Автору доводилося із цим “уже мати клопіт...” (лист від 10 (22) грудня 1891 р.) [4, арк.25]. Олена Пчілка навіть просила К.Паньківського надсилати до неї листи на вказану адресу на Волині, де була слабша цензура, у Києві “з листами із вашого міста Львова поводяться дуже вже нецеремонно... Мені ж все (листи. – *I.P.*) буде передано...” [6, арк.2]. Леся Українка писала В.Гнатюку 10 травня 1899 р., що російські цензори “головно спілок не люблять”, радила проявляти обережність у листуванні [17, арк.2]. “Часто нарікають від Вас (наддніпрянців. – *I.P.*), що не доходять книжки...”, – писав М.Грушевський зі Львова І.Нечую-Левицькому на початку 1899 р., у цьому вбачалася вина передусім російської цензури [44, с.47].

Щоправда, користуючись поблажливістю окремих цензорів, народовські видання (“Діло”, “Батьківщина”, “Зоря”, “Літературно-науковий вістник”, “Дзвінок” та деякі ін.) якийсь час вільно надходили в Росію, де, однак, в умовах чинності Емського указу мали незначну кількість передплатників [38, с.13]. Уже згаданий Д.Дорошенко писав у спогадах, що отримувал лівівську “Зорю” з 1897 р. “на дуже тонкому папері ... в замкнених конвертах”, це був “заборонений в Росії, нелегальний часопис”. Він передплачував також “Літературно-науковий вістник”, що друкувався замість “Зорі” з 1898 р. і доходив до нього “за дозволом цензури легально аж до 4 книги 1901 року...” [28, с.41]. Українські діячі шукали різних можливостей для отримання книжкової продукції з-за кордону. Траплялися випадки, коли україномовні видання надсилалася в межі Російської імперії нелегально, де могли бути затримані на таможні. Одну з таких посилок затримала поліція в 1893 р., серед забороненої літератури було вилучено примірники народовських часописів “Зоря”, “Буковина”, “Батьківщина” [19, арк.14, 245]. Після заборони цензурою лівівської “Зорі” в 1894 р., що “доходила в Росію довгих 14 літ”, О.Кониський у листі до К.Паньківського 9 (21) травня 1894 р. висловив думку про зміну назви часопису для подолання урядових перешкод. “Нехай “Зоря” й друкується “Зорею” для Галичини, – писав він, – а для України поставити нову назву, напр.(иклад) “Промінь” або “Русь” чи що...”. Це дало б змогу журналу знову легально (“тільки з другою назвою”) надходити до російських читачів. Однак О.Кониський змушений був визнати, що “надії у мене й не багацько на успіх” [5, арк.1 зв.]. Російська цензура пильно стежила за галицькими виданнями і не допускала подібних варіантів.

Більш детальне уявлення наддніпрянських громадівців про Галичину дають спогади. Так, у своєму щоденнику відомий діяч Київської громади О.Кістяківський, що належав до так званих “культурників”, обстоював аполітичну, чисто культурницьку діяльність. Він уважно стежив за культурним життям у Галичині, мав особисті контакти з місцевими діячами. Про це, зокрема, прямо писав у жовтні 1884 р.: “Принадлежу я к так называемой украинофильской партии и всегда тяну самую умеренную ноту, желая добра моей братии, которое может быть достигнуто, по моему глубокому убеждению, только путем мирного культурного развития” [35, с.485]. О.Кістяківський передплачував львівську газету “Діло” з 1883 р., відколи, за його словами, “прилежно ее читаю, ... слежу за политикою и делами галицких малороссов”. На його думку, в краї існували дві політичні “партії”: органом однієї з них (“москвофільської”) було “Слово”, яке вбачало єдиний порятунок галичан у єднанні з Росією (“в принятии ими общерусского языка, в присоединении их к России”); друга “партія” (“українофільська”) видавала часопис “Діло”, в якому закликала до самостійного національного розвитку, усвідомлення своєї окремішності від великоруського народу [35, с.414, 422, 423]. У розвитку соціалізму серед місцевих русинів і поляків О.Кістяківський убачав заслугу М.Драгоманова, але вважав поширювані ним з еміграції гасла шкідливими для українського руху (“в то время как Драгоманов радикальствует в Женеве и затевает широкие планы, из Киева изгоняются более умеренные деятели украинофильства”) [35, с.158].

Серед галичан з О.Кістяківським зустрічалися народовці Є.Желехівський та О.Барвінський, враження від спілкування з ними наддніпрянський громадівець передав у щоденнику. Трьохгодинна розмова з філологом, педагогом Є.Желехівським під час лікування за кордоном улітку 1880 р. була, за висловом самого О.Кістяківського, приємна й корисна, дала інформацію про становище “русинських партій” та їх друковані органи, відношення поляків до русинів. Цікаво, що О.Кістяківський підмітив погане володіння ним російської мови, але тут же писав, що сам також недостатньо розуміє “их русинские книжки” [35, с.213]. Прочитавши отримані від Є.Желехівського два номери народовської газети “Діло”, що почала виходити у Львові в 1880 р., він коротко підсумував – “наставительны”, однак уже наступного дня, 13 липня 1880 р., записав у щоденнику: “...Интеллигенция русинская, даже считающая себя народною, мало развита умственно” [35, с.208, 209]. О.Кістяківський прихильно відгукнувся про діяльність народовців, що на сторінках львівських часописів “Діло” й “Правда” рішуче виступали проти “деспотизму” російського уряду. З радістю писав про піднесення національного руху галицьких русинів, що значно активізувався порівняно з 1871 р., коли він уперше побував у Львові. Автор провів аналогію між наддніпрянськими українофілами й народовцями в Галичині (тільки галичани, за його словами, “скромнее, проще, уже, но и грунтовитее, хотя с меньшим полетом”) [35, с.212].

Під час розмови з галицьким педагогом, істориком і громадсько-політичним діячем О.Барвінським ішлося про майбутню долю “Малоросії”. У щоденнику 22 серпня 1880 р. О.Кістяківський записав, що галичанин не поділяв його думки про “фантастичність” ідеї, нібито австрійський уряд хоче прихилити на свій бік “малороссов русских”. О.Барвінський відповів, що в цьому немає нічого дивного й нездійсненого, дав зрозуміти київським громадівцям: “Малороссам чрезвычайно важно объединиться в одно целое, соединиться под одну державу”. Очевидно, це мала бути така держава, що дозволила б “широкое развитие малороссийской народности во всяческом отношении”. Зважаючи на зовнішні обставини: з одного боку, репресивну політику Москви (“деспотическая, завистливая, всепоглощающая и всепожирающая”), що здатна “задушить малороссийское племя”, а з другого – на досить прихильне ставлення до українофільства австрійського уряду, цілком логічно було зайняти австрофільські позиції. “Вот вам программа для будущего политика”, – підсумовував О.Кістяківський,

згадавши, що схожі думки чув ще років 18 тому від М.Костомарова – “не в смысле программы действия, а как философское рассуждение” [35, с.252].

О.Кістяківський був проїздом у Львові в середині 1882 р. по дорозі на лікування в Європу. Під час одноденного перебування в столиці краю він зустрівся з народовцями – редактором “Діла” В.Барвінським, головою Товариства ім. Шевченка К.Сушкевичем, професором кафедри “руської” мови і літератури у Львівському університеті, головою “Просвіти” О.Огоновським, а також із професором історії Львівського університету І.Шараневичем та письменником і громадським діячем М.Устияновичем, побував на судовому процесі проти москвофільських діячів (О.Грабар та ін.). О.Кістяківський звернув увагу на важку боротьбу галичан за національні права. “Вся администрация, весь суд, вся политическая жизнь, сейм галицийский, места в рейстаге, – писав він, – все захвачено поляками... Слабые галичане готовы броситься в объятия Москвы, гонимые по пятам польскою интригою”. Водночас критичні оцінки “москвофільства” в Галичині не перешкодили листуванню О.Кістяківського “о галицийских делах” з Модестовим, про якого в щоденнику сказано лаконічно: “Москвофил и приверженец руссификации” [35, с.374].

Отже, О.Кістяківський виявляв інтерес до Галичини як невід’ємної частини етнічних українських земель, мав контакти з прихильниками різних течій у національному таборі. Безперечно, його симпатії були на боці галицького народовства, що було типовим явищем для наддніпрянських громадівців-українофілів, особливо після Емського указу. О.Кістяківський обстоював соборницькі гасла, віру в майбутнє України-“Малоросії” (“чтобы задушить украинофильскую идею, нужно задушить малороссийский народ. А разве это возможно?”) [35, с.393], критично ставився до галицького русофільства і соціалістичних ідей М.Драгоманова. Водночас він не бачив перспективи розвитку українофільства поза культурницькою діяльністю, без збереження єдності з Росією, вважав, що “нераздельность Малороссии с Великою Россиею должна лечь в основание малороссийской партии”. “Мы должны разделять общую нашу судьбу”, – писав він із надією, що Росія рано чи пізно стане “на дорогу политической свободы и широкого развития” [35, с.455].

На відміну від О.Кістяківського, Є.Чикаленко був представником молодшого покоління в громадівському русі, вступив до київської громади в 1900 р., коли в ній перебувало, за його даними, лише кількадесят членів [64, с.90]. Однак він залучився до українського громадського життя ще з 1880-х рр. під час навчання в Харківському університеті. “...Батько діставав для нас із Львова “Дзвінок”, – згадувала дочка Є.Чикаленка, – а пізніше давав також читати “Зорю”, яку він діставав на чийсь адресу в запечатаних ковертах (конвертах. – *І.Р.*) на тонесенькому папері, бо це було “нелегальною літературою”. “Дзвінок” ми читали залюбки, а потім також і “Зорю” і помалу так звикли до “галичанської” мови...” [63, с.520]. У спогадах Є.Чикаленка писалося про інтерес наддніпрянських громадівців до Галичини, зокрема про М.Комара, одного з лідерів одеської громади, що “мав звязки з Галичиною... Раз у раз він подавав якісь нові відомости про здобутки в боротьбі Українців з Поляками, чого з російських газет не можна було вчитати...”. Одеський громадівець, згадував Є.Чикаленко, критично ставився до М.Драгоманова і його прихильників на галицькому ґрунті – І.Франка, М.Павлика та ін., переконував, що “вони розбивають народовецький фронт, вносять своєю радикальною партією розбрат і тим ослаблюють боротьбу українського народу з Поляками” [64, с.9, 11]. Спогади О.Кістяківського та Є.Чикаленка підтверджують прихильне ставлення наддніпрянських громадівців-“культурників” до народовської течії в Галичині й, навпаки, різкий осуд київською “Старою громадою” “громадівського соціалізму”, діяльності галицьких радикалів-соціалістів під ідейним впливом М.Драгоманова.

Уявлення про Галичину як невід'ємну частину русько-українського простору давали праці наддніпрянських науковців. Вагомий внесок в усвідомлення національної єдності наддніпрянців і галичан по обидва боки Збруча, поряд з істориками (М.Костомаровим, В.Антоновичем, М.Драгомановим та ін.), зробили дослідники фольклору й мови. Зокрема, серед українських читачів мав успіх “малоросійсько-червоноруський” словник відомого лексикографа й етнографа Ф.Піскунова, що вийшов у двох виданнях у Києві (1873, 1882 pp.) [53]. До словника увійшло понад 15 тис. слів, що були почерпнуті з опублікованих у Росії та Австро-Угорщині збірників народних пісень (Ж.Паулі, В.Залеського, А.Метлинського, П.Куліша, М.Максимовича, М.Цертелева, П.Лукашевича, В.Антоновича і М.Драгоманова та ін.), творів нової української літератури (І.Котляревського, Т.Шевченка, Марка Вовчка, П.Куліша, Л.Глібова, М.Устияновича, Ю.Федьковича та ін.). Вказавши на широку джерельну базу для свого словника, упорядник зробив висновок: “Южно-русский языкъ по сію пору ожидаетъ еще филологической разработки; онъ не нарѣчіе происшедшее отъ искаженія русскаго языка, какъ это утверждаютъ круглыя невѣжды, а самобытный языкъ...” [53, с.І, ІІ, ІІІ]. Українська мова (“южно-русский языкъ”), вважав Ф.Піскунов, складається з двох наріч – західного й східного: 1) “австрійско-украинское или червоно-русское галицкое”; 2) “русско-украинское или малоросійское”. Різниця між ними, за його словами, “самая незначительная во всѣхъ отношеніяхъ” [53, с.ІІІ]. Схожі думки про єдність української (“малоруської”) мови обабіч Збруча обстоював М.Костомаров, що в “малоруському наріччі” вбачав три “піднаріччя”: поряд з “українським” і “поліським” у підросійській Україні, “карпато-русинське” в Галичині, а також на заході Поділля й Волині. Вони настільки близькі між собою, що, за словами історика, “книги, изданныя въ Малороссіи, читались какъ свои собственныя въ Галичинѣ, а изданныя въ Галичинѣ – въ Малороссіи” [36, с.328].

Історію Галичини з всеукраїнських позицій висвітлював професор Київського університету В.Антонович у своїх лекціях, конспект яких зберігається в Національній бібліотеці України ім. В.І.Вернадського (м. Київ) [33]. Характерно, що кількість студентів, які бажали прослухати в університеті лекційний курс з історії Галичини, за короткий час потроїлася (про це особисто від В.Антоновича довідався Г.Галаган) [26, с.191]. На думку В.Антоновича, поштовх у розвитку національного руху місцевих русинів дала революція 1848–1849 pp., коли галичани здобули більше, ніж “въ десятки лѣтъ прежде”. Після поразки революції в Галичині виділилися дві “партії”. Більш активною на перших порах була “русско-политическая партія”, русофіли, які вважали можливим відродження своєї народності, за словами лектора, “только при посредствѣ Русскаго государства”. Русофільські діячі намагалися засвоїти “всѣ черты русской народности” [33, с.278, 280, 283], але насправді, вважав В.Антонович, добре не знали ні російської літературної мови, ні галицького народного елементу, писали “особымъ жаргономъ, котораго не понимаетъ ни галицкій крестьянинъ, ни рускій литераторъ”. У літературному відношенні ця “партія” “проявляетъ особенную бездарность и отсутствие общеевропейскаго развитія” [33, с.284, 286]. Симпатії В.Антоновича були явно на боці народовців, що мали на меті “изучить народность на мѣстѣ, ... мѣстный оттѣнокъ народности возвести въ культуру и гражданскій элементъ”. Народовці вводили місцеву селянську мову в літературу, що суперечило поглядам русофілів, у боротьбі між собою обидві “партії” “страшно мелочны” [33, с.283, 284, 286]. Історична школа В.Антоновича, найбільш видатним представником якої став М.Грушевський, зробила особливий внесок у поширення в українському суспільстві Наддніпрянщини відомостей про Галичину.

Однак культурницька діяльність старших громадівців-українофілів не задовольняла молодше покоління діячів національного руху, що вийшло на громадську арену в 1890-х рр. Воно усвідомило обмеженість розвитку наддніпрянсько-українського руху лише культурницькими засобами й почало висувати більш радикальні вимоги з виразною політичною спрямованістю. Улітку 1891 р. на Шевченковій могилі в Каневі кілька національно свідомих студентів заснували таємне товариство “Братство тарасівців”, що поставило за мету боротися за утвердження суспільно-політичних ідеалів Т.Шевченка. Один із засновників та ідеологів братства Ю.Липа згадував, що “тарасівці намагалися підтримувати оживлені звязки з іншими центрами українства, а особливо з Галичиною”, але ці контакти “завдяки суворій конспірації ніколи не провадилися на письмі” [40, с.344]. Братчики з інтересом читали галицьку пресу, що мала вплив на утворення і діяльність товариства. Про це, зокрема, свідчить лист одного із засновників “Братства тарасівців” В.Боровика до редакції львівського журналу “Правда” від 29 листопада 1889 р., в якому містилося прохання: “...Не гаїтєсья з надсилем (“Правди”. – *I.P.*), бо передплачуємо ми її громадкою, і хлопці мої аж-аж-аж мати її (хочуть. – *I.P.*) мершчі” [10, арк.9].

На початку ХХ ст. сформувався спектр українських політичних партій на Наддніпрянщині, услід за Револуційною українською партією (1900 р.). Громадівці взяли активну участь у політизації українського руху, що виступив під гаслом національної єдності України (соборності), за політичну автономію України в складі демократичної федеративної Росії, відповідно наддніпрянсько-галицькі зв’язки зміцнювалися. Однак це питання виходить за межі цього дослідження.

Роль української літератури і театру в утвердженні соборницьких настроїв. Ідея національної єдності України обабіч Збруча знайшла відображення у творчості наддніпрянських письменників, що, всупереч репресіям російського царизму, набула значного розвитку. “...Національне відродження, – справедливо зауважив історик Д.Дорошенко, – виявилось насамперед у формі утворення національної літератури народньою мовою” [29, с.182]. У свою чергу, І.Франко наголошував, що для української літератури останні десятиліття ХІХ – початок ХХ ст. були періодом “значительного оживлення и подъема”, письменство збагатилося “новими талантами, ищущими новых дорог и новых горизонтов” [61, с.152, 153]. Серед характерних рис творів нової літератури було названо панування живої народної мови, “демократизм” і “мужиколоубство”, прагнення захищати інтереси простолюду, переважно світський характер літератури тощо [59, с.46, 47]. Історичні обставини зумовили небувалий раніше в українській літературі приплив нових талантів, появу цілої плеяди яскравих творчих індивідуальностей – І.Франка, Панаса Мирного, І.Нечуя-Левицького, М.Старицького, І.Карпенка-Карого, Лесі Українки, П.Грабовського, О.Кобилянської, В.Стефаніка та ін., причому це були переважно вихідці з Наддніпрянщини. Українська література перейшла на вищий рівень свого розвитку, уперше в історії набула рис цілісного художнього комплексу, включаючи всі основні види й жанри зрілої літератури – від поезії, прози, драматургії до літературно-художньої критики й публіцистики [34, с.10, 11, 422].

Однак після Емського указу кількість опублікованих у Росії творів нової української літератури значно скоротилася. Україномовних книжок на Наддніпрянщині стало, за висловом видавців “Киевской старины”, “такъ не много, такъ не велики они по своему объему и такъ ограничены въ своемъ содержаніи, что мы затрудняемся, говоря о нихъ, употреблять название малорусской литературы” [23, с.353]. Протягом 1876–1905 рр., до Першої російської революції наддніпрянсько-українська література друкувалася російською абеткою й правописом, що дістав у середовищі української інтелігенції іронічну назву “ярижка” [56, с.538]. Не маючи змоги вільно друкуватися в Російській імперії, наддніпрянські письменники передавали свої твори для публікації в

народовські видання в підавстрійській Галичині, що служило консолідуючим чинником у процесі формування єдиної української літературної мови.

На сторінках львівських часописів, передусім у загальноукраїнських журналах “Правда” (з 1867 р.) та “Зоря” (з 1880 р.), читачі мали змогу регулярно знайомитися з кращими творами відомих українських письменників (І.Карпенка-Карого, М.Коцюбинського, І.Нечуя-Левицького, Лесі Українки, М.Старицького та ін.) [27, с.41, 42]. Щоправда, мова та етимологічний правопис галицьких видань створювали деякі труднощі для наддніпрянського читача. В.Дорошенко, на початку 1890-х рр. учень гімназії, пізніше згадував: “На кожній сторінці було кільканадцять слів нам або не відомих або незвичних, значіння яких треба було догадуватися, але цікавий зміст перемагав усі труднощі. Я акуратно випишував до записника невідомі слова і так поволі вивчав українську літературну мову... Фонетика не справляла нам ніяких труднощів, навпаки, була для нас легка і зрозуміла, зате тяжко було нам читати книжки друковані етимольогією з її дашками, ъ, тощо...” [30, с.198]. Важливим кроком на шляху унормування українського правопису стало офіційне запровадження фонетики в Галичині 1893 р., що полегшило для наддніпрянців читання літератури, виданої під австрійською владою.

Найяскравішою подією в національному русі Наддніпрянщини 1880-х рр. стала діяльність українського театру, що була дозволена з обмеженнями окремим урядовим розпорядженням невдовзі після Емського указу. І.Франко писав, що “одинокі світла сторінка в тім десятилітті – се наглий і надзвичайний розвій українського театру і української драматичної літератури” [58, с.381]. “Театр був єдиною національною установою, що діяла на маси, – зауважив І.Крип’якевич, – вчила їх української мови, нагадувала про історичні традиції, будила пошану до української культури...” [39, с.275]. З ініціативи М.Кропивницького в Єлисаветграді в 1882 р. було засновано першу професійну трупку, в складі якої уславилися блискучі актори М.Заньковецька, І.Карпенко-Карий, М.Старицький, М.Садовський та ін. Українські театральні колективи набули популярності не лише на Наддніпрянщині, а й далеко за її межами, з успіхом гастролювали в різних містах Російської імперії, виїжджали навіть за кордон. 1880–1890-ті рр. справедливо увійшли в історію як “золота доба українського театру” [57, с.369, 382].

Наддніпрянсько-український театр, уславлений іменами талановитих драматургів та акторів, мав великий вплив на розвиток театального життя в Галичині. Про це, зокрема, свідчить репертуар Руського народного театру у Львові (директор – Омелян Бачинський), урочисто відкритого в березні 1864 р., що складався переважно з творів наддніпрянських авторів. “Репертуар був майже виключно український, – писав відомий галицький громадсько-політичний діяч Є.Олесницький. – ...Театр став відразу могучим розсадником українства [51, с.1]. На галицькій сцені до кінця XIX ст. були поставлені п’єси І.Котляревського, Т.Шевченка, Г.Квітки-Основ’яненка, М.Кропивницького, М.Старицького, І.Карпенка-Карого, Панаса Мирного тощо. Водночас у Галичині з успіхом ставилися опери наддніпрянсько-українських авторів С.Гулака-Артемівського “Запорожець за Дунаєм”, М.Лисенка “Різдвяна ніч”, “Утоплена” [62, с.99, 100]. Крім репертуару, східноукраїнські впливи в театральному мистецтві в Галичині проявилися в налагодженні особистих творчих зв’язків. На гастролі до краю в останній третині XIX – на початку XX ст. приїжджали кращі наддніпрянські актори й режисери.

Почин цьому зробив М.Кропивницький, приїхавши до Галичини в 1875 р. на запрошення нового директора театру “Руської бесіди” Т.Романович. Вона намагалася активізувати театральне життя в краї після повернення на Наддніпрянщину О.Бачинського – першого директора театру. Галичани робили спроби запросити на директорську посаду в “Руській бесіді” когось із відомих наддніпрянських діячів, листувалися з цього приводу зі Степаном Карпенком і Семеном Гулаком-Артемівським, але переговори не мали успіху [60, с.369; 62, с.53]. Приїзд М.Кропивницького та його

блискучу акторську гру галицька молодь сприйняла з ентузіазмом. “Це стояв перед нами, – згадував пізніше Є.Олесницький, – оригінальний українець, перший, якого ми бачили, олицетворення української літератури й мистецтва в одній особі. Ми слухали його зі запертим віддихом...” [50, с.123]. М.Кропивницький, хоч і був у Галичині недовго, мав позитивний вплив на розвиток режисерської майстерності, за висловом дослідника театру, “від нього повіяло східньо-українським духом...” [50, с.124]. Обговорюючи можливість приїзду наддніпрянсько-українського театру до Львова, К.Підвисоцький, актор театральної трупі М.Кропивницького, писав у листі до В.Лукича в жовтні 1889 р.: “...Ціла трупа ... про Галичину менше знає, як про Китай, могла б наглядно дізнатись і по всій Україні рознести, що у нас діється...” [15, арк.15, 16, 17].

Отже, театральне мистецтво було засобом єднання українських діячів по обидва боки австро-російського кордону. Приклад М.Кропивницького пізніше наслідували видатні українські театральні діячі Микола Садовський і Марія Заньковецька, які були запрошені до Галичини, де протягом року (з середини 1905 р.) блискуче виступали як актори. М.Садовський навіть деякий час очолював театр “Руської бесіди”, але вже з 1906 р. продовжив свою діяльність у Полтаві й Києві [50, с.124]. Щоправда, між наддніпрянськими й галицькими театральними діячами останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. нерідко виникали взаємні непорозуміння, через що наддніпрянці, як правило, затримувалися в Галичині ненадовго. Єдиним наддніпрянським актором, що здобув собі артистичне ім’я власне на галицькій сцені, став на початку ХХ ст. Лазар Шевченко, уродженець Київщини [20, к.35, 35 zw.].

Галичина в політиці російського царизму. Серед владних кіл імперії і в російській громадській думці було критичне ставлення до діяльності громадівців-українофілів, що потенційно загрожували територіальній єдності імперії. Офіційно вважалося, що “такъ называемые украинофилы” виступали за заміну загальноприйнятого “русского языка ... какимъ-то южно- или малорусскимъ языкомъ”. Цю мову громадівці мали на меті нібито “не только сочинить, но и возвести на степень общаго и обязательнаго языка”, що домінував би в освітній сфері “нашего юга и юго-запада” [54, с.1]. Професор Київського університету запеклий українофоб С.Гогоцький наголошував, що російська мова (“русский языкъ”) виникла внаслідок спільної багатолітньої праці діячів “великой и малой (преимущественно – юго-западной) России”. Він писав про “общий нашъ русский языкъ – нашъ во всей силѣ этого слова...” [54, с.68, 69]. Одночасно з репресіями проти української мови й культури царські власті надавали фінансову допомогу для діяльності русофілів у Галичині, що після Емського указу 1876 р. суттєво збільшилася. Так, у березні 1881 р. субсидія русофільському львівському “Слову” зроста майже втричі [47, с.336]. У 80-х рр. ХІХ ст. інтерес до “Слова” почало проявляти військово-міністерство Росії, що добилося встановлення значно вищої субсидії в розмірі 6 тис. гульденів на рік. Отже, галицько-руська проблематика поступово перетворювалася на важливий аспект російської політики щодо Габсбурзької монархії [55, с.113].

Збільшення підтримки галицьких русофілів пов’язувалося з поглибленням суперечностей на міжнародній арені, що практично поставили Росію та Австро-Угорщину по обидві сторони назріваючого воєнного конфлікту. Серед головних мотивів, що зумовлювали прихильне ставлення офіційної російської влади до галицького русофільства та спонукали до виділення субсидій на його підтримку, було усвідомлення загрози проникнення ідей українського сепаратизму з Австро-Угорщини. Кошти на адресу русофільських діячів і організацій під австрійською короною надходили з Росії, як правило, таємно через громадські товариства, орієнтовані на благодійність, приватні пожертвування, закордонні дипломатичні представництва. Фінансова допомога на початку ХХ ст. вийшла на зовсім інший рівень – суми щорічних субсидій для галичан

обчислювалися десятками й навіть сотнями тисяч російських рублів. Так, починаючи з 1909 р., щорічно на запит міністра внутрішніх справ Російської імперії виділялося 60 тис. російських рублів і ще 25 тис. – безпосередньо через міністра фінансів. У 1911 р. прем'єр-міністр П.Столипін розпорядився надати 15 тис. рублів одноразової допомоги русофілам для покриття витрат на виборах до австрійського парламенту. Щоденна газета у Львові відверто москвофільського спрямування “Прикарпатская Русь” протягом 1909–1914 рр. отримувала щорічну таємну урядову субсидію з Росії в розмірі 14 тис. рублів [46, с.126, 127].

Подібні приклади матеріальної підтримки галицьких інституцій і діячів русофільського спрямування наприкінці XIX – на початку XX ст. не були поодинокими. Характерно, що нова редакція статуту “Галицко-русского благотворительного общества” в Петербурзі в червні 1909 р. вважала необхідним надавати фінансову допомогу безпосередньо для “русских” галичан, буковинців та угрорусів, тоді як раніше товариство мало на меті допомагати вихідцям з Австро-Угорщини, що мешкали (постійно або тимчасово) в Російській імперії [46, с.125]. Однак русофіли на той час опинилися на узбіччі політичного життя краю, що дисонувало з періодом кінця 60–70-х рр. XIX ст., коли русофільська течія в умовах, з одного боку, тотального наступу поляків у Галичині, а з другого – посилення антиукраїнських репресій у Росії, домінувала в галицько-руському національному русі, при порівняно незначній фінансовій підтримці з боку російського царизму. Як влучно з цього приводу зауважив О.Середа, “парадоксальним чином сила впливу русофільських ідей у Галичині була в обернено-пропорційній залежності від величини грошової підмоги з Росії, ... істотна фінансова підтримка надійшла в той час, коли рух втратив свої позиції” [55, с.113, 114]. Очевидно, на тлі постійного збільшення фінансової підтримки з боку Російської імперії москвофільський рух у Галичині все більше втрачав самостійність та опертя на власний місцевий ґрунт [46, с.128].

Про грошові суми, що надходили в Галичину, загальне уявлення дає переписка російських урядових структур кінця XIX – початку XX ст. [48]. У секретній урядовій записці “О русском влиянии в Галиции” в серпні 1913 р. прямо говорилося: “До сих пор общая сумма пособий, получаемых во Львове из России, колебалась... между 20 и 40 тысячами рублей ежегодно и состояла частью из пожертвованных частных лиц, частью из небольших ассигнований Св. Синода. Средства эти доставлялись обыкновенно частным путем и лишь изредка передавались через посредство нашего Консульства во Львове”. “Столь малые суммы, – робив висновок автор, – расходуемые притом не всегда производительно, вряд ли могли иметь существенное значение для русского дела в Галиции. Для успешной борьбы с правительственной, польской и украинской пропагандой одновременно, требуются значительно большие средства” [48, с.100].

Цю заяву було зроблено напередодні Першої світової війни, коли серед галицьких русофілів остаточно відбувся розкол на два угруповання – власне русофільське (“старокурсники”) та відверто проросійське, москвофільське (“новокурсники”), що вступило в гостру конфронтацію з народовцями-українофілами і “старокурсниками”. “Новокурсники” беззастережно орієнтувалися на Росію, ідентифікували себе з росіянами, послуговувалися не макаронічним “язичієм”, а російською літературною мовою. Царизм узяв курс на підтримку проросійських сил у Галичині, щоб знешкодити українофільство, що знайшло притулок у краї, створювало загрозу порушення територіальної цілісності імперії, відокремлення в майбутньому Наддніпрянщини від Росії. У жовтні 1913 р. було вирішено довести субсидії “русской” народності під австрійською владою до 200 тис. рублів, розподіл грошей здійснювали найвищі урядові інституції – МЗС, МВС, обер-прокурор Св. Синоду [52, с.92, 215, 216].

Погляд російських урядових кіл на національний рух у підавстрійській Галичині засвідчило секретне донесення жандармерії 1914 р., що зберігається в київському архіві [18, арк.155, 161 зв.]. У донесенні прямо говорилося, що засновником “мазепинства” серед галичан став австрійський губернатор Ф.Стадіон у 1848 р., до цього часу жителі східної частини провінції відчували себе “русскими”. Так виник розкол у національному русі Галичини на “твердо-руських” і “русиновъ”, які в 60-х рр. назвали себе народовцями, на перших порах займалися культурно-етнографічною діяльністю. Після 1876 р. народовський рух у Галичині отримав посилену матеріальну й ідейну підтримку від діячів забороненого “мазепинського руху” в Росії, особливу роль в утвердженні ідеї “самостійної України” в краї відіграли емігранти М.Драгоманов і М.Грушевський [18, арк.155, 155 зв., 161]. Отже, розвиток галицького українофільства розглядався передусім як результат зовнішніх впливів, що був би неможливий без підтримки австрійського уряду й наддніпрянсько-українських діячів, мав штучний характер.

Таким чином, Емський указ 1876 р., що мав чинність понад чверть століття (до першої російської революції 1905–1907 рр.), завдав удару по українофільству на Наддніпрянщині. Український національний рух пішов на спад: більшість діячів були змушені припинити активну громадську роботу, а ті, хто продовжував працювати, обмежилися вузькою культурно-освітньою сферою, наскільки це дозволялося Емським указом і доповненнями до нього. Серед здобутків громадського руху в останній третині ХІХ ст. було передусім видавництво журналу “Киевская старина” – єдиного українознавчого журналу в Російській імперії, наукова діяльність Історичного товариства Нестора-літописця при Київському університеті, розвиток нової української літератури й театру. Лідери наддніпрянських громадівців виразно декларували свою лояльність до російського царизму, аполітизм, але не перестали цікавитися розвитком національного руху в Галичині, що розглядався як невід’ємна частина загальноукраїнського.

Царські заборони об’єктивно сприяли перенесенню центру українофільської діяльності за межі Російської імперії. Лівобережжя й Слобожанщина, що були колискою національно-культурного відродження, в останні два десятиліття ХІХ ст. дедалі більше втрачають роль промоутера. Унаслідок репресій російського самодержавства, яке вбачало в українофільстві загрозу для існування імперії, національний рух на Наддніпрянській Україні змушений був перейти на напівлегальне становище або переміститися за кордон. Особливу роль в утвердженні соборницьких настроїв відіграла еміграційна діяльність М.Драгоманова, що змушений був виїхати ще в 1875 р., за дорученням і на кошти київських громадівців організував у Женеві видання українською мовою пропагандистської та науково-популярної літератури. Вона таємно переправлялася через австрійсько-російський кордон для нелегального поширення, містила ідеї “громадівського соціалізму”, заклики до політичної боротьби проти самодержавства, перебудови Росії на принципах федерації. М.Драгоманов став першим, хто виніс проблему українофільства, переслідування української мови й культури на ширшу міжнародну арену. Однак його заклики здалися наддніпрянським громадівцям надто радикальними, непридатними до місцевих умов, що призвело до погіршення стосунків, а в кінці 1880-х рр. – до остаточного розриву київської “Старої громади” з М.Драгомановим, зневіри в драгоманівській програмі.

Більш успішними були стосунки М.Драгоманова, як і київських громадівців, із Галичиною, де запровадження конституційного устрою в імперії Габсбургів 1860-х рр. створило умови для вільного національного розвитку. Отже, стало можливим перетворення Галичини в “П’ємонт України”, центр загальноукраїнської діяльності. Як відомо, П’ємонт – це невелике королівство на півночі Італії, що стало прикладом у боротьбі за звільнення й об’єднання італійських земель в одній національній державі. Якщо центром “національного відродження” була Наддніпрянщина – “Малоросія”, що мала

визначальний вплив на розвиток українофільства в Галичині, то в останній третині XIX ст. ситуація почала докорінно змінюватися. Можна погодитися з твердженням І.Лисяка-Рудницького, що імпульси для “національного відродження” в Галичину надходили з Наддніпрянщини, але “після того, як указ 1876 року заборонив усяку легальну українську діяльність у Росії, Галичина стала притулком для всього українського національного руху [...] Намацальні національні досягнення Галичини служили підбадьоренням і зразком для наслідування українським патріотам під російським пануванням” [45, с.159].

1. Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології, ф. 3 Франко І., од. зб. 1604, 340 арк.
2. Там само, ф. 3, од. зб. 1612, 507 арк.
3. Там само, од. зб. 3292, 141 арк.
4. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (ЛННБ НАН України). Відділ рукописів, ф. 1 Бібліотека НТШ у Львові, оп. 1, спр. 499/1, 92 арк.
5. ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, спр. 499/6, 21 арк.
6. Там само, спр. 499/7, 2 арк.
7. Там само, ф. 11 Барвінські, спр. 1434, 48 арк.
8. Там само, спр. 1437, 70 арк.
9. Там само, спр. 2820, 17 арк.
10. Там само, спр. 4728, 11 арк.
11. Там само, спр. 4792, 42 арк.
12. Там само, спр. 4802, 43 арк.
13. Там само, спр. 4805, 10 арк.
14. Там само, спр. 4870, 20 арк.
15. Там само, ф. 29 Возняк М. С., спр. 155, 17 арк.
16. Там само, спр. 640, 27 арк.
17. Там само, ф. 34 Гнатюк В., спр. 566, 12 арк.
18. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 320 Полтавське губернське жандармське управління, м. Полтава, оп. 1, спр. 1409, 178 арк.
19. Там само, ф. 419 Прокурор одеської судової палати, м. Одеса, оп. 1, спр. 1829, 250 арк.
20. Biblioteka naukowa PAU i PAN w Krakowie, sygn. 11726. Т. 2, 189 к.
21. Архів Михайла Драгоманова. Т.1: Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.) / за ред. Р. Смаль-Стоцького. – Варшава, 1937. – 445 с.
22. Баштовий І. Украинство на літературныхъ позвахъ зъ Московщиною/ И. Баштовий [передрукъ зъ “Дѣла”]. – Львовъ, 1891. – 214 с.
23. Библиографія. Малорусскія издания 1882 года // Кіевская старина. – 1883. – Т. VI. – Іюнь. – С. 353–366.
24. Возняк М. З листування Івана Нечуя-Левицького з галичанами / М. Возняк // Науковий збірник за рік 1927. Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1927. – Т. XXIV. – С. 97–133.
25. Галицко-русскій вѣстникъ. Ежемѣсячный историко-литературный и политическій журналъ. – С. Пб., 1894. – № 1. – Августъ. – С. 1–7.
26. До кійво-галицьких зв'язків початку 1870-х років : (з щоденників Г. П. Галагана) / подав А. Степович // За сто літ : матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – Х. ; К., 1930. – Кн. V. – С. 183–191.
27. Дорошенко В. Взаємини Наддніпрянщини з Наддністрянщиною / В. Дорошенко / В. Дорошенко // Альманах “Нового часу” (“Календар для всіх”) на рік 1938. – Львів, 1937. – С. 37–46.
28. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.) / Д. Дорошенко. – К., 2007. – 272 с.
29. Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш / Д. Дорошенко. – К. ; Лейпціг, [б. р.]. – 208 с.
30. Дорошенко В. Що знали на Полтавщині про Галичину у 80–90 рр. XIX в. / В. Дорошенко // Наша Батьківщина. – Львів, 1937. – Ч. 9. – Вересень. – С. 195–201.
31. Драгоманов М. Листи до Ів.Франка і інших. 1887–1895 / М. Драгоманов ; видав І. Франко. – Львів, 1908. – 434 с.
32. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2-х т. / М. Драгоманов. – К., 1970. – Т. 1. – 531 с.
33. Історія Галицкої Русі по лекціямъ В. Б. Антоновича. – [Б. м., б. р.]. – 296 с.
34. Історія української літератури. XIX століття : у 3 кн. / за ред. М. Яценка. – К., 1997. – Кн. 3. – 432 с.
35. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885) : у 2 т. Т. 2. 1880–1885 / О. Кістяківський. – К., 1995. – 584 с.
36. Костомаровъ Н.И. Украинофильство / Н. Костомаров // Русская старина. – 1881. – Т. XXX. № 2. – Февраль. – С. 319–332.

37. Коцюбинський М. Листи до Володимира Гнатюка / М. Коцюбинський ; з передм. і поясн. В. Гнатюка. – Львів, 1914. – 167 с.
38. Кривецький І. Не было, нѣтъ и быть не можетъ! / І. Кривецький // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1904. – Т. XXVII. – С. 1–18.
39. Крип'якевич І. П. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів, 1990. – 520 с.
40. Липа Ю. Тарасівці / Ю. Липа // Літературно-науковий вісник. – 1925. – Т. LXXXVIII. – С. 337–353.
41. Лисенко М. В. Листи / М. Лисенко ; авт.-упоряд. Р. М. Скорульська. – К., 2004. – 680 с.
42. Листи до Михайла Коцюбинського. Т. І: Айхельбрегер-Гнатюк / упоряд. та комент. В. Мазного ; вступ. ст. В. Шевчука. – К., 2002. – 368 с.
43. Листи на Наддніпрянську Україну М. Драгоманова / Видане редакції “Народа”. – Коломия, 1894. – 199 с.
44. Листування Михайла Грушевського / упоряд. Г. Бурлака ; ред. Л. Винар. – Київ ; Нью-Йорк ; Париж ; Львів ; Торонто, 1997. – 399 с.
45. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе : у 2 т. / Лисяк-Рудницький І. – К., 1994. – Т. 1. – С. 145–171.
46. Любченко В. Б. Московфільський фактор в політиці Російської імперії напередодні та на початку Першої світової війни / В. Любченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип. VI. – С. 125–143.
47. Миллер А. Субсидія газеті “Слово” : Галицькіє русини в політике Петербурга / А. Миллер // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 9 : Ювілейний збірник на пошану Ф. Стебля. – Львів, 2001. – С. 332–338.
48. Московфільство: документи і матеріали / вступ. ст., комент. та добірка докум. О. Сухого ; за заг. ред. С. Макарчука. – Львів, 2001. – 236 с.
49. Мудрий М. Формування новочасної національно-політичної культури українського суспільства Галичини (проблема зовнішніх моделей) / М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2003. – Вип. 38. – С. 115–147.
50. Нигрицький Л. Східно-українські впливи в галицькому театрі / Л. Нигрицький // Альманах “Нового часу” (Календар для всіх) на рік 1938. – Львів, 1937. – С. 120–124.
51. Олесницький Є. П'ятдесятлітній ювілей українського театру в Галичині / Є. Олесницький // Діло. – 1914. – Ч. 64. – 23 (10) марта.
52. Передерко В. Східна Галичина в політиці Російської імперії (1900–1914 рр.) / В. Передерко. – Івано-Франківськ, 2009. – 300 с.
53. Пискунов Ф. М. Малоросійсько-червонорусській словарь живаго и актоваго языка / Ф. Пискунов. – 2-е изд., значит. дополн. – К., 1882. – 304 + V с.
54. С. Г. Украинофильство съ его затѣями о двухтекстныхъ учебникахъ / С. Г. – 2-е, испр. изд. – Почаев, 1881. – 71 с.
55. Серета О. Епізод з історії поширення російських панславістських ідей у Габсбурзькій монархії (1868 рік) / О. Серета // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37, ч. 2. – С. 106–118.
56. Українська мова : Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. [та ін.]. – 3-те вид., зі змінами і доповн. – К., 2007. – 856 с.
57. Українська культура другої половини XIX століття / ред. кол.: Г. А. Скрипник (голов. ред.) [та ін.] : у 5 т. – Т. 4, кн. 2. – К., 2005. – 1296 с.
58. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Франко І. – К., 1984. – Т. 41. – С. 194–470.
59. Франко І. План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Франко І. – К., 1984. – Т. 41. – С. 24–73.
60. Франко І. Руський театр у Галичині / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Франко І. – К., 1980. – Т. 26. – С. 357–373.
61. Франко І. Южнорусская литература / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / Франко І. – К., 1984. – Т. 41. – С. 101–161.
62. Чарнецький С. Нарис історії українського театру в Галичині / С. Чарнецький. – Львів, 1934. – 253 с.
63. Чикаленко Є. Матеріяли до біографії Євгена Чикаленка (з нагоди річниці смерті) / Є. Чикаленко // Літературно-науковий вісник. – 1930. – Т. СІІ, кн. VI. – С. 510–523.
64. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – Львів, 1925. – Част. II. – 139 с.
65. Шелухин С. Українство 80-их років XIX в. і мої зносини з Ів. Франком / С. Шелухин // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1926. – Т. ХС, Кн. VII–VIII. – Липень – серпень. – С. 260–281.

В статъе рассмотрены место и роль Галичины в идеологии и деятельности громадoвцев-украинофилов Надднeпряницыны. Особое внимание обращено на анализ публикаций в журнале “Киевская

старина”, расхождения во взглядах М.Драгоманова в эмиграции и ведущих украинских деятелей на подроссийской Украине.

Ключевые слова: украинофил, национальное движение, деятельность, Галичина.

The article deals with the place and role of Galychyna in the ideology and activity of the Dnieper Ukrainophile communities. Special attention is given to the analysis of publications in the magazine “Kievskaya starina”, of M.Dragomanov in emigration and leading Ukrainian figures – “kul’turnikiv” (people of culture) in Ukraine under the Russian rule.

Keywords: ukrainophile, national movement, activity, Galychyna.

УДК 94 (447): 355.311.1“1944/1952”
ББК 63.3 (4Укр)6

Михайло Сеньків, Василь Хомич

УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ: АНТИКОЛГОСПНИЙ РУХ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1944–1952 рр.)

У статті показано, що найбільш гострою формою боротьби селянства проти колективізації західноукраїнського села була їх участь у формуваннях ОУН, УПА, куди селяни масово вступали, створюючи її соціальну базу. Автор аналізує різні форми і методи спротиву УПА та підпілля ОУН колгоспному рухові: від пропаганди, агітації, саботажу до збройних акцій.

Ключові слова: західноукраїнське селянство, боротьба, колективізація, депортації, збройні формування ОУН-УПА.

У другій половині 40 – на початку 50-х років ХХ століття тоталітарний режим здійснив насильницьку колективізацію в західноукраїнському селі, яка супроводжувалася жорстокістю, страхіттям і депортаціями населення у віддалені регіони СРСР. У жертву сталінській доктрині соціалізму було принесено долі багатьох невинних людей, знищено одвічний селянський уклад. Саме ці обставини та непрості проблеми пошуків українським народом шляхів виходу з гострої й тривалої соціально-економічної, політичної, морально-духовної кризи актуалізують потребу дослідження першопричин і наслідків колективізації.

За роки незалежності України опубліковані праці В.Барана [1], А.Кентія [11], Ю.Киричука [13], О.Ленартовича [14], А.Русначенка [25], Б.Яроша [34], колективна монографія “Історія українського селянства” [10] та інші, які висвітлюють соціально-політичні процеси 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст. у західних областях. Зокрема, О.Ленартович у монографії “Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр.” показує складний процес насадження нової системи господарювання на селі; Ю.Киричук у “Нарисах історії українського національно-визвольного руху 40–50-х рр. ХХ ст.” аналізує боротьбу ОУН-УПА проти комунізації краю; Б.Ярош у монографії “Сторінки політичної історії західноукраїнських земель 30–50 років ХХ ст.” досліджує перебіг утвердження антигуманних засад влади. А.Русначенко в монографії “Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках” розкриває боротьбу українського, білоруського та прибалтійських народів проти тоталітарного режиму. Однак спротив УПА колективізації західноукраїнського села в них розкрито фрагментарно. У статті зроблена спроба з нових концептуальних підходів висвітлити форми та засоби боротьби УПА проти колгоспного руху.

Колгоспний лад не відповідав інтересам селянства. Селяни не могли змиритися з втратою землі, власності, не бажали стати наймитами держави. Тим більше, що бачили перед собою наочний приклад напівголодного життя колгоспників Східної України, які

1946–1947 рр. переживали черговий голод. Тому УПА чинило впертий спротив колективізації. Насильницькі методи її здійснення ще більше посилювали опір УПА свавіллю радянської влади.

Селяни масово вступали в УПА, створюючи її соціальну базу. У доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У О.Кириченка вказувалося, що в “бандах” ОУН-УПА перебувають понад 200 жителів села Мокротин Нестерівського району, 54 – із села Бобятин Сокальського району, 42 – із села Бубнів Краковецького району Львівської області. У загонах УПА боролися 84 жителі села Синевидне-Верхне Сколівського району, 40 жителів із села Старі Стрілища Новострільківського району Дрогобицької області [34, с.66, 67]. Подібна картина була в багатьох селах Західної України.

За підрахунками Одеського інституту політології та управління, з кожних 1 285 вояків УПА 76,6 відсотка складали селяни, 18,2 – робітники, 4,2 – інтелігенти [4, с.83]. Про соціальну належність учасників УПА свідчать матеріали Станіславської області. Із 416 засуджених молодих учасників в ОУН-УПА 28 були із сімей заможних селян, 150 – із середняків, майже 30 – бідняки [27, с.578].

Селяни із зброєю в руках намагалися не допустити колективізації, помститися за репресованих радянською владою родичів та близьких, краян. УПА була армією самооборони селянства від посягань на їхню власність, життя, національну й людську гідність. Повстанський рух мав чітко виражений національно-визвольний характер. Він був волевиявленням селянства до державотворення українського народу, що віками визрівало в його свідомості.

Програмні засади повстанців загалом, у тому числі в аграрній сфері, були викладені в декларації “За що бореться Українська Повстанська Армія?”, датованої 1943 роком. У ній була сформульована мета визвольного руху – побудова соборної самостійної держави, повалення радянської імперії, знищення колоніального гніту народів. Вагоме місце в програмному документі УПА відводилось аграрному питанню. Передбачалась безкоштовна передача селянам поміщицьких і монастирських земель, захищалася трудова приватна власність, розвиток вільного підприємництва й кооперації. Селянин-одноосібник мав стати основним виробником сільськогосподарської продукції, а за майновим станом це мав бути міцний, самодостатній господар [9, с.270].

У декларації УПА стверджувалося, що національно-визвольний рух виступає “за знищення большевицької експлуататорсько-кріпацької системи в організації сільського господарства. Виходячи з того, що земля є власністю народу, українська народна влада не накидуватиме селянам однієї форми користування землею. Тому в українській державі допускатиметься індивідуальне користування землею, в залежності від волі селян” [9, с.270].

Селяни бачили в повстанцях своїх захисників, надавали їм допомогу їжею, одягом, грошми, схованками, розвідувальною інформацією. Наприклад, с. Почапи Золочівського району Львівської області мало всього 140 дворів, але в ньому було збудовано 70 упівських криївок [13, с.193]. У сс. Дуб'є, Котелобичі, Пониква цієї ж області криївки припадали на кожний четвертий селянський двір [27, с.212].

Повстанцям допомагали навіть діти. Пастухи 9–12 річного віку із с. Грабівці в Карпатах повідомляли повстанців про наближення карателів співом коломийок [2, с.58; 13, с.193]. У донесенні секретаря Дрогобицького обкому партії Олексенка секретарю ЦК КП(б)У Мельникову від 8 травня 1950 р. говорилося: “Жителі Старо-Стрілищанської сільської ради надають матеріальну підтримку бандитсько-оунівському підпіллю, забезпечують їх схованками” [30, арк.7].

Розмірковуючи про причини невдалого проведення операцій проти збройних формувань ОУН-УПА, командувач Прикарпатським військовим округом А. Єременко говорив про селян таке: “У всіх кампаніях, які ми проводили, вони нам своїми діями палки в колеса вставляють” [6, арк.96].

УПА та підпілля ОУН вели широку агітаційно-пропагандистську роботу. У документі національного підпілля за 1946 р. підкреслювалося: “У зв’язку з переходом на нові методи підпільної роботи визначити основний зміст діяльності кадрів: політ-пропаганду, навчальну і виховну роботу. Бойові акції звузити по можливості до мінімуму” [3, арк.1].

З огляду на це докладалися неабиякі зусилля для організації ефективної агітаційно-пропагандистської роботи, спрямованої проти комунізації села. Крайові, окружні, надрайонні, районні, станичні осередки пропаганди видавали та розповсюджували брошури, журнали, газети, листівки, заклики, звернення, карикатури, проводили вишколи, мітинги, збори, гутірки тощо.

Мітинги й збори організовували, зокрема, під час відвідування, переходу підвідділів УПА через села. У секретному донесенні секретарю Львівського обкому КП(б)У Грушецькому повідомлялося про мітинг селян, організований вояками УПА: “12 квітня 1945 року о 18 годині вечора в село Кугаїв нашого району (колишнього Сокільницького. – М.С.) прибула група банди українських націоналістів у кількості 40–50 чоловік. Ця банда оточила село, зібрала селян біля сільради, де провела мітинг ... виступаючі розповідали селянам про боротьбу, яку вони ведуть проти більшовиків, про власні втрати” [5, арк.21].

Повстанці провели мітинги в селах Криве, Немилів, Павлів, Нестаничі, Андріївка, Розжалів Радехівського району Львівської області, Брониця й Унятичі Підбузького району Дрогобицької області, с. Буківна Тлумацького району Станіславської області та в багатьох інших. Селян налаштовували на боротьбу проти радянської країни, зокрема колективізації.

З літа 1947 р. антиколгоспна пропаганда активізується з новою силою, що було пов’язано з переходом радянської влади до суцільної колективізації. У червні цього року масового розповсюдження набрала листівка, яка закликала селян до солідарності на протиколгоспному фронті: “Брати-селяни! Можна не сумніватися в тому, що всі намагання більшовицько-російських катів завести колгоспну панщину і на ЗУЗ закінчатися провалом, коли Ви і надалі будете рішуче протиставляти всім цим намаганням, з цілковитим недовір’ям ставитися до брехні про колгоспний “рай” і не піддаватися ніяким ворожим застрашуванням і погрозам” [25, с.360].

Повстанці роз’яснювали селянам, що “не для вашого добра, а для збільшення горя у Вашому і так вже нелегкому житті намагаються російські загарбники запрягати Вас у тяжке ярмо. Вони хочуть запрягати Вас у це ярмо для того, щоб змусити Вас і дітей Ваших зі всіх сил аж до загибелі працювати не для себе і свого народу, а для цих сталінських більшовицьких розбійників. Вони хочуть, щоб кожний вирощений Вами сніп збіжжя, кожний кілограм картоплі і кожна в’язка соломи були не Вашими, а їхніми. Вони хочуть, позбавляючи Вас і все українське населення власних матеріальних засобів, хліба і т. ін. цілком знищити революційно-визвольний рух нашого народу...” [31, арк.69].

Промовистою була листівка УПА “Організаторам і членам ініціативних груп і правлінь колгоспів.” Її автори вказували, що колгоспи несуть селянам голодну смерть. Тому організаторів колгоспів попереджували й наказували відступитись від ініціативних груп й участі в правліннях уже створених колгоспів [32, арк.7].

У листівці “Селяни західних областей України” зазначалось: “Хай будуть відстрашуючим прикладом для Вас оті «басараби», що покійно без спротиву і боротьби, далися ограбити більшовицькій ненажері і допустили у свої заможні села голод, а тепер залляли Ваші села, жебраючи” [13, с.222]. Одночасно підпілля випустило кілька звернень, інструкцій та вказівок до корінного населення, щоб воно допомагало своїм братам зі Сходу. Зокрема, УГВР видала відозву до українців західних областей, в якій

закликала всіх галичан надавати якомога більшу допомогу голодуючим братам зі Східної України [19, с.174].

За завданням боївки ОУН у с. Ямниця Станіславської області діяла група з 13 осіб на чолі з Анастасією Савчак, яка вела антиколгоспну агітацію. У хатах А.Зуб'яка, А.Вербицького проводилися нелегальні збори селян. 25 листопада 1949 р. с. Ямниця відвідав М.Хрущов, який закликав селян створити колгосп. Більшість їх не підтримала його, заявивши, що за будь-яких обставинах до колгоспу не вступить [27, с.753].

Особливу увагу упівці приділяли антиколгоспній пропаганді серед переселенців. Повстанська листівка гласила: “Переселенці! Сталін за допомогою своїх польських агентів виганяє Вас з рідних хат! Він хоче, щоб Ви тут працювали на нього! Він хоче загнати Вас до колгоспів! Не йдіть до колгоспів! Саботуйте сталінську п’ятирічку! Хай живе УПА! Хай живе ОУН!” [13, с.227]. У відозві ОУН до українців Холмщини, Надсяння і Лемківщини наголошувалося: “Сталінські окупанти, кинувши Вас на дно людської нужди, намагаються використати Ваше важке становище. Вони затягують Вас до колгоспів. Не дозвольте до кінця знущатися над собою. Сталінські колгоспи – це нова форма панщини, придумана Сталіним для якнайбільшого, повнішого грабежу селян. Колгоспи – це кріпацька праця, нужда і голод. Не дайте затягнути на себе колгоспне ярмо!” [32, арк.31–32].

У зв’язку з розгортанням насильницької колективізації, повстанці на початку 1949 р. надрукували брошуру, в якій надихали селян і надалі активно чинити опір утворенню колгоспів. “УПА і революційне підпілля, – вказувалося в документі, – широко підтримують західньоукраїнське селянство в його боротьбі проти більшовицької колективізаційної акції. Саме завдяки цій підтримці західньо-українське селянство до сьогодні ще не сколективізоване. Свою боротьбу проти колгоспної системи в Україні український визвольно-революційний рух веде під гаслом: «Геть колгоспи! Земля селянам!»” [29, с.334].

У 1950 р. П.Полтава в брошурі “Хто такі бандерівці та за що вони борються” писав: “Ми, українські революціонери і повстанці, боремося проти большевицьких гнобителів тому, що вони в колгоспах запрягають жінок до борін, заставляють їх носити на плечах гній на колгоспні поля, засуджують колгоспників до багаторічного ув’язнення за кілька колосків, що їх вони відважуються зірвати, щоб рятуватися від голодної смерті, тому, що більшовицькі експлуататори цілком грабують колгоспників з продуктів їхньої праці, виплачуючи їм по 200 грамів хліба за трудовень, тому, що вони зіпхнули українське колгоспне селянство на дно нужди і страждань” [23, с.435].

Збройне підпілля підготувало і випустило твір “Колгоспне рабство”, який належав перу В.Кука. Автор на основі конкретних фактів і цифр показав, що трудовень – підступна і тяжка форма експлуатації селянства. Проаналізував різні побори з колгоспників на користь держави, показав організацію підневільної праці на селі. Порівнявши життєвий рівень колгоспника і колишнього поміщицького наймита, прийшов до висновку, що радянська влада перетворила селянина в підневільного раба [25, с.370].

Про розмах агітаційно-пропагандистської роботи повстанців свідчить те, що 1947–1950 рр. органи держбезпеки знищили 15 підпільних друкарень, вилучили 200 тис. листівок і брошур. Протягом 1944–1950-х років лише на Дрогобиччині діяло більше 10 підпільних друкарень. Особливо плідно працювала друкарня УПА в с. Медвежа, яку скеровував колишній дрогобицький гімназист Левко Грушак [28, с.182–183].

Агітаційно-пропагандистська робота повстанців сприяла розпаду багатьох колгоспів. У с. Ременів Новояричівського району Львівської області, що характеризувалося високою національною свідомістю ще за часів польської окупації, органи радянської влади шляхом насилля утворили колгосп. Розгорнута антиколгоспна агітація закликала селян не усуспільнювати інвентар, тяглову худобу, насіння, не виходити на

роботу. Результат не забарився – колгосп розпався. Подібне спостерігалося в селах Запитів, Підліски, Пікуловичі, Борщовичі Львівської області [4, арк.117, 118].

Селяни сіл Рахиня, Біляїв, Тростянець Долинського району Станіславської області “знаходячись під впливом оунівського підпілля, – вказувалося в партійному документі, – стали саботувати заходи районних організацій, забирати коней, ховати інвентар і посівний матеріал, втікати із сіл під час появи районних працівників” [16, с.405].

Дії організаторів та активістів колгоспного будівництва, зокрема енкаведистів, партійно-комсомольських та радянських працівників, УПА та підпілля ОУН кваліфікували як зраду Україні, а тому їх карали. “У нашій боротьбі ми, бандерівці, – писав Петро Полтава, – виступаємо тільки проти большевицьких імперіалістів, тобто проти партійної верхівки та всіх тих елементів, незалежно від їхнього соціального і національного походження, які цій верхівці вірно служать. Це підла брехня, що ми стріляємо всіх советських людей без розбору. Проти советських народних мас ми не боремося. Про це можуть посвідчити тисячі советських людей – советських колгоспників, робітників та інтелігентів, з якими ми зустрічалися, розмовляли, яким ми передавали нашу літературу. Про це можуть посвідчити тисячі голодуючих, яким ми допомагали, чим тільки могли. Ми знищуємо тільки керівних представників партії, МВД і МГБ і всі ті вислужницькі, продажні елементи, які активно виступають проти нашого руху і вороже відносяться до українського народу” [23, с.441,442].

Повстанці карали партійно-радянських активістів, насамперед, за жорстоке ставлення до селян під час організації колгоспів. У с. Волошиново Старосамбірського району Дрогобицької області, коли шість озброєних активістів з районної адміністрації погрозами, шантажем, побиттям примушували селян підписати заяви про вступ до колгоспу, підрозділ УПА раптово прийшов на допомогу. Під час бою двох організаторів колгоспу було вбито. У с.Кобло підпільники вбили дільничого міліціонера, заступника Старосамбірського райвідділу міліції Чорного, голову колгоспу, які репресивними методами хотіли завершити суцільну колективізацію села [20, 175, 177].

Багаточисленні документи свідчать, що до весни 1945 р. співробітництво громадянина з “советами” тягнуло за собою небезпеку покарання на смерть не тільки особисто, а й всієї сім’ї, у тому числі малолітніх дітей. Пізніше в документах ОУН, УПА появились однозначні вказівки на те, що за співробітництво з більшовиками покарання зазнає лише “сексот”. Так само не дозволялося карати членів сімей “яструбків”. Однак спорадичні випадки помсти над членами сімей осіб, які йшли на співробітництво з радянським режимом, спостерігалися і пізніше [18, с.70].

У стосунку до багатьох сільських активістів повстанці діяли виважено, часто попереджали їх. Як правило, цим громадянам підкидали листівки такого змісту: “Нам, українським повстанцям, є відомо, що Ви зістали завербовані органами МВД-МГБ до підлої донощицької роботи на шкоду українського народу.

Віriamo, що у Вас є ще почуття Любові до свого народу, а до донощицької роботи Вас змушено. Порвіть свої зв’язки з кровожадними МВД-МГБ! Покиньте свою підлу роботу, бо в противному разі чекає Вас заслужена смерть з рук Вашого народу” [15, с.352, 353].

У червні 1947 р. упівці масово розповсюджували листівки, в яких закликали сільських активістів відійти осторонь колгоспного будівництва. Той, хто цього не зробить, застерігалось в одній із них, вважатиметься злочинцем і тому буде знищеним. Так робили неодноразово. Якщо ці засоби впливу не приносили результатів, проводили каральні акції. У ряді випадків повстанці діяли вкрай жорстко, безжалісно. На Рівненщині мали місце факти, коли упівці відрубували праву руку тим, хто написав заяву до колгоспу [13, с.222]. У с. Витилівка Кіцманського району Чернівецької області, с. Тростянець Миколаївського району Дрогобицької області, с. Присівці Зборівського району Тернопільської області упівці знищили сільських активістів, які шляхом насилля

примушували селян вступити до колгоспу. 14 лютого 1948 р. було задушено голову сільської ради с. Гніздечне Тернопільської області Ганну Котович – активного організатора місцевого колгоспу. На грудях їй повісили плакат: “За насильницьку колективізацію карає народ” [25, с.361].

Протягом 1946 р. у західних областях України проведено 2 598 заходів, спрямованих в основному проти колгоспного будівництва, а в січні-жовтні 1947 р. – 1 320 [27, с.167]. Улітку 1948 р. вояки УПА на Волині спалили колгоспні приміщення в селах: Первіччя і Городище Луківського району, Гупали й Запілля Любомльського, Потапи Головнівського, Ратно, Бузаки, Хотищево, Черчъ, Височно й Прохід Ратнівського, Синово, Залишани і Мізове Старовиського, Тоболи і Ворокомія Камінь-Каширського районів. У травні-червні 1948 р. подібну акцію проведено у Львівській області. У вересні 1948 р. спалено колгоспні будівлі в селах Головнеці, Козярі, Сухівці, Шильняки, Галинці Малі Чернівецької області [12, с.48,49]. Усе це, з одного боку, стримувало проведення примусової колективізації, а з іншого, – завдавало страждань багатьом людям, які ставали жертвами протиборства.

Під час збройних акцій УПА та підпілля ОУН, спрямованих передусім проти репресивного апарату радянської влади – військ НКВС та активістів колгоспного будівництва, – загинуло близько 30 тис. громадян і до 20 тис. військовослужбовців, міліціонерів, прикордонників, у тому числі 30 секретарів райкомів, 32 голови й заступників голів райвиконкомів, 37 секретарів комсомолу, 267 керівників колгоспів, 1 454 голови сільських рад, сотні депутатів різного рівня, тисяча агітаторів і донощиків [22, с.337; 21, с.166].

Однак аналіз багатьох документів засвідчує, що значну частину цих вбивств здійснили самі енкаведисти, приписуючи їх воякам УПА та підпіллю ОУН з метою дискредитації національно-визвольного руху. З лютим садизмом жертвам виривали серце і ніздрі, виколювали очі, випікали на обличчі тавро, гвалтували. Так, 14 травня 1946 р. начальник Журавнівського райвідділу МВС Дрогобицької області капітан Федоров і лейтенант Сільченко заарештували підозрюваного в належності до ОУН завідувача райземвідділом П.Яцишина. Після страшних катувань його вбили, а понівечене тіло кинули в Дністер [15, с.35].

Начальник Поморянського РВ МДБ Львівської області Шабатура та старший уповноважений РВ МВС Заседкін разом із підручними затримали невинних жителів с. Болотня Д.Чепика, М.Чепика, І.Лісовського, Д.Іванківа, М.Олексіва. У доповідній записці інструктора відділу ЦК партії від 24 грудня 1946 р. відзначалось, що вони були піддані жорстоким допитам. Не отримавши потрібних результатів, оперативники на чолі з начальником РВ МДБ Шабатурою змовилися вивести затриманих за село і там розстріляли. Обласному начальству було повідомлено, що мало місце зіткнення з бандою, унаслідок якої названі вище жителі с. Болотня були вбиті. Після прийняття такого “рішення” Д.Чепик, М.Чепик, І.Лісовський, Д.Іванків і М.Олексів були вивезені за село, де їх жорстоко допитували, катували, а потім розстріляли [15, с.36].

Оперуповноважений Печеніженського РВ МВС Станіславської області Задумін і лейтенант Манохін заарештували селянина Бритвака, знущались над ним, поки не вбили. Труп завалили камінням і присипали снігом на околиці с. Сливки. Співробітники Солотвинського райвідділу НКВС Яценко і Кудрявцев під час облави вбили розвідницю УПА С.Боголовець, тіло кинули в криницю. У селах Далява, Гаї Верхні та Нижні Дрогобицької області енкаведисти на чолі з Кружаловим вбивали мирних жителів. При вбитих залишали зброю та антирадянські листівки [15, с.36].

Особливо підступні провокації щодо непокірних селян здійснювали спецгрупи МДБ, які жили по декілька місяців у лісах, видаючи себе за підрозділи УПА. Особовий склад спецгруп не відрізнявся від вояків УПА та учасників оунівського підпілля. Вони приходили на хутори чи села, провокуючи селян до налагодження зв'язків з місцевими

відділами повстанців. Якщо селяни вчасно не виявляли провокацію, то справа закінчувалася арештом та конфіскацією всього майна. У с. Свидник Турківського району Дрогобицької області прибуло 100 енкаведистів у формі повстанців. Селяни не розпізнали провокації, стали жертвувати харчами, розповідати про учасників визвольного руху. Відтак багатьох мешканців села заарештували. Їх жорстоко допитували: били, виривали волосся і зуби, ламали руки, саджали на розпечене залізо [17, с.32].

У березні 1948 р. спецгрупа на чолі з агентом МДБ “Крилатим” двічі відвідувала помешкання Гордія Паламарчука с. Грицьки Дубровицького району Рівненської області. Видаючи себе за бійців УПА, енкаведисти жорстоко катували Г.Паламарчука і його доньок за те, ніби вони видавали органам МДБ українських патріотів. Ця ж спецгрупа вивела до лісу мешканку с. Підвисоцьке Ніну Репницьку, яку жорстоко побили, а опісля згвалтували та підвісили вверх ногами [8, с.55].

Спецгрупа Здолбунівського відділу МДБ Рівненської області у вересні 1948 р. приїхала на хутір Загребля. Вона вимагала від Петра Дембіцького зібрати від хуторян 30 ц хліба. Селяни відмовилися, і тому через кілька днів до П.Дембіцького знову прийшли озброєні люди і, погрожуючи розправою, вимагали виконати їх наказ. Переляканий П.Дембіцький запряг коня, повантажив на підводі 3 мішки власного зерна і повіз на вказане місце. Тут його схопили і відправили до райвідділу МДБ [8, с.56].

Колгоспи як складова частина адміністративно-командної економіки об’єктивно сприяли “підриву” колективного господарства. Партійно-радянська та господарська бюрократія розкрадала “колективну” власність. У колгоспах Більшевецького, Перегінського й Отинянського районів Станіславської області було розкрадено велику частину врожаю [24, с.298]. І все це більшовицька влада приписувала національно-патріотичним силам, про що красномовно свідчить цей компартійний документ. “Ворожі елементи, – відзначав пленум Чернівецького обкому КП(б)У в квітні 1950 р., – не сидять без діла, вони перейшли від методу відкритих дій до методу скритої боротьби. Через втрату збройних кадрів керівники банд дали наказ перейти до форми боротьби в легальних умовах, проникати в керівництво колгоспів, сільські Ради, комсомольські організації і т. п.” [7, арк.77].

Аналіз багатьох документів свідчить, що з 1950 року антиколгоспні акції підпілля дещо видозмінились. Практично призупинились убивства колгоспних активістів, різко зменшилась кількість диверсійних актів, спрямованих на знищення майна колективних господарств. Антиколгоспна лінія підпілля виражалась в організації “тихого саботажу”, тобто небажанні селян добросовісно й сумлінно працювати, потуранні крадіжкам, розкраданню тощо. У Закарпатській області в 1949 році “за крадіжки і розтрати колгоспного майна” було передано до суду 114 осіб. Інколи ще зустрічались відкриті виступи. 24 лютого 1950 року в Краснянському районі Львівської області швидко поширилась чутка про початок світової війни. У результаті цього жителі сіл Куткір і Безбуди розтягнули колгоспне майно по домівкам.

Таким чином, УПА чинили героїчний спротив утвердженню колгоспного ладу – соціально-економічної основи комуністичного тоталітаризму. Не придушивши національно-визвольного руху, більшовицька влада неспроможна була перейти до суцільної колективізації села, в якому проживала абсолютна більшість населення краю. Однак сили були нерівні. До початку 50-х років велика кількість бійців і старшин УПА загинула. Боротьба пішла на спад, але не припинялася. Радянська влада всупереч волі селян за допомогою карально-репресивних органів насадила антинародний колгоспний лад, що спричинив деградацію сільськогосподарського виробництва, знищив одвічний селянський уклад, побут, традиції, культуру, християнську мораль.

1. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991) / В. Баран. – К. : Інститут українознавства НАНУ, 2003. – 670 с.

2. Дем'ян Г. Гуцульщина у визвольній боротьбі ОУН-УПА / Г. Дем'ян // Визвольний шлях. – Лондон, 2000. – № 8. – С. 56–65.
3. Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. П. 3, оп. 3, спр. 113.
4. Там само, спр. 268.
5. Там само, оп. 1, спр. 222.
6. Там само, спр. 408.
7. Державний архів Чернівецької області, ф. П. 1, оп. 2, спр. 1213.
8. Докладная записка о фактах грубого нарушения советской законности в деятельности т. н. спецгруп МГБ // Літопис Червоної Калини. – 1993. – № 3–4. – С. 56–57.
9. За що бореться Українська Повстанська Армія? // Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942–1952 рр. Документи і матеріали. – Львів : Просвіта, 1991. – С. 269–272
10. Історія українського селянства : Нариси в 2 т. Т. 2 / за ред. В. Смоля. – К. : Наук. думка, 2006. – 635 с.
11. Кентій А. Нариси боротьби ОУН-УПА в 1946–1956 рр. / А. Кентій. – К. : Інститут історії України НАНУ, 1999. – 110 с.
12. Киричук Ю. Історія УПА / Ю. Киричук. – Тернопіль : [Б. в.], 1991. – 240 с.
13. Киричук Ю. Нариси історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ ст. / Ю. Киричук. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 2000. – 304 с.
14. Ленартович О. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. / О. Ленартович. – Луцьк : Вид-во Волинського ун-ту, 1998. – 152 с.
15. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Кн. 2 / Відп. ред. Я. Лялька. – Львів : Просвіта, 1997. – 664 с.
16. Літопис УПА. Нова серія. Т. 3. – К. ; Торонто : Літопис УПА, 2001. – 648 с.
17. Літопис УПА. Т. 16. – Торонто : [Б. в.], 1987. – 608 с.
18. Макаруч С. А. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА (за матеріалами 1944–1945 рр. з Дрогобицької та Львівської областей) / С. А. Макаруч // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. – Дрогобич : НВЦ Карпати, 2002. – С. 65–91.
19. Мірчук П. Історія УПА / П. Мірчук. – Львів : Просвіта, 1991. – 196 с.
20. Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942–1952 рр. Документи і матеріали / П. Мірчук. – Львів : Просвіта, 1991. – С. 423–446.
21. Павленко І. Радянський режим проти українського національно-визвольного руху в Україні / І. Павленко // Розбудова держави. – К. : Фенікс 1999. – № 1–6. – С. 158–166.
22. Патер І. УРСР у перші повоєнні роки / І. Патер // Історія України. – Львів : Світ, 1996. – С. 326–338.
23. Полтава П. Хто такі бандерівці та за що вони борються / П. Полтава // Мірчук П. Українська повстанська армія... – С. 423–446.
24. Радянське Прикарпаття. 1939–1959 рр. Документи і матеріали. – Ужгород : Карпати, 1964. – 535 с.
25. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках / А. Русначенко. – К. : Пульсари, 2002. – 518 с.
26. Сеньків М. Спротив західноукраїнського селянства сталінській колективізації села (1944 – 1952 рр.) / М. Сеньків // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. XXXI. – Запоріжжя, 2011. – С. 162 – 170.
27. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944–1953 роках. Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К. : Дніпро, 1998. – 742 с.
28. Сов'як П. Друкарня УПА в с. Медвежа на Дрогобиччині / П. Сов'як // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. – Дрогобич : НВЦ Карпати, 2002. – С. 182–187.
29. У Голови Генерального Секретаріату УГВР Р. Лозовського // Мірчук П. Українська повстанська армія... – С. 328–335.
30. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 5354.
31. Там само, спр. 5040.
32. Там само, спр. 4972.
33. Там само, оп. 75, спр. 76.
34. Ярош Б. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель 30–50 років ХХ ст. / Б. Ярош. – Луцьк : Вежа, 1999. – 182 с.

В статтє показано, что наиболее острой формой борьбы крестьянства против коллективизации западноукраинского села была их участие в формированиях ОУН, УПА, куда крестьяне массово вступали, создавая ее социальную базу. Автор анализирует различные формы и методы сопротивления УПА и подполья ОУН колхозному движению: от пропаганды, агитации, саботажа до вооруженных акций.

Ключевые слова: *западноукраинское крестьянство, борьба, коллективизация, депортации, вооруженные формирования ОУН-УПА.*

In the article it has been shown that the severest form of struggle of the West-Ukrainian peasantry against the collectivization was the participation in the armed forces of OUN-UPA, which members peasants became, creating their social base. The author analyses different forms and methods of the UPA's struggle and the OUN's secret work against the collectivefarm movement: agitation, sabotage and armed actions.

Keywords: *West-Ukrainian peasantry, struggle, collectivization, armed forces of OUN-UPA.*

УДК 94(477.83/.86) : 37.014 “1918/1919”

ББК 63.3 (4 Укр) 614

Андрій Королько

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ ПОКУТТЯ ПЕРІОДУ ЗУНР (1918–1919 рр.)

У статті простежено формування осередків освітнього життя українців краю періоду національно-визвольних змагань 1918–1919 рр.; розкрито особливості законодавчого забезпечення процесу формування народного шкільництва; висвітлено взаємини українців з іншими етнічними спільнотами в національно-культурній сфері. У результаті проведеної роботи автор прийшов до висновків, стверджуючи, що жителі Покуття активно включились у реформування культурно-освітньої сфери, дотримуючись норм офіційного законодавства ЗУНР. Праця повітових шкільних рад краю була різноманітною – від організації проведення учительських з'їздів, конференцій до скликання підготовчих курсів для учнів, регулювання навчального процесу шкіл краю. Попри декларування органами влади ЗУНР (ЗО УНР) міжнаціонального миру, злагоди й партнерства, культурно-освітні процеси на Покутті проходили у формі українсько-польської конфронтації та намірів українсько-єврейського діалогу.

Ключові слова: *Покуття, освіта, школа, Державний Секретаріат освіти і віросповідань, повітова шкільна рада, учительський з'їзд, українсько-єврейські відносини, українсько-польські відносини.*

Ураховуючи основні національні традиції, влада ЗУНР чималу увагу приділяла становленню шкільництва. 6 листопада 1918 р. Українська Національна Рада створила Державний Секретаріат освіти і віросповідань, який очолив професор Олександр Барвінський. Після переїзду уряду в Станиславів ним керував доктор Агенор Артимо-вич. Від 17 квітня 1919 р. за освітню політику уряду відповідав письменник і педагог Антін Крушельницький [92, с.399].

Основні державні закони щодо організації освіти уряд прийняв після злуки ЗУНР і УНР 22 січня 1919 р. Закон УНРади про основи шкільництва від 13 лютого 1919 р. встановив найважливіші засади освітньої політики держави, які полягали в запровадженні обов'язкового вивчення української мови у всіх навчальних закладах держави, організації достатньої кількості шкіл для національних меншин, створенні передумов для функціонування приватного шкільництва, надання педагогам статусу державних службовців, що суттєво підвищувало їх статус у суспільстві [67; 92, с.399; 95, с.114].

Незважаючи на труднощі (зруйновані війною і неопалювані навчальні заклади, нестача освітянських кадрів тощо) [14], молода держава особливо дбала про розвиток українського шкільництва, причому проводила цю політику з урахуванням інтересів національних меншин. На основі ухваленого УНРадою 16 лютого 1919 р. Закону “Про мови” [38], за яким українська мова отримувала статус державної, Державним Секретаріатом освіти і віросповідань 24 лютого цього ж року було видано розпорядок про запровадження викладання нею у всіх державних середніх школах [66; 88, с.79]. Протягом першого етапу існування ЗУНР було відкрито 20 українських гімназій, 3 реальні школи, 7 учительських семінарій [96, с.81–82].

Метою статті є комплексне дослідження культурно-освітнього життя українців Покуття періоду Західно-Української Народної Республіки. Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань: простежити формування осередків освітнього життя в

краї; розкрити особливості законодавчого забезпечення процесу формування народного шкільництва; висвітлити взаємини українців з іншими етнічними спільнотами в національно-культурній сфері.

Важливим джерелом для вивчення проблеми є неопубліковані матеріали, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Львові. Нами опрацьовано матеріали фонду 667 “Державний секретаріат освіти і віросповідань УНР в м. Станіславі. 1918–1919 рр.”, зокрема звіти повітових комісаріатів покутських повітів про стан шкіл і навчання в 1918–1919 рр., списки учителів і листування з повітовими шкільними комісаріатами краю тощо [1–11].

У дослідженні частково взяті до уваги документи вищих органів влади управління ЗУНР, зокрема, які стосувалися культурно-освітнього життя, основ шкільництва, передусім на Покутті [38; 39; 43 та ін.].

Велику кількість інформації з досліджуваної проблеми почерпнули з періодичних видань центральних інституцій і повітових органів влади ЗУНР: “Діло” (жовтень-листопад 1918 р.), “Република” (лютий-квітень 1919 р.), “Нове життя” (грудень 1918 – квітень 1919 р.), “Народ” (лютий-травень 1919 р.), “Січковий Голос” (листопад 1918 – квітень 1919 р.), “Учительський голос” (лютий-квітень 1919 р.), “Новини” (березень-квітень 1919 р.), “Станіславівський Голос” (листопад-грудень 1918 р.) та ін. Проте найбільше інформації зі стану шкільництва на Покутті отримали з коломийського часопису “Покутський Вістник” (листопад 1918 – травень 1919 р.). У часи воєнних подій листопада 1918 р., коли на Покутті бракувало достовірної інформації, Окружна Національна Рада м. Коломия вирішила видавати “Покутський Вістник”, який ставив своїм завданням розвивати національну свідомість широких мас покутського громадянства і вести їх з українським народом до спільної мети – вільної, самостійної й нероздільної України [12]. Відстоюючи інтереси рідної Вітчизни, часопис постійно відгукувався на найбільш важливі події українського життя, інформував про становище краю в рубриках “Життя Покуття”, “Телеграми і вісти”. Загалом джерелознавча цінність газетної періодики досліджуваної доби полягає в тому, що тут поміщувались матеріали з питань державного, національного, культурного, освітнього будівництва, практичної діяльності місцевих органів управління, суспільно-політичного та громадського життя.

Ще один корпус первинних джерел становить мемуарна література. Серед праць такого характеру слід виокремити свідчення очевидців тогочасних подій референта (секретаря) шкільної ради Снятинського повіту С.Фодчука, який дав стислу характеристику шкільництва краю в період національно-визвольних змагань західних українців 1918–1919 рр., та М.Бачинського, котрий охарактеризував тогочасний стан шкільництва Городенщини [85; 86]. До цих джерел слід підходити обережно, адже трапляються неточності, які слід через аналіз наявних архівних джерел із цієї проблеми порівнювати, корегувати.

Незважаючи на те, що національно-культурна і, зокрема, освітня сфера, між-етнічні відносини у сфері шкільництва ЗУНР знайшла відображення в дослідженнях багатьох українських авторів: О.Карпенка, Б.Ступарика, В.Великочого, Л.Шологон, І.Монолатія, А.Боровик, О.Павлишина та інших [87; 88; 89; 90; 91; 92; 93; 95], проте особібно не зверталася увага на вивчення проблеми культурно-освітнього життя на Покутті в зазначений період.

На Покутті в рамках проведення освітньої програми діяльності створювалися повітові шкільні ради. Коломийську повітову шкільну раду очолив В.Витвицький, колишній учитель 4-класної місцевої школи, а шкільним референтом обрано М.Книша [5, арк.37]. До “Тіснішого окружного організаційного комітету” Коломийської окружної ради увійшли 22 особи. У його складі референтом у справах освіти обрано Осипа Чайківського [13].

За їх сприянням 29 грудня 1918 р. повітова шкільна рада організувала вчительську конференцію, на якій було прийнято меморандум (“меморіал”) про покращення матеріального становища педагогів, надісланий керівництву Української Національної Ради і Державного Секретаріату освіти і віросповідань. Ухвалені такі резолюції: прагнення до одержавлення української народної освіти; оплата праці вчителів прирівнюється до оплати державних службовців; надання соціальних дотацій педагогами у зв’язку з воєнними лихоліттями; шкільництво у своїй діяльності має бути відособлене від місцевої адміністрації й безпосередньо підпорядковане Міністерству освіти Української Народної Республіки, що виконує свої доручення і розпорядження через повітові шкільні комісії (у її склад входять шкільний комісар, педагогічні інструктори, вибрані учителством, представник санітарної служби), при них діють батьківські комітети з дорадчим голосом; місцеві шкільні ради мають бути ліквідовані, їхні функції виконують повітові шкільні комісії; у разі зміни укладу діяльності народного шкільництва скликається фахова комісія, представлена учителством краю [3, арк.1, 2; 46]. Зорганізоване наприкінці січня 1919 р. віче коломийських учителів за участю місцевої інтелігенції висловило надію, що, “здезертирувавши” через матеріальні та харчові нестатки, вчителі повіту повернуться до своєї, вкрай необхідної на часі, праці [90, с.38].

Шкільним комісаром Печеніжинського повіту обрано Семена Шпаковського. Звітуючи перед керівництвом Державного Секретаріату освіти і віросповідань, повітова шкільна рада Печеніжинщини інформувала, що напередодні листопадового зриву 1918 р. у повіті переважали школи з українською мовою викладання. Польськомовні навчальні заклади знаходились лише в Печеніжині (5-класна змішана школа), Яблоніві (4-класна змішана), Слободі Рунгурській-копальні (нині с. Слобода Коломийського району) (1-класна), Княждворі (1-класна) і Березові нижнім (нині с. Нижній Березів Косівського району). Останні дві школи зі встановленням ЗУНР за згодою батьків школярів автоматично перейшли на українську мову викладання. Через деякий час українізовано навчальні заклади і в перших трьох місцевостях. Щоправда, польська мова навчання як додаткова збереглась в усіх школах Печеніжинського повіту. Зауважимо, що на Покутті в цьому повіті найменше (лише 11) педагогів відмовились запрягнути на вірність Українській державі; усі кваліфіковані вчительські сили працевлаштовані. Станом на квітень 1919 р. на педагогічній ниві Печеніжинщини працювало 57 вчителів (за іншими даними шкільного повітового комісаріату, 53 педагоги) [7, арк.1, 1 зв., 2].

Напередодні падіння Австро-Угорської імперії в Снятинському повіті вирізнялися діяльністю такі навчальні заклади: дві виділові школи для хлопчиків і дівчат у Снятині, п’ятикласна з навчальною програмою шестикласної школи в Заболотіві, двокласна у с. Трійця, дві однокласні в селах Джурів та Залуччя над Черемошем (нині/ – с. Долішне Залуччя Снятинського району) [8, арк.4; 34].

Після встановлення української влади на Снятинщині в листопаді 1918 р. Повітову шкільну раду очолив директор чотирикласної школи с. Вовчківці Снятинського повіту Василь Равлюк, який прийшов на місце В.Данцевича, педагога польської національності, що працював на цій посаді з 1916 р., а шкільним референтом обрано Семена Фодчука [8, арк.5].

Згідно з повідомленням повітового комісара Г.Мартинця, у Снятині 24 листопада 1918 р. організовані збори вчителів краю, де було прийнято розпорядження підписатись під документом, що засвідчував служіння українській національній владі. Польські педагоги, окрім одинадцятьох, які працювали по селах і посвоячилились з українцями, не підписались під розпорядженням. А тому склалась скрутна ситуація: у фахових школах і класичних гімназіях Снятина і Заболотова не вистачало педагогів. Наприкінці 1918 р. серед 45 шкіл Снятинського повіту чинними було тільки 9, звільнено з педагогічної служби 82 учителів польської національності, які не запрягнули на вірність Українській державі [77]. До того ж частина учителів-українців пішли на

фронт в умовах українсько-польської війни захищати Вітчизну. Зокрема, 18 лютого 1919 р. дирекція української державної реальної школи в Снятині повідомляла Державний Секретаріат освіти і віросповідань про те, що на військову службу були покликані два її вчителі Іван Ґдуля і Володимир Сілецький: “Наслідком сего покликання припинена наука в IV-ій класі а відбуваєє лише в трох низших класах [...]” [9, арк.44].

Такий стан речей був виправлений: на спорожнілі місця польських учителів були запрошені молоді українські педагоги, які раніше не могли отримати посад, хоч мали відповідну кваліфікацію, а також повернулись кілька галицьких учителів, що до цього часу працювали в суміжних до Покуття населених пунктах Буковини. На середину грудня 1918 р. українізовано майже усі народні школи, на підвалинах створення були 4-класні школи для хлопчиків і дівчат у Снятині і Заболотіві. Сформовано підготовчий курс для вступу дітей до реальної гімназії в Снятині [77].

2 січня 1919 р. на засіданні повітової шкільної ради Василь Равлюк вніс пропозицію про перетворення двох колишніх польських шкіл для хлопців і дівчат у Снятині на українські, для національних меншин залишався тільки один клас, де дозволялось навчання рідною мовою. На засіданні цю резолюцію шкільного інспектора прийняли одноголосно, позаяк 23 учителі польської національності, що працювали в цих снятинських школах, не підписали “приречення” українській владі, а тому звільнили з роботи і на їх місце влаштували українців. Подібне рішення було прийняте і відносно п’ятикласної школи в Заболотіві [8, арк.4, 4 зв.]. На початок 1919 р. не працювали шкільні заклади в с. Трійця і Залуччя над Черемошем, оскільки місцеві педагоги не заприсягнули на вірність Українській державі. У Джурові діти польської національності продовжували навчатись у польськомовній школі [8, арк.4 зв.].

Станом на квітень 1919 р. у повіті діяло 43 школи, працювало 116 учителів, з них 56 чоловіків (щоправда, 11 служило у війську, четверо знаходились у ворожій неволі під час ведення українсько-польської війни) і 60 жінок, за національною належністю – 90 українців, 16 поляків і 10 євреїв [29; 86, с.50–51]. Для порівняння, у сусідньому Косівському повіті вир Першої світової війни і початок національно-визвольних змагань західних українців теж послабила стан шкільництва краю. Напередодні війни (1914 р.) у с. Жаб’є (нині – смт Верховина Івано-Франківської обл.) функціонувало 6 шкіл і працювало 9 учителів, тоді як наприкінці 1919 р. – 3 школи з 3 учителями. На початок національно-визвольних змагань із 41 школи діяло 31. Напередодні розпаду Австро-Угорської імперії виконували освітню службу 94 учителі (46 українців, 45 поляків і 3 євреї), з початком творення української державності заприсягнули на вірність ЗУНР 46 українців, 9 поляків і 3 євреї, прийнято на роботу 10 нових учителів (7 українців, 2 євреї й один німець). Не вистачало для праці 32 учителів [32]. На території Печеніжинщини на початок весни 1919 р. з 74 шкіл навчання велось лише в 7: “селяне дуже огірчені, що наука не відбувається”. У с. Яблонів із шести учителів, які вели навчання, була тільки одна українка, всі інші – поляки і євреї [16].

Провідним педагогічним закладом повіту вважалась українська державна реальна школа в м. Снятин. Як уже зазначалось, повітова шкільна рада вирішила українізувати цей навчальний заклад. На думку директора школи Івана Ґдулі, також пришвидшила цей процес відмова вчителів польської і єврейської національності заприсягнути на вірність Українській державі. Повітова шкільна рада одноголосно вирішила, щоб перші чотири класи закладу перевести на українську мову навчання, а “висші класи” підготувати до такої зміни в наступному навчальному році. Натомість польські педагоги мали намір з кінцем січня 1919 р. відновити навчання ідентичного польськомовного закладу. І.Ґдуля просив Державний Секретаріат освіти і віросповідань розв’язати питання паралельної двомовності навчального закладу на користь українців: забронити відновлення навчання учнів польської національності.

Ще одною проблемою цієї школи було те, що її колишній керівник Фогль на початку національно-визвольних змагань західних українців у листопаді 1918 р. Покинув м. Снятин (взявши коротку відпустку, поїхав до Тернополя; залишив керівництво закладу полякові О.Боровому). З остаточним встановленням української влади наприкінці листопада 1918 р. директором школи обрано І.Гдулю, який не отримав від Фогля і О.Борового відповідних коштів для утримання школи, зокрема на опалення й канцелярські потреби [9, арк.47, 50, 50 зв.].

29 січня 1919 р. відповідною постановою повітового комітету м. Снятин українську державну реальну школу перетворено в гімназію [9, арк.60, 61 зв.]. На сім класів школи працювало лише п'ять українців (два євреї й один поляк відмовились обіймати посади в навчальному закладі) [9, арк.50 зв.].

Як відомо, в австрійський час навчання в закладах такого рівня було платним. Проте керівництво української державної реальної школи (гімназії) із самого початку робило все для того, щоб навчання дітей було безкоштовним. Державний Секретаріат освіти і віросповідань на початку лютого 1919 р. на запит снятинської школи (звіт дирекції педагогічного закладу від 8 лютого 1919 р.) прийняв рішення про звільнення від оплати за навчання 25 учнів першого, 21 – другого, 20 – третього, 13 – четвертого, 15 – п'ятого, 21 – шостого і 16 сьомого класу [9, арк.62].

Знаковою подією шкільництва краю стало проведення 28–29 березня 1919 р. у приміщенні колишньої польської гімназії повітового центру вчительської конференції, на яку з'їхались українські педагоги Снятинщини і Заболотівщини. Були прослухані виступи промовців з основ навчання української мови, історії, географії, арифметики, рисунка, співу та письма. Ухвалені резолюції: учительство Снятинщини має активно працювати при читальнях товариств Просвіта, “Січ”, “Народна Спілка”, кооперативних організацій, а в політичних справах уникати партійної заскорузлості; брати участь в організації курсів для неграмотних; зорганізувати українське жіноцтво для культурно-просвітньої роботи краю [31]. У повідомленні повітової шкільної ради до Державного Секретаріату освіти і віросповідання інформувалось, що в початковому процесі зняті плани, де подавався матеріал про польську історію та австрійську географію, у чотирикласних школах навчання ведеться виключно за українськими підручниками [8, арк.3]. По селах краю проводились урочисті дійства, присвячені акту злуки УНР і ЗУНР [86, с.51–52].

Активно працювала городенківська шкільна повітова рада на чолі з інспектором Володимиром Кабаровським. До її складу входили комісар Городенківського повіту Теофіл Окуневський, директор місцевої української приватної гімназії Антін Крушельницький (у 1919 р. – міністр освіти УНР), два педагоги від українського вчительства, по одному – від польського і єврейського (Мількер – управитель школи барона Гірша в м. Обертин), два представники від повітової ради й один від батьківського комітету. На скликаній повітій шкільній раді 31 грудня 1918 р. розглядалось питання про стан шкільництва в Городенківському повіті. За словами шкільного інспектора В.Кабаровського, серед недоліків розвитку педагогічної справи в краї були такі: брак учительських кадрів, переважно чоловіків, які служать у війську, небажання частини педагогів повертатись працювати в школи, а отже, нестаток фахових кадрів місцевого шкільництва (за вказівкою А.Крушельницького було прийнято рішення про прийняття на роботу педагогів із середньою освітою); нестача шкільних підручників, інвентарю, приміщень для ведення занять, частина з яких не опалюється; перерваний навчальний процес пов'язаний з епідемією “іспанки” (фактично, пандемія грипу, яка охопила всі європейські країни в 1918–1919 рр.); приміщення окремих сільських шкіл і м. Городенка у вирі Першої світової та українсько-польської війни не функціонували, оскільки були зайняті військовослужбовцями (для прикладу, навчальний процес учнів повіто-

вого центру вівся тільки в передмісті, у “Куті фільварковому”); несплата освітянськими закладами т. зв. “дорожнього податку”, що становить 25% [1, арк.1, 1 зв., 2, 3 зв., 4].

З приходом української влади в листопаді 1918 р. змінено керівництво низки навчальних закладів м. Городенка. Директором “виділової” школи для дівчат став Дорожинський, 6-класної школи для хлопців – М.Козанкевич, а 4-класної школи на “Куті фільварковому” – К.Ясельський. У передмісті Котиківка (Кутиківка) не обрано керівника навчального закладу, оскільки приміщення школи було повністю зруйноване [1, арк.1 зв.].

У грудні 1918 р. повітовою шкільною радою було прийнято низку рішень: мовою ведення навчання й діловодства у всіх школах, повітовій і місцевих шкільних радах є виключно українська; польська мова викладання може бути включена в навчальний процес, якщо цього захочуть батьки дітей; викладати можуть тільки ті учителі, які запрягнули на вірність українській державі [1, арк.2; 2, арк. 1].

На наступному засіданні повітової шкільної ради 27 січня 1919 р. під орудою голови місцевої Національної Ради о. Івана Пісецького за присутності шести осіб (В.Кабарівський, А.Крушельницький, О.Дорожинський, О.Білінкевич, Ф.Лень і М.Шлемкевич) розглядалось питання стану шкільництва в Городенківському повіті. Наголошувалось, що освітня справа “в тутешнім повіті упало підчас війни дуже; будинки поруйновані – уладження нема, підручників дуже мало – труднощі в опаленню будинків [...]”. Незважаючи на ці труднощі, все ж вдалося усунути представників польської національності в організації шкільної справи повіту, у кожному селі функціонували школи з українською мовою викладання (ця інформація також підтверджувалась у листі шкільного повітового комісаріату м. Городенка до Державного Секретаріату освіти і віросповідань м. Станиславів від 1 лютого 1919 р.). Відзначалось, що перед листопадним зривом 1918 р. діяла 61 школа, з них у 45 (67 класів) навчання велось українською мовою; станом на січень 1919 р. – всі заклади українізовані. Щоправда, у листі шкільного повітового комісаріату м. Городенка до Державного Секретаріату освіти і віросповідань м. Станиславів від 1 лютого 1919 р. вказувалось, що в повіті з 56 шкіл (а не 61) функціонують 45; викладають 87 учителів, з них 59 українців, 22 поляки і 6 євреїв [2, арк.1]. Шкільна інспекція проведена у дванадцяти селах повіту: Глушків (18 грудня 1918 р.), Торговиця (18 грудня 1918 р.), Топорівці (19 грудня 1918 р.), Вербівці (16 січня 1918 р.), Вікно (16 січня 1919 р.), Стрільче (17 січня 1919 р.), Семенівка (20 січня 1919 р.), Раковець (21 січня 1919 р.), Лука (21 січня 1919 р.), Передівання (25 січня 1919 р.), Городниця (25 січня 1919 р.), Тишківці (27 січня 1919 р.) [1, арк.5, 5 зв., 6].

Прийнято рішення про оплату праці всім учителям, а висококваліфікованим – за подвійним окладом; постановлено виплачувати щомісячно 50 корон помічнику референта повітової шкільної ради, а шкільному інспектору збільшено оплату праці за об’їзд і перегляд шкіл повіту. Ухвалено резолюцію в адрес Державного Секретаріату освіти і віросповідань про перетворення шкіл з 2-класних на 4-класні, 4-класних на 6-класні, а 6-класні на “виділові”, а у с. Стрільче Городенківського повіту – відкриття рільничого курсу [1, арк.6, 6 зв.].

На зборах жителів сіл Гвіздеччини 12 січня 1919 р., окрім соціально-економічних питань (підготовка до весняних робіт), було винесено на обговорення проблему закупівлі українських букварів, бо “задля цілковитого браку букварів початкова наука по селах майже неможлива, а з сього виходить народови велика шкода” [26].

У Товмацькому повіті керівником шкільної ради обрано директора 2-класної народної школи с. Ворона (нині населений пункт Коломийського району) Августина Домбровського [10, арк.5 зв.]. Зі встановленням української влади у 65 населених пунктах (“місцевостях”) повіту функціонувало 73 школи, з них 6-класних – 5 навчальних закладів (працювало 39 вчителів), 4-класних – 9 шкіл (50 педагогів), 3-класних –

одна школа (5 наставників), 2-класних – 19 закладів (60 вчителів), 1-класних – 39 шкіл (62 педагоги). Серед 107 вчителів польської національності лише 37 згодилися працювати на вірність Українській державі. Станом на 31 січня 1919 р. для навчальної роботи не вистачало 50 педагогів [10, арк.1, 2, 2 зв., 3, 5].

Місцева українська влада толерантно ставилась до відкриття навчальних закладів єврейської громади Товмача. Зокрема, плідно працювала єврейська 4-класна школа барона Гірша, де навчалось 210 учнів. У навчальному закладі працювало шість педагогів: Фабіян Урман (директор), Жигмунт Бльох, Акіба Зільбер, Генрик Штернберг, Мендель Шехтер, Герц Фрайфогель, – усі вони запрягнули на вірність Українській державі. Українська мова викладалась починаючи з другого року навчання школярів [11, арк.5, 6, 7, 8, 8 зв., 10, 11, 12]. Однак Державний Секретаріат освіти і віросповідань сповіщав навчальний заклад національної меншини про дотримання освітянських нормативно-правових документів ЗО УНР, визначення належного кваліфікаційного рівня педагогічних кадрів [11, арк.8 зв., 9]. Окрім цього, у місті за дозволом освітянського відомства ЗУНР функціонувала ще одна єврейська 6-класна школа для хлопчиків і дівчат. Невідомий дописувач станиславівської газети “Нове життя” за 22 грудня 1918 р. про відкриття цього закладу резюмував: “Від тепер не будуть товмацькі Жиди польщитися в народніх школах” [58].

Результатом плідної співпраці низки шкільних комісаріатів Покуття стала поїздка депутації українського вчителства краю до Станиславова на початку січня 1919 р. з домаганням українізації освіти. Делегація представників Покуття в особах О.Власійчука, М. Книша й А.Домбровського була прийнята головою Державного Секретаріату С.Голубовичем. 4 січня 1919 р. спеціальна шкільна комісія ухвалила рішення перевести народних учителів у ранг державних службовців і збільшити оплату праці на 25% [44, с.2; 59].

Державним Секретаріатом освіти і віросповідань у січні 1919 р. розповсюджена відозва до всіх українських організацій народного учительства, яким зобов’язували повітові комісаріати зорганізувати віча, де мали би бути ухвалені резолюції (десять положень), серед яких головними є такі: школа є державною інституцією з відповідним шкільним урядом на чолі; народні вчителі прирівняні до статусу державних службовців; народна школа є самостійною державною інституцією; учительство підпорядковане Державному Секретаріату освіти і віросповідань; кожен повіт має вибрати делегатів на з’їзд народного учительства 15–16 лютого 1919 р., що відбудеться в Станиславові [15].

У цей час повітовий державний комісар І.Стрийський у порозумінні зі шкільним комісаріатом Коломийської окружної ради підготував “обіжник до всіх шкільних, громадських і парохіяльних урядів”, згідно з яким з 1 січня 1919 р. у школах замість польської обов’язково вводиться українська мова, польська мова може додатково викладатись за бажанням батьків учнів. У закладах Покуття, де втратили чинність викладання навчальних годин “в наслідок неуділювання польської мови, призначити треба на науку української мови і рахунків з узглядненням рідньої історії”. У всіх школах краю українська мова мала стати обов’язковим предметом навчання [30; 81].

В іншому розпорядженні І.Стрийського та повітового шкільного комісара В.Витвицького від 28 грудня 1918 р. говорилось про негайне створення по всіх школах коломийського повіту курсів для неграмотних. Для цього потрібно повідомити повітовий шкільний комісаріат, хто з педагогів займеться веденням цих курсів, а також додати список учнів, які ходитимуть на ці заняття [60].

Щоб забезпечити комплектування учнями середніх і фахових шкіл, Державним Секретаріатом освіти і віросповідань було прийнято рішення про тримісячні підготовчі курси, які мали охопити значну частину селянських дітей. У відповідній відозві урядове відомство звернулось з проханням до вчителів, духовенства, свідомих селян та робіт-

ників, щоб з кожного села відправили хоча б троє дітей на підготовчі курси, робота яких розпочнеться з 1 травня 1919 р. в кожному повітовому місті держави. Таке навчання було вкрай необхідним, оскільки народна школа не давала достатньої підготовки для вступу до навчальних закладів вищого рівня. Планували, що після закінчення курсів учні наступного навчального року навчатимуться, відповідно до своїх здібностей, у гімназіях і фахових школах [37; 42; 78]. Також окремим розпорядженням головного освітянського відомства оголошено про вступні іспити до першого класу середніх шкіл і ведення підготовчих курсів для слухачів, які б мали навчатись в учительських семінаріях [79].

Зауважимо, що на Покутті процес набору дітей на підготовчі курси розпочався раніше, з кінцем зими і початком весни 1919 р. Зокрема, підготовчі курси у Снятинській державній реальній гімназії і бурсі розпочали свою роботу 1 лютого і 10 березня 1919 р. [9, арк.60; 25]. Дирекція української державної гімназії в м. Коломия оголосила про проведення безкоштовних щоденних підготовчих курсів з релігії, української мови, рахунків і каліграфії для хлопців на початку квітня 1919 р. Подібні курси для дівчат мали бути зорганізовані тутешньою жіночою учительською семінарією [57].

Ведення підготовчих курсів носив також оригінальний характер. Зокрема, слухач філософії Львівського, Краківського і Берлінського університетів Станіслав Позняк забажав проводити курси для учнів Снятинської державної реальної школи, які готувались вступати до класичної гімназії. Він просив Державний секретаріат освіти і віросповідань дозволити виконувати цю важливу справу підготовки молоді для здобуття кращої і, водночас, вищої освіти: “Курси ті хочу провадити в порозуміню з тутейшим учительством межі котрим буду добирати найліпші сили без ріжниць народности і релігії. – До кожного предмета постараюся о фахову силу, а також щоби краєві язики і чужі як: французький і німецький були предметами наочаня” . Також зобов’язувався виконувати всі контрольні вказівки зі сторони повітової шкільної ради [9, арк.45]. Однак головне освітянське відомство відмовило йому в такому проханні, вважаючи, що ця молода людина не має ні відповідної кваліфікації, ні педагогічного досвіду. Щоправда, пропонує внести запит про надання йому посади заступника вчителя в одній із середніх шкіл, “тим більше, що Укр. Держава так діймаючо терпить тепер на недостачу учительських сил для середних шкіл” [9, арк.46].

Слід наголосити, що українська влада Покуття регулювала або ж координувала питання організації і проведення різноманітних навчальних курсів не тільки для дітей, але й для дорослого населення, інформувала про це в періодичній пресі. У другій половині лютого 1919 р. у Коломійі розпочав роботу 6-тижневий курс діло- і книговодів селянських кредитних і торговельних спілок. Навчання й проживання були безкоштовними, вимагалось знання української мови, біля себе мати шкільний канцелярський інвентар. Позачергово приймались на навчання інваліди Першої світової й українсько-польської війни. Діяв також курс громадських писарів, пріоритет надавався в навчанні жителям Покуття. У Коломійі наприкінці лютого 1919 р. формувалась школа для механіків, до якої приймались учні української народности, які були нездібні до військової служби, але обізнані в слюсарській справі [55; 56; 61; 75]. Вважалось успішним проведення шеститижневого курсу громадських секретарів і семитижневого торговельно-промислового курсу (березень-квітень 1919 р.), зорганізованих Окружною Національною Радою м. Коломия. Слухачі курсів, переважно жителі Покуття, отримали професійну підготовку з основ діловодства, книговодства, торгівельної справи, товарознавства тощо [40; 54].

Українська мова ставала обов’язковим предметом для вивчення з третього року навчання в усіх державних і приватних польських, єврейських і німецьких школах. По містечках і селах Покуття, попри нестачу вчителів-українців, українських підручників

й учнівського приладдя, навчальний процес, як правило, не зривався в 1918–1919 навчальному році.

Українські педагоги народних шкіл, підтримуючи дії органів державної влади щодо організації початкового шкільництва, вирішили також долучитися до його реформування. Про це засвідчив з'їзд делегатів українського народного вчительства в Станіславові, що відбувався впродовж 2–3 лютого 1919 р. На нього прибули 117 педагогів, серед яких були делегати від Покуття. Особливо вирізнялися роботою представники шкільництва Коломийщини Онуфрій Власійчук, який, будучи обраним до президії з'їзду, виступив з розлогою промовою про соціальне й матеріальне становище українського учительства у складі Австро-Угорської імперії (реферат “Про станові справи українського народного учительства”), та Михайло Книш, який виступив з рефератом “Організація народного шкільництва” (подано основи реформування освітянської сфери Східної Галичини) [44; 45; 82]. Після жвавого обговорення були прийняті ухвали, де освітяни, окрім поліпшення їхнього матеріального становища та підвищення соціального статусу, вимагали: “[...] V. Народне учительство жадає признання народної школи самостійною державною інституцією. – VI. Народне учительство внаслідок сього жадає відлучення від політичних властей, знесення Шкільних Рад місцевих і окружних, а їх агенти (функції) мають виконувати шкільні уряди і повітові шкільні комісаріати. VII. Народне учительство жадає скликання анкети народного учительства при співучасті фахових людей і знатоків шкільництва до уложення часового проекту шкільного закону та починати старання до скликання анкети народного учительства всеї Соборної України” [36; 52; 65; 92, с.403].

З'їзд обрав “Виконуючий Комітет народного учительства” (далі – ВКНУ, голова О.Власійчук) і доручив йому видавати тимчасово, “доки Львів буде увільнений від наїздників”, учительський орган у Коломії з метою інформування загалу народного вчительства й громадянства про соціальне і матеріальне становище вчителів, реорганізацію народного шкільництва, видання шкільних підручників. Приступаючи до видання вчительського органу під назвою “Учительський Голос”, ВКНУ передбачав подавати в ньому “звідомлення від властей, звіти з руху в учительських організаціях в справах оборони нар. учительства [...]” [17]. Перше число було вислано переважно до шкільного повітового комісаріату з проханням розпродати його серед учителів або залучити до його розповсюдження відділ взаємної помочи українського вчительства. Започаткований як орган українського народного вчительства, часопис стояв на захисті соціальних і матеріальних інтересів учительства, порушував питання реорганізації народного шкільництва, розглядав проблему шкільних підручників у контексті національного відродження. На сторінках часопису широко публікувалися матеріали з'їздів представників народного вчительства, членів ВКНУ. Під назвою “З руху організацій нар. учительства” подавалися найбільш важливі події з життя вчительських організацій, у рубриках “Послідні події” і “Послідні вісти” – повідомлення про політико-громадські події в УНР та найбільш важливі урядові повідомлення стосовно вчительства, розпорядження державного секретаріату освіти. Поряд із шкільними проблемами в часописі детально розглядалися принципи позашкільної освіти, спрямованої на виховання національної свідомості українського народу [94, с.95].

Слід також зазначити, що ВКНУ активно займався не тільки видавничою справою, але й практичною роботою: сформував по містах і селах Покуття вчительські осередки товариства “Взаємної Помочи”, які б мали займатись в умовах лихоліть українсько-польської війни поверненням колишніх педагогів до ведення шкільництва на місцях, збором членських внесків на розвиток та утримання навчальних закладів краю [62]. Через місяць 2–3 березня 1919 р. члени ВКНУ зібрались на засіданні ширшого комітету в м. Станіславів, де зустрілись з представниками уряду ЗУНР: розглядалися

питання членських внесків і стану оплати праці педагогам і шкільним урядовцям, підняття соціального статусу учительства краю [50].

Також у Коломиї діяла “Видавнича Спілка укр. учительства”. На зборах цього товариства 9 лютого 1919 р. порушувалось питання пошуку фінансових коштів на видання шкільних підручників [27].

За ініціативою Товариства учителів середніх і вищих шкіл “Учительська громада” викладачі гімназій та учительських семінарій впродовж 21–23 березня 1919 р. у Станиславові провели своє загальне зібрання, “щоб застановитися над пекучими становищами і шкільними справами”. Саме тому найважливішими питаннями серед включених до програми з’їзду були: “3) Матеріальне положення учителів середніх шкіл; 4) Плян праці над реформою середнього шкільництва” [18; 19]. У результаті жвавого обговорення було ухвалено: “I. В справі реформи шкільництва: школа має бути національна і має не тільки приготувати до студій на університеті, а й до життя і до праці. Вона має бути вільна від всяких односторонніх впливів держави, церкви, політичних партій і суспільних клас [...]; II. В справі станової організації рішено, що все учительство сер. шкіл має організуватися на демократично-республіканських основах. Учителі всіх середніх шкіл даної місцевості творять “Раду учителів сер. шкіл” тої ж місцевості. Всі Ради вчит. сер. шкіл висилають по одному відпоручникові до Центральної ради учит. сер. шкіл західної областіУкр. Народної Республіки, яка має свій осідок в місці, де обласне правління” [47; 48; 49; 64].

Неабияке значення для педагогів народних, виділових (міські початкові навчальні заклади, що давали право вступу до гімназії) та середніх шкіл мали законодавчі акти, згідно з якими підвищувалася матеріальна винагорода за їхню працю. Із цього приводу відомий український літературний критик Микола Євшан (Федюшка) (1889–1919), захищаючи вчителів, повторював їхні слова: “Дайте нам відповідне матеріальне забезпечення, аби ми могли працювати в школі – тоді ми будемо працювати – се постійна відповідь учителів” [24]. “Закон Української Національної Ради про заробітну плату народних і виділових вчителів” від 10 квітня 1919 р. [39] та “Резолюція Української Національної Ради про підвищення зарплати учителям середніх шкіл” від 15 лютого 1919 р. встановили значно вищі розміри платні педагогам (це питання обговорювалось на другій сесії Української Національної Ради 11, 14 і 15 лютого 1919 р. [20; 21; 22]). Передбачалося, що найменша винагорода вчителя народної школи складатиме 1 200 корон у рік, а педагога середнього навчального закладу 2 000 корон щороку. Окрім цього розпорядженнями Державного Секретаріату освіти і віросповідань було підвищено пенсії педагогам, вдовам та сиротам освітян, запроваджено додаткові грошові виплати, оскільки інфляція дуже швидко знецінювала реальну вартість заробітної платні вчителів [68; 80; 92, с.404]. Стосовно соціального облаштування будинку педагога, то було прийнято рішення про надання помешкання безпосередньо в шкільному будинку, у якому мало б міститись щонайменше дві кімнати і кухня [51].

На Покутті активно діяли українські молодіжні товариства, які цікавились культурно-освітніми проблемами краю. Вирізнялося своєю діяльністю коломийський осередок товариства “Молода Громада”. Регулярно збираючись, молоді люди виступали з національно-патріотичними рефератами (“Наша інтелігенція – а сучасний момент” О.Ясінського; “Національна та інтернаціональна ідея Є.Глушкевича”), організовували мистецько-виховні заходи (“Шевченкове свято для козаків-стрільців, робітників і селян” 30 березня 1919 р.), розглядали на засіданнях наболілі буденні культурно-освітні питання краю [33; 35; 53; 70; 83]. Серед проблем і недоліків діяльності цього молодіжного товариства А.Дугчак виокремив такі: невелика, як для Коломиї, кількість учасників товариства (70 чоловік); тісне приміщення будинку Народного Дому, де збираються члени “Молодої Громади”; пасивність учениць жіночої семінарії Українського педагогічного товариства, які теж мали б брати участь в обговоренні складних куль-

турно-освітніх питань краю. Однак автор допису до часопису “Покутський Вістник” надіється, що робота цього молодіжного колективу буде корисною й ефективною для українства Покуття: “Влиймо отже як найбільше життя в наше товариство, даймо змогу злитись в оден гурт, внесімо між себе сердечність і щирість, а причинимося до святого діла – будови Вітчизни” [23]. Варто додати, що в цей час також доволі активно діяв станіславівський осередок “Молодої Громади” [73].

Хоч українська освіта і шкільництво були поза політикою (на підтвердження цьому перший пункт ухвали Товариства учителів середніх і вищих шкіл “Учительська громада”, прийнятий на загальному зібранні в Станіславові 21–23 березня 1919 р.), проте деякі партійно-політичні сили Покуття соціалістичного спрямування намагались вплинути на розвиток педагогічної сфери життя краян [69]. Зокрема, на учительському вічі, який відбувся в Коломиї у січні 1919 р., присутні педагоги увійшли до “Союзу Селянсько-Робітничих Спілок”, і “це перший випадок, де часть трудової інтелігенції, як організована кляса, змагає йти поруч з народом в визвольній роботі працюючих. Маємо надію, що [...] учителі й учительки вернуться на села не лише дітии учити, але організувати нових борців за соціалізм” [74]. Коломийський осередок єврейської соціалістичної робітничої партії “Поалей-Ціон” висловив протест про призначення директором місцевої єврейської гімназії українця, висловивши думку про те, що керівником закладу має бути єврей за національністю Самуїл Вабман [5, арк.42, 52].

З перших днів революції УНРада зверталася до представників національних меншин краю, сподіваючись на їх підтримку та співпрацю. У відозві “Український Народе” від 1 листопада 1918 р. пропонувалось: “Національні меншости Української держави – Поляки, Жиди, Німці – мають вислати своїх відпоручників до Української Національної Ради” [76]. Водночас “Покутський Вістник” наголошував: “Українці утворили свою державу на тих землях, де український народ жиє в більшости. Побіч Українців живуть у меншости Поляки і Жиди і їм належать ся ті самі горожанські права, що і Українцям... Поляки ще справді не прийшли до розуму і ще мріють про панованне над нами – та се дарма. Українці те панованне силою скинуть... Треба поводити ся з Поляками і Жидами чемно, але і обережно, дбати про їх добро, але також насильство з їх сторони і замах на нашу Державу треба відкинути оружжям і то рішучо та безоглядно” [84].

Однак заклики вищих владних інституцій ЗУНР до політичних представницьких сил національних меншин в цілому не знайшли серед них бажаного розуміння. Жодна з неукраїнських політичних партій чи громадських організацій не виявила бажання взяти на себе відповідальність за формування і становлення ЗУНР, вироблення внутрішнього та зовнішньополітичного курсу держави, відмовляючись увійти до її владних структур. В.Великочий стверджує, що таке ставлення національних меншин до молоді західноукраїнської держави було вмотивованим, розглядалось від органічного неприйняття і протиборства – до конструктивного нейтралітету й персонального співробітництва стосовно української влади [88, с.82].

Перше більше проявилось в польсько-українському протистоянні, небажанні колишніх урядових чиновників та адміністративних службовців польської національності долучитися до організації української влади. Навпаки, єврейські політичні та громадські організації в краї в цілому займали позицію конструктивного нейтралітету до ЗУНР. Вони, об’єднані навколо Східногалицької єврейської національної ради, намагались захистити насамперед власні національні інтереси, уникаючи прямого втручання у протиборство між українцями та поляками. Єврейське населення співпрацювали з місцевими органами управління та окремими державними структурами ЗУНР і навіть брали участь в них. Підтвердженням повноправності єврейського населення в західноукраїнській державі, у тому числі і на території Покуття, є лист пересічного читача коломийської газети “Покутський Вістник”, єврея за національністю: “Жиди в Україн-

ській державі є її правдивими громадянами, а тому держава не мусить допустити в нас жидівських розрух, які мається на великій Україні” [63].

Українсько-єврейська співпраця та польсько-українське протистояння набуло своєрідних форм в освітній сфері. Зокрема, у містечку Отинія Товмацького повіту наприкінці 1918 р. діти єврейської національності відмовились навчатись у польській школі, натомість була утворена нова школа з єврейською мовою викладання [71]. В українській гімназії м. Товмач для школярів єврейської національності викладались рідна мова, історія, основи іудейського віросповідання [11, арк.26]. У Снятинській державній реальній школі дозволено вести навчання релігії іудейського віросповідання (“науки релігії мойсеєвого віросповідання”) учителю єврейської національності Мойсею Сандеку, який з казни Української держави з 1 вересня 1918 р. до кінця серпня 1919 р. мав би отримувати зарплату в обсязі 480 корон [9, арк.35, 35 зв., 36, 37]. Єврейська громада м. Городенка виступила з проханням до повітової шкільної про надання дозволу відкриття єврейської школи “з викладовою мовою жаргоном” [1, арк.2, 2 зв.].

Однак помічаємо факти й українсько-єврейського протистояння – не завжди українська влада йшла на зустріч домаганням єврейської громади в освітній сфері. Переживання були небезпідставними. Керівництво ЗУНР (ЗО УНР) у руслі творення майбутньої національної автономії для євреїв підтримували рішення про утримання шкільництва представників національної меншини державним коштом. Однак, на думку українських державних службовців, не було жодних гарантій, що в єврейських школах вільно викладатиметься українська мова і література, історія України [41].

З іншого боку, Східногалицька єврейська національна рада вмотивовано захищала права національної меншини в культурно-освітній сфері, надсилаючи відповідні петиції до Державного Секретаріату освіти і віросповідань. У листі від 16 лютого 1919 р. до дирекції реальної школи м. Снятин Державний Секретаріат освіти і віросповідань інформував, що місцева єврейська національна рада через посередництво Східногалицької єврейської національної ради внесла скаргу. У ній вказувалось, що керівництво снятинської школи не хотіло приймати заяви деяких учнів єврейської національності, мотивуючи, що такої народності не існує. Однак це суперечило пункту Маніфесту Української Національної Ради, в якій виразно говориться про євреїв як представників окремої нації. Головне освітянське відомство ЗО УНР рекомендувало в майбутньому дирекції школи брати це до уваги і приймати на навчання євреїв як носіїв відособленої нації [9, арк.49]. В іншому зверненні Державного Секретаріату освіти і віросповідань до єврейської національної ради м. Коломия від 26 лютого 1919 р. на запит останньої про навчання єврейської гімназійної молоді [4, арк.13] вказувалось, що справа організації навчальних закладів національних меншин належить до компетенції законодавчого органу ЗО УНР. Стверджувалось, що немає жодних перешкод у навчанні дітей єврейської національності в українських школах, адже в кожному із цих закладів працює кваліфікований учитель з івриту та національної історії [4, арк.9].

Польсько-українські суперечності на педагогічній ниві теж мали свої особливості, які зводились до того, що з польської сторони відмовлялись присягати на вірність молодій українській державі. Зокрема, половина польських учителів Товмацького повіту не поставили підпис у заяві-”приреченні” (присязі) на користь української влади, всіх їх було звільнено з учительських посад 31 грудня 1918 р. Унаслідок цього з’явився брак учительських сил (не вистачало для викладання 50–60 педагогів), тому для вирішення цього питання запрошувались на роботу студенти університетів і навіть середніх шкіл, що закінчили шостий клас [72]. Керівники української влади Городенківського повіту навесні 1919 р. інформували, що культурно-освітнє життя в краї розвивається на високому рівні, наголошуючи, що “Поляки відносяться до всього що лиш українське – ворожо, за те Жиди прихильніше” [28].

Проте зустрічались поодинокі випадки українсько-польської співпраці в освітній сфері. Снятинська повітова шкільна рада подбала про надання високої заробітної плати учителю польської національності із с. Тулухів Марцелію Жанковському, який сумлінно виконував педагогічну роботу [9, арк. 40, 41]. Державний Секретаріат освіти і віросповідань на прохання польської повітової ради в м. Коломия санкціонував у лютому 1919 р. відкриття польської приватної гімназії [4, арк.10]. Місцевий повітовий комісар оцінив рішення державного відомства так: “Зі своєї сторони не маю нічого против дозволу приватної науки [...], одначе не могли би на дальше бути салі науки декоровані образами Пілсудского та бібліотека мусіла би бути звільнена від ворожих нам творів” . До того ж очільник Коломиї зауважив, що приватна гімназія налічує 500 учнів, з них лише 280 школярів польської національності [4, арк.11].

У результаті проведеної роботи автор прийшов до висновків, які зводяться до таких положень.

- Будучи під впливом національного державотворення, жителі Покуття активно включились у реформування культурно-освітньої сфери. Дотримуючись норм офіційного законодавства ЗУНР, були сформовані повітові шкільні ради, які відповідали за організацію педагогічної справи краю.

- Незважаючи на труднощі у відновленні навчального процесу в освітніх закладах Покуття (відмова педагогів, переважно польської національності служити українській національній школі; низка учителів української національності знаходилась на фронтах українсько-польської війни 1918–1919 рр.), все ж вдалося налагодити навчання: на спорожнілі місця польських учителів були запрошені молоді українські педагоги, які раніше не могли отримати посад, хоч мали відповідну кваліфікацію, а також повернулись низка галицьких освітян, що до цього часу працювали в суміжних до Покуття населених пунктах Буковини.

- Праця повітових шкільних рад Покуття була різноманітною: від організації проведення учительських з’їздів, конференцій на повітовому рівні, делегування освітянських представників на загальноукраїнські з’їзди ЗО УНР до скликання підготовчих курсів для учнів, регулювання навчального процесу шкіл краю.

- Попри декларування органами влади ЗУНР (ЗО УНР) міжнаціонального миру, злагоди і партнерства, культурно-освітні процеси на Покутті проходили у формі українсько-польської конфронтації та намірів українсько-єврейського діалогу. Щоправда, спостерігаємо поодинокі випадки конфліктних ситуацій на українсько-єврейському освітньому полі, і, навпаки, зближення польського учительства з українським.

На жаль, через обмежені рамки дослідницької праці й брак документальних джерел не вдалося розкрити такі аспекти культурно-освітньої діяльності жителів Покуття періоду національно-визвольних змагань західних українців 1918–1919 рр.: характеристика учительського й учнівського складу шкіл регіону; функціонування окремих відомих шкіл Покуття; робота філіалів товариства Просвіта і “Рідна Школа” . Доцільно опублікувати виявлені маловідомі документи з культурно-освітнього життя краю досліджуваного часу. Сьогодні, живучи в незалежній Україні, нам варто пам’ятати, що наші попередники єдиним порятунком від економічного, політичного й духовного занепаду вважали школу.

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України), ф. 667 Державний секретаріат освіти і віросповідань УНР в м. Станіславі, оп. 1, спр. 18. Протоколи засідань членів повітової шкільної ради в м. Городенці від 31 грудня 1918 р. і 27 січня 1919 р. 1918–1919 рр., 7 арк.
2. ЦДАЛ України, ф. 667, оп. 1, спр. 19. Звіт повітового шкільного комісаріату в м. Городенці про стан шкіл і навчання в повіті. 1919 р., 11 арк.
3. Там само, спр. 43. Меморіал учительської конференції в м. Коломиї від 29 грудня 1918 р. про покращення матеріального становища учителів. 1918 р., 2 арк.

4. Там само, спр. 44. Звіт повітового шкільного комісаріату в м. Коломиї про стан шкіл і навчання в повіті. 1919 р., 19 арк.
5. Там само, спр. 45. Списки учителів Коломийського повіту і листування з повітовим шкільним комісаріатом і дирекцією гімназії в м. Коломиї про призначення і переміщення учителів та виплату їм зарплати. 1919 р., 82 арк.
6. Там само, спр. 60. Звіт повітового шкільного комісаріату в м. Печеніжині про стан шкіл і навчання в повіті. 1919 р., 10 арк.
7. Там само, спр. 61. Списки учителів Печеніжинського повіту і листування з повітовим шкільним комісаріатом в м. Печеніжині про призначення і переміщення учителів та виплату їм зарплати. 1919 р., 14 арк.
8. Там само, спр. 79. Звіт повітового комісаріату в м. Снятині про стан шкіл і навчання в повіті. 1919 р., 6 арк.
9. Там само, спр. 80. Списки учителів Снятинського повіту і листування з повітовим шкільним комісаріатом, дирекцією реальної школи в м. Снятині про призначення і переміщення учителів та виплату їм зарплати. 1918–1919 рр., 76 арк.
10. Там само, спр. 98. Списки народних шкіл Товмацького повіту. 1919 р., 7 арк.
11. Там само, спр. 99. Списки учителів Товмацького повіту і листування з повітовим шкільним комісаріатом і дирекціями гімназії і школи ім. барона Гірша про призначення учителів, виплату їм зарплати, ін. питання. 1919 р., 29 арк.
12. Від Редакції // *Покутський Вісник*. – 1918. – Ч. 1. – 10 падолиста. – С. 1.
13. Від української “Окружної Національної Ради” в Коломиї // *Покутський Вісник*. – 1918. – Ч. 3. – 17 падолиста. – С. 3.
14. Віднова шкільництва // *Нове життя*. – 1919. – Ч. 23. – 31 січ. – С. 1.
15. Відозва до всіх укр. організацій народнього вчительства б. Зах.-Укр. Республіки // *Покутський Вісник*. – 1919. – Ч. 3. – 12 січ. – С. 4.
16. Вісти Коломийської Філії Центрального Інформаційного Бюро при Директорії Укр. Народн. Республіки. Агентура-Яблонів, 21.ІІІ. с. р. // *Новини. Інформаційний щоденник*. – 1919. – Ч. 8. – 21 марта. – С. 2.
17. Вступне слово // *Учительський голос. Орган народнього учительства*. – 1919. – Ч. 1. – 26 лют. – С. 1.
18. До учителів народніх шкіл Західньої Области Української Народньої Республіки учителів // *Республіка*. – 1919. – Ч. 37. – 16 марта. – С. 4.
19. До учителів середніх шкіл Західньої Области Укр. Народньої Республіки! // *Нове життя*. – 1919. – Ч. 60. – 15 марта. – С. 2.
20. Друга сесія Української Нац. Ради. Станіславів, дня 11. лютого 1919. Справа шкільництва // *Нове життя*. – 1919. – Ч. 34. – 13 лют. – С. 1–2.
21. Друга сесія Української Нац. Ради. Станіславів, дня 14 лютого 1919 // *Нове життя*. – 1919. – Ч. 37. – 16 лют. – С. 1–2.
22. Друга сесія Української Нац. Ради. Станіславів, дня 15. лютого 1919 // *Нове життя*. – 1919. – Ч. 39. – 19 лют. – С. 1–2.
23. Дутчак А. Товаришське життя в Коломиї / А. Дутчак // *Покутський Вісник*. – 1919. – Ч. 31–32. – 20 цвіт. – С. 4–5.
24. Євшан М. Біда учителів і біда з учителями / Микола Євшан // *Нове життя*. – 1919. – Ч. 87. – 16 цвітня. – С. 1–2.
25. Життя Покуття. Гімназійний курс і бурса в Снятині // *Покутський Вісник*. – 1919. – Ч. 34. – 27 цвітня. – С. 3.
26. Життя Покуття. З Гвоздеччини // *Покутський Вісник*. – 1919. – Ч. 4. – 16 січ. – С. 4.
27. Життя Покуття. Загальні Збори Тов. “Видавнична Спілка укр. учительства” в Коломиї // *Покутський Вісник*. – 1919. – Ч. 13. – 16 лют. – С. 3.
28. Життя Покуття. Из Городенки // *Покутський Вісник*. – Ч. 22. – 20 марта. – С. 3–4.
29. Життя Покуття. Народне шкільництво в снятинськiм повіті // *Покутський Вісник*. – 1919. – Ч. 31–32. – 20 цвітня. – С. 7.
30. Життя Покуття. Розпорядок у справі навчання // *Покутський Вісник*. – 1919. – Ч. 3. – 12 січ. – С. 3.
31. Життя Покуття. С. Ф. Учительська конференція в Снятині / С. Фодчук // *Покутський Вісник*. – 1919. – Ч. 29. – 13 цвітня. – С. 3.
32. Життя Покуття. Шкільництво в Косівщині // *Покутський Вісник*. – 1919. – Ч. 37. – 4 мая. – С. 2.
33. З життя Покуття. В неділю 30 марта відбулося Шевченківське свято “Молодої Громади” в Коломиї // *Нове життя*. – 1919. – Ч. 81. – 9 цвітня. – С. 2.
34. З краю. Снятин. – Українізація шкільництва // *Нове життя*. – 1918. – Ч. 16. – 15 груд. – С. 2.
35. З Т-ва “Молода Громада” // *Покутський Вісник*. – 1919. – 16 марта. – Ч. 21. – С. 2.
36. Завадовський О. Зїзд укр. народнього учительства в Станіславові / О. Завадовський // *Покутський Вісник*. – 1919. – Ч. 13. – 16 лют. – С. 2–3.

37. Заяв Державного Секретаріату Освіти і Віросповідань до учительства, духовенства та прочого громадянства (інтелігентів та свідомих селян і робітників) ... // Покутський Вістник. – 1919. – 20 цвітня. – Ч. 31–32. – С. 8.
38. Закон з дня 15. лютого 1919 р. про уживанє мови у внутрішнім і втішнім урядованю державних властей і урядів, публичних інституцій і державних підприємств на Західні Области Української Народної Республіки // Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. – 1919. – 2 марта. – Вип. 3. – С. 12.
39. Закон з дня 10. цвітня 1919 р. про платні народних і виділових учителів // Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. – 1919. – 30 цвітня. – Вип. 8. – С. 56–57.
40. Закриття торговельного курсу Окр. Національної Радив Коломиї // Покутський Вістник. – 1919. – Ч. 30. – 15 цвітня. – С. 2.
41. Замітки про жидівську школу // Нове життя. – 1919. – Ч. 68. – 24 марта. – С. 2.
42. Зарядження Державного Секретаріату освіти і віросповідань до Повітових Комісарів, повітових шкільних Комісарів і Дирекцій усіх середних і фахових шкіл в справі оснвання з днем 1. мая 1919 тримісячних підготовних курсів до всіх типів середних шкіл ... // Републіка. – 1919. – Ч. 62. – 15 цвітня. – С. 1.
43. Збірник законів, розпорядків та обіжників проголошених Державним Секретаріатом Зах.-Укр. Н. Р. – Станиславів, 1918. – 26 с.
44. Звіт зі Зїзду відпоручників нар. учительства в Станиславові // Учительський голос. Орган народнього учительства. – 1919. – Ч. 1. – 26 лют. – С. 2–3.
45. Зїзд народ. Учительства Зах. України // Републіка. – 1919. – Ч. 3. – 5 лют. – С. 2.
46. Зїзд укр. народнього вчительства у Коломиї // Покутський Вістник. – 1919. – Ч. 1. – 2 січ.
47. Зїзд учителів середніх шкіл // Нове життя. – 1919. – Ч. 67. – 23 марта. – С. 1–2.
48. Зїзд учителів середніх шкіл З.О.У.Н.Р. Резолюції // Републіка. – 1919. – Ч. 45. – 26 марта. – С. 3.
49. Зїзд учителів середніх шкіл зах. Области У. Н. Реп. // Новини. Інформаційний щоденник. – 1919. – Ч. 13. – 27 марта. – С. 1–2.
50. Зїзд ширшого Комітету виконного укр. нар. учительства в Станиславові // Учительський голос. Орган народнього учительства. – 1919. – Ч. 2. – 15 марта. – С. 7–8.
51. Зрівнанє учительських поборів з поборами державних урядників // Учительський голос. Орган народнього учительства. – 1919. – Ч. 4. – 17 цвітня. – С. 1–2.
52. Коваль Г. Зїзд делегатів українського нар. учительства в Станиславові / Генрих Коваль // Републіка. – 1919. – Ч. 7. – 9 лют. – С. 3–4.
53. Культурно-просвітнє життя Покуття. Шевченківське сьвято “Молодої Громади” // Новини. Інформаційний щоденник. – 1919. – Ч. 18. – 2 квіт. – С. 2.
54. Курс господарських секретарів // Покутський Вістник. – 1919. – 20 цвітня. – Ч. 31–32. – С. 6.
55. Курс громадських писарів // Покутський Вістник. – 1919. – Ч. 11. – 9 лют. – С. 3.
56. Курс діло- і книговодців // Покутський Вістник. – 1919. – Ч. 11. – 9 лют. – С. 3.
57. Мостович П. З дирекції української держ. гімназії в Коломиї / П. Мостович // Покутський Вістник. – 1919. – 6 цвітня. – Ч. 27. – С. 4.
58. Новинки. Перша жидівська школа [у Товмачі] // Нове життя. – 1918. – Ч. 22. – 22 груд. – С. 4.
59. О. Вл-ук. Депутація укр. Учительства / О. Власійчук // Покутський Вістник. – 1919. – Ч. 3. – 12 січ. – С. 3.
60. Обіжник до всіх управ народних шкіл в коломийськім повіті // Покутський Вістник. – 1919. – Ч. 4. – 16 січ. – С. 4.
61. Позір! Школа для механіків // Покутський Вістник. – 1919. – Ч. 12. – 13 лют. – С. 4.
62. Поклик До всіх Окр. Відділів “Взаїмної помочи” і до загалу українського Учительства в західній області У.Н.Р. // Учительський голос. Орган народнього учительства. – 1919. – Ч. 2. – 15 марта. – С. 1–2.
63. Покутський Вістник. – 1919. – 16 марта. – С. 2.
64. Резолюції зїзду учителів середніх шкіл // Нове життя. – 1919. – Ч. 70. – 27 марта. – С. 2.
65. Резолюції учительського зїзду // Нове життя. – 1919. – Ч. 31. – 9 лют. – С. 1.
66. Розпорядок Державного Секретаріату просьвіти і віроісповідань з дня 24. лютого 1919 р., відносно заведеня української викладної мови у державних, середних школах // Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. – 1919. – Вип. 3. – 2 марта. – С. 25.
67. Розпорядок цілого Державного Секретаріату з дня 23. лютого 1919 р. про спосіб складання стемплевих та безпосередних належитостей // Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. – 1919. – 2 марта. – Вип. 3. – С. 21–22.
68. Розпорядок цілого Державного Секретаріату з дня 8. марта 1919 р. про одноразову надзвичайну запомогу для державних функціонерів і учителів // Републіка. – 1919. – Ч. 36. – 15 марта. – С. 1.
69. Справа відлучення шкільництва від адміністрації // Народ. – 1919. – Ч. 30. – 22 мая. – С. 2–4.

70. Старанням тов. “Молода Громада” в Коломії // Покутський Вістник. – 1919. – Ч. 25. – 30 марта. – С. 3.
71. Телеграми і вісти. Повітова шкільна Рада в Товмачи // Покутський Вістник. – 1919. – Ч. 5. – 19 січ. – С. 3.
72. Телеграми і вісти. У Товмачи // Покутський Вістник. – 1919. – Ч. 5. – 19 січ. – С. 3.
73. Товариство “Молода Громада” // Станиславівський Голос. – 1918. – Ч. 10. – 6 груд. – С. 1–2.
74. У Коломії. Учительське віче // Січовий Голос. – 1919. – Ч. 5. – 1 лют. – С. 4.
75. У справі організації громадських писарів // Покутський Вістник. – 1919. – Ч. 28. – 10 цвітня. – С. 4.
76. Український народ! // Діло. – 1918. – 2 листоп.
77. Українські справи. Українізація шкільництва // Покутський Вістник. – 1918. – Ч. 11. – 19 груд. – С. 2.
78. Урядовий відділ. Зазив Державного Секретаріату Освіти і Віросповідань до учительства, духовенства та прочого громадянства ... // Република. – 1919. – Ч. 59. – 11 цвітня. – С. 1.
79. Урядовий відділ. Зарядження Державного Секретаріату освіти і віросповідань в справі вступних іспитів до І. класу середних шкіл і приготовних курсів до учительських семінарій // Република. – 1919. – Ч. 63. – 16 цвітня. – С. 1.
80. Урядовий відділ. І. Підвищення платні державних урядників і учителів // Република. – 1919. – 13 марта. – Ч. 34. – С. 1.
81. Урядові справи. Шкільне урядове розпорядження // Покутський Вістник. – 1918. – Ч. 14. – 29 груд. – С. 2.
82. Учительський з’їзд // Нове життя. – 1919. – Ч. 28. – 6 лют.– С. 2.
83. Шевченківське съвято “Молодої Громади” відбулося в неділю, 30. марта // Покутський Вістник. – 1919. – Ч. 26. – 3 цвітня. – С. 4.
84. Як маємо заховувати ся супроти Поляків і Жидів, що мешкають у межах нашої держави // Покутський Вістник. – 1918. – 10 падолиста. – Ч. 1. – С. 4.
85. Бачинський М. Шкільництво Городенщини / М. Бачинський // Городенщина. Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк ; Торонто ; Вінніпег, 1978. – С. 87–88.
86. Фодчук С. Народне шкільництво в Снятинщині (за української влади) / Семен Фодчук // Відновлення Української Держави 1918 року : зб. матеріалів із поясненнями і вступним словом зладив Михайло Бажанський. – Дітройт : Бібліотека видавництва “Снятин”, 1979. – Ч. 4. – С. 50–54.
87. Боровик А. Розробка теоретичних основ реформування загальноосвітньої школи в Україні за часів Української революції (1917–1920 рр.) / А. Боровик // Сіверянський літопис. – № 10. – С. 5–10.
88. Великочий В. Національно-політичні процеси на Покутті в період ЗУНР / Володимир Великочий // Коломия давня і нова: міська цивілізація в історії та культурі : Матеріали регіональної наук.-теорет. конф., присв. 600-річчю надання Коломії магдебурзького права, Коломия, 27 жовтня 2005 р. / за ред. І. Монолатій. – Коломия : Вік, 2005. – С. 77–91.
89. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923 : Історія / кер. авт. кол. й відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 2001. – С. 228–259.
90. Монолатій І. Коломия в часи Західно-Української Народної Республіки / Іван Монолатій. – Коломия, 2000. – 80 с.
91. Монолатій І. С. “Тяжко впасти у кайдани, умирать в неволі – а ще гірше спати, спати і спати на волі” (до початків українсько-єврейського діалогу на Покутті у контексті становлення Західноукраїнської Народної Республіки) / Іван Монолатій // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Диво, 2000. – Вип. XII. – С. 50–59.
92. Освітня політика // Західно-Українська Народна Республіка, 1918–1923 : Ілюстрована історія. – Львів – Івано-Франківськ : Манускрипт–Львів, 2008. – С. 398–410.
93. Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад – грудень 1918 року) / О. Павлишин // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2–3. – С. 132–139.
94. Романюк М. М. Українські часописи Коломії (1865–1994 рр.) : Історико-бібліографічне дослідження / М. М. Романюк, М. В. Галушко ; передм. В. Качкана. – Львів, 1996. – 238 с.
95. Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини (1772–1939 рр.) / Богдан Ступарик. – Івано-Франківськ, 1994.
96. Тищик Б. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр. (До 75-річчя утворення і діяльності) / Б. Тищик, О. Вівчаренко. – Коломия : Вік, 1993. – С. 81–82.

В статтє прослежено формирование участков образовательной жизни украинцев краю периода национально-освободительной войны 1918–1919 гг., раскрыты особенности законодательного обеспечения процесса формирования народного образования; рассмотрено отношение украинцев с другими этническими сообществами в национально-культурной сфере. В результате исполненной работы автор пришел к выводам, утверждая, что жители Покуття активно включились в реформирование культурно-образовательной сферы, соблюдая нормы официального законодательства ЗУНР. Работа поветовых школьных советов края была разнообразной – от организации проведения учительских съездов, конференций, до созыва подготовительных курсов для учеников, регулирование учебного процесса школ

края. Несмотря на декларирование органами власти ЗУНР (ЗО УНР) межнационального мира, согласия и партнерства, культурно-образовательные процессы на Покутье проходили в форме украинско-польской конфронтации и намерений украинско-еврейского диалога.

Ключевые слова: Покутье, образование, школа, Государственный Секретариат образования и религии, поветовый школьный совет, учительский съезд, украинско-еврейский отношения, украинско-польские отношения.

The formation of the educational centers of the Ukrainian people of the given land during the national liberation contests of 1918–1919 is traced in the article; the peculiarities of the legislative ensuring of the process of the national school development are studied; the relations of the Ukrainians with other ethnic communities in the national and cultural sphere are highlighted. In the result of the work the author has come to the conclusion confirming that residents of Pokuttya actively took part in the reformation of the national and cultural sphere following the norms of the official legislation of The West Ukrainian People's Republic; the work of the district school councils was various – from the organization of conducting the teachers' meetings, conferences to the convocations of preparatory courses for pupils, regulation of the teaching process of the district schools; in spite of the declaring international peace, concord and partnership by the authority of The West Ukrainian People's Republic there were cultural and educational processes in the form of the Ukrainian-Polish confrontation and intentions of the Ukrainian-European dialogue in Pokuttya.

Keywords: Pokuttya, education, school, State Secretariat of education and religion, district school council, teachers' meeting, Ukrainian-European relations, Ukrainian-Polish relations.

УДК 65.015.144:316.343.37“7124”(477) “193”

ББК 63.3 (4Укр)

Сергій Білан

ТРУДОВА АКТИВНІСТЬ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ УКРАЇНИ В 30-х рр. ХХ ст.

У статті зроблено спробу розкрити процес зародження та поширення стахановського руху, який став втіленням працьовитості та ментальності українського селянства, серед сільської молоді України в 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: сільське господарство, сільська молодь, стахановський рух, трудова активність.

Ефективне функціонування й розвиток агропромислового комплексу України значно залежить від раціонального розподілу й використання трудових ресурсів, серед яких чільне місце займає сільська молодь, оскільки лише високий рівень її трудової активності та зацікавленості в результатах своєї праці може забезпечити його відродження.

У цьому контексті особливого інтересу набуває період 30-х рр. ХХ ст., коли командно-адміністративна сталінська система, використовуючи жорстокі методи придушення найменшого опору партійному апарату, досягла надзвичайно високого рівня централізації управління економікою та усупільнення аграрного сектору з одночасним посиленням трудової ініціативи селян як основної продуктивної сили українського суспільства.

Вагомий науковий внесок у вивчення проблем трудових ресурсів, життєдіяльності сільського населення й підвищення ефективності сільськогосподарської праці на різних етапах розвитку України зробили такі вчені як Д.Абрамов, О.Бугуцький, М.Гнатенко, С.Калиниченко, В.Михайлик, М.Стеценко, Н.Ткач, Л.Уманський та ін. Однак складність і невичерпність проблем підготовки сільської молоді, її зайнятості та трудової активності в умовах реформування аграрного сектору й відсутності соціально-економічної стабільності потребує концептуально нового незаангажованого висвітлення та аналізу її історії.

У зв'язку із цим, метою статті є аналіз ставлення до праці сільської молоді України й формування її трудової активності, яскравим проявом якої стало змагання сільських працівників, яке розгорнулося в 1933–1939 рр.

На початку 30-х рр. ХХ ст. розвиток змагання в галузі сільського господарства був нерозривно пов'язаний зі зміною партійної і комсомольської роботи в сільській місцевості, а саме – з початком діяльності політвідділів, одним із основних завдань яких стало “підвищення трудової активності широких мас села”. Політвідділи МТС і радгоспів, які примусово складали списки ударників, а також застосовували методи економічного примусу до технічних працівників з метою ліквідації сезонності змагань в аграрному секторі, фактично керували справою ударництва в галузі сільського господарства. Так, завдяки такій роботі політвідділів лише в 1933 р. кількість ударників у кожній МТС зросла в середньому з 320 до 672 осіб [3, с.35].

Радгоспні робітками з метою доведення керівним органам, що ударництво поширюється й вони не дарма отримують зарплатню, зачисляли до ударників усіх, хто брав на себе певні зобов'язання і складав угоди, незалежно від результатів їх виконання. Таким чином, у господарствах УСРР у 1933–1934 рр. з'явилося багато псевдоударників, про що неодноразово йшлося на нарадах обкомів профспілок.

Спроби керівних органів виправити становище використанням елементів матеріального стимулювання: організація окремого харчування (“столи ударників”) і виплата трактористам 50% суми заощадженого пального, сприймалися адміністративним апаратом радгоспів і колгоспів з байдужістю й небажанням займатися цією справою, тому виробниче змагання в сільському господарстві УСРР до 1934 р. включно не набуло широкого розповсюдження й реального змісту, і навіть, незважаючи на приписки й значну кількість псевдоударників, відсоток участі сільськогосподарських працівників в ударництві був невисоким.

У період 1933–1934 рр. у радгоспах і МТС машини працювали непродуктивно, зокрема, трактори використовувалися не більше ніж на 40–50% їх потужності. Низька кваліфікація механізаторів і технічного персоналу зумовили масове псування техніки та її вихід з ладу. Зрівняльна оплата праці й незадовільні побутові умови руйнували трудову дисципліну, подавляючи виробничу активність працівників сільського господарства. Спроби уряду налагодити продуктивне використання машин за допомогою морального заохочення працівників і застосування репресій належного ефекту також не дали.

Представниками Першого всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників, який проходив у Москві 15–19 лютого 1934 р., було прийнято звернення, яке містило заклик до всіх сільськогосподарських працівників розпочати змагання за краще проведення польових робіт, підвищення врожайності сільськогосподарських культур, високу продуктивність худоби та краще використання машинно-тракторного парку. Серед колгоспників України цей заклик знайшов широкий відгук. Так, уже влітку 1934 р. із 46 сільських рад, 64 колгоспів, 162 польових бригад, 1 396 ланок Вінницької області в соцзмагання включились 42 сільради, у колгоспи, 116 бригад і 896 ланок [19, арк.198].

Значну роль у піднесенні трудової активності колгоспного селянства УСРР у 1934 р. відіграло Всеукраїнське комсомольське змагання за виконання й перевиконання норм виробітку під час сівби. Зокрема, включившись у цю справу, молодь Орининського району Вінницької області активно допомагала своїм колгоспам вчасно провести сільськогосподарські роботи. 535 чол. з 639 молодих людей, які взяли участь у змаганні, виконали й перевиконали встановлені норми, і в результаті район один з перших в області закінчив весняну посівну кампанію [9, с.19].

Поступовий вихід економіки країни з кризи й застосування елементів товарообігу зробили можливим затвердження відрядно-преміальної системи оплати праці технічних працівників. Постанова РНК СРСР від 5 березня 1934 р. “Про заробітну пла-

ту трактористів, комбайнерів і ремонтних робітників у зернових радгоспах” заборонила погодинну оплату праці. Вводилась пряма й необмежена відрядність, встановлювались середні планові виробничі норми й премії-надбавки за їх виконання й перевиконання. Крім того, у 1934–1935 рр. були проведені заходи щодо матеріального стимулювання праці на інших сільськогосподарських працівників.

Постанови ЦК ВКП (б) і РНК СРСР від 19 квітня 1935 р. “Про роботу комбайнів і оплату комбайнерів у радгоспах і МТС” та від 2 липня 1935 р. “Про оплату трактористів у радгоспах” визначили, що під час польових робіт комбайнерам заробітна плата буде виплачуватися за зібрані гектари, а трактористам – за оброблену площу. Крім того, денні й сезонні норми виробітку на один комбайн а трактор також регламентувались, а їх перевиконання заохочувалося грошовими преміальними надбавками. Комбайнерам встановлювались натуральні премії зерном, які особливо подобались технічним працівникам, оскільки деякі з них на той час уже мали власну худобу й птицю. Обидві постанови також гарантували механізаторам роботу й після закінчення сільськогосподарського сезону, зокрема у ремонтній майстерні, з виплатою щомісячної заробітної плати – комбайнерам в розмірі 20–240 крб., а трактористам – 120–170. 5 березня 1935 р. була прийнята постанова РНК СРСР, яка містила дуже важливу вказівку щодо порядку оплати праці під час жнив, а саме “виплачувати заробітну плату комбайнерам на руки не менше одного разу в 5 днів” [17, арк.14, 73, 199].

Впровадження нової системи оплати праці, покращення організаційного забезпечення, а також спроба поліпшення матеріально-побутових умов життя сільськогосподарських працівників принесли позитивні результати. В 1935 р., уперше за період свого існування, зернорадгоспи успішно провели збиральні роботи, причому 97,1% засіяної площі було зібрано комбайнами. Крім того, терміни жнив значно скоротились, і якщо в 1934 р. косовиця продовжувалася 25–60 днів, то в 1935 р. – 16–27 днів. 63% комбайнерів виконали й перевиконали виробничі норми, відповідно за період жнив їх середньомісячний заробіток склав 600–800 крб. [12, с.127–128]. У більшості радгоспів, і навіть в тих, що перебували в скрутному фінансовому становищі, дирекція спромоглась організувати виплату заробітної плати без зволікань, у п’ятиденні терміни, і робітники наочно бачили результати своєї праці.

Трудовий ентузіазм колгоспного селянства 1935 р. вилився у масовий рух стахановців і новаторів сільськогосподарського виробництва, зачинателькою якого стала комсомолка М.Демченко – ланкова колгоспу “Комінтерн” Київської області, яка на Другому всесоюзному з’їзді колгоспників-ударників дала слово виростити не менше 500 центнерів буряків з гектара. Під час збиральної кампанії 1935 р. вона дотримала своє слово, і її ланка збрала по 523 ц цукрових буряків з га, а ланка М. Гнатенко цієї ж артілі досягла ще вищого врожаю – 631 ц з га [24, арк.42].

Найбільший урожай цукрових буряків серед 37 п’ятисотенниць УРСР у 1935 р. збрала Г.Кошова, ланка якої на землях колгоспу “Червоний гігант” Велико-Половецького району Київської області збрала по 537 ц буряків з га [2, с.36]. Незважаючи на те, що збільшення виробництва цукрових буряків п’ятисотенницями було досягнуто за рахунок розширення посівних площ, а не раціонального використання землі, у зв’язку з впровадженням у колгоспне виробництво прогресивних технологій вирощування цукрових буряків, підвищенням їх врожайності та поліпшенням культури землеробства комуністична партія й радянський уряд тоді високо оцінили працю перших буряководів-стахановців. У цілому, 1935 р. на Україні було 30 ланок у 13 господарствах, які збрали понад 500 ц коренів з га [1, с.5], тому незабаром поряд з п’ятисотенницями-буряководами Х.Байдич (колгосп ім. Ворошилова Красилівського району Вінницької області), Г.Концибер (колгосп “Червона зірка” Миргородського району Харківської області), Г.Швидка (колгосп “Більшовик” Чемеровецького району) стали відомі імена стахановців і в інших галузях сільського господарства.

У 1936 р. стахановський рух у сільському господарстві УСРР набув ще більшого розмаху, оскільки в процесі підготовки до X з'їзду ВЛКСМ і IX з'їзду ЛКСМ у нього активно включилася молодь. Усього в республіці змаганням за високі врожаї було охоплено 718 колгоспів, 2 458 бригад та 46 961 ланку [16, арк.2].

Під час трудового суперництва колгоспів УСРР народилась ідея довести рекорд вирощування й збирання цукрових буряків до 1 тис. ц з га. Її ініціатором стала ланкова колгоспу “Червона Україна” Лозівського району Харківської області М.Пилипенко, яка зі своїми подругами збрала по 1 049 ц буряків з 1 га, усього цей рекорд у 1936 р. змогли подолати 50 ланок [21, арк.8]. У свою чергу зростання врожаїв буряків вимагало перебудови графіку вивезення їх з полів і доставки на цукрові заводи, тому серед водіїв МТС активного поширення набуло змагання за найшвидше вивезення технічної культури на приймальні пункти. Так, восени 1936 р. у Вінницькій області відзначилися Б.Постоловський (Городецька МТС) і бригада шоферів з Бабчинецької МТС, які виконали завдання на 225% [5, арк.4].

Трудове суперництво транспортників сприяло поліпшенню справи технічного обслуговування сільськогосподарської техніки, тому серед механізаторів поступово набуло поширення змагання за раціональне й високопродуктивне використання машин, у процесі якого зросла трудова активність трактористів і комбайнерів, які відмовлялись від застарілих норм і домагалися рекордних результатів.

У МТС з'явилися трактористи-тисячники й двотисячники – люди, які доводили річний виробіток трактора до 1–2 тис. га ріллі, що стало результатом не тільки підвищення рівня професійної майстерності, а й введення відрядної оплати праці механізаторів. Так, бригадир Гур'ївської МТС Одеської області І.Чабаненко при середньому виробітку на трактор 496 га довів його до 1 515 га, бригадир Грейгівської МТС цієї ж області Г.Димов – 1 450 га, а бригадир Старобешевської МТС Донецької області П.Ангеліна – 1 212 га. Подібних здобутків у тому ж році досягли бригади І.Острогляда з Білокуракинської МТС Донецької області, П.Непочатого з Якимівської МТС Дніпропетровської та інші стахановці-трактористи [14, с.24].

Поступово стахановський рух серед механізаторів став масовим, і у 1936 р. виробіток на один умовний 15-сильний трактор у республіці в середньому становив 537 га [13, с.139]. Відтак, виробниче змагання, яке вимагало застосування нової техніки, впровадження досягнень аграрної науки й практики та значного підвищення рівня фахових знань колгоспників, стало невід'ємною рисою сільськогосподарського виробництва. Особливо зацікавленими в здобутті нових сільськогосподарських знань були ланкові, бригадири, керівні колгоспні кадри, які були вимушені розв'язувати проблеми вирощування нових сільськогосподарських культур, підвищення їх урожайності, опанування нової сільськогосподарської техніки та поліпшення умов організації праці в сільському господарстві.

Заслугою стахановців у галузі сільського господарства стало не лише вчасне й комплексне застосування відомих у той період агротехнічних прийомів, а й виявлення ініціативи в розробці нових методів та форм, що потребувало наполегливого систематичного виробничого навчання. Колгоспники, вивчаючи досвід передовиків, підвищували агротехнічні знання й самі ставали передовиками сільського господарства, тому в 1936 р. працівники сільського господарства досягли нових успіхів. Так, якщо в 1935 р. в УСРР було лише 25 п'ятисотенниць, то в 1936 р. їх уже налічувалося понад 600, більше 1 400 ланок збрали від 500 до 1 000 ц цукрових буряків, а 48 – понад 1 000 ц з га [10, с.211].

Стахановський рух набув широкого поширення і в галузі тваринництва, зокрема, серед доярок, які включилися в змагання за високі показники у виробництві молока. Серед ініціаторів цього руху був колектив доярок з колгоспу ім. В. Леніна Синельниківського району Дніпропетровської області. Багато з них у 1936 р. надоїли більше ніж

3,5 тис. л молока від кожної корови, а доярка цього ж господарства Г.Харченко в 1937 р. досягла показника – 4 833 л [18, арк.125].

Крім змагання за підвищення продуктивності худоби, в колгоспах України в той час широко розгорнулася боротьба за збереження й вирощування молодняка. Тваринники України добилися в цій справі справді стахановських рекордів, зокрема, телятниця з колгоспу “Заповіт Ілліча” Новоодеського району Одеської області М.Кобилян виростила в 1935 р. 86 телят, найкращою свинаркою в Київській області була визнана М.Марчук, яка від кожної свиноматки одержала по 28 поросят і добилася приплоду – 1 700 кг [8, с.29].

Характерною рисою стахановського руху в українському селі було те, що він охопив усі галузі сільськогосподарського виробництва. Починаючи з 1936 р. значного поширення набув рух новаторів за вирощування високих урожаїв картоплі, кукурудзи, льону, коноплі та інших технічних культур. Так, великих успіхів у вирощуванні та збиранні картоплі добилися працівники Чернігівської області. У 1936 р. колгоспники артїлі ім. Жовтневої революції цієї області закликали картоплярів Ямпільського району зібрати по 525 ц картоплі з 1 га. У відповідь на цей заклик у трудове суперництво з вирощування високих врожаїв картоплі лише в згаданому районі включилися 435 ланок [7, с.8].

Водночас стахановський рух розгорнувся серед коноплярів і льонарів і набув особливого поширення в господарствах північних і центральних районів України. Значних результатів добилося ланка П.Погорілої з колгоспу “Зоря комунізму” Лубенського району Харківської області, яка в 1936 р. збрала й здала державі 24 ц коноплі з 1 га. У ланки Л.Тимошенко Глухівського району Чернігівської області, виявилися ще вищі досягнення, оскільки вона виростила по 35 ц з гектара цієї культури [11, с.21]. У 1936 р. в Україні 14 колгоспів і 21 бригада одержали понад 4 ц конопельного волокна, 7 колгоспів і 10 бригад – 3 ц з га лляного волокна, а 29 господарств виростили врожай бавовни по 5 ц з га [15, арк. 41].

З новою силою стахановський рух у сільському господарстві України розгорнувся “у зв’язку із святкуванням 20-ї річниці Жовтневої революції та виборів у Верховну Раду СРСР і Верховну Раду УРСР”, ініціатором якого виступили передові колгоспниці Дніпропетровської області, які 15 квітня 1937 р. звернулися до всіх сільськогосподарських працівників “зустріти знаменну подію новими досягненнями праці” [20, арк.17].

РНК УРСР і ЦК КП(б)У схвалили це звернення постановою від 16 квітня 1937 р. і визначили основні показники змагання. Встановлювалася “Всеукраїнська дошка пошани” для відзначення кращих колгоспів, а також спеціальні грамоти Наркомзему УРСР для нагородження передових колективів господарств і стахановців. 1 500 крб було виділено на преміювання провідних районів, колгоспів, МТС і радгоспів. Найкращі артїлі повинні були першими взяти участь у Всесоюзній сільськогосподарській виставці [22, арк.3]. У результаті, сільські працівники брали нові, підвищені зобов’язання, і за право бути в перших рядах боролися майже 70% колгоспів України, а також 146 МТС і 43 радгоспи [23, арк.28, 31].

Протягом 1935–1937 рр. на Україні в соціалістичному змаганні взяли участь 19,9 тис. колективних господарств (70% усіх колгоспів УСРР), 146 МТС, 430 радгоспів, 42,2 тис. бригад. Загальна кількість передовиків сільського господарства досягла 210 тис. чол. [4, с.17]. Однак, незважаючи на те, що в 1937 р. в УРСР було одержано 227,7 млн. ц зерна, підвищилися врожайність і валовий збір технічних й овочево-баштанних культур та більше, ніж у 2 рази зріс валовий прибуток на одного працездатного колгоспника, під час підбиття підсумків “соціалістичного змагання на честь 20-річчя Великого Жовтня” було викрито ряд недоліків в організації стахановського руху в галузі сільського господарства. Зокрема, відзначалося, що “часто увага керівних органів

зосереджувалась на двох-трьох тисячниках, а робота з основною кількістю стахановських ланок і бригад випадала з їх поля зору, недостатньо уваги було приділено й розгортанню соціалістичного змагання в галузі тваринництва” [4, с.19].

Незважаючи на успіхи новаторів сільськогосподарського виробництва у 1935–1937 рр., нова форма змагання, що передбачала масову боротьбу за високу культуру землеробства, найвищу організованість і продуктивність праці у сільському господарстві, в 1938–1939 рр. не набула масового характеру. Так, у липні 1938 р. з 12 зернових радгоспів Дніпропетровської області тільки 4 змогли подати відомості про виробниче змагання й стахановський рух. Зокрема, у зернорадгоспі “Червоний партизан”, виробничий колектив якого налічував 317 чоловік, стахановцями були лише 72 чоловіка (23%), а ударниками – 67 чоловік (21%) [6, арк.86]. Однак, під час перевірки представниками Дніпропетровського обкому профспілки виявилось, що ці дані було перебільшено й насправді виробничим змаганням було охоплено значно менше робітників.

Отже, результати, досягнуті під час розгортання масового змагання в аграрній галузі в 1935–1937 рр., переконливо довели, які невичерпні можливості закладені у творчій ініціативі українських селян. Стахановський рух увійшов в історію українського селянства яскравою сторінкою розквіту його ініціативи й творчих можливостей, яку вони як естафету передали поколінню новаторів сільського господарства. Однак командно-адміністративна система суперечила вільному, здоровому змаганням, перетворивши його на директивне суперництво. Великої шкоди руху ударників і новаторів сільського господарства України завдала регламентованість господарського життя українського села, прагнення партійно-державного апарату рекордів, “окозамилювання”, а інколи й навіть відвертий обман селян з боку партії і держави. Безсоромна експлуатація колгоспників, робітників радгоспів і МТС, здійснена шляхом виробничого змаганням, призвела до їх байдужості та дискредитації ідеї здорового трудового суперництва.

1. Алова Є. Радісно всіміхається життя / Алова Є. // Колгоспниця України. – 1939. – № 2. – С. 5–6.
2. Гнатенко М. В. П’ятисотенниці / М. Гнатенко / за ред. М. Ковби. – К. : Політвидав України, 1975. – 158 с.
3. Давыдов Д. Роль политотделов в у кроплении колхозного строя / Д. Давыдов // На аграрном фронте. – 1935. – № 1. – С. 28–45.
4. Давыдова И. Д. Борьба партии за завершения социалистической реконструкции народного хозяйства. Победа социализма в СССР (1933–ю.1937 гг.) / И. Давыдова. – К. : Киевская книжная типография, 1970. – 32 с.
5. ДАРФ, ф. 5446, оп. 18, спр. 1333, арк. 1–22.
6. Там само, оп. 22, од. зб. 3060, арк. 63–92.
7. Демченко М. Н. Стахановська весна / М. Демченко // Партробота в колгоспі. – 1936. – № 2. – С. 6–11.
8. Знатные люди животноводства. – Пятигорск : Орджоникидз. кр. изд., 1939. – 56 с.
9. Комсомол у боротьбі за високий врожай. – Вінниця : Більшовицька правда, 1935. – 24 с.
10. Лепа П. Стахановки свекловичных полей / П. Лепа, А. Титова // Социалистическая реконструкция сельского хозяйства. – 1938. – № 3. – С. 210–214.
11. Мороз Я. П. 3 года борьбы за высокий урожай конопли / Мороз Я. П., Рева И. В. – М., 1940.
12. Радгоспи та сільське господарство ВРП в 1934–1935 рр. / за ред. О. М. Асаткіна. – Х. : “Народне господарство та облік”, 1936. – 452 с.
13. Радянська Україна в цифрах: Статистичний збірник. – К. : Держполітвидав УРСР, 1960. – 356 с.
14. Світличний О. Насущні питання стахановського руху в МТС / О. Світличний // Партробота в колгоспі. – 1936. – № 3. – С. 24–26.
15. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 12, арк. 40–44.
16. Там само, ф. 318, оп. 1, спр. 435, арк. 1–51.
17. Там само, ф. 4860, оп. 1., спр. 4823. – 212 арк.
18. Там само ф. Р-27, оп. 14, спр. 61, арк. 1–162.
19. Там само, ф. 1, оп. 20, спр. 6265. – 252 арк.
20. Там само, спр. 6279. – 51 арк.
21. Там само, спр. 6360. – 40 арк.
22. Там само, спр. 6688. – 58 арк.

23. Там само, спр. 6845. – 54 арк.
24. Там само, спр. 7303. – 223 арк.

В статье сделана попытка раскрыть процесс зарождения и распространения стахановского движения, который стал воплощением трудолюбия и ментальности украинского крестьянства, среди сельской молодежи Украины в 30-х гг.

Ключевые слова: сельское хозяйство, сельская молодежь, стахановское движение, трудовая активность.

The article attempts to uncover the process of nucleation and propagation of the Stakhanovite movement, which has become the embodiment of hard work and the mentality of the Ukrainian peasantry, among the rural youth of Ukraine in the 30s.

Keywords: agriculture, rural youth, the Stakhanovite movement, labor activity.

УДК 94 (477.75): 355.332
ББК 63.3 (4 Укр) 63

Сергій Адамович

ФАКТОР ЧОРНОМОРСЬКОГО ФЛОТУ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ (1991–2012 рр.)

У статті проаналізовано військово-політичний вплив Чорноморського флоту на процеси становлення Української державності. Автор обґрунтовує, що Чорноморський флот протягом існування незалежної України відіграв роль форпосту Російської Федерації в Україні і посилював дезинтеграцію нашої держави.

Ключові слова: Автономна республіка Крим, Чорноморський флот, суспільно-політичне життя, дезинтеграція, сепаратизм, головна база флоту, військовослужбовці.

Одним із найбільш складних в етнополітичному плані і з точки зору дезинтеграційних ризиків регіонів України є Крим. Історія становлення Кримської автономії викликає значний науковий інтерес в українських дослідників. У процесі дослідження становлення й розвитку Автономної республіки Крим науковці певну увагу приділяли оцінці ролі російського Чорноморського флоту (далі – ЧФ) у геополітичних концепціях Російської Федерації (далі – РФ) та в кримському суспільно-політичному житті.

У книзі керівника прес-центру ВМС України М.Савченка “Анатомія неоголошеної війни” наводяться факти взаємодії командної ланки ЧФ із сепаратистськи налаштованими організаціями, партіями й президентом Криму. Автор приділив велику увагу висвітленню деяких аспектів діяльності російських спецслужб і розвідки ЧФ у Криму [21, с.174].

Дослідник І.Горобець вважає, що досягнення домовленостей стосовно флоту в 1997 р. пояснюється тим, що обидві сторони відмовилися від перебільшення значення Чорноморського флоту у військовій стратегії і визнали застарілість його матеріально-технічної бази. Крім того, внутрішні проблеми обох країн не дозволили мати такий тривалий і складний міждержавний конфлікт [7, с.58].

Учений І.Лосев досліджує особливості м. Севастополь і стверджує, що в місті тривалий час побутувала та й досі ще існує психологія російської військово-морської фортеці, російського етнічного анклаву, який завдяки допомозі Росії здатен існувати автономно навіть від Криму [20, с.25].

Позицію націонал-радикалів відстоював Я.Дашкевич, який пропонував шляхом співпраці з державами Чорноморського регіону домогтися демілітаризації Чорного моря з ліквідацією Чорноморського флоту [8, с.7].

Натомість кримський учений А.Мальгін вважає, що, на відміну від фіктивної територіальної суперечки за Крим, боротьба між Україною й Росією за володіння Чорно-

морським флотом була реальною [22, с.16–17]. Дослідник А.Нікіфоров серед факторів, які стабілізували політичну ситуацію в Криму, називає базування на території півострова Чорноморського флоту [26, с.168].

На думку американського дослідника Д.Снайдера, конфлікт між Росією й Україною за долю Чорноморського військового флоту та спірний статус Кримського півострова не розгорівся завдяки підтримці Заходу, який спонсорував конструктивну коаліцію, що протидіяла його розгортанню [36, с.308]. Однак на сучасному етапі досліджень є недостатньо вивченою роль Чорноморського флоту в політичних процесах на Кримському півострові. З огляду на це в статті поставлено завдання проаналізувати значення фактора Чорноморського флоту в суспільно-політичному житті України.

Відзначимо, що влітку 1990 р. у Криму розгортається рух на підтримку встановлення особливого статусу півострова. 20 січня 1991 р. на кримському референдумі 93,26% голосуючих підтримали ідею відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки.

Після проголошення Україною незалежності 24 серпня 1991 р. сепаратистські організації півострова закликали домогтися визнання Акта 1954 р. про передачу Криму до складу УРСР не дійсним і провести референдум щодо визнання незалежності півострова. Українські організації, частина кримських демократів і держaparату займали проукраїнську позицію. Кримські татари вимагали дотримання їх прав, але виступали на підтримку існуючих кордонів.

Проблема Криму також актуалізувалася у зв'язку з початком будівництва національних збройних сил. На початку 1992 р. Л.Кравчук заявив про початок будівництва Збройних Сил України. 5 січня 1992 р. український уряд став приводити до присяги на вірність війська, які дислокувалися в республіці.

Проте ускладнення виникли в деяких стратегічних частинах і Чорноморському флоті, командування якого відмовилося виконувати рішення української влади. Ось цитата з наказу І.Капітанця, першого заступника Головному Російському військово-морського флоту: “До офіцерів, мічманів, прапорщиків, які створюють нездорову ситуацію у військових колективах, схильних до зради Батьківщині і прийняття присяги на вірність Україні, застосовувати суворі міри впливу включно зі звільненням із займаної посади і звільненням зі служби” [23, с.54].

Після отримання відповідного наказу Міністерства оборони України командуючий Чорноморським флотом адмірал І.Касатонов заявив, що флот підпорядковується командуванню Військово-морського флоту колишнього СРСР – СНД і не буде виконувати наказів Міністерства оборони України [22, с.19].

5 січня 1992 р. Б.Єльцин підписав текст присяги на вірність Росії для дислокованих в Україні військ. Перебуваючи в Поволжі, він заявив: “Чорноморський флот був, є і буде російським... ніхто у Росії його не відбере, в тому числі і Кравчук...”. Проте 28 січня 1992 р. у Новоросійську Б.Єльцин висловив іншу думку: “З Україною відбудуться переговори з військових питань, вона має право мати свій флот. Але ми проти поділу Чорноморського флоту, він повинен бути єдиним, забезпечувати безпеку кордонів СНД” [4, с.382].

Водночас політики України заявляли, що Україна зробила свій внесок у будівництво військово-морського флоту Союзу й мала право вимагати свою частку цих сил. Під юрисдикцію України вдалося перевести особливі відділи флоту, військову прокуратуру й трибунал, дислоковані за межами Криму частини флоту, кримську базу ЧФ у Донузлаві [22, с.21].

У свою чергу у зв'язку з творенням військ суверенних республік кримськотатарський Меджліс постановою від 20 січня 1992 р. закликав усіх кримських татар не приймати ніякої присяги, звернувся до всіх глав незалежних держав із проханням демобілізувати кримських татар і допомогти їх поверненню із сім'ями в Крим. НАТО-

мість Верховна Рада України мала узаконити призов тільки на добровільних засадах з можливістю проходження військової служби на території Криму і за бажанням у мусульманських частинах [1, арк.112].

У зв'язку з невирішеністю проблеми Чорноморського флоту й сепаратизмом у Криму в керівництва Верховної Ради РФ простежувалося бажання використати "кримську проблему" як розміну монету в суперечці про належність Чорноморського флоту. У підсумку 23 січня 1992 р. Верховна Рада РФ більшістю голосів прийняла резолюцію про розгляд парламентською комісією питання про конституційність акта щодо передачі Криму в 1954 р. [22, с.10].

Специфічною проблемою для України в Криму був статус м. Севастополь, бо предметом суперечки про частку Чорноморського флоту були не стільки кораблі, як інфраструктура флоту, а тому й частка Севастополя.

Після розпаду СРСР міська влада опинилася в складному становищі й звернулася за допомогою до Києва. Певна фінансова допомога була надана, й 11 березня 1992 р. з'явився указ Президента України "Про органи державної виконавчої влади". Цим указом усі державні органи виконавчої влади м. Севастополь підпорядковувалися безпосередньо центральним органам влади на основі статусу міста республіканського значення. 20 березня 1992 р. був уведений у дію указ Л.Кравчука "Про представника Президента України в м. Севастополі", яким голова міськради І.Єрмаков був призначений представником Президента в місті. Причинами відторгнення міста центральною українською владою від адміністративної системи Криму стала невизначеність правового й політичного становища міста, нечітка політика місцевої адміністрації [22, с.34].

5 квітня 1992 р. Л.Кравчук підписав Указ "Про невідкладні заходи по будівництву збройних сил України", яким передбачалося сформувати Військово-Морські Сили Збройних сил України (далі – ВМС ЗС України) на базі сил Чорноморського флоту, що базувалися на території держави. 7 квітня 1992 р. вийшов указ Б.Єльцина "Про перехід під юрисдикцію Російської Федерації Чорноморського флоту". Ще більше загострилася ситуація після звільнення на початку травня 1992 р. проросійськи налаштованого командувача армійського корпусу в Криму генерала В.Кузнєцова [22, с.22, 68].

5 травня 1992 р. Верховна Рада Криму прийняла "Акт державної самостійності Республіки Крим" і винесла його на кримський референдум, а 6 травня 1992 р. затвердила Конституцію республіки Крим, яка мала федералістський характер. Ці події, на думку тодішнього керівника служби внутрішньої політики президента Л.Кравчука М.Михальченка, стали апофеозом протистояння [24, с.138]. Проте під тиском центральної влади Верховна Рада Криму анулювала Акт й оголосила мораторій на референдум.

У цей період відбулося найбільш відверте втручання командування Чорноморського флоту в політичну ситуацію. У заяві Військової Ради Чорноморського флоту 18 травня 1992 р. зазначалося: "Певні сили здійснюють спроби відмовити кримчанам в праві самим визначити свою долю на загальнокримському референдумі... ЧФ є флотом СНД і воїни-чорноморці впевнені, що долю Криму повинен вирішувати його народ..." [26, с.168].

Ситуація на півострові ускладнювалася через те, що 21 травня 1992 р. Верховна Рада РФ дезавуювала акт про передачу Криму, на VII з'їзді народних депутатів РФ було піддано сумніву належність Україні Севастополя, а 9 червня 1993 р. парламент РФ підтвердив російський статус Севастополя.

Сторони знаходилися на грані відкритого конфлікту, а тому 23 червня 1992 р. відбулася зустріч Б.Єльцина й Л.Кравчука з питань флоту в Дагомисі. У результаті було досягнуто домовленостей про створення на базі Чорноморського флоту двох флотів – російського й українського, але під час перехідного періоду флот мав залишатися

під об'єднаним командуванням, а військовослужбовці присягати державам, громадянами яких вони були [22, с.22].

Проте протистояння за флот не припинялося, а після відходу з Донузлави в Одесу 21 липня 1992 р. під українським прапором сторожового корабля СКР-112 Б.Єльцин і Л.Кравчук зустрілися для переговорів у Махалатці поблизу Ялти [23, с.55].

У результаті переговорів були підписані Ялтинські угоди. Відповідно до них флот підлягав поділу: встановлювався трирічний період, протягом якого флот зберігався єдиним, командування якого призначали і звільняли президенти Росії та України. Сторони домовилися про спільне базування й рівне фінансування флоту, а також про те, що призов матросів мав здійснюватися державами в рівній пропорції. Під час перехідного періоду військовослужбовці мали присягати країнам, громадянами яких були [22, с.24].

Однак структури ВМС України продовжували розвиватися, а реальні важелі впливу на Чорноморський флот зберігалися лише за Москвою. Так, у військовому конфлікті в Абхазії восени 1992 – навесні 1993 рр. російське командування використовувало Чорноморський флот самостійно [22, с.25–26].

У травні–червні 1993 р. на кораблях Чорноморського флоту відбулося підняття андріївських російських прапорів (більше 200 кораблів стояли на рейдах Севастополя під такими прапорами) [22, с.29]. Міністр оборони України К.Морозов пропонував: або вивести з території України всі кораблі, що підняли ці прапори, або відновити статус-кво на кораблях [6, с.1].

Після міждержавних переговорів у Москві 17 червня 1993 р. була підписана “Угода між Україною та Російською Федерацією про невідкладні заходи по формуванню ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту”. У ній передбачалося, що з вересня 1993 р. розпочнеться практичне формування ВМС України й Росії, але базування флоту на перехідний період мало залишатися спільним з фінансуванням у рівних частинах обома державами. Розподіл Чорноморського флоту мав відбуватися у співвідношенні 50 на 50 відсотків, російська сторона зобов'язувалася брати участь у розвитку соціально-економічної сфери м. Севастополь та інших населених пунктів. Заборонялися будь-які односторонні дії сторін щодо Чорноморського флоту, з метою вирішення практичних питань створювалася Міждержавна комісія [2, арк. 190–192].

У цих умовах російський парламент 9 червня 1993 р. приймає постанову “Про статус м. Севастополя”, у якій підтверджувався “російський федеральний статус” Севастополя. Уряду РФ було доручено за короткий термін розробити державну програму забезпечення статусу, Центробанку РФ передбачити фінансування відповідних статей міського бюджету, а комітету Верховної Ради щодо законодавства розробити відповідний закон. У постанові містилася також пропозиція до уряду України “відкликати передислоковані в район міста Севастополь військові підрозділи” [22, с.36].

Як писали в газетах, першою реакцією на повідомлення навіть досить поміркованих політиків були слова: “Це – війна!” [24, с.139–140]. Натомість Міністерство закордонних справ України розгорнуло широкомасштабну роботу для нейтралізації рішення Верховної Ради РФ щодо статусу міста Севастополь.

Наступна зустріч президентів України і Росії відбулася 3 серпня 1993 р. у кримському містечку Масандра. У зв'язку із заборгованістю України за енергоносії сторони досягли угоди, що близько 30% української половини флоту буде викуплена Росією. Була досягнута лише попередня угода, яка підлягала не тільки уточненню, але й ратифікації двома парламентами [22, с.29].

Буквально за тиждень до зустрічі в Масандрі постачання газу до України було скорочено на 24%, а під час переговорів пролунали погрози взагалі “закрити вентилі”. Л.Кравчук спершу підтримав цю пропозицію, однак після гострої критики в парламенті йому довелося забрати свої слова назад [12, с.108].

На думку А.Мальгіна, гострота полеміки між Україною й Росією щодо Криму визначалася не стільки реальним значенням Криму для обох держав чи ностальгією, скільки тим, що проблема Криму стала важливим фактором внутрішньополітичної боротьби. Зокрема, в Росії кримське питання використовувалося в протистоянні президента й Верховної Ради. Вузол кримських проблем також використовувався засобом тиску на Україну в питаннях СНД. У свою чергу, Київ маніпулював питанням флоту як засобу тиску на Москву для того, щоб домогтися поступок у питаннях продажу енергоносіїв [22, с.11–12, 15].

Російському суспільству нав'язувалася імперська точка зору в сприйнятті кримських проблем. Так, з тенденційною статтею в “Российской газете” виступив відомий політолог Г.Шахназаров. Учений вважав, що Севастополь як база Чорноморського флоту міг бути оголошений вільним містом, яке знаходилося б під протекцією президентів і парламентів Росії і України [24, с.141].

Натомість президент Б.Єльцин виступав за відмову від імперських претензій, а також розглядав активність у кримському питанні як стимул для внутрішнього сепаратизму в Росії. Крім того, президент РФ побоювався дезінтеграції України чи появи там недружнього Росії режиму внаслідок постійних територіальних претензій останньої. Такий підхід зводився до формули: “Україна важливіша за Крим” [22, с.13]. Відзначимо, що Л.Кучма у своїх спогадах наголошував на особливій ролі Б.Єльцина, чия “зважена позиція не дозволила конфлікту вийти за межі правового поля України” [19, с.485].

У противників підтримки сепаратизму в Криму були також прагматичні аргументи. В інтерв'ю газеті “Правда Украины” в 1995 р. прем'єр-міністр російського уряду Є.Гайдар сказав: “Не думаю, що “кримське питання” постане коли-небудь серйозно. Крим, що називається, повністю “зав'язаний” на Україну, і його приєднання до Росії – навіть чисто гіпотетично – просто знищить російську економіку” [22, с.14].

Натомість політика США була спрямована на те, щоб зменшити активність Росії в Криму та віддалити її від кримського керівництва. Експерти відзначали, що США були зацікавлені: не в принципах поділу флоту, а в досягненні стабільності українсько-російських відносин; підтримували українську незалежність і територіальну цілісність; захищали інтереси НАТО та його члена Туреччини, оскільки досягався баланс сил у Чорноморському басейні [10, с.32].

Унаслідок падіння рівня економіки в 1993 р. серед кримчан посилювалося розчарування в ідеї незалежності України, що вилилося в перемогу в 1994 р. на виборах до Верховної Ради автономії виборчого блоку “Росія” і в обрання Президентом Республіки Крим проросійськи налаштованого Ю.Мешкова. Останній намагався унезалежнити органи влади автономії від українських держструктур і сподівався на російську підтримку. Однак РФ на хвилі сепаратистських рухів усередині власної країни й економічної кризи дистанціювалася від офіційної підтримки Ю.Мешкова.

Згідно з даними народного депутата М.Поровського, Головне розвідувальне управління (ГРУ) Генштабу російських збройних сил у цей час розгорнуло в Криму великомасштабну розвідувальну кампанію, спираючись на розвідувальні структури Чорноморського флоту. Зокрема, під час активізації конфронтаційних дій з боку президента Криму Ю.Мешкова ГРУ організувало тотальне стеження за всіма об'єктами Збройних сил, МВС та Національної гвардії України на півострові [28, с.33–34].

На той час силами розвідки ЧФ уже було організовано праобраз “кримської армії” – загін “Скорпіон” у Сімферополі. Крім цього, розгорнулася робота з підготовки захоплення ключових об'єктів військ України в Севастополі. Зрештою ситуацію на півострові стабілізувало введення в Крим майже 60 тис. бійців прикордонних військ і Національної гвардії [23, с.57].

Дестабілізаційна діяльність кримської влади супроводжувалася подальшим розподілом флоту, що не могло не викликати конфліктних ситуацій. Так, з 24 по 28 грудня 1993 р. відділення морської інженерної служби в Ізмаїлі, Миколаєві, Одесі прийняли присягу на вірність Україні й розпочали службу в її Збройних силах. У березні 1994 р. до складу ВМС України було включено госпітальну базу (госпіталь у м. Миколаєві, а також лазарет в м. Очакові). Усі ці події супроводжувалися нотами протесту російського МЗС [3, арк.2–9].

6–9 квітня 1994 р. відбувся несанкціонований захід в український порт м. Одеса російського військового судна “Челекен”, на якому був піднятий Андріївський прапор. У відповідь на це українське МЗС ініціювало розгляд інциденту на засіданні ради Глав держав СНД, звернулося за підтримкою до міжнародних структур і світової спільноти [3, арк.58–61].

Однак поступово Україна, користуючись фінансовими важелями й помилками Ю.Мешкова, поставила під контроль силові органи. У результаті протиріч між депутатами кримського парламенту та Ю.Мешковим українська влада протягом осені 1994 – весни 1995 р. повернула Крим у правове поле України.

Українській владі вдалося досягти певної стабілізації в питанні розподілу Чорноморського флоту й розподілу повноважень між центральними органами влади і структурами автономії. 9 липня 1995 р. у м. Сочі президентами України й Росії була підписана “Угода між Російською Федерацією і Україною по Чорноморському флоту”. Основні розбіжності стосувалися безпосередньо Севастополя: російська сторона висунула принцип роздільного базування флотів, відповідно до якого флот і штаб ВМС України не могли розміщатися в Севастополі. Київ розглядав Севастополь як українське місто й готовий був надати Росії лише частину інфраструктури.

На позицію Росії під час переговорів вплинула війна в Чечні і те, що Київ установив контроль за діяльністю місцевих адміністрацій півострова. У підсумку сторони підтвердили рішення про створення на базі Чорноморського флоту двох флотів: Росії передавалося 81,7% кораблів і суден Чорноморського флоту, Україні – 18,3%. Основною базою Чорноморського флоту Російської Федерації з розміщенням штабу флоту визнавався Севастополь [22, с.39].

Проте непорозуміння між флотами тривали (Україні передавалися ушкоджені об’єкти й судна, керівництво ЧФ продало частину майна, але боргувало за комунальні послуги, невизначеною була сума оренди). Ускладнення виникали через проблему окремого базування Чорноморського флоту й ВМС України.

Із закінченням бойових дій у Чечні в 1996 р. проблема Криму, Севастополя й флоту знову актуалізувалася для Росії. Це засвідчили різкі заяви секретаря Ради безпеки РФ О.Лебеда 5 жовтня 1996 р. у севастопольській газеті “Флаг Родины” й мера Москви Ю.Лужкова 1 листопада 1996 р. у газеті “Известия”. Зокрема, заява О.Лебеда передбачала використання територіальних розбіжностей як важеля тиску на Україну в питанні флоту [22, с.41–43].

Посилення “кримської” риторики наприкінці 1996 р. у Росії також збіглося з дискусіями всередині російського істеблішменту через проблему розширення НАТО на Схід. У зв’язку з цим тема Севастополя порушувалася в контексті пошуків адекватної відповіді Північноатлантичному альянсу.

Під час візиту Л.Кучми до Москви в кінці жовтня 1996 р. Держдума РФ прийняла звернення, яке Київ розцінив як територіальні претензії до України. Крім того, Держдума проголосувала за закон про заборону поділу Чорноморського флоту (не ратифікований Радою Федерації).

5 грудня 1996 р. Рада Федерації РФ кваліфікувала Севастополь як частину російської території і звернулася до президента Б.Єльцина з проханням оголосити мораторій на підписання органами державної влади будь-яких міжнародних актів щодо ЧФ,

статусу Криму й м. Севастополь до закінчення роботи спеціальної комісії Ради Федерації [22, с.43].

Проте з наближенням НАТО до кордонів Росії російські політики, на думку А.Мальгіна, розпочали пошук надійних союзників, і політична конфронтація з Україною стала неконструктивною. 28 травня 1997 р. прем'єр-міністр РФ В.Чорномірдин підписав у Києві три документи про Чорноморський флот: "Про взаєморозрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту і перебуванням Чорноморського флоту Росії на території України", "Про статус і умови перебування Чорноморського флоту Росії на території України", "Про параметри поділу Чорноморського флоту". Відповідно до них Росія орендувала базу, акваторію й інфраструктуру ЧФ строком на 20 років (за можливості продовження строку оренди за взаємної згоди сторін). Росія відмовилася від формулювання "головна база Чорноморського флоту – Севастополь" і від жорсткого розуміння принципу роздільного базування ЧФ і ВМС України [22, с.45].

Згідно з домовленостями, 525 кораблів і суден забезпечення поділялися між Росією (271) і Україною (254) в співвідношенні 50:50, але Україна передавала Росії в рахунок погашення боргу за кредитами 117 кораблів і суден. Щорічна сума орендної плати визначалася в 97,7 млн. дол., які мали погашатися в рахунок боргу України перед Росією за поставки нафти й газу [22, с.46].

Після досягнення домовленостей про розподіл флоту в 1997 р. суспільно-політична ситуація в Криму стабілізувалася. В умовах авторитарного політичного режиму Л.Кучми проблема Чорноморського флоту була законсервована. Помаранчева революція 2004 р. радикалізувала політичні відносини на півострові, але еліта Криму відмовилася від ініціювання дезінтеграційних ідей через негативний досвід початку 90-х рр. ХХ ст.

У 2005–2009 рр. суспільно-політична ситуація в регіоні загострилася через наближення завершення терміну оренди територій РФ для Чорноморського флоту, конфліктні ситуації навколо кримськотатарського питання й проведення українською владою державного курсу, що суперечив політичним уподобанням більшості мешканців Криму.

Після Помаранчевої революції міністр закордонних справ України Б.Тарасюк заявив, що порушення російською стороною домовленостей щодо ЧФ "мають системний характер" через несанкціоноване використання території Севастополя, здачу в суборенду приміщень флоту, роботу прокуратури й судів сусідньої держави, використання навігаційного обладнання та радіочастот України [34, с.3]. Заступник керівника прес-служби МЗС України Д.Свистков у квітні 2005 р. навіть заявив, що Україна допускає можливість дострокового виведення Чорноморського флоту з Криму, але за ініціативою російської сторони. Дипломат заявив, що про "базування ЧФ Російської Федерації в Криму після 2017 р. ... мова не йде" [32, с.3].

Одночасно молодь Севастополя продовжувала виховуватися на російській історії та патріотизмі. Величезну роль у цьому процесі відіграє діяльність Чорноморського флоту, що здійснює функції, які виходять за межі обов'язків військової структури. Так, ЧФ РФ незрідка втручається в діяльність шкіл і вишів Криму, нав'язуючи їм свої навчальні програми, до Чорноморської філії Московського університету вербується українська молодь [20, с.27].

У місті діє "Будинок Москви", який займається зміцненням зв'язків між командуванням Чорноморського флоту РФ, органами влади Севастополя та громадськими організаціями. Потребу відкриття такої структури саме в Севастополі чиновник Московської мерії П.Клімов мотивував тим, що в "ньому живуть співвітчизники, базується російський Чорноморський флот" [12, с.1].

13 січня 2006 р. представники державного підприємства "Держгідрографія" перебрали під свій контроль маяк Ялтинського порту, що займав до того ЧФ РФ. Після того члени українського "Студентського братства" почали пікетувати кілька об'єктів

навігаційно-гідрографічного забезпечення, що залишалися під контролем ЧФ РФ. Однак командування російського флоту пішло на ескалацію конфлікту: воно прийняло рішення посилити охорону 35 об'єктів навігаційно-гідрографічного призначення в Криму [14, с.1, 3].

Варто згадати, що маякова війна тривала з 1998 р., коли рішенням уряду всі об'єкти навігаційно-гідрографічного забезпечення були передані під юрисдикцію державного підприємства “Держгідрографія” [35, с.15]. Українська сторона опиралася на українсько-російські угоди 1997 р. та конвенцію ООН із морського права, за якою прибережна держава відповідає за гарантування безпеки судноплавства у своїх територіальних водах.

Відзначимо також, що нерегульованими залишалися умови оренди й використання енергоносіїв об'єктами навігаційно-гідрографічного забезпечення, які експлуатувала Росія, а також необхідність їх ремонту. У 2000 р. Верховна Рада України прийняла закон “Про порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України”, який заборонив оренду об'єктів навігаційно-гідрографічного призначення.

Натомість росіяни стверджували, що своїми діями українці ігнорували угоди щодо Чорноморського флоту й дестабілізували ситуацію в регіоні. А лідер партії “Родина” Д.Рогозін реанімував питання про статус Криму.

Маяки мали для російських ВМС військове значення. Важливим був для Кремля й проросійських організацій у Криму також психологічний ефект присутності російського прапора на об'єктах навігаційно-гідрографічного призначення [14, с.3]. Крім того, гідрографічна служба ЧФ була єдиним власником повної гідрографічної інформації про регіон і заробляла на підписанні договорів про забезпечення безпеки з мореплавцями [30, с.2]. Проте Росія була зацікавлена у врегулюванні проблем навколо флоту, оскільки 70% його інфраструктури зосереджувалося в Криму [25, с.3].

Причиною наступного загострення ситуації в Криму стали українсько-американські військові навчання “Сі-Бриз”, які проводилися в рамках програми “Партнерство заради миру”. У відповідь на них Партія регіонів, Прогресивна соціалістична партія України й КПУ розпочали 27 травня 2006 р. антинатівські протести [11, с.2]. Опозиційні партії блокували американських військових і перешкоджали їх пересуванню територією Криму.

Свідченням недобросусідської політики Росії стало те, що в Будинку офіцерів Феодосійського гарнізону Чорноморського флоту Росії знаходився координаційний штаб антинатівської акції протесту. Саме там збиралися пікетувальники, звідси їх возили під санаторій, де перебували американці [18, с.10].

Восени 2006 р. прем'єр-міністр В.Янукович зробив заяву, що питання базування Чорноморського флоту РФ на українській території після 2017 р. вирішуватиметься, виходячи з того, наскільки це буде вигідно Україні та Росії. Слова В.Януковича розцінили як спробу отримати певні економічні та енергетичні преференції [16, с.3]. Проте щорічно надходження від ЧФ РФ у міський бюджет Севастополя скорочуються: прибутки в скарбницю міста від флоту впали з 25% до 15%. Понад те присутність флоту стримує економічний розвиток Севастополя, не даючи йому можливості стати повноцінним морським портом і туристичним містом.

Однак заяви В.Януковича зробили вразливою українську позицію щодо модернізації частини Чорноморського флоту, що базується в Криму. Для росіян переозброєння флоту було одним із принципових питань, оскільки від його вирішення залежала боєздатність бази в Севастополі.

У процесі переговорів України і Росії у 2006–2007 рр. щодо перебування ЧФ РФ в Україні Київ ставив питання про передачу 35 об'єктів навігаційно-гідрографічного забезпечення, необхідність проведення інвентаризації землі та нерухомого майна

Чорноморського флоту. В українській владі викликало занепокоєння порушення екологічних норм на російських об'єктах інадмірне використання російської символіки. Натомість російська сторона прагнула дозволу на технічне переоснащення флоту, поширення режиму спрощеного перетину держкордону України на всі кораблі ЧФ РФ [27, с.4].

23 серпня 2007 р. російська газета “Аргументи і факти” опублікувала точку зору радника посольства РФ в Україні В.Лисенка на позицію Росії в переговорному процесі навколо флоту. Згідно з інформацією видання, В.Лисенко заявив, що Росія може почати перегляд Великого договору від 1997 р., якщо влада України продовжить здійснювати тиск на Чорноморський флот.

Прес-служба посольства РФ в Україні спростувала інформацію про те, що В.Лисенко заявляв про можливість перегляду Великого договору [9, с.2]. Однак факт появи подібної інформації напередодні парламентських виборів в Україні засвідчив існування елементів імперського мислення в російського істеблішменту і спроб використання ним Криму як засобу тиску на український політикум.

20 травня 2008 р. В.Ющенко підписав указ “Про заходи щодо забезпечення розвитку України як морської держави”. У цьому документі глава держави доручив Кабінету Міністрів підготувати законопроект про припинення з 2017 р. дії міжнародних договорів про тимчасове перебування на території України ЧФ РФ. Після цього російські дипломати вперше публічно заявили: незмінною метою Росії є продовження строків перебування ЧФ в Україні [15, с.5].

Російські політики, чинячи тиск на Україну, заявляли, що в разі ухвалення Україною закону про припинення дії базових договорів щодо ЧФ РФ із 2017 р. Росія має право порушити питання про належність Криму й статус Севастополя [15, с.5]. Такі заяви владних осіб РФ відображали настрої більшості російського населення. У червні 2008 р. у програмі Першого російського телеканалу “Судите сами” 91% присутніх в аудиторії визнали, що Росія має історичні права на “місто російських моряків” [29, с.22].

З українського боку звучали також радикальні заяви. Перший командувач ВМС ЗС України віце-адмірал Б.Кожин заявив, що у випадку недотримання РФ умов угоди Україна може після 2017 р. конфіскувати російську військову техніку [37, с.7].

Нове загострення ситуації навколо ЧФ РФ відбулося після початку 8 серпня 2008 р. російсько-грузинської війни. Поштовхом до ускладнення відносин став вихід російських військових кораблів із Севастополя без попередження української влади та їх участь у збройному конфлікті. У відповідь 13 серпня 2008 р. В.Ющенко підписав укази, якими змінювався порядок перетину кордону України військовослужбовцями й військовими кораблями з повідомляючого на дозвільний. Військовослужбовці зобов'язувалися заповняти міграційні карти й повідомляти про вантажі [31, с.2].

Наприкінці 2008 р. В.Ющенко підписав указ “Про додаткові заходи з соціально-економічного розвитку міста Севастополя”. Документ містив доручення робочій групі розробити законопроекти про залучення інвестицій для розвитку в Севастополі економіки та підготувати пропозиції щодо використання після 2017 р. інфраструктури Севастопольської бухти в невійськових цілях, перепрофілювання й модернізації портової інфраструктури.

Згідно з опитуванням, 70% севастопольців виступали за реалізацію проекту, що дозволив би підвищити життєвий рівень севастопольців і мінімізувати втрати міста після зменшення військово-морської присутності. На що перший заступник міністра закордонних справ РФ А.Денисов заявив, що видання указу – “це лінія психологічного тиску на Російську Федерацію... лінія витискування нашого Чорноморського флоту з Севастополя” [17, с.2].

Відзначимо, що заклики російських політиків до захисту росіян у Криму дисонували з реальним станом речей. Так, тільки за перше півріччя 2009 р. ЧФ звільнив майже 2 тис. службовців, передусім громадян України [5, с.31].

Після обрання Президентом України в 2010 р. В.Януковича у внутрішній політиці відбувся ухил на користь національних меншин і посилилася співпраця в міжнародних відносинах з Російською Федерацією. 21 квітня 2010 року у м. Харків В.Януковичем та президентом РФ Д.Медведевим була підписана “Угода між Україною і Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України”, згідно з якою термін перебування ЧФ РФ у Севастополі продовжувався з 2017 до 2042 року з можливістю автоматичної пролонгації на 5 років.

Як зазначалося в угоді, термін перебування флоту збільшувався в обмін на здешевлення для України російського газу шляхом застосування знижки у вигляді анулювання митних зборів. Оплата за перебування флоту складалася зі щорічних платежів у 100 мільйонів доларів США (з 2017 року), а також із додаткових коштів, які мали отримуватися за рахунок зниження ціни на кожен 1000 кубометрів імпортованого з Росії газу в розмірі до 100 доларів США [38].

Угода суперечила статті 17 Конституції, яка визначає, що “на території України не допускається розташування іноземних військових баз” [13]. У зв’язку із цим “харківську угоду” розкритикували політичні партії і блоки: “Блок Юлії Тимошенко”, “Фронт Змін”, “Наша Україна”, ВО “Свобода”, Українська народна партія та інші. Ряд політичних сил відкрито вимагали розпочати процедуру імпічменту щодо Президента України В.Януковича.

Отже, перебування військово-морських сил Чорноморського флоту РФ в Україні посилювало дезінтеграційні тенденції в Криму та геополітичну роль Росії в Чорноморському регіоні. Подальше збереження російського військового контингенту на півострові загрожує перетворенню Криму на анклав тотального російського впливу в Україні. Перспективи наступних досліджень убачаємо в подальшому комплексному вивченні ролі ЧФ РФ у суспільно-політичному житті України й напрацюванні рекомендацій для нейтралізації дезінтеграційних ризиків від базування російського флоту в Криму.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф.5233, оп. 1, спр. 64, 167 арк.
2. Там само, спр.179, 270 арк.
3. Там само, спр. 438, 112 арк.
4. Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С. В. Адамович. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – 884 с.
5. Васютин В. “Еліта-центр” по-флотськи / В. Васютин // Український тиждень. – К., 2009. – 12–18 черв. – С. 30–31.
6. Голос України. – К., 1993. – 28 трав. – С. 1.
7. Горобець І. В. Проблема Криму в українсько-російських відносинах (90-ті роки) / І. В. Горобець // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К. : Київ. ун-т, 2001. – Вип. 57. – С. 53–59.
8. Дашкевич Я. Крим у геополітиці минулого та сучасного / Я. Дашкевич // Державність. – 1995. – № 1. – С. 4–7.
9. Ивченко Т. Крымские грезы России не для лодырей-патриотов / Т. Ивченко // Вечерние Вести. – К., 2007. – 28 авг. – С.2.
10. Канцелярук Б. Регіональні конфлікти в сучасній політиці / Б. Канцелярук, В. Чумак // Нова політика. – 1997. – № 6. – С. 28–32.
11. Касьяненко Н. Свободны от того, чего нет / Н. Касьяненко // День. – К., 2006. – 31 мая. – С. 2.
12. Касьянов Г. Україна 1991–2007 : нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К. : Наш час, 2008. – 432 с.
13. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/page>.
14. Кравченко В. Ну і намаячили / В. Кравченко // Дзеркало тижня. – 2006. – 21–27 січ. – С. 1, 3.

15. Кравченко В. Підхід до снаряду і Київ готується до виведення Чорноморського флоту Росії з України / В. Кравченко // Дзеркало тижня. – 2008. – 31 трав. – С. 5.
16. Кравченко В. Ціна пролонгації / В. Кравченко // Дзеркало тижня. – 2006. – 4 листоп. – С. 3.
17. Куницын С. Севастополь может стать Черноморским экономическим тигром / Сергей Куницын // Зеркало недели. – 2009. – 24–30 янв. – С. 2.
18. Куфрик Б. А ми проти! Штаб антинатівських протестів виявили в Будинку офіцерів Чорноморського флоту Росії / Б. Куфрик // Експрес. – 2006. – 15–22 черв. – С. 10.
19. Кучма Л. Україна – не Росія / Л. Кучма. – М. : Время, 2004. – 560 с.
20. Лосев І. Український Севастополь: минуле, сучасне, майбутнє / І. Лосев // Сучасність. – 2008. – № 10. – С. 22–33.
21. Ляшенко О. Етнополітичний розвиток Криму в умовах незалежної України. До питання про історіографію проблеми / О. Ляшенко // Наукові записки : збірник. – К. : ІПіЕНД, 2003. – С. 158–179.
22. Мальгин А. Крымский узел: очерки политической истории Крымского полуострова 1989–1999 / А. Мальгин. – Симферополь : Новый Крым, 2000. –
23. Мезенцев Я. Холодна війна за Крим / Я. Мезенцев // Український тиждень. – 2008. – 18–24 квіт. – 280 с.
24. Михальченко Н. И. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995 / Н. И. Михальченко, В. П. Андрущенко. – К. : Центр духовной культуры, 1996. – 512 с.
25. Мухин В. Торг уместен / В. Мухин // Колесо. Общественно-политическая городская газета. – 2005. – Сентябрь. – С. 3.
26. Никифоров А. Р. Крымская автономия: школа региональной политики для Украины / А. Р. Никифоров // Труды Крымской академии наук. – Симферополь : Таврия, 2004. – С. 165–172.
27. Огрязко В. Підготовку до виведення ЧФ Росії треба починати вже сьогодні / В. Огрязко // Дзеркало тижня. – К., 2007. – 14 квіт. – С. 4.
28. Поровський Б. Шпигунство проти суверенної України / Б. Поровський // Державність. – 1996. – Червень. – № 2. – С. 33–34.
29. Рудь Б. Дума про договір / Б. Рудь // Новинар. – 2008. – 20–26 черв. – С. 22.
30. Русская правда. – К., 2006. – январь. – С. 2.
31. Самар В. Выходим из кильватера? / В. Самар // Зеркало недели. – К., 2008. – 16 августа. – С. 2.
32. Солодкий С. Проблеми по-флотськи / С. Солодкий // День. – 2005. – 21 квіт. – С. 3.
33. Староверов Т. Дом Москвы: программы к действию / Т. Староверов // Крымская правда. – Симферополь, 2006. – 29 сент. – С. 1.
34. Тарасюк Б. От нас ожидают реальных действий / Б. Тарасюк // Зеркало недели. – 2005. – 23 апр. – С. 3.
35. Третяк Р. Відверта “маячня” / Р. Третяк // Українська газета. – 2006. – 25–31 січ. – С. 15.
36. У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / за ред. Д. Гузіни ; наук. ред. О. Кокорська. – К. : Вид-во “Ай Бі”, 2003. – 342 с.
37. Україна молода. – К., 2008. – 7 черв. – С. 7.
38. Харківська угода Януковича – Медведєва [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Харківські_угоди.

В статтє проанализировано военно-политическое влияние Черноморского флота на процессы становления Украинской государственности. Автор обосновывает, что Черноморский флот на протяжении существования независимой Украины играл роль форпоста Российской Федерации в Украине и усиливал дезинтеграцию нашего государства.

Ключевые слова: Автономная республика Крым, Черноморский флот, общественно-политическая жизнь, дезинтеграция, сепаратизм, главная база флота, военнослужащие.

The article analyzes the military and political impact of the Black Sea Navy on the formation of the Ukrainian independent state. The author argues that during the entire period of the Ukrainian independence, the Black Sea Navy has been the outpost of the Russian Federation in Ukraine and promoted disintegration of our state.

Keywords: The Autonomous Republic of Crimea, Black Sea Navy, social political life, disintegration, separatism, main Navy base, military men.

УДК 943.7
ББК 63.3 (4 Чех)

Петро Федорчак, Тетяна Федорчак

ПРАЗЬКА ВЕСНА: ПЕРЕДУМОВИ, МІЖНАРОДНИЙ РЕЗОНАНС ТА НАСЛІДКИ

У статті на основі опублікованих документів та праць вітчизняних і зарубіжних авторів висвітлюються передумови Празької весни та політика держав Організації Варшавського договору (ОВД) щодо Чехословаччини. Також відображено негативні наслідки окупації цієї країни військом ОВД.

Ключові слова: реформаторські процеси, Празька весна, окупація, міжнародний резонанс, унітаризм.

Боротьба за демократизацію чехословацького суспільства особливо посилилася у весняні місяці 1968 р., а тому пов'язані з нею події названі Празькою весною. У тому самому році прогресивні сили здійснили спробу докорінно перебудувати політичну систему. У зв'язку із цим необхідно взяти до уваги, що в ряді опублікованих праць події 1968 р. у Чехословаччині оцінені з погляду тоталітарних підходів. Так, у книзі “До подій у Чехословаччині. Факти, документи, свідчення преси і очевидців” стверджується, що “підтримана ззовні імперіалістичною реакцією контрреволюція хотіла в ЧСРСР захопити владу”, а тому, мовляв, Радянський Союз та інші соціалістичні країни з метою врятувати цю країну від загрози “змушені були піти на крайні заходи, включаючи введення збройних сил на її територію” [4, с.3–9]. Приблизно так само відображені чехословацькі події в книгах “Історія південних і західних слов'ян” і “Краткая история Чехословакии. С древнейших времен до наших дней” [5, с.403–404; 7, с.487].

Однак за останні роки в опублікованих документах і наукових працях подана об'єктивна оцінка подіям, пов'язаним з Празькою весною. Завданням цієї статті є поглиблене висвітлення вжитих заходів чехословацькими реформаторами щодо подолання кризи в їх країні власними силами та негативних наслідків окупації Чехословацької Республіки військами країн ОВД.

Документи та численні факти підтверджують, що виникнення Празької весни було закономірним явищем. У 60-ті роки ХХ ст. Чехословацька Республіка, яка в період між Першою та Другою світовими війнами була однією з розвинутих Європейських країн, в умовах тоталітаризму зазнала кризових явищ у галузі економіки та погіршення соціального становища населення. На країну негативно впливала командно-адміністративна система, порушувалися демократичні принципи в державному управлінні.

Для Чехословаччини характерним було виникнення опору існуючій системі, який чинили представники Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ) та прогресивна інтелігентська еліта. З метою демократизації країни та її виходу з кризових явищ, вони ініціювали проведення реформ, здійснення яких вважали можливим шляхом “поліпшення” та “оновлення” соціалізму. Реформатори спиралися на підтримку широких верств населення, без участі якого Празька весна не здійснилася б.

Безпосередньо ця історична подія була започаткована рішенням січневого пленуму ЦК КПЧ (1968 р.) про звільнення з посади першого секретаря ЦК КПЧ Антоніна Новотного. Новим лідером КПЧ пленум обрав Олександра Дубчека, який до цього очолював словацьких комуністів.

Усвідомивши шкідливість класового підходу до суспільного розвитку та завдану шкоду помилковими методами управління країною її вищим керівництвом, О.Дубчек із своїми прихильниками вимагали надати “соціалізму людського обличчя”, тобто створити в ЧСРСР демократичне суспільство соціальної справедливості. Це передбачало

ліквідацію політичної монополії КПЧ, розвиток дійсної, а не фіктивної багатопартійності, перехід до ринкової економіки при забезпеченні соціальних гарантій і виробничого самоуправління трудящих, втілення в життя прав й свобод людини й громадянина, демократичну побудову національних відносин [14, с.156; 8, с.124].

У ЧССР було відмінено цензуру, піддавалася критиці Організація Варшавського договору (ОВД), було розділено найвищі пости партії й держави. У березні 1968 р. А.Новотний був звільнений з поста президента. Президентом ЧССР був обраний Людвик Свобода. У квітні уряд очолив Олдржих Чернік, а головою Національних зборів ЧССР було обрано Йозефа Сморковського. До державного керівництва залучалися політики не пов'язані з попередньою командно-адміністративною системою.

У чехословацьких подіях керівники СРСР і країн “народної демократії” бачили загрозу “соціалізму” і вживали заходи щодо її усунення. На початку березня 1968 р. під час наради Політичного Консультативного Комітету (ПКК) Варшавського договору в Софії, було проведено закриту зустріч перших секретарів правлячих партій шести країн “народної демократії”. На ній було здійснено спробу переконати О.Дубчека і президію ЦК КПЧ відмовитись від своїх політичних намірів. З ініціативи О.Дубчека 23 березня в Дрездені відбулася зустріч керівників партій і урядів БНР, НДР, ПНР, СРСР, УНР і ЧССР, на якій передбачалося обговорити питання економічного співробітництва. Однак за пропозицією радянського керівництва учасники зустрічі обговорили внутрішньополітичне становище в ЧССР. Вони критикували чехословацьке керівництво за безконтрольність за пресою, радіо і телебаченням, масову зміну партійних і державних кадрів, послаблення впливу на армію, підрив основ зовнішньої політики, яка раніше проводилася в ЧССР [13, с.12–13]. Отже, у Дрездені вперше партійні керівники більшості європейських держав ОВД спільно виступали проти нових процесів, що відбувалися в ЧССР. У них керівники п'яти держав убачали небезпеку існуванню Варшавського Договору. На зустріч у Дрезден не отримав запрошення лідер Румунської комуністичної партії (РКП) Ніколає Чаушеску, який заперечував необхідність обговорювати внутрішні проблеми ЧССР.

Однак здійснений у Дрездені тиск на чехословацьке керівництво не перешкодив проведенню нових змін. У квітні 1968 р. пленум ЦК КПЧ обрав новий склад його президії та секретарями Зденик Млинаржа, Честмар Цісаржа, Йозеф Шпачека [17, с.603]. Пленум прийняв “Програму дій КПЧ”, у якій відкидалося положення про керівну роль КПЧ у суспільстві та зазначалося, що правляча партія повинна її здійснювати не насильно, а своїми справами. У цьому ж зв'язку визнавалася активна роль інших партій. Програмою передбачалося розробити нові закони про вибори, пресу, створювати на підприємствах робітничі ради, розвивати місцеве самоврядування, забезпечити релігійні свободи, посилити контроль парламенту над службою держбезпеки. Також наголошувалося на необхідності здійснити глибоку економічну реформу та запровадити елементи ринкової економіки. У програмі акцентувалася увага встановленню федерального устрою, підвищенню статусу виконавчих і законодавчих органів Словаччини. “Програма дій КПЧ” спрямовувалася на створення умов переходу до демократичного соціалізму [17, с.603–604; 8, с.125].

Намічені перетворення в “Програмі дій КПЧ” ЦК КПЧ, як і попередні чехословацькі події, викликали тривогу в керівництва країн ОВД. Особливо негативно їх сприймав лідер НДР Вальтер Ульбріхт. Він вважав, що наслідування прикладу чехословацьких реформаторів щодо відхилення від марксизму-ленінізму та керівної ролі компартії його співвітчизниками може привести до втрати соціалізму й об'єднання Східної Німеччини з ФРН [11, с.180]. Польський лідер В.Гомулка з метою недопущення впливу на Польщу та інші сусідні країни пропонував позбавити можливості чехословацькій контрреволюції взяти верх над країною [11, с.181]. Він позбавлення влади комуністів у ЧССР пов'язував з посиленням небезпеки для Польщі з боку ФРН [15, с.48]. Жорстку

позицію щодо чехословацьких реформаторів зайняло керівництво Болгарії. Для захисту соціалістичних завоювань у ЧССР воно пропонувало застосувати всі засоби і навіть сили Варшавського договору [1, с.52]. Угорські лідери заявляли про неможливість допустити в ЧССР кровопролиття, як це було в 1965 р. у їх країні [1, с.53]. Однак, всупереч іншим членам ОВД, лідер Румунії Н.Чаушеску заперечував втручання у внутрішні справи КПЧ і ЧССР та підтримував реформістські устремління чехословаків [1, с.53].

Визначальною для найближчих союзників по ОВД була позиція Москви. Упродовж березня-травня 1968 р. радянське керівництво намагалося вплинути на чехословацьких лідерів з допомогою політичних методів. Воно докладало зусилля щодо виявлення так званих “здорових сил”, які б змінили керівництво ЧССР. У цьому ж зв’язку, зокрема, Москва орієнтувалась на Василя Біляка та Алоїса Індру, що входили до керівництва КПЧ [11, с.182]. Ці чехословацькі діячі погоджувалися з радянською позицією щодо подій у їх країні. Водночас радянські лідери допускали і можливим з допомогою збройного втручання домогтися в ЧССР припинення прогресуючого експерименту.

Це засвідчили проведені 4 травня в Москві переговори радянського керівництва з О.Дубчеком і його колегами. Тут було піддано різкій критиці події в ЧССР, особливо послаблення на суспільство впливу КПЧ. Радянський керівник Леонід Брежнєв запропонував провести на території ЧССР командно-штабні навчання ОВД, а також вимагав згоди чехословацького керівництва на постійне розміщення тт. радянських військ. Це навчання переслідувало мету налякати чехословацьких реформаторів та не допустити виходу їх країни з ОВД. Погодившись з першою вимогою, О.Дубчек рішуче відкинув другу [13, с.13–15]. Позиція керівництва СРСР була підтримана лідерами БКП, ПОРП, ССПН і УСРП на їх спільній зустрічі 8 травня 1968 р. у Москві.

Зміцненню своїх позицій звертало увагу керівництво КПЧ. На пленумі її ЦК, який відбувся 29 травня – 1 червня 1968 р., з метою згуртування партії та відновлення її керівної ролі було вирішено провести у вересні надзвичайний з’їзд КПЧ.

Командно-штабні навчання відбулись на території ЧССР 19–30 червня 1968 р. за участю 40 тис. військовослужбовців ЧССР, НРБ, НДР, ПНР, СРСР та УНР [11, с.186].

Радянські лідери виявили незадоволення, оскільки частина чехословацьких військових керівників виступала за вихід своєї країни з ОВД, критикувала її обороноздатність, а також за допущені викривлення в копіюванні досвіду військового будівництва в СРСР.

У Москві також викликала тривогу опублікована 27 червня в ЧРСР відозва “Дві тисячі слів”, автором якої був письменник Людвік Вацулик. У ній було піддано критиці тоталітарну систему соціалізму, діяльність КПЧ, проголошувалась необхідність демократизувати політичну систему. У відозві також висувалася вимога відставки тих, хто зловживав владою, завдавав шкоди громадській власності, повадився нечесно й жорстоко. Висловлювалися застереження щодо консерваторів – прихильників тоталітаризму, а також небезпеки радянської інтервенції.

Один із лідерів Празької весни 1968 р. З.Млинарж так про це писав: “Автор, без сумніву, висловив у цьому документі поширені серед інтелігенції застереження, що “процес відродження” може бути загальмований або взагалі виявиться під загрозою через те, що на керівних постах у КПЧ і державному апараті все ще багато консерваторів, прихильників тоталітаризму, які, до того ж, спираються на підтримку ззовні” [10, с.153].

Підписану чеськими письменниками, вченими і художниками відозву “Дві тисячі слів” радянська преса оцінила як заклик до боротьби проти КПЧ і конституційного режиму.

Попри це в ЧССР зростав демократичний рух. Підтримавши реформаторські ідеї, біля трьох тисяч колишніх політв’язнів об’єдналися в “Клуб 231” [11, с.178].

Виник комітет з відновлення соціал-демократичної партії. У червні понад 70 політичних організацій подали заяви на реєстрацію [11, с.191].

Факти свідчать, що керівники СРСР посилювали зусилля для припинення реформаторських процесів у ЧССР. 14–15 липня 1968 р. на зустрічі у Варшаві керівників БНР, НДР, ПНР, СРСР та УНР Л.Брежнев заявив, що ЧССР відходить від соціалістичної співдружності і що у зв'язку з колективною відповідальністю за долю соціалізму в кожній країні слід надати будь-яку допомогу її народу. Наголосивши на ускладненні ситуації в ЧССР, лідери НДР, ПНР і НРБ заявили про можливий її вихід з Варшавського договору та вступ до НАТО. Тут вперше прозвучала пропозиція щодо воєнного вирішення кризи в ЧССР. Лідери СРСР допускали ще можливим її політичне розв'язання [1, с.52]. У направленому листі до ЦК КПЧ учасники Варшавської зустрічі пропонували їй рішуче виступити проти “антиімперіалістичних сил”, придушити спрямовані проти “соціалізму” політичні партії, відновити цензуру щодо преси, радіо і телебачення [8, с.126].

Однак керівництво КПЧ відкинуло спробу втручання у внутрішні справи ЧССР і підтвердило готовність здійснити “Програму дій КПЧ” [8, с.126].

17 липня 1968 р. Пленум ЦК КПРС схвалив діяльність делегації КПРС на Варшавській зустрічі та визначив напрям подальших дій щодо ЧССР. Підсумок пленуму зводився до твердження – соціалістичну Чехословаччину не віддамо [8, с.126].

З 19 до 22 липня в Політбюро ЦК КПРС пророблялися “крайні заходи” щодо ЧССР. Вони, зокрема, стосувалися введення на її територію військ ОВД і здійснення змін у політичному керівництві країни.

Лідери СРСР прагнули і до політичного вирішення чехословацької проблеми. З 29 липня до 1 серпня 1968 р. у Чієрні-над-Тисою проходила зустріч членів Політбюро ЦК КПРС і Президії ЦК КПЧ, під час якої радянські керівники вимагали відновити в ЧССР характерне для старої системи становище, зберегти її в ОВД, запропонували здійснити вигідні їм кадрові зміни тощо. Вони ж зобов'язалися вивести свої війська з ЧССР і припинити проти неї напади в пресі [8, с.126–127]. Члени президії ЦК КПЧ обіцяли зберегти статус КПЧ, здійснювати контроль над засобами масової інформації, розпустити соціал-демократичну партію, заборонити окремі політичні клуби [11, с.201]. Вони також підтвердили свою лояльність до СРСР та ОВД. Проте підсумковий документ був підписаний лише 3 серпня в Братиславі, коли останні військові з'єднання залишили ЧССР. У ньому наголошувалося на колективну відповідальність соціалістичних країн щодо захисту соціалізму [11, с.202].

Переконавшись у неможливості політичними засобами домогтися своєї мети, радянські лідери безпосередньо приступили до підготовки військового втручання в ЧССР. 16–17 серпня радянське керівництво схвалило пропозиції про введення військ, як превентивний захід [11, с.208].

18 серпня лідери НРБ, НДР, ПНР та УНР під час зустрічі в Москві з метою припинення діяльності чехословацьких реформаторів, які нібито загрожували “завоюванням” соціалізму, підтримали ініціативу радянських керівників про введення військ у ЧССР. Для заміни вищого керівництва ЧССР передбачалося провести пленум ЦК КПЧ і сесію Національних зборів ЧССР. 19 серпня в ЦК КПРС про підготовку військової акції проти ЧССР були проінформовані керівні партійні працівники країни.

У ніч з 20 на 21 серпня 1968 р. у ЧССР введено війська країн НРБ, НДР, ПНР, СРСР та УНР, які захопили в Празі найважливіші стратегічні пункти – вокзали, радіо, телебачення, резиденцію уряду та ін. [8, с.127]. Хоч президент ЧССР Л.Свобода не схвалив введення військ в його країну, однак з метою недопущення крові закликав армію не чинити опір інтервентам. Таку ж вказівку командування армії отримало і від президії ЦК КПЧ. Також по радіо було проголошено “Звернення до народу Чехословаччини”, в якому закликалося не чинити опору військам вторгнення, але вимагалось

негайно їх вивести з країни. З подібною вимогою виступила й президія Національних зборів ЧССР [16, с.157–159]. За чисельністю військових та озброєнням країн, які ввели війська в ЧССР, значно переважали її збройні сили, а тому заклики чехословацького керівництва були цілком обумовлені. У передмові до книги І.Валенти “Советское вторжение в Чехословакию” О.Дубчек пізніше визнав, що виявити збройний опір радянським та іншим військам, які втрутилися в ЧССР, означало приректи чеський і словацький народи на нерозумне кровопролиття [3, с.6].

Однак населення ЧССР з обуренням зустріло війська інтервентів. Даремними виявилися докладені зусилля радянських лідерів для того, щоб відірвати О.Дубчека, О.Черніка від ревізіоністів, якими вони вважали Ф.Крігеля, Ч.Цісаржа, О.Шіка, З.Млинаржа та ін., що входили до керівництва ЧССР і були послідовними провідниками реформаторських ідей, та переконати їх спертися на “здорові сили”. У президії ЦК КПЧ В.Біляк, А.Індра та ін., які схвалювали інтервенцію проти своєї країни, не отримали бажаної підтримки. У пресі анонімно без підписів було опубліковано звернення до СРСР від державних діячів ЧССР з проханням про надання допомоги. Провалилися і плани керівництва країн-інтервентів щодо створення в ЧССР так званого революційного робітничо-селянського уряду. Для цього їм не вдалося організувати проведення пленуму ЦК КПЧ [11, с.210]. Радянські десантники задержали О.Дубчека, О.Черніка, Й.Смрковського, Ф.Крігеля та І.Шпачека й вивезли їх до СРСР [11, с.212].

22 серпня надзвичайний XIV з’їзд КПЧ, який відбувся в заводському приміщенні у Височанах, засудив інтервенцію проти ЧССР. З’їзд обрав керівні органи партії, до яких увійшли всі заарештовані її лідери [8, с.128]. У схваленому з’їздом зверненні до комуністичних партій світу повідомлялося про окупацію ЧССР військами ОВД з метою припинення обновлюючих процесів і що це матиме негативні наслідки для міжнародного комуністичного руху [11, с.212–213].

У країні проведено загальнонаціональний одноденний страйк протесту проти інтервенції. Опинившись у складній ситуації, керівництво СРСР змушене було погодитися з пропозицією президента ЧССР Л.Свободи про проведення радянсько-чехословацьких переговорів. У числі очоленої Л.Свободою чехословацької делегації в переговорах, які відбулися 23–26 серпня в Москві, взяли участь звільнені з-під арешту О.Дубчак та інші його соратники. Радянську делегацію очолював Л.Брежнєв. Під тиском брежнєвського керівництва представники ЧССР підписали так звану “Програму виходу з кризової ситуації”, що стала основою для подальшого втручання у внутрішні справи ЧССР. Радянська сторона на переговорах домоглася згоди на перебування своїх військ на території Чехословаччини. 16 жовтня у Празі були підписані умови про перебування радянських військ у ЧССР та поетапний вивід військ союзників з її території [8, с.128].

Оборонна позиція, зайнята чехословацьким керівництвом на переговорах, зумовлювалася намаганням обминути ускладнень у відносинах із союзниками, які б привели до трагічних подій.

Здійснена 21 серпня в Чехословаччину інтервенція була наслідком практичного застосування брежнєвської доктрини “обмеженого суверенітету”, яка передбачала колективне втручання країн “соціалістичної співдружності” у внутрішні справи тієї держави, де виникала загроза “соціалізму”. Окупація ЧССР силоміць зупинила події, пов’язані з Празькою весною та недала змоги реформаторам зробити “соціалізм” більш привабливим.

Придушення Празької весни та окупацію ЧССР військами ОВД засудили різні країни світу і навіть Югославія, Румунія, Албанія та Китай, які вважалися “соціалістичними”. Так, у прийнятому комюніке на спільному засіданні ЦК Румунської комуністичної партії (РКП), Державної Ради і уряду за участю представників інших місцевих органів вторгнення в Чехословаччину військ держав ОВД розцінювалося як воєнна

інтервенція й окупація та висувалася вимога негайно вивести військові частини з її території [12, с.25].

Румунське керівництво боялося, щоб подібна чехословацькій ситуація не виникла в їх країні. З метою захисту її незалежності було створено Патріотичну гвардію, а парламент прийняв закон про можливість перебування іноземних військ на території Румунії лише з його дозволу [11, с.226].

Непримиренну позицію щодо окупації ЧССР зайняло керівництво Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії (СФРЮ). Його лідер Й.Броз Тіто наголосив, що ця окупація не мала ні найменших підстав остерігатися за подальший розвиток ЧССР соціалістичним шляхом, а також щодо воєнної загрози її кордонам із Заходу [12, с.28].

Остерігаючись можливої агресії з боку ОВД, Албанія у вересні 1968 р. вийшла із цього блоку [15, с.50].

21 серпня 1968 р., обговорюючи “чехословацьке питання”, учасники засідання Ради Безпеки ООН засуджували інтервенцію в ЧССР та зажадали негайного виведення іноземних військ з її території. Однак через радянське вето не було прийнято резолюції з цього ж питання [17, с.608]. Вторгнення військ ОВД у ЧССР засудила і Генеральна рада Соціалістичного блоку, яка назвала його “агресивним актом” [2, с.11–18; 8, с.128].

Негативно поставилися до втручання у внутрішні справи ЧССР держав ОВД і лідери низки Комуністичних партій західних країн. Так, керівник Французької комуністичної партії В.Роше під час зустрічі з Л.Брежнєвим ще у липні 1968 р. назвав можливу воєнну інтервенцію проти ЧССР катастрофою, яку необхідно уникнути [12, с.37]. Про те, що збройне втручання в ЧССР стане небувалою політичною катастрофою для всього міжнародного комуністичного руху, ще в середині літа 1968 р. попереджав керівник Італійської комуністичної партії Л.Лонго [15, с.52].

З тривогою слідкували за реакцією Москви на події в ЧССР лідери західних держав. Так, було відмінено візит президента США Л.Джонсона в Москву та його зустріч з радянськими лідерами [11, с.226]. Однак США та їх союзники, враховуючи післявоєнні домовленості, намагалися не втручатися у внутрішні справи радянського блоку. Така позиція західних країн зумовлювалася і небажанням загострити холодну війну.

У зв'язку з придушенням Празької весни та окупацією ЧССР припинилися спроби здійснити реформи. 27 жовтня 1968 р. було прийнято Конституційний закон про Чехословацьку Федерацію. На його основі з 1 січня 1969 р. утворено дві національні держави Словацьку і Чеську соціалістичні республіки. Державна влада в ЧССР повинна була здійснюватися через представницькі органи – Федеральні збори, Чеську національну раду, Словацьку національну раду й національні комітети [6, с.307–308]. Федеральні збори склалися з двох палат. У Народній палаті Чеська і Словацька республіки були представлені депутатами пропорційно до кількості їх населення. У Палату національностей республіки обирали по 75 депутатів [9, с.209].

Однак з утворенням федерації національна проблема не зникла. Держава й надалі залишалася унітарною. Центральні федеральні державні органи продовжували вирішувати питання, які належали до компетенції республік [8, с.129; 9, с.209].

У жовтні 1968 р. підписано договір про “тимчасове перебування” радянських військ у ЧССР. У листопаді пленум ЦК КПЧ засудив діяльність реформаторів у досерпневий період. Проте в Чехословаччині продовжувався рух за здійснення реформ, виникали антирадянські акції [17, с.608]. Незважаючи на придушення Празької весни, чехословаки чинили опір тоталітарному режиму, продовжували боротися за демократизацію суспільного ладу.

1. Алексеев А. Чехословакия, 40 лет назад / А. Алексеев // Международная жизнь. – 2008. – № 7. – С. 48–56.

2. Браунталь Ю. Антиавторитарные движения в Центральной Европе, 50-60-е годы / Ю. Браунталь // Советское славяноведение. – 1990. – № 3. – С. 11–18.
3. Валента И. Советское вторжение в Чехословакию / И. Валента ; пер. с англ. – М., 1991.
4. До подій у Чехословаччині. Факти, документи, свідчення преси і очевидців. Випуск перший. – Прес-група Радянських журналістів. – К., 1968. – С. 3–9.
5. Історія південних і західних слов'ян / за ред. І. М. Гранчака, А. Ф. Кізченка, В. П. Чорнія. – К., 1987. – 448 с.
6. Из Конституционного закона о Чехословацкой Федерации (27 октября 1968) // Хрестоматия по истории южных и западных славян : у 3 т. Т. 3 : Новейшая история / отв. ред. Д. Б. Мельцер, Г. И. Чернявский. – Мн. : Университетское, 1991. – 413 с.
7. Краткая история Чехословакии. С древнейших времен до наших дней. – М.: “Наука”, 1998. – 576 с.
8. Коротка історія Чехії і Словаччини / за ред. проф. П. С. Федорчака. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 170 с.
9. Кріль М.М. Історія Словаччини : навч. посіб. / М. Кріль. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана-Франка, 2006. – 264 с.
10. Млынарж З. Мороз ударил из Кремля / З. Млынарж ; пер. з чешск. – М., 1992.
11. Мусатов В. Л. Советский Союз и Пражская весна 1968 г. / В. Л. Мусатов // Чехия и Словакия в XX веке : Очерки истории : в 2 кн. / отв. ред. В. В. Марьина. – М., Наука, 2005. – Кн. 2. – 558 с.
12. Марьина В. В. Пражская весна 1968 года: к вопросу о международном резонансе (по опубликованным в Чешской Республике документам и материалам чешского журнала “Soudobé dějiny” / В. В. Марьина // Славяноведение. – 2008. – № 3. – С. 22–40.
13. Пихоя Р. Г. Чехословакия, 1968 год. Взгляд из Москвы. По документам ЦК КПСС / Р. Г. Пихоя // Новая и новейшая история. – 1994. – № 6. – С. 12–13.
14. Страшун Б. А. Конституционные перемены в Восточной Европе. 1989–1990 / Б. А. Страшун. – М., 1991.
15. Стыкалин А. С. Пражская весна: проблемы изучения. Размышления по итогам конференции / А. С. Стыкалин // Славяноведение. – 2010. – № 3. – С. 44–61.
16. Тахненко Г. А. Август 1968 г. Обзор документов архивов внешней политики Российской Федерации / Г. А. Тахненко // Международная жизнь. – 1992. – № 8–9. – С. 147–159.
17. Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX століття: Підруч. для вищих навч. закл. / В. Яровий. – К., Генеза. – 2005. – 816 с.

В статье на основе опубликованных документов и работ отечественных и зарубежных авторов освещаются предпосылки Пражской весны, политика государств Организации Варшавского договора (ОВД) по отношению к Чехословакии. Также отражены отрицательные последствия оккупации этой страны войсками ОВД.

Ключевые слова: реформаторские процессы, Пражская весна, оккупация, международный резонанс, унитаризм.

This article is based on documents written by Ukrainian and foreign authors. It deals with the events which caused Prague's Spring and politics of the countries involved in the Warsaw Treaty with regards to Consequences of the country's occupation by the troops of Organization of Warsaw Treaty.

Keywords: reformation processes, Prague's Spring, occupation, international resonance, unitarization.

УДК: 94(947: 943) “1867/1914”

ББК 63.3 (4 Укр: 4 П)

Микола Вітенко

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ГАЛИЧИНИ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглядаються питання розвитку промисловості та сільського господарства Галичини у 1867–1914 рр. Вказується на поширення товарно-грошових відносин, а також на поглиблення соціальної диференціації населення. Проаналізовано вплив соціально-економічної ситуації на міжнаціональні відносини.

Ключові слова: Галичина, соціально-економічне становище, промисловість, сільське господарство.

В останній третині XIX – на початку XX ст. у Галичині проходили складні процеси соціальної диференціації. Цьому сприяло поширення товарно-грошових відносин унаслідок ліквідації панщини в 1848 р., будівництво в 50–60-х рр. мережі залізниць, а також стрімкого зростання чисельності населення.

Питання соціально-економічної історії Галичини свого часу порушувалися українськими громадсько-політичними діячами й економістами І.Франком [21, 22], О.Назаруком [16]. У радянській історіографії їх намагалися висвітлити В.Осечинський [17], П.Свєжинський [19, 20], Г.Ковальчак [15] та деякі інші. Однак нині дискусійними продовжують залишатися питання впливу модерних соціально-економічних процесів на перебіг польсько-українських відносин у складі Австро-Угорщини.

Мета цієї статті – з'ясувати основні соціально-економічні передумови польсько-українського протистояння в Галичині у 1867–1914 рр.

У промисловості Галичини в останній третині XIX – на початку XX ст. розвивалися головним чином видобувні та сировинні галузі. Найбільший прогрес у цей період охопив нафтовидобувну промисловість, де відбувся перехід від примітивних способів видобутку до використання передових методів буріння за допомогою парових машин. Видобуток нафти в Галичині зріс у 1885–1900 рр. більше ніж у 7 разів: з 65 до 347 тис. т щороку [8, s.193]. У 1911 р. Галичина займала третє місце у світі за видобутком нафти, поступаючись лише Росії та США [16, с.126]. Центрами нафтовидобування були Дрогобич і Борислав. Останній, поряд із Дзвинячем і Старуною, був також центром з видобутку земляного воску. Озокеритна галузь промисловості краю поступово зменшувалася в об'ємах, але продовжувала збільшувати прибутки іноземних інвесторів.

З 1870-х рр. у Галичині почали розвиватися гірничі галузі, хоча цей регіон був порівняно бідним на корисні копалини. Зокрема виник промисловий видобуток кам'яного й бурого вугілля, залізних і цинкових руд. Важливою галуззю економіки краю залишалося солеваріння. У 1910 р. провінція давала 8,5% кам'яного вугілля Ціслеїтанії*, 8,3% – бурого вугілля, 0,16% – залізної, 25,7% – олов'яної, 6,6% – цинкової руди та 95,5% – солі [12, s.53–62].

Однак більшість товариств, що створювалися для видобутку корисних копалин, виникали під егідою віденських банків і промислових магнатів центральних провінцій імперії, які намагалися забезпечити свої підприємства дешевою сировиною. У шахтах, рудниках, біля свердловин місцеве населення використовувалося як некваліфікована чи малокваліфікована робоча сила з низьким рівнем оплати праці. Лише зрідка поляки й українці займали високооплачувані посади, що потребували відповідного рівня політехнічної освіти.

З усіх верств населення Галичини найбільш активно до нового рівня товарно-грошових відносин пристосовувалися великі землевласники. Свої гроші вони вкладали переважно в переробну промисловість, зокрема в її борошномельну, лісопильну та спиртогорілчану галузі [20, с.90]. У 1910 р. на території Східної Галичини налічувалося 2 067 млинів, які виробляли борошно на 173 млн корон. Приблизно 90% млинів і прибутків від їхньої діяльності належало польським поміщикам. Майже кожен дідич, який володів понад 400 моргів землі, володів принаймні одним млином. Зосередження 84% лісів краю в руках шляхти й магнатерії було хорошою передумовою розвитку лісопильної промисловості, яка давала щороку 45 млн корон прибутків. Найбільші деревообробні підприємства належали австрійським баронам Попперу й Лібігу, а також графу Цінському, родині Потоцьких, іншим польським чи полонізованим родинам [19, с.171].

---

* Ціслеїтанія – австрійська частина дуалістичної імперії Габсбургів. Об'єднувала провінції Верхня й Нижня Австрія, Зальцбург, Штирія, Каринтія, Країна, Тіроль, Воральберг, Горация, Трієст, Істрія, Далмація, Чехія, Моравія, Шлезьк (Сілезія), Галичина та Буковина.

Важливим джерелом прибутків польських поміщиків Галичини було гуральництво та винокуріння. Упродовж досліджуваного періоду відбувалося укрупнення спиртово-горілчаних підприємств. Усього в 1913 р. їх налічувалося 883. З них 878 належали поміщикам, приносячи щороку прибутку 36,5 млн корон. Найбільшими гуральнями в селах Павлівка, Кам'янка Волоська й Підбужцях володіли граф Вільгельм Семінський-Левицький, граф Володислав Борковський та князь Адам Сапіга. Спиртово-горілчані підприємства зосереджувалися в повітах з великими земельними латифундіями: в Сокальському (47), Бродівському (30), Кам'янецькому (30), Бучацькому (30), Підгаєцькому (27), Тернопільському (27) та ін. [18, с.56]. У Галичині проживало 28% населення австрійської частини держави Габсбургів, але це не перешкоджало провінції щороку давати 40–44% загальноімперського спирту. Великими капіталами, одержаними від гуральництва, володіли великі землевласники: граф Альфред Потоцький, граф Станіслав Гарнавський, барон Гетц-Окоцимський та інші.

Іноді великі галицькі землевласники долучалися до різноманітних акціонерних товариств, та активна участь в яких сімей Потоцьких, Дідушицьких, Баворовських була не закономірністю, а винятком із правила, що пояснюється належністю цих родин до правлячих кіл краю і, очевидно, наявністю певних корупційних схем, котрі дозволяли фінансувати їхні товариства не лише за рахунок внесків акціонерів, але й за підтримки крайового бюджету. Загальна маса поміщиків Галичини намагалася уникати потенційних ризиків, убачаючи в акціонерних об'єднаннях фінансові афери на зразок “тенуезької лотереї”. Небажання великих землевласників відходити від патріархальних звичаїв господарювання, від ставлення до землі як єдиного засобу для існування, побоювання щодо подальшої долі власних грошей особливо яскраво проявилось під час будівництва залізниць.

Так, у 1894 р. при Краєвому Відділі (уряді краю) було створено консорціум із залізничного будівництва. Його очолив граф Роман Потоцький – представник давнього українського сполонізованого роду. До складу керівництва консорціуму увійшли Яків Потоцький, Давид Абрагамович, Казимир Трачевський, Адам Претер, професор Станіслав Гломбінський, мер міста Львова Годзімір Малаховський та деякі інші. Усі, окрім караїма Д.Абрагамовича, були представниками великоземельної польської аристократії.

Консорціум одержав дозвіл від Міністерства залізниць на будівництво залізничної ділянки Львів – Підгайці. Граф Р.Потоцький був особисто зацікавлений у її будівництві, оскільки вона повинна була пролягти поблизу його маєтків, які утворювали т. зв. Підгаєцький ключ, і забезпечила б швидке транспортування сільськогосподарської продукції та нафти з його особистих свердловин на ринки збуту. Саме це будівництво відкривало можливості для різноманітних зловживань під час виконання підрядних робіт [7, арк.20].

Будівельні роботи розпочалися енергійно, та наштовхнулися на нестачу коштів. Усе будівництво було оцінено в 15,5 млн корон. Державний бюджет виділив 12 млн корон, ще 2 млн 100 тис. надав Галицький сейм. Різницю – 1 млн 400 тис. – мали компенсувати за рахунок добровільних членських внесків акціонерів. Та справа велася вкрай повільно. Вдаючись до тиску, адміністративних заходів, члени керівництва консорціуму при сприянні властей домоглися виділення коштів з бюджетів міст Львова (300 тис. корон), Перемишля (100 тис.), Бережан (50 тис.) та Підгайців (20 тис.), а також бюджетів ряду повітів (приблизно 140 тис.) на будівництво залізниці. Особисто Р.Потоцький “виділив” 150 тис., а Я.Потоцький – 100 тис. Проте інші поміщики не поспішали надавати свої гроші й робили незначні внески. Так, Р.Вибрановський дав 2 тис., В.Вайсман – 1 600, З.Вишневський – 400 (на той час вартість п'яти моргів землі), Я.Валеський – 400, А.Легма – 400 і т. д. Це були суми не надто великі навіть для заможних селян, не говорячи про латифундистів, у чиєму володінні були сотні й навіть

тисячі моргів. Збір коштів розтягнувся на 7 років, а коли заплановану суму було все-таки зібрано, то виявилось, що її недостатньо. Австрійський уряд запідозрив у розкраданні коштів керівництво консорціуму. Тому в червні 1903 р. будівельні майданчики відвідала ревізійна комісія. Вона жодних порушень “не виявила” й фактично санкціонувала додатковий збір коштів серед населення міст та поміщиків. Такий збір теж не зняв усіх фінансових проблем. Оплачено було лише вартість будівельних матеріалів (щебінь і деревина заготовлялися в маєтках Потоцьких), але не будівництво. Його безкоштовно виконували селяни з тих повітів, де пролягала залізниця за рахунок різноманітних чиншів та відробітків. Ці ж селяни виступали основними платниками податків до бюджетів, з яких виділялося більшість коштів на будівництво залізниці [7, арк.120–126].

Наведений приклад, як і десятки аналогічних у різних галузях, демонстрували населенню Галичини прагнення більшості галицьких землевласників уникнути довготермінових інвестицій (та ще й на користь земельних магнатів), на противагу короткотерміновим кредитам та торговельним операціям. Існування численних фактів розкрадання державних і громадських коштів дискредитувало можливі різноманітні великі й капіталоємні будівництва, що серйозно гальмувало запровадження нових технологій.

Попри існування при фільварках обробних підприємств і кустарних майстерень, головним джерелом прибутків поміщиків залишався продаж сільськогосподарської продукції (пшениці, картоплі, великої рогатої худоби) на зовнішньому ринку. У 1889 р. від цього виду діяльності було одержано 125 млн корон. Лише з підльвівського ключа* в 1905 р. граф А.Потоцький продав пшениці на 248 тис. корон, картоплі – на 112 тис., жита – на 72 тис., городніх культур – на 122 тис. корон. У 1906 р. із цього ж ключа було продано великої рогатої худоби на 57 тис. [19, с.88–89]. Однак умови торгівлі сільськогосподарською продукцією на загальноєвропейському ринку погіршувалися. Галицькі поміщики не витримували конкуренції з американськими фермерами та аграріями Російської імперії. Їхні прибутки поступово зменшувалися.

Відсутність у Галичині власного прошарку промислової буржуазії відкривало шлях іноземному капіталу, за кошт якого велося будівництво більшості стратегічних об'єктів провінції, відповідно з врахуванням інтересів іноземців. Завдяки іноземним інвестиціям уже в 1900 р. Галичина володіла 3 859 км залізниць, що було менше, ніж в інших австрійських провінціях, але значно більше, ніж у 1910 р. мали Київська, Волинська та Подільська губернії Російської імперії, разом узяті [22, с.243]. Розташування залізниць сприяли подальшому перетворенню Галичини на аграрно-сировинний додаток Австро-Угорщини та Пруссії.

Прошарок робітників у Галичині був майже відсутнім. Свого часу радянський історик Я.Хонігсман наголошував, що їх частка в кінці XIX – на початку XX ст. постійно зростала й у 1910 р. сягнула 91,5 тис. осіб (у загальній структурі населення це складало лише 0,14%) [23, с.68]. Більшість робітників зосереджувалися в Кракові та Львові. Невеликі швейні, столярські, шевські, друкарські майстерні містилися, окрім названих населених пунктів, у Станіславі, Коломиї, Тарнобжезі, Яслі. В інших містах майже 80% населення продовжувало займатися винятково сільським господарством чи поєднувало вирощування аграрної продукції з кустарними сезонними промислами: ткацтвом, лозоплетінням, різьбярством тощо. Навіть у Дрогобичі й Бориславі – місцях масового видобутку нафти – роботи велися сезонно, що викликало часті внутрішньокраєві міграції. Унаслідок сезонного характеру виробництва більше половини року робітники різних майстерень жили лише з прибутків від невеликих власних селянських

---

* Ключем називали декілька територіально близьких фільварків, які належали одному землевласнику, хочай могли перебувати в оренді кількох осіб.

господарств. Економічна стабільність останніх ґрунтувалася часто на взаємодії з фільварками.

Вище наведені обставини були складовими частинами процесів розпаду окремих прошарків і верств суспільства й творення на їхньому місці нових. Найбільший вплив на зміни в соціальній структурі Галичини мала ліквідація панщини. Вона поглибила соціальну диференціацію серед поміщиків, прискорила процес їхнього розорення. Так, на початок ХХ ст. заборгованість поміщицьких господарств перед банками та різними кредитними установами була втричі більшою, ніж селянських [1, арк.14]. Велику частину маєтків великі землевласники були змушені продати, щоб віддати борги. Частка поміщицького землеволодіння у 1876–1902 рр. зменшилася із 44% до 40,3% від загальної кількості земель краю, або з 3 833 610 га до 2 229 466 га. Найбільш гостро ці процеси відбувалися саме в Східній Галичині [8, с.72–74].

Становище селян у Галичині було надзвичайно важким. Вони хронічно потерпали від малоземелля. Так, більше 0,5 млн селянських господарств краю (95%) володіли земельним наділом розміром до 5 га або ж не володіли землею взагалі [15, с.27]. Власники таких господарств не могли забезпечити себе і свої сім'ї продуктами харчування навіть у врожайні роки, а тому були змушені йти на поденну роботу до поміщиків чи емігрувати за кордон.

Переживаючи значні труднощі, сільське господарство Галичини відігравало важливу роль для економіки австрійської частини імперії Габсбургів. За нашими підрахунками, в Галичині в 1900 р. проживало 28,4% населення імперії, а площа краю складала 26,2% від загальноімперської. Водночас господарствами всієї Галичини вирощувалося 39,8% загальноімперського врожаю пшениці, 31,5% – жита, 26,5% – ячменю, 31,2% – вівса, та 55,9% – картоплі. Серед 18 провінцій Ціслейтанії Галичина займала друге місце (після Чехії) за обсягом вирощення кормових буряків, перше – за обсягами вирощення кукурудзи, а також усіх вищеперелічених культур, окрім ячменю [27, с.21–34].

Дещо гірше розвивалося тваринництво. Однак за кількістю великої рогатої худоби Галичина поступалася лише чеським землям, утричі випереджаючи за цим показником провінції Нижню Австрію та Карінтію, у п'ятеро – Тіроль. Частка Галичини за кількістю великої рогатої худоби в 1900 р. у господарстві Ціслейтанії склала 27,3%. За кількістю коней край поступався лише чеським землям та Нижній Австрії, за кількістю овець – лише Істрії та Далмації [8, с.36–41].

У 1910 р. Галичина давала 37% усієї пшениці Австрії, 32% – вівса, 27% – жита, по 22% – ячменю й кукурудзи. В краї перебувало майже 50% усіх коней Ціслейтанії, 32% корів, 27% – усієї великої рогатої худоби, 29% – свиней, 15% – овець [16, с.126]. Таким чином, незважаючи на певну економічну відсталість, Галичина залишалася надзвичайно важливим аграрним районом Австро-Угорщини.

У сільському господарстві краю хоча й повільно, але впроваджувалися передові досягнення тогочасної науки та техніки. Зокрема, у 1902 р. у Галичині налічувалося більше 650 тис. господарств. Вони володіли 156 тис. соломорізок, 21,4 тис. машин для очищення й сортування зерна, 6,6 тис. молотарок, 1 562 сівалок та 532 косарок. В їхньому користуванні перебували також сепаратори, зернодробарки, преси, луцильники [15, с.148].

Проте всі вищеперелічені цифри лише створювали ілюзію економічного та соціального благополуччя краю. І.Франко, критикуючи економічні заходи краєвих властей, зазначав із цього приводу: “...Вивозимо сировину за безцінь, а завозимо машини, готові речі, які купуємо втридорога” [21, с.24].

За підрахунками І.Франка, на одного жителя Галичини в середньому припадало найменше серед європейців кілограмів зерна і м'яса, та найбільше – картоплі. Учений так описував становище більшості населення краю: “Продуктів харчування бракує не тільки, щоб відновити робочу силу, а й не вистачає, щоб зберегти здоров'я і життя. Це

відбивається на тому, що народ легко піддається епідемічним захворюванням на вродженні і зубожінні раси, у короткій середній тривалості життя і великій середній смертності, у відносно великому проценті непрацездатного населення” [21, с.20]. Ці слова влучно змалювали становище більшості родин Галичини протягом усього досліджуваного періоду.

Австрійська статистика визнавала той факт, що щороку в провінції від недоїдання й голоду помирало близько 50 тис. осіб. Частими були й епідемії, викликані низьким рівнем імунітету населення. Аполітичний місячник “Економіст” повідомляв: “В Галичині в 1905 р., як і в попередніх, масовими були різноманітні інфекційні захворювання., майже у всіх повітах краю було зареєстровано випадки захворювань на плямистий тиф. Поширені також холера, сухоти...” [24, с.20].

Складні соціально-економічні обставини вимагали інтенсифікації виробництва, що потребувало підвищення рівня освіти населення й збільшення обсягів інвестицій в економіку. Це в умовах Галичини залежало від вузького кола осіб – великих землевласників – чи не єдиної соціальної верстви в краї, яка володіла потужними економічними та політичними ресурсами й могла визначати стратегічні напрямки розвитку господарства.

Унікальність Галичини в останній третині XIX – на початку XX ст. полягала в тому, що кожна її етнічна група займала окрему ланку в соціальній та службовій ієрархії. Перехід представників якоїсь професії чи соціальної категорії на іншу, краще оплачувану роботу ускладнювався не стільки психологічними, скільки соціально-економічними та освітніми бар’єрами, часто заснованими на національному підґрунті.

На становлення соціальної ієрархії деякою мірою впливала і держава. Проте в цьому аспекті політика Австро-Угорщини була більш поміркованою, ніж заходи урядів Російської імперії. Зокрема Габсбурги вже з кін. 60-х рр. XIX ст. дозволили євреям займатися сільським господарством і водночас намагалися, хоча й малоефективно, боротися з лихварством (у Росії склалися зовсім інші умови). Проводилася й належна кадрова політика при упорядкуванні штатного складу державних установ. Визначення процентного співвідношення працівників певної професії зараз є неможливим через відсутність повних списків із зазначенням етнічної приналежності, що, однак, не заважає визнати присутність етнічного забарвлення в багатьох професіях. Завдяки кадровій політиці крайових властей службовцями, чиновниками в Галичині були переважно поляки, німці та чехи [3, арк.1–32; 4, арк.1–12; 5, арк.2–22; 6, арк.2–82]. Серед лікарів та адвокатів переважали євреї [2, арк.1–9]. Лише в середовищі освітян були представники різних національностей, при відносному домінуванні поляків.

Свого часу Ф.Буяк намагався дослідити соціальну структуру основних національних груп краю станом на 1900 р. Згідно з його підрахунками трохи більше 80% мешканців краю основним джерелом свого існування мали сільське господарство. Майже 6% населення було задіяно в промисловості, 3% – у торгівлі, 1,6% становили різні чиновники та службовці, а 2,7% населення існувало за рахунок різних рент (великі землевласники, банкіри, підприємці, священники і т. д.). Зовсім іншим було співвідношення цих категорій населення серед поляків, українців та євреїв [26, s.129].

За даними Ф.Буяка, 59,7% поляків займалися сільським господарством, 12,8% – промислами, 7,7% – торгівлею, 3,8% були чиновниками, 8,6% – слугами, 1,9% – військовими, а 5,5% жили за рахунок рент і пенсій [26, s.130]. Українці, на думку цього ж дослідника, були аграрною спільнотою – етнічною групою в складі великого польського народу (вони фігурують під назвою “русини”). 94,4%з них жило з прибутків від обробітку землі, 1,4% – із занять промислами, 0,4 – торгівлею, 1,4% – були слугами, 0,5% – чиновниками, 1% – військовими, 0,9% – пенсіонерами [26, s.130].

Коли взяти до уваги розрахунки Ф.Буяка стосовно національності зайнятих у різних сферах економіки на 1 000 жителів, порівнюючи Східну й Західну Галичину, то

стане очевидною майже повна відсутність у соціальній структурі поляків, що проживали на етнічних українських землях, селян. Натомість значною буде частка тих, хто жив із пенсій, рент і акцій. Серед українців і євреїв Східної Галичини найбільше зайнятих було в категорії публічної служби – орендарів, поденних робітників тощо. Зокрема з кожної тисячі жителів Східної Галичини лише 22 поляки були задіяні в сільському господарстві, натомість більше 70 – у промислах, більше 75 – у торгівлі, 69 були чиновниками, 68 – слугами, 65 – жило з рент і т. д. Серед українців 77 були рільниками, 18 займалися промислами, 8 – торгівлею, 22 були чиновниками, 27 – слугами тощо [26, s.131–132].

Деяко інше співвідношення соціальних верств називав польський економіст Е.Ромер. За його підрахунками, 45,5% римо-католиків Східної Галичини було зайнято в рільництві, 39% – у промислах і торгівлі, а ще 17,5% займалося інтелектуальною працею. Е.Ромер також вважав, що 92% греко-католиків були рільниками, 6,5% працювали у промислах та торгівлі, й лише 2,5% – в інтелектуальній сфері [30, s.10].

Наведені обома оглядачами дані не відображали повністю справжньої картини соціальних відносин у краї, але водночас зайвий раз підтверджували аграрний характер господарства провінції й опосередковано свідчили про наявність у Східній Галичині двох вагомих національних таборів: польського та українського. У центрі польського стояла нечисленна група великих польських землевласників: “...300–400 поміщиків – увесь незалежний загін політичної сили, яку може дати більша галицька власність” [21, с.131].

Чисельність і розміри маєтків магнатів і шляхти ніколи не були сталими. Наприклад, у 1867 р. на них припадало 5 773 тис. моргів землі, чи 42,35% земель провінції, а в 1890 р. – на 277 тис. моргів (на 2%) менше. Ще 410 тис. моргів (3%) великого землеволодіння в 1890 р. перебувало під банківською заставою [10, s.XV]. Згідно з даними австрійської статистики, на початку ХХ ст. у Галичині було 4 084 поміщики, що становило лише 0,62% від загальної кількості землевласників краю, але їх кількість теж коливалася [11, s.52]. Усе це свідчило не лише про нерівномірний розподіл земельних угідь між різними соціальними прошарками населення, а й про неухильну деградацію шляхетських маєтків.

Національний склад великих землевласників не був надто розмаїтим. На початку ХХ ст. з 4 084 поміщиків лише 56 (1,4% від загальної кількості) визнавали себе русинами чи українцями – зокрема брати Шептицькі, Юліан Лаврівський, Йон Борискевич, Микола Криськів, Корнило Миколаєвич та ін. Вони володіли майже 78 тис. га землі (біля 3,4% усієї табулярної власності). Більше 340 тис. га (11%) належало єврейським землевласникам, котрих налічувалося всього 630 осіб, або 15,6% від всієї кількості поміщиків. Великими землевласниками були 4 австрійські барони: Йоган Лібіг, Вільгельм Адам Шмідт, Вільгельм Фрідріх Шмідт, Поппер де Бертольц Подраго. Спільно вони володіли майже 150 тис. га (6,8% усіх поміщицьких володінь). Серед магнатів була незначна кількість вірмен, караїмів та ін. [12, s.40–42].

Таким чином, лише майже 18% великих землевласників були не поляками, а 82% (переважна більшість) належали до польських шляхетських родів. Полякам належало 78,8% земель табулярної власності. Значною була частка польського землеволодіння серед маєтків розміром понад 10 тис. моргів. Із 46 світських фільварків 36 належали полякам, а 10 – австрійцям та євреям [13, s.XLVIII]. Завдяки цьому великі польські землевласники економічно були найбільш впливовими серед володарів доміній. Контролюючи державні установи Галичини (намісництво, сейм, більшість повітових староств, органи поліції і т. д.), польська земельна аристократія охоплювала своїм впливом не лише малозаможні верстви населення, але й великих землевласників непольської національності.

Магнати Галичини володіли значними земельними ресурсами. Великим землевласникам належало 2 млн 227 тис. моргів лісів і 2 млн 257 тис. моргів орних земель. Сільськогосподарські угіддя переважали у 4 118 власників (96,5%). Лише в 147 поміщиків (3,5%) більшість земель становили ліси. Однак загалом до світської табулярної власності відносилось 76% лісів Галичини. Більше половини поміщицьких угідь зосереджувалося в східній частині краю, де серед сільського населення переважали українці [12, s.XLVI].

Власники латифундій користувалися значними податковими пільгами. За 1 га землі вони платили в середньому по 1,24 крони податку, а селяни – аж по 2,08 крони. Магнати, які володіли наділами більше 5 тис. га землі, платили ще менше – 0,86 крони за 1 га. Поміщики вдало використовували для свого збагачення право пропінації – примусового продажу селянам спиртних напоїв [17, с.58].

Сприятливу економічну політику для великих землевласників проводив Галицький сейм. Відповідно до його рішень, у провінції планувалося створення густої мережі судноплавних каналів. Через них сільськогосподарська продукція й деревина повинна була потрапляти до Німеччини й центральних австрійських провінцій. На будівництво каналів виділялося майже 50% коштів крайового бюджету. Економічну вигоду від нього одержували виключно земельні магнати – головні експортери Галичини. Лише стрімкий розвиток залізничного будівництва та початок Першої світової війни (1914 р.) завадив утіленню цих планів у життя [14, с.27].

Незважаючи на сприяння властей, велике землеволодіння щороку зменшувалося. Так, у 1876–1897 рр. у Галичині було передано до ліцитації (продажу за борги через аукціон) 1 620 маєтків. Частина з них була роздроблена на малі ділянки (парцелі) й розпродана. Чисельність фільварків у 1889–1902 рр. скоротилася з 4 500 до 3 117 [25, s.62]. Князь Анжей Гольда так описував становище польської шляхти: “...їхні маєтки дійшли тієї межі, за якою читайте суворий присуд – “руїна”. Одні заборгували більше ніж може принести іпотека*, інші вже позбулися тієї землі, яку їхні батьки закривали грудьми перед наїздами ворогів, і яка скільки років була в руках їхніх родів” [28, s.7].

Під впливом зниження світових цін на сільськогосподарську продукцію зменшувалася економічна рентабельність поміщицьких маєтків. У труднощах опинилися господарства розміром 500–5 000 моргів, кількість і розміри яких зменшилися в 1890–1900 рр. на 9,5%. Ще більше криза торкнулася фільварків розміром 100 – 200 моргів. Їх чисельність зменшилася за цей же період на 13%, а обсяг – на 14%. Більш-менш захищеними були лише маєтки, більші за 5000 моргів, кількість яких знизилася на 2,7%, а площа – на 3, 9% [29, s.231].

Ця група фільварків володіла 40% земельних угідь краю, майже 70% лісів. Частина власників цих маєтків володіла родовищами корисних копалин (нафта, кам’яне вугілля, залізна руда), акціями нафтовидобувних, залізничних компаній, а також іншими економічними ресурсами. Навколо таких маєтків гуртувалися групи польської інтелігенції, римо-католицькі священики, різна прислуга, представники мистецького бондону, усі ті, хто уособлював собою “польськість” серед “руського моря” [26, s.119].

Загалом Галичина протягом останньої третини XIX – початку XX ст. зазнавала певних змін у соціальній структурі населення, чому сприяло колоніальне становище економіки краю. В умовах різкого збільшення чисельності галичан спостерігалася чітка тенденція до різкого погіршення соціального становища більшості населення краю, а насамперед селянства. Структурованість галицького суспільства за національною ознакою тісно пов’язувала соціальні протиріччя з національними. Польсько-український конфлікт ставав дедалі реальнішим, і це був безпосередній наслідок етнодемографічних процесів і відсутності належної соціально-економічної політики з боку

* Іпотека – надання кредитів під земельну заставу.

австрійського уряду та Галицького намісництва. Драматичність польсько-українських взаємин задалегідь визначалася перевагою серед українців селян і домінуванням у середовищі поляків поміщиків. Усі вищеперелічені чинники значною мірою поглиблювали польсько-українські протиріччя, сприяли загостренню міжнаціонального антагонізму на соціально-економічному підґрунті.

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України), ф. 146, оп. 4, спр 2432, 236 арк.
2. ЦДАЛ України, ф. 146, оп. 7, спр 4702, 9 арк.
3. Там само, спр 4707, 33 арк.
4. Там само, спр 4708, 13 арк.
5. Там само, спр 4747, 23 арк.
6. Там само, спр. 4706, 83 арк.
7. Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника, відділ рукописів, ф. Потоцьких, спр. 343, 220 арк.
8. Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych / pod red. T. Pilata. – Lwów, 1902. – Т. XXIV. – Cz. I. – 360 s.
9. Там само. – Lwów, 1911. – Т. XXV. – Cz. III. – S. 176–248.
10. Там само. – Lwów, 1891. – Т. XII. – XVIII+40 s.
11. Там само. – Lwów, 1900. – Т. XX. – S. 1–54.
12. Там само. – Lwów, 1902. – Т. XXIV. – Cz. III. – 164 s.
13. Там само. – Lwów, 1911. – Т. XXV. – Cz. I. – S. XXXI–XXXII.
14. Журавель Д. Як земля наша стає не наша / Журавель Д. – Львів : [Б. в. д.]. – 38 с.
15. Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель / Ковальчак Г. І. – К. : Наук. думка, 1988. – 252 с.
16. Назарук О. Про значення Галицької України для Австрії / Осип Назарук // Шляхи. – 1916. – № 3–4. – С. 125–127.
17. Осечинський В. К. Колоніальне становище Галичини в складі Австро-Угорщини / Осечинський В. К. // Наукові записки Львівського університету. Т. 36. Серія історична. – Львів, 1966. – С. 35–65.
18. Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х рр. XX ст. / Савчук Б. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – 248 с.
19. Свежинский П. В. Крестьянское движение в Галичине 1905–1907 гг. / П. В. Свежинский. – Львов, 1952. – 362 с.
20. Свежинський П. Аграрні відносини на Західній Україні в кін. XIX – на поч. XX ст. / П. В. Свежинський– Львів, 1966. – 192 с.
21. Франко І. Я. Злидні Галичини в цифрах // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Якович Франко. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 11–35.
22. Франко І. Я. Селянський рух в Галичині // Зібрання творів : у 50 т. / Іван Якович Франко. – К. : Наукова думка, 1985. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 242–257.
23. Хонігсман Я. С. Соціальна структура населення Галичини на початку XX ст. / Хонігсман Я. С. // Українське слов'янознавство. – 1972. – Вип. 6. – С. 63–73.
24. “Щаслива сторона” // Економіст. – 1905. – № 3. – С. 20.
25. Borkowski J. Chłopi Polscy w dobie kapitalizmu / Borkowski J. – Warszawa, 1981. – 236 s.
26. Bujak F. Galicya / Bujak F. – Т. 1 : Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo. – Lwów, 1908. – 562 s.
27. Diamand H. Tablice statystyczne gospodarstwa społecznego w Austrii ze szczególnym uwzględnieniem Galicji / H. Diamand– Kraków, 1913. – 32 s.
28. Gołda A. Przyczyny upadku materialnego ludu wiejskiego w Galicji i W. Ks. Krakowskim / A. Gołda – Kraków, 1880. – 48 s.
29. Lukasiewicz J. Kryzys agrarny na ziemiach polskich w końcu XIX wieku / Lukasiewicz J. – Warszawa, 1968. – 240 s.
30. Romer E. Polski stan posiadania na południowym wschodzie Rzeczypospolitej / Romer E. – Lwów, 1937. – 64 s.

В статье рассматриваются вопросы развития промышленности и сельского хозяйства Галичины в 1867–1914 гг. Указывается на распространение товарно-денежных отношений, а также на углубление социальной дифференциации населения. Проанализировано влияние социально-экономической ситуации на межнациональные отношения.

Ключевые слова: Галичина, социально-экономическое положение, промышленность, сельское хозяйство.

In the article the questions of development of industry and agriculture of Galicia are examined in 1867–1914. Specified on distribution of commodity-money relations, and also on deepening of social differentiation of population. Influence of socio-economic situation is analysed on international relations.

Keywords: *Galicia, socio-economic position, industry, agriculture.*

УДК 94(470+477) “1918”

ББК 63.3

Ярослав Штанько

ВЗАЄМИНИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА КУБАНІ (1918 р.)

Стаття присвячена висвітленню взаємин Української Держави та Кубанської області в 1918 році, тобто в період організаційного становлення Білого руху півдня Росії, складовою частиною якого, організаційно й політично, стало і кубанське козацтво. Проаналізовано наступні проблеми: переговори про форму міждержавного зв'язку між Україною та Кубанню навесні 1918 р., причини їх невдачі; фактори, які зумовили поразку плану десанту українських військ на Кубань; сформульовано та доведено тезу про існування внутрішніх протиріч у “білому” таборі в 1918 р., прагнення українського уряду скористатися ними у власних інтересах.

Ключові слова: *Білий рух, кубанське козацтво, Українська Держава.*

У період революційного піднесення, початок якому поклала Лютнева революція 1917 р., відбувся бурхливий процес національно-державного відродження народів, поневолених Російською імперією. Вже з перших днів існування української влади її пильна увага була спрямована на регіони, заселені етнічними українцями, – Кубань і Чорноморщину. Тут відбувались ті самі процеси, що й по всій колишній імперії, однак більшовицький переворот восени 1917 р. та, як наслідок, агресія радянських військ проти Кубані призвели до того, що уряд останньої й залишки вірних йому військ змушені були залишити свою територію та приєднатися до Добровольчої армії. Проте взаємини Кубані з Україною не перервалися, а зазнали певної трансформації й відіграли важливу роль у подіях громадянської війни в південно-східних регіонах колишньої Російської імперії. З огляду на це, розвиток українсько-кубанських відносин потребує, на нашу думку, об'єктивного й комплексного вивчення.

Зазначена проблема викликала і продовжує викликати значний інтерес у вчених. Перший внесок у її дослідження зробили сучасники подій, тобто учасники громадянської війни. Цінні факти та судження містять праці Д.Дорошенка, В.Іваниса, Л.Бича, Г.Покровського, О.Черячукіна, П.Мілюкова [9; 11; 12; 13; 15; 21]. Проте цим роботам, більшою чи меншою мірою, притаманний певний суб'єктивізм, залежно від того, який політичний табір репрезентував автор, і це змушує критично ставитись до цих праць. Новий спалах інтересу до національно-визвольних змагань українського народу в 1917–1920 рр., зокрема їх зовнішньополітичного аспекту, відбувся після проголошення незалежності України. Зокрема, ґрунтовні розвідки, присвячені висвітленню основних тенденцій у взаєминах України та Кубані належать В.І.Сергійчукові, І.Ф.Курасу та В.Ф.Солдатенку, В.М.Матвієнкові [17; 18; 23]. Враховуючи це, тим не менше, слід констатувати недостатність вивчення проблеми стосунків Української Держави та Кубані. Об'єктом аналізу для істориків стали дипломатичні та, певною мірою, військові взаємини між двома державами. У той самий час поза увагою дослідників залишилися такі неоднозначні проблеми, як причини поразки плану десанту українських військ на Кубань, роль Української Держави у відносинах Кубані та Добровольчої армії. Зважаючи на це, у цій статті поставлено за мету висвітлити такі аспекти стосунків Української Держави та Кубані з урахуванням того факту, що остання була активним учасником білого руху на півдні Росії.

Становище “добровольців” і кубанців навесні 1918 р. було доволі складним – Добровольча армія за своєю суттю була формуванням екстериторіальним, Кубанська область залишалася під більшовицькою окупацією, а донське козацтво продовжувало визволення своєї території від радянських військ. Досить несприятливо склалась і геополітична ситуація. На початку 1918 р. німецькі збройні сили, використовуючи розвал російської армії та угоди з місцевими урядами, зайняли Прибалтику, Білорусь та Україну, яка безпосередньо межувала з Донською областю, що стала основною базою для формування Білого руху. Присутність в Україні значних контингентів німецьких збройних сил, встановлення в ній пронімецького режиму на чолі з гетьманом П.П.Ско-ропадським створювали нові політичні реалії для антибільшовицьких сил у складі козацтва й добровольців.

Негативне ставлення добровольців до Німеччини, яка все ще вважалась противником у Першій світовій війні, зумовило і неприйняття Української Держави. Однак Донська область, в особі отамана П.М.Краснова, обрала шлях на порозуміння з німецьким командуванням в обмін на допомогу в очищенні своєї території від радянських військ. У зв'язку із цим вирішення питання про форму взаємин із німцями та новопосталими державними утвореннями – Українською Державою та Донською областю – стало для кубанців й добровольців першочерговим. У станиці Мечетинській у першій половині травня 1918 р. відбулася низка спільних засідань командування Добровольчої армії, Крайового уряду та Законодавчої Ради Кубані. У їх підсумку, за мовчазної згоди добровольців, 15 травня 1918 р. було прийнято резолюцію, яка передбачала відправку від імені кубанського уряду делегації до донського отамана, для укладення союзу, та двох місій до німецького командування та в Україну [8].

Члени кубанської місії перш за все повинні були домогтися отримання Кубанською областю від Української Держави матеріальної та військової допомоги. Крім того, глава кубанської делегації М.С.Рябовол мав повноваження на неофіційні переговори з українським урядом стосовно можливості приєднання до України.

Це питання постало на порядку денному ще під час засідань у Мечетинській. Ідея федерації з Українською Державою не зустріла опору в Законодавчій Раді, тому що вона була визнана засобом уникнути включення Кубані в радянську сферу впливу. Для таких сподівань були підстави, оскільки саме в цей час українські дипломати розпочали мирні переговори з Радянською Росією і кубанські урядовці вважали, що приєднання до Української Держави чи просто відстоювання останньою кубанських інтересів на мирній конференції полегшить боротьбу проти більшовизму [6, с.153; 21, с.33]. Керуючись цими міркуваннями, М.С.Рябовол, вже перебуваючи в Києві, подав українсько-радянській мирній конференції меморандум, в якому від імені Кубанської області заявляв, що остання не визнає радянської влади, веде з нею боротьбу, і прохав керівництво Української Держави при укладенні мирної угоди з більшовиками врахувати й інтереси кубанського козацтва.

Саме ці міркування були покладені в основу неофіційних переговорів між главою кубанської делегації М.С.Рябоволом та Д.І.Дорошенком. Хоча вони все ж були припинені, так і не дійшовши до конкретного результату. Безпосередньою причиною для цього стала позиція донського представника в Києві О.В.Черячукіна, який висловив рішучий протест проти переговорів і поставив до відома про них отамана П.М.Краснова [15, с.185]. Останній на той час виношував наміри створення Південно-Східного (Донско-Кавказького) союзу, до складу якого планував включити і Кубань, тому, природно, не міг вітати її участь в аналогічних формуваннях. До того ж, сполучення Кубані з Українською Державою ставило під загрозу наміри П.М.Краснова домогтись приєднання до Дону Ростова-на-Дону й Таганрозького округу.

Однак кубансько-українські переговори про форму зв'язку між двома державами були, на нашу думку, приречені на невдачу навіть у разі відсутності зовнішнього впли-

ву. Підставою для такого висновку є глибокі протиріччя, що існували в середовищі політичної еліти Кубані. Ще 1917 р. вона розкололась на два конкуруючі між собою угруповання – “лінійців” та “чорноморців”. В основі такого поділу були не тільки етнічні, а й навіть географічні фактори. Кубанське козацьке військо було створене у 1870-х рр. на основі злиття двох груп – чорноморського козацтва, тобто нащадків запорожців, які певною мірою зберегли українські традиції, та донських козаків, якими була заселена прикордонна лінія під час війни з кавказькими горами. У 1918 р. “чорноморці” та “лінійці” були не політичними партіями, а швидше парламентськими фракціями, які опиралися на ті чи інші адміністративні одиниці Кубані, але розбіжності між ними набули характеру партійної боротьби. “Чорноморці” обстоювали незалежність Кубані, пов’язаної з Добровольчою армією, а в майбутньому і з усією Росією виключно договірними взаєминами. “Лінійці” ж були готові задовольнитись автономією Кубані у складі федеративної Росії і закликали до тісного співробітництва з Добровольчою армією [24, с.38–39].

Зауважимо, що важливе значення також мала проблема зовнішньополітичної орієнтації. Кубанці, поєднавши свою долю з Добровольчою армією, поклали надії виключно на Антанту.

Особливо яскраво відсутність узгоджених позицій у ставленні до кубансько-українського альянсу показала нарада в Новочеркаську, яка відбулася 23 червня 1918 р. На ній були присутні учасники київської делегації (крім М.С.Рябовола та Султан Шахім-Гірея), члени Законодавчої Ради й уряду, а також М.В.Алексєєв. Предметом обговорення на цій нараді стало питання про подальшу орієнтацію кубанських політичних кіл. Більшістю голосів (за єднання з Україною проголосували тільки три учасники наради) присутні схвалили рішення про тісний союз із Добровольчою армією, оскільки Українська Держава, на думку кубанців, не могла щось дати в політичному плані і могла привести Кубань під німецьку окупацію, з огляду на відсутність власної армії. До того ж кубанських демократів непокоїв авторитарний характер влади гетьмана П.П.Скоропадського [13, с.121–122]. Забігаючи наперед, відзначимо, що на початку листопада 1918 р. член Законодавчої Ради П.Л.Макаренко заявляв: “Ми укладемо союз з українським народом, а не з генералом, насадженим багнетом” та із захопленням вітає звістку про початок антигетьманського повстання в Україні [7, с.361, 362]. Крім того, писав пізніше в еміграції голова кубанського уряду Л.Л.Бич, єднанню з Україною заважали ще й такі фактори, як відсутність спільних кордонів, неоднорідність національного складу населення Кубані та відсутність національної свідомості серед населення українського походження [9, с.87].

Однак ще літом 1918 р., незважаючи на припинення переговорів про форму міждержавного зв’язку, між кубанськими делегатами та представниками гетьманського уряду було досягнуто домовленості про надання військової допомоги Кубані спорядженням і живою силою, оскільки на території Української Держави знаходилися військові склади колишніх фронтів Першої світової війни. На виконання першого пункту цієї неофіційної угоди вже наприкінці червня 1918 р. у розпорядження кубанського уряду з України було надіслано 9,7 тис. гвинтівок, 5 млн набоїв до них та 50 тис. снарядів, у липні – декілька гарматних батарей і кількасот кулеметів [12, с.197]. До кінця листопада 1918 р. гетьманський уряд відправив на Кубань 70 тис. снарядів, 20 тис. рушниць та 11 млн набоїв [7, с.358]. Відмітимо, що все це спорядження йшло на озброєння також і Добровольчої армії.

Сприяючи в отриманні учасниками Білого руху військового спорядження та зброї, український уряд не обмежився цими кроками. Влітку 1918 р. у гетьманських урядовців виник план десантної операції українських військ на Кубань, наслідком якої стало б визволення останньої від більшовиків. Передбачалося, що Окрема Запорізька дивізія, якою командував генерал-майор З.Г.Натієв (Натіїв), висадиться на кубанське

узбережжя та розпочне подальше просування вглиб Кубанської області за підтримки місцевих повстанців. Гетьманський уряд здійснив низку кроків, спрямованих на здійснення цього наміру: було досягнуто згоди німецького командування, в оперативному підпорядкуванні якому перебувала Запорізька дивізія, відпущено необхідні кошти. Однак, писав Д.Дорошенко, саботаж, а найімовірніше зрада одного з чиновників українського військового міністерства призвели до зриву операції [12, с.197–198]. Випередивши українців у часі, частини Добровольчої армії та кубанців захопили 16 серпня 1918 р. столицю Кубанської області – Катеринодар.

Проте, на нашу думку, причин провалу десанту на Кубань було значно більше, ніж зрада однієї, нехай і високопоставленої, людини. Загалом десантна операція українських військ на Кубань, з огляду на обставини, що склалися літом 1918 р., була неможливою.

Перш за все, необхідно мати на увазі те, що Кубань не була готова до приходу українських, а за ними (ймовірно) і німецьких військ. Кубанські політичні кола, як вказувалось вище, неоднозначно ставились до України, тому важко було очікувати від них одностайної підтримки. Населення регіону не могло підняти організоване повстання, спрямоване на підтримку українських військ, оскільки проукраїнські діячі Чорноморської губернії, згуртовані в Чорноморську українську раду, отримуючи моральну та матеріальну допомогу гетьманського уряду, зосередились виключно на культурно-просвітницькій роботі [2, арк.9]. Тобто оволодіти Кубанською областю українські війська, можливо, і змогли б, а от утримати її навряд чи вдалося б.

Варто врахувати також і військову слабкість Української Держави. Окрема Запорізька дивізія, призначена для висадки, була чи не єдиним боєздатним формуванням гетьмана. Однак у період активної підготовки до десанту, тобто в червні-липні 1918 р., у ній відбувалися процеси, які не могли не вселити в українських урядовців сумніви щодо її надійності. Як повідомляв у першій половині червня харківський губернський староста, частини дивізії З.Г.Натієва перебували у стані морального розпаду, займались незаконними ревізіціями та антиурядовою пропагандою. Староста навіть був змушений звернутися до німецьких властей на Харківщині з проханням роззброїти одну з бригад дивізії З.Г.Натієва. Останню врятувало лише особисте втручання прем'єр-міністра Української Держави Ф.А.Лизогуба, котрий категорично заборонив роззброювати будь-які формування з дивізії З.Г.Натієва [1, арк.2–3]. Тобто український уряд навряд чи міг серйозно покладатись на Запорізьку дивізію, а окремий Чорноморський кіш, який призначався для відправки в Чорноморщину, знаходився на початковій стадії формування [14, с.369].

Зрештою, на контроль над Кубанню претендувала не тільки Українська Держава. Певні плани щодо регіону виношувало й командування Добровольчої армії. Так, 28 травня 1918 р. у станиці Маничській відбулася об'єднана нарада керівництва Добровольчої армії та донського командування, під час якої отаман П.М.Краснов запропонував добровольцям завдати спільного удару на м. Царицин. Захоплення міста, в якому було багато військових підприємств та запасів, надало б Добровольчій армії необхідну матеріальну базу, забезпечило б армії контакт із повсталими чехословаками та відрізало б від більшовиків увесь південь [16, с.117]. План П.М.Краснова був достатньо реальним та вигідним для добровольців, однак А.І.Денікін надав перевагу кубанському напрямку через ефемерні міркування про встановлення зв'язку із союзниками, в разі захоплення регіону, та можливість саме тут отримувати поповнення з України, Кавказу, Кубані тощо [10, т.3, с.561]. З огляду на стратегію продовження антибільшовицької боротьби це виглядало безглуздом, однак мало сенс із точки зору збереження територіальної єдності Росії. Має рацію, на нашу думку, сучасна дослідниця А.Процик, котра підкреслює, що об'єднання Кубані з Україною, у разі успішного завершення десантної операції, посилювало б позиції Німеччини на північно-східному узбережжі Чорного моря, зміцнило б

Українську Державу та, одночасно, позбавило би Білий рух значної частини військ [25, р.64]. Це становило більшу небезпеку, як вважав А.І.Денікін, ніж більшовизм, тому 22 червня 1918 р. Добровольча армія та кубанці покvapливо вирушили в другий Кубанський похід. Він засвідчив, що для керівництва армії пріоритетнішими були не стільки успіхи в антибільшовицькій боротьбі, скільки ліквідація відцентрових тенденцій у межах колишньої Російської імперії. У такому разі українська присутність на Кубані значно ускладнила б політичну ситуацію, посилила б імовірність прямого зіткнення з добровольцями, можливо, і з Доном, яке загрожувало непередбачуваними наслідками.

Необхідно підкреслити, що у 1918 р. Білий рух півдня Росії, формально об'єднуючи Добровольчу армію, донське та кубанське козацтво, фактично був достатньо аморфним утворенням. У кожного з учасників руху були власні погляди на тактику та стратегію антибільшовицької боротьби, спільні й відмінні риси у ставленні до національного питання. В умовах своєрідного політичного вакууму, тобто коли збройні сили союзників, на які покладалось багато надій, були відсутні, а Білий рух півдня Росії ще не становив собою значної мілітарної величини, це несло в собі загрозу зміни самими ж учасниками руху його пріоритетів або ідеології.

Значні ідеологічні відмінності існували між командуванням Добровольчої армії та кубанськими політичними діячами. Їх роз'єднувала не тільки різниця в поглядах на повсякденне управління краєм, на тактику антибільшовицької боротьби, а й на майбутнє всієї Росії.

14 листопада 1918 р., у виступі на засіданні Надзвичайної Ради Кубанського краю, А.І.Денікін засвідчив прагнення керівництва Добровольчої армії запровадити принцип військової диктатури у взаєминах із союзниками по боротьбі проти більшовиків. Це передбачало підпорядкування всіх антибільшовицьких сил єдиному командуванню, якому надавались повноваження вирішувати всі питання військового та цивільного життя³², тоді як, цінуючи свої демократичні здобутки, кубанські політичні діячі не тільки виступали проти втілення в життя принципу військової диктатури, вимагали створення окремої Кубанської армії, але й наполягали на запровадженні нових основ державного будівництва. Озвучив ці ідеї на засіданні Надзвичайної Ради Кубанського краю 24 листопада 1918 р. глава уряду Л.Л.Бич. Він вказував, що для успішної боротьби проти більшовиків необхідний тісний союз із південними державними утвореннями – Україною, Доном, Кубанню, Терекком, Грузією, в основі якого може бути тільки взаємна згода. Л.Л.Бич вважав, що слід перш за все змінити термінологію – не “відновлення”, а “створення” Російської держави, і його він вбачав у послідовному, арифметичному сполученні всіх окремих областей та їх суверенних прав [7, с.377–383]. Тобто глава кубанського уряду пропонував формулу “через незалежність – до федерації”, коли кожен суб'єкт останньої добровільно делегуватиме частину своїх повноважень певному центральному органу. Висловлювання Л.Л.Бича підтримав і доповнив у лютому 1919 р. на засіданні Краєвої Ради, М.С.Рябовол. Він зазначив, що існує тенденція протиставлення заклику “єдина вільна Росія” гаслу “неподільна”, оскільки угруповання, яке висунуло останній лозунг, “прагне здійснити створення Росії зверху, тоді як ми [прихильники М.С.Рябовола та Л.Л.Бича. – *Ш.Я.*] вважали, що тільки завдяки об'єднанню всіх живих елементів країни, рухом знизу Росія може бути відновлена” [4, с.462]. Ця політична концепція, яку А.Процик влучно назвала “федерацією знизу”, становила суть вимог “чорноморського” крила кубанської політичної еліти [25, р.82]. Тобто суть розходжень між керівництвом Добровольчої армії та кубанськими політиками полягала в категоричній незгоді останніх підтримати реалізацію принципу військової диктатури, хоча ця вимога А.І.Денікіна мала сенс в умовах Громадянської війни. Крім того, підтримавши гасло відновлення єдиної Росії, кубанські діячі виступали проти її неподільності, висунувши ідею створення федеративного союзу шляхом добровільної згоди його учасників.

Суттєва різниця існувала також між політичними концепціями гетьмана П.П.Скоропадського та командування Добровольчої армії. У цьому сенсі доцільно висловити декілька міркувань щодо змісту відомої “Грамоти до всіх українських громадян і козаків”, проголошеної 14 листопада 1918 р.

По-перше, у “Грамоті...” декларувалося, що “на федеративних принципах має бути відновлена давня могутність і сила Російської держави” [19, с.163]. Тобто гетьман не мав наміру визнавати своє підпорядкування будь-кому, а пропонував створити нову Росію на основі взаємоузгоджених зусиль усіх антибільшовицьких сил на засадах рівності та паритету [25, р.76]. По-друге, проголошення федеративного принципу базисом відбудови Російської держави означало прагнення гетьмана опертися не на Добровольчу армію, яка максимум поступок вбачала в наданні автономії, а швидше на ВВД та Кубань. Концепція державної відбудови Росії, викладена П.П.Скоропадським у “Грамоті...”, мала найбільше спільних ознак саме з поглядами кубанських політичних діячів. З огляду на це, має рацію, на нашу думку, сучасна українська дослідниця О.М.Несук, котра зараховує гетьмана П.П.Скоропадського до прихильників ідеї конфедералізму [20, с.27]. Крім того, як відзначив вітчизняний дослідник О.П.Рєєнт, кроки, які встиг зробити створений у листопаді 1918 р. український уряд, засвідчують, що йшлося про конфедеративне об’єднання рівноправних держав з досить широкими межами суверенності [22, с.142].

Восени 1918 р. гетьманський уряд спробував використати розбіжності в поглядах учасників Білого руху. Донесення “Азбуки”^{*} повідомляли командуванню Добровольчої армії про відстоювання українським урядом ідеї федерації, намаганнях терміново скликати український сейм та бажанні організувати в Києві конференцію всіх новостворених держав із питання майбутнього федерування Росії [3, л.47]. Мова в документі йшла про скликання конференції південноросійських державних формувань, на якій, можливо, вдалося б нейтралізувати політичну програму Добровольчої армії шляхом розробки нових принципів державної відбудови Росії.

Конференцію планувалось скликати 18 грудня 1918 р. у Києві та обговорити на ній коло питань, пов’язаних з відновленням єдності Росії та її майбутнього існування, встановленням загального плану боротьби проти більшовиків та ставленням до Антанти й Німеччини [5, с.402–403]. Однак провести конференцію так і не вдалося, з огляду на крах гетьманського режиму 14 грудня 1918 р.

Таким чином, німецький фактор, тобто присутність в Україні німецьких збройних сил і політичне домінування Німеччини на південному сході Росії навесні – восени 1918 р., відіграв важливу роль у становленні стосунків Кубанської області з режимом гетьмана П.П.Скоропадського. Тимчасове посилення позицій Української Держави, що відбулося завдяки присутності на її території німецького військового контингенту, зумовило тенденцію до зближення з нею Кубанської області, яка прагнула таким чином використати вплив Німеччини на Радянську Росію.

Важливе значення відігравала також військово-технічна та економічна підтримка українським урядом Кубанської області. Україна володіла воєнними складами колишніх російських фронтів часів Першої світової війни, значним економічним потенціалом і тому її допомога для Білого руху, який опинився на промислово нерозвинутій периферії колишньої Російської імперії, була досить вагомою. Саме підтримка Української Держави та німецького командування в найбільш критичний момент існування Білого руху сприяла формуванню на базі донського, кубанського козацтва та Добровольчої армії потужного антибільшовицького блоку.

Завершення Першої світової війни та поразка Німеччини привели до значних зрушень у взаєминах Кубанської області та Української Держави. Український уряд,

---

* Розвідувальна організація, очолювана В.В.Шульгіним, що діяла в Україні. Назва походить від традиції членів організації шифрувати свої повідомлення буквами кирилиці.

шукаючи контактів з Антантою, був змушений розпочати процес зближення з керівництвом Білого руху. Але мова йшла не про визнання ідеології Добровольчої армії чи підпорядкування її командуванню, а про використання у власних інтересах певних внутрішніх суперечностей, які існували в білому таборі. Саме так можна розцінити спроби скликати конференцію антибільшовицьких державних утворень і військово-політичних сил півдня Росії.

1. Документы о состоянии общественного порядка в гг. Славянске и Краматорске, ведении антиправительственной агитации военнослужащими войск атамана Натиева (рапорты, листовки, удостоверения, заявления, переписка) // Центральный Державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1325 Канцелярия Харьковского губернского старосты, оп. 1 спр. 70, 75 арк.
2. Листування XVII. По дипломатичних зносинах з урядом Кубані – про призначення українських представників і їхні документи, заключення економічного і поштового договорів (тексти), торговельні операції, по справах окремих громадян. Листи Чорноморської української ради про українців на Кубані // Там само, ф. 3766 Міністерство закордонних справ Української Держави, оп. 1, спр. 141, 93 арк.
3. Донесения “Азбуки” о военно-политическом положении на Украине // Российский Государственный военный архив, ф. 40238 Особое отделение отдела Генерального Штаба Военного управления при Главнокомандующем ВСЮР, оп. 1, д. 3, 60 л.
4. Гражданская война в России (1918–1921 гг.) : Хрестоматия / сост. С. Пионтковский. – М. : Издание Комунист. ун-та им. Я. М. Свердлова, 1925. – 708 с.
5. Гражданская война на Украине : Сборник документов и материалов : в 3 т., 4-х кн. / отв. ред. С. М. Короливский. Т.1, кн. 1 : Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов, разгром буржуазно – националистической Директории. – К. : Наук. думка, 1967. – 876 с.
6. Стенографический отчет пленарных заседаний Чрезвычайной Рады Кубанского Края созыва 28-го октября 1918 года. – Екатеринодар : Типография Кубанского Краевого правительства, 1918. – Ч. I. – 160 с.
7. Стенографический отчет пленарных заседаний Кубанской Чрезвычайной Краевой Рады созыва 28-го октября 1918 года. – Екатеринодар : Типография Кубанского Краевого правительства, 1918. – Ч. III. – С. 320–480.
8. Отношения Кубани с Добровольческой армией // Кубанский край (Екатеринодар). – 1918. – 7 (20) октября.
9. Бич Л. Л. Кубань у кривому дзеркалі (З приводу “Нарисів з історії революції на Кубані” П. П. Сулятицького) / Л. Л. Бич. – Прага : Видання громади кубанців в Чехословацькій республіці, 1927. – 88 с.
10. Деникин А. И. Очерки русской смуты : в 3 кн., Кн. 2, т. 2 : Борьба генерала Корнилова; т. 3 : Белое движение и борьба Добровольческой армии (май – октябрь 1918 года) / А. И. Деникин. – М. : Айрис-пресс, 2003. – 736 с.
11. Дневник П. Н. Милокова (переговоры с немцами в 1918 году) // Новый журнал (Нью-Йорк). – 1961. – Кн. 66. – С. 173–203.
12. Дорошенко Д. Історія України (1917–1923 рр.) : в 2 т. / Д. Дорошенко. – Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 р. – Нью-Йорк : Булава, 1954. – 424 с.
13. Іванис В. Стежками життя (Спогади) : в 5 кн. / В. Іванис. – кн. 2 : Крижаний похід генерала Л. Г. Корнілова на Кубань і втеча генерала Л. Г. Корнілова під захист німців. – Новий Ульм : Українські вісті, 1959. – 366 с.
14. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський / Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України ; Інститут східноєвропейських досліджень НАН України / гол. ред. Я. Пеленський. – К. : Філадельфія, 1995. – 495 с.
15. Черячукин А. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 гг. / А. Черячукин // Донская летопись. Сборник материалов по новейшей истории Донского Казачества со времени Русской революции 1917 года. – Белград : Изд. Донской исторической комиссии, 1924. – Вып. 3. – С. 163–231.
16. Белые генералы (Корнилов. Краснов. Деникин. Врангель. Юденич) / А. В. Венков, А. В. Шишов. – Ростов/Д. : Феникс, 2000. – 416 с.
17. Курас І. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917 – 1920 рр.) / І. Ф. Курас, В. Ф. Солдатенко / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2001. – 246 с.
18. Матвієнко В. М. Відносини Української Держави та Кубанської республіки 1918 р. / В. М. Матвієнко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки : Міжвідомчий збірник наук. праць. – К. : Інститут історії НАН України, 2002. – Вип. 11. – С. 57–64.

19. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К. : Укр. письменник, 1993. – 413 с.
20. Несук О. М. Українсько-російські відносини 1917–1922 рр. : дис... канд. іст. наук. : 07.00.02 / Київський університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин / О. М. Несук. – К., 1998. – 217 с.
21. Покровский Г. Деникинщина. Год политики и экономики на Кубани (1918–1919 гг.) / Г. Покровский / подг. к печати С. А. Алексеев. – Х. : Пролетарий, 1926. – 236 с.
22. Реєнт О. П. У робітнях історичної науки / О. П. Реєнт ; передм. П. Т. Тронька. – К. : Пошуково-видавниче агентство “Книга пам’яті України”, Видавничий центр “Просвіта”, 1999. – 352 с.
23. Сергійчук В. І. Відносини України з Кубанню в роки національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) / В. І. Сергійчук // Науковий вісник Дипломатичної Академії України. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 135–142.
24. Федюк В. П. Деникинская диктатура и ее крах / В. П. Федюк. – Ярославль : Ярославский гос. ун-т, 1990. – 72 с.
25. Procyk A. Russian Nationalism and Ukraine. The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War / A. Procyk. – Edmonton-Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995. – 202 p.

В статтє рассматриваются взаимоотношения Украинской Державы и Кубанской области в 1918 году, то есть в период организационного становления Белого движения юга России, неотъемлемой частью которого, организационно и политически, стало кубанское казачество. Осуществлен анализ следующих проблем: ход переговоров о форме межгосударственной связи между Украиной и Кубанью весной 1918 г., причины их неудачи; факторы, которые обусловили невозможность осуществления плана десанта украинских войск на Кубань; сформулирован и доказан тезис о существовании внутренних противоречий в “белом” лагере в 1918 г. и намерениях украинского правительства воспользоваться ими в собственных интересах.

Ключевые слова: Белое движение, кубанское казачество, Украинская Держава.

The article deals with the relations of the Ukrainian State and Kuban region in 1918, that is during the period of the organization of the Southern Russia’s White Movement, Kuban Cossacks being the constituent part of it, both in the terms of organization and politics. The following problems are analyzed: the negotiations about the form of inter – state ties with Ukraine and Kuban in spring 1918; the reasons of their failure; the main tendencies of the military – technical cooperation between the two states, factors that caused the defeat of the Ukrainian landing parties in Kuban; the thesis of the existence of the inner conflicts in the ‘white’ camp in 1918 and the desire of the Ukrainian government to use them in its own benefit has been formulated.

Keywords: White Movement, Kuban Cossacks, Ukrainian State.

УДК 94 (4) 1945 (п 39)
ББК 63.3(УУР) 7

Іван Пендзей

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УГОРЩИНІ (1988–1990 рр.). * ПІДГОТОВКА ПОЛІТИЧНОЇ РЕФОРМИ В УНР

У статті розкрито роль і місце Вітчизняного народного фронту (ВНФ) у суспільно-політичному житті УНР; проаналізовано програму реформ “Поворот і реформа”, підготовлену групою угорських економістів за участю генерального секретаря ВНФ І.Пожгаї; порівняно угорську реформу з “перебудовою” в СРСР, відмічено неоднозначність у сподіваннях представників різних прошарків угорського суспільства у зв’язку з проведенням політичної реформи.

Ключові слова: політична реформа, ВНФ, І.Пожгаї, програма реформ “Поворот і реформа”, Я.Кадар, К.Грос, М.С.Горбачов, “перебудова” в СРСР.

Достатньо складне економічне становище Угорщини, особливо помітне на фоні індустріально розвинених західних держав, яке без перебільшення можна було охарактеризувати словом “криза”, партійно-політичне керівництво країни намагалося не тільки пояснити, але і намітити шляхи його подолання. Для цього формувалася відповідна теоретична база. Поступово виникло розуміння необхідності ув’язки дальших змін в економічній сфері на основі реформи 1968 р. і проведення політичної реформи. Остан-

ня стала розглядатись як найважливіша передумова соціальної стабільності. З жовтня 1986 р. після того, як Політбюро ЦК УСРП визнало, що структура політичних інститутів Угорщини не відповідає вимогам інтенсивного розвитку угорської економіки й поставило задачу розробити принципи її оновлення, виробити нові форми й методи партійного керівництва, підготовка до проведення політичної реформи була прискорена [15, с.6].

Крім УСРП, уряду, в підготовку політичної реформи значний вклад зробив впливовий в УНР Вітчизняний народний фронт (ВНФ).

ВНФ об'єднував у собі всі прошарки угорського суспільства, претендував на вираження різних думок та інтересів [18, с.235–236]. Він був, як для соціалістичної країни, унікальною організацією. До нього входили віруючі й атеїсти, комуністи й безпартійні, люди різних національностей, різних професій і тому різних поглядів. По країні існувало 4 700 комітетів ВНФ. Приблизно в тисячі селищ не було партійних організацій або осередків УКСМ (угорського комсомолу), але були відділення ВНФ [13, с.34]. За даними, на листопад 1985 р., у 4 653 комітетах ВНФ працювало 89 276 членів. Із них робітники (із сільськогосподарськими робітниками) складали 37,8%; інтелігенція – 41,7%; пенсіонери – 15,7%; приватний сектор – 2,9%, інші – 1,7%; 60,7% членів комітетів були безпартійними [18, с.43]. ВНФ відводилася, перш за все, роль “трансмисії” між партією й різними класами та прошарками населення. [27, с.10].

Роль і місце ВНФ в угорському політичному житті визначив документ “Постанова Політбюро ЦК УСРП про зміцнення Вітчизняного народного фронту” від 21 листопада 1957 р. У ньому зазначалося: “Політика Народного фронту являє собою своєрідну, історично визначену форму будівництва соціалізму, класового союзу: згуртування робітничого класу, сил, відданих соціалізму, з тими суспільними прошарками і групами, які не в усьому з ними згодні, але по таких основоположних питаннях, як зміцнення народної республіки, будівництво соціалізму, захист миру, незалежність батьківщини, ріст рівня життя та інші, схвалюють політику партії і уряду, готові взяти участь у її здійсненні” [18, с.250].

У постанові підкреслювалася керівна роль УСРП у ВНФ, яка здійснюється через комуністів, що беруть участь у русі, керівництво органами ВНФ на усіх рівнях відповідних органів УСРП [18, с.255]. Однак у постанові Політбюро ЦК УСРП про становище й завдання ВНФ від 1 липня 1967 р. зазначалося, що партійні органи не мають права приймати обов'язкові до виконання органами ВНФ рішення. Партійне керівництво в них повинно проводитися через комуністів [25, с.96–97].

Цими документами значною мірою визначилася діяльність ВНФ і у 80-ті рр., на які припадає новий період активізації його діяльності [26, с.7–8]. Згідно з статутом, прийнятого на VIII з'їзді ВНФ у грудні 1985 р., він є самостійним політичним рухом, який об'єднує у своїх рядах різні громадські й державні органи, прошарки угорського суспільства з метою повної побудови соціалізму [18, с.235]. Постановою 1957 р. визначені основні галузі, в яких надалі проходила діяльність руху: державно-правова й суспільно-політична [22, с.253–255].

Вони були підтверджені Конституцією УНР, згідно з якою, на ВНФ покладалася обов'язок організації висування кандидатів у депутати, проведення виборів у Державні збори УНР й у місцеві ради [21, с.50–51]. Одночасно Президія Всеугорської ради (ВР) ВНФ мала готувати пропозиції для Державних зборів УНР стосовно обрання його керівних органів і комітетів (Конституційної ради, Президії, Ради Міністрів, Голови Верховного суду та Прокурора республіки) [18, с.239].

У 80-х рр. поряд зі своїми традиційними функціями ВНФ узяв на себе й представництво, захист інтересів деяких прошарків населення [18, с.59, 64–65]. На відміну від інших громадських організацій (Всеугорська торгова палата, профспілки, які займалися представництвом інтересів організацій і мас відповідно), ВНФ представляв інте-

реси не тільки якогось одного прошарку суспільства, а в більшості випадків виражав загальні інтереси населення, концентрував свою увагу й на тих і на інших одночасно. Значним кроком щодо перетворення ВНФ в орган інтеграції й захисту інтересів у масштабах усієї країни стало створення в 1982 р. Всеугорського союзу споживачів [17, с.66]. Ряд функцій ВНФ по захисту, представництва й інтеграції інтересів було закріплено в його статуті.

На думку угорського економіста Г.Халмаї, на відміну від інтеграції інтересів, яку здійснювала УСРП, Народному фронту доводилось інтегрувати інтереси різних організацій, об'єднань суспільства таким чином, що він представляв інтегровані інтереси (не тільки у формі їх узгодження, але і їх зіткнення, а також захисту) “перед лицем партійних і державних органів, які приймають рішення” [17, с.68–69].

ВНФ перетворювався в орган інтеграції й захисту інтересів у масштабах усієї країни. Це було надзвичайно важливо в умовах відсутності в ряді галузей суспільного життя інституційованих органів для захисту тих або інших інтересів [17, с.65]. Для вираження різних думок та інтересів ВНФ використовував різні демократичні форуми – сільські збори, зібрання мешканців, звіти депутатів місцевих рад, об'єднання за інтересами, клуби, комітети, де обговорювалися найбільш важливі законопроекти, постанови уряду [11, с.130].

ВНФ активно діяв у сфері економічної політики, займався проблемами дрібнотоварного виробництва, розвитком присадибного господарства і т. д., освіти і культурно-просвітницької роботи, задоволення культурних запитів нацменшин, які проживають в Угорщині (німецької, словацької, румунської та ін.), інтересів циганського населення [11, с.131].

У рамках ВР ВНФ і під її контролем у 1987 р. діяли три товариства, які мали загальноугорський характер: Союз громадян щодо захисту й зміцнення міст і сіл, Всеугорський союз щодо захисту навколишнього середовища і Всеугорський громадський союз садівників і дрібних тваринників [17, с.66].

ВНФ підтримував активні міжнародні зв'язки з рухами народного фронту соціалістичних країн, з прогресивними, демократичними рухами й партіями країн на шляху розвитку та капіталістичних держав. Він вів активну роботу щодо боротьби за мир, зміцнення дружби між народами, проведенню акцій солідарності з пригнобленими народами [18, с.28–32].

На відміну від УСРП, у ВНФ було відсутнє “зрощення” з державним апаратом. Розширення функцій ВНФ щодо інтеграції суспільних інтересів не повинно було, за словами генерального секретаря ВНФ І.Пожгаї, “ослаблювати керівну роль партії”. “Перебудувати відносини потрібно таким чином, – підкреслив він, щоб партія у рамках кращого, ніж раніше, співробітництва з масами більшою мірою опиралася при прийнятті рішень на суспільні рухи, організації” [17, с.68–69].

Як відмічав у своєму інтерв'ю газеті “Мадьяр немзет” (центрально-друкований орган ВНФ) від 7 січня 1988 р. завідувач відділу ВР ВНФ Л.Добош, “...приблизно десять років назад почався процес, у ході якого рух перетворився в одного з учасників формування політики... Рух відіграв певну роль на всіх етапах її формування: участь у підготовці рішень, їх прийнятті, а потім і в їх здійсненні, контроль над ходом утілення рішень у життя” [19]. ВНФ відіграв помітну роль у суспільно-політичному житті країни, фактично виступав у ролі партнера партії та уряду. Він відіграв значну роль у формуванні громадської думки, досягненні консенсусу, створював можливість усім громадянам угорського суспільства займатися громадською діяльністю [18, с.15].

Вагомі роль і місце ВНФ у суспільно-політичному житті Угорщини зумовили його активну позицію в питаннях підготовки політичної реформи. У 1987 р. Громадсько-політична рада ВНФ звернулася до групи прогресивно мислячих економістів, серед яких виділявся генеральний секретар ВР ВНФ І.Пожгаї, з пропозицією підготувати

ескіз реформ. Плодом їхньої праці була програма радикальних економічних і політичних реформ “Поворот і реформа” [14].

У ній пропонувалося розділити функції партійних, державних органів, а також органів захисту інтересів; зробити можливим свободу течій і платформ у партії, забезпечити права меншості в УСРП; провести реформу системи народного представництва, надати тим депутатам парламенту, хто виступив і переміг на виборах з власною програмою, можливість створення своїх груп у парламенті [14, с.660]. Ряд пропозицій, висловлених у документі, був підтриманий у заяві Робочої групи з питань економіки, яка працювала при ЦК УСРП, деякі були відхилені як неприйнятні [23, с.664–670]. І.Пожгаї, замість схвалення своєї діяльності щодо підготовки політичної реформи, отримав партійне стягнення – у Політбюро йому було оголошено попередження [9]. Очевидно, керівне ядро партії, яке постійно запевняло у вірності вченню (радше догмам) ленінізму, не влаштовували деякі запропоновані радикальні зміни – насамперед “зробити можливим свободу течій і платформ у партії, забезпечити права меншості в УСРП”. Це й зрозуміло, адже пропозиція прямо суперечила відомій ленінській настанові, висловленій на X з’їзді РКП(б) у 1921 р. про недопустимість фракційності, необхідності, як зіницю ока, берегти єдність партії*.

Принципова позиція генерального секретаря ВР ВНФ І.Пожгаї в питанні проведення політичної реформи ясно відображена в його оцінці реформи 1968 р. і перспектив оновлення соціалістичного суспільства. “Важливим уроком, який дала реформа в 1968 р., – підкреслив він, – є висновок про те, що без розвитку системи політичних інститутів сили, які протистоять реформі, можуть знову повернутись до влади. Оновлення соціалістичного суспільства можливе тільки шляхом проведення всеохоплюючої реформи. Без цього збережеться суспільна пасивність, замкнутість і, таким чином, руйнівні сили прогресу не зможуть виконувати свою роль” [16, с.1].

Позицію ВНФ у питанні проведення політичної реформи в УНР було чітко сформульовано в заяві ВР ВНФ від 23 квітня 1988 р., у якій підкреслювалося: ВНФ, підтримуючи курс партії на проведення всеохоплюючих суспільно-політичних і економічних реформ в УНР, вважає основою для цього оновлення внутріпартійного життя, політики УСРП, форм і методів партійної роботи. Він виступив за необхідність надання народу юридичних гарантій контролю над процесом здійснення державної влади, створення механізму, здатного перешкодити прийняттю волюнтаристських рішень як партійними, так і законодавчими органами, а також необхідність розробки нової конституції країни, прийняття закону про референдум, створення конституційного суду, уточнення законодавчих прав громадян, а також розробки партією нових принципів роботи ВНФ [20].

Важливим кроком на шляху до підготовки політичної реформи стало обговорення на початку 1988 р. “Тез у питанні про керівну роль партії в суспільстві й удосконалення політичної структури”, а також “Проекту резолюції всеугорської конференції УСРП” [23]. Висловлені під час цього обговорення ідеї та пропозиції були використані для підготовки її рішень. Вони значною мірою склали також ідейний багаж альтернативних груп, організацій і товариств найрізноманітніших устремлінь, які, як гриби після дощу, росли після її проведення, претендуючи на оригінальність і неповторність поглядів.

---

* У запропонованій Ленініним і прийнятій з’їздом спеціальної резолюції “Про єдність партії” вказувалося на шкоду й недопустимість будь-якої фракційності та пропонувалося негайно розпустити всі фракційні групи.

Резолюція містила особливий, 7-й пункт, у якому ЦК партії давалися “повноваження застосовувати у випадку (-ах) порушення дисципліни або відродження або допущення фракційності всі заходи партійних стягнень аж до виключення з партії, а стосовно членів ЦК – перевід їх в кандидати й навіть, як крайній захід, виключення з партії” [10, с.336–337].

Весною 1988 р. на сторінках центрального органу УСРП газети “Непсабадшаг” була опублікована серія статей про реформу політичної системи країни. “Так от, – відмічав секретар ВР ВНФ Роберт Рібанські в інтерв’ю “Новому времени”, – цікавим чином свої радикальні ідеї про вдосконалення політичних інститутів в Угорщині багато альтернативних організацій почерпнули саме з цих статей” [13, с.34].

Ініційований УСРП черговий етап демократизації суспільства відповідав інтересам усіх його груп. Необхідність проведення політичної реформи визнавалася практично всіма прошарками угорського суспільства. Його майбутнє при цьому бачилося по-різному. Консервативна керівна верхівка УСРП, яку уособлював її багаторічний лідер – Я.Кадар, ортодокси ВНФ (Р.Рібанські та ін.), розраховуючи на власні сили, великі надії покладали на успіхи перебудови в Радянському Союзі. Настав певний ренесанс довіри. Як і після XX з’їзду КПРС, розвінчання М.С.Хрущовим культу особи Сталіна, здавалось, ув СРСР відкрилася широка перспектива оновлення. Радянська перебудова сприймалася як запорука реалізації нової історичної перспективи – СРСР опинився перед неминучістю вирішення споріднених проблем, викликаних неефективністю суспільно-політичної системи. Посилилися міжурядові контакти двох країн. Перебудову в СРСР угорські комуністи розглядали як певну запоруку реалізації нової історичної перспективи – оновлення і зміцнення соціалізму. Вони сподівалися, що вдасться подолати деформації, допущенні в попередні часи, повернути довіру до соціалізму. Тому продовжували притримуватися трьох основних принципів – будівництво соціалізму, визнання керівної ролі партії, виконання союзницьких обов’язків [13, с.34].

Назрілі реформи, на думку угорського партійного керівництва, мали ліквідувати негативні напластування минулого, забезпечити більше свободи, більше демократії, “більше соціалізму”. Вони, урахувавши специфіку національних умов, прямо перегуквалися з цілями, які ставили перед собою радянські реформатори – М.Горбачов і К^о, і ґрунтувались на спільній ідеологічній платформі. Вихідні ж соціально-економічні й політичні передумови “перебудови” в обидвох країнах значною мірою були відмінні. Тоталітарний СРСР, одна з наддержав тогочасного світу, на відміну від Угорщини, не мав досвіду суспільно-економічних перетворень, які б руйнували сталінську модель соціалізму. Плани докорінної перебудови управління радянською економікою намітив тільки у 1987 р. червневий пленум ЦК КПРС. Однак радикальна економічна реформа при М.С.Горбачові так і не розпочалася. У минулому компартійне керівництво СРСР виступало запеклим противником будь-яких демократичних перетворень, не тільки в себе вдома, але й у “братніх” країнах соціалістичного табору. У 1953 р. радянські танки придушили протестні виступи в Німецькій Демократичній Республіці (НДР), у 1956 р. – революцію в Угорщині, у 1968 р. – “Празьку весну” в Чехословаччині. У 1981 р. радянські війська готові були “навести лад” і в “братній” Польській Народній Республіці (ПНР) – їх вторгнення відвернуло рішення генерала В.Ярузельського запровадити надзвичайний (військовий) стан у країні*. У той самий час, в Угорщині після революції 1956 р. виник ліберальний режим, який з 1968 р. упроваджував елементи ринкової економіки. “Показово, що і Угорщина (як і Китай з 1977 р. – *І.П.*) з приходом до влади Я.Кадара, перевівши, через деякий час на ринкові відносини обмін між містом і селом, добились успіху” [1, с.127].

Упровадження елементів ринкової економіки фактично свідчило про відхід від ідеології державного соціалізму, який, однак, прикривався запевненнями у вірності принципам пролетарського інтернаціоналізму, єдності соцтабору та його структурам – Організації Варшавського Договору (ОВД) і Раді економічної взаємодопомоги (РЕВ).

---

* Яка іронія історії – у сучасній Польщі певні політичні сили вимагають притягнути до кримінальної відповідальності “комуністичного диктатора” В.Ярузельського саме за це, без сумніву, рятівне для країни, хоч і не легке для нього, політичне рішення.

Такі запевнення неодноразово звучали на різних рівнях у двосторонніх відносинах. Офіційні керівники Угорщини, як і СРСР, запевняли у вірності ідеям марксизму-ленінізму, Великого Жовтня, комуністичного руху. Про це говорилося у виступі М.С.Горбачова на січевому (1987 р.) пленумі ЦК КПРС [6], у його доповіді на урочистому

засіданні на честь 70-ліття Жовтневої революції [3]. Про це ж ішлося в статті Я.Кадара, розміщеній у радянському компартійному виданні [8] та інших його виступах у радянській пресі, а також в інтерв'ю і публікаціях, обраного пленумом ЦК після Всеугорської партійної конференції, Генерального секретаря УСРП К.Гроса (наприклад, у статті “Оновлення соціалізму”) [7]. Він незмінно називав повстання 1956 р. “контрреволюцією”. “Події жовтня 1956 року переросли у контрреволюцію, писав він, метою якої було не покращення соціалізму, а відновлення капіталістичного ладу”. Водночас, виносячи певні уроки з подій 1956 р., К.Грос визнавав: “У її гаслах, масових виступах відображалось і справжнє невдоволення, тривога за долю нації, що й сьогодні залишається важливим уроком, однак не міняє основ нашої оцінки” [7].

Однозначні оцінки характеру подій 23 жовтня – 4 листопада 1956 р. не додавали авторитету УСРП, породжували сумніви в їх справедливості не тільки в багатьох простих угорців, але й серед значної частини членів партії, які не забували, що революція 1956 р. починалася під гаслами соціалістичного оновлення.

Разом із переосмисленням фактів і подій минулого, зокрема, критикою й осудом партійно-політичної діяльності Ракоші й Гере, у публікаціях К.Гроса говорилося про недопустимість механічного копіювання радянського досвіду перебудови й високо оцінювалося її значення для оновлення соціалізму у власній країні. Про значення радянської перебудови для Угорщини наголошували керівники й рангом нижче. Відповідаючи на запитання кореспондентів “Правди”, Надзвичайний і Повноважний Посол УНР в СРСР Шандор Райнаї запевняв: “Усе те, що у вас розпочалося в 1985 році, відкрило очі значній частині наших комуністів. З одного боку, вони зрозуміли: можна і треба сміливо говорити про те, що ми до цих пір уважали забороненим. Це була велика допомога нашій партії. І ще. Наслідуючи ваш приклад, ми засвоїли, що будь-якого працівника можна критикувати – від рядового до міністра. Третя, можливо, найважливіша допомога, яку ми отримали в результаті радянської перебудови, – це демократизація усього суспільного життя” [2].

Водночас “перебудова”, перспектива оновлення життя в Угорщині багатьох партійців лякала, частина з них побоювалася, що радикальна політична реформа призведе до краху соціалізму [12]. Саме на такий фінал перебудови розраховувало покоління угорців, яке при М.Хорті володіло власністю, а з початком соціалістичних перетворень її втратило; у буремні дні жовтня – листопада 1956 р. було серед тих, хто виступав за повалення соціалістичного ладу і, безперечно, чинив опір радянським військам, які вторглися для розправи з повсталими (до речі, не треба забувати, що їх перше “пришестя” в Будапешт відбулося на “запрошення” саме членів уряду І.Надя, а сам прем'єр його не опротестував). На ту саму розв'язку розраховували й угорці – прихильники західної демократії і ліберальних економічних цінностей, які не сприймали тоталітарний режим, у які б оновлені шати він не виряджався і якими б реформами не прикривався. Вони були проти однопартійної системи, яку Я.Кадар і його прихильники мали намір зберегти, модифікувавши в напрямі плюралістичної соціалістичної демократії. Серед безумовних противників системи, схильної до застою, були й “екс-комуністи” – члени колишньої партійної опозиції (прихильники І.Надя), які після трагічних подій 1956 р. подалися на Захід (загалом емігрувало 200 тис. чоловік). Вони не тільки тоді, але й у роки “перебудови” бажали “розвалу радянського режиму”, створення “буржуазної демократії” [12].

У цьому зв'язку угорський письменник Шандор Фекете писав: “Із нашого досвіду 32-літньої давності – ми навчилися тому, що на шляху до більшої свободи, біль-

шої демократії, більшого соціалізму не можна забувати про гарантію безпеки своїх тилів. Необхідно давати рішучу відсіч тим, хто безвідповідально використовує соціалістичну демократію, і, тим більше, розвінчувати свідомих антисоціалістів” [12].

У СРСР ще Сталін, об'єднавши боротьбу за соціалізм із боротьбою проти класового ворога, у 30-х роках фізично винищив реальних і потенційних противників “антисоціалістичної демократії” у голодоморах і таборах ГУЛАГу. У другій половині 40–50-х років руками головорізів із НКВС сталіністи розправилися з українським національно-визвольним рухом на Західноукраїнських землях, згноївши тисячі патріотів у тюрмах і сибірських таборах, а простих хліборобів, відібравши землю й реманент, загнали до артіль (ідея Леніна) чи колгоспів (ідея Сталіна), їх стали називати будівниками “соціалізму”, “розвиненого соціалізму”, а згодом “комунізму”. Будівництво соціалізму супроводжувалося не тільки економічним, але й суспільно-політичним, морально-ідеологічним насиллям, наругою над церквою. Будь-яке інакодумство присікалося. Виявлені представники, скажімо, “українського буржуазного націоналізму” арештовувалися, етапувалися до Сибіру, де частина з них, не витримавши жаклих умов утримання, гинула. Дисидентський рух паралізувався органами безпеки, але вільнодумство, властиве людській свідомості, витравити неможливо, прихована опозиція владі ніколи не покидала душі людей. В умовах наростаючих симптомів “кризи”, про які став говорити М.С.Горбачов, і партійно-політичне керівництво СРСР згадало про можливі загрози соціалізму. На червневому (1987 р.) пленумі ЦК КПРС М.С. Горбачов заявив: “На фоні справді громадянської позиції робітничого класу особливо неприглядна поведінка тих, хто через корисливі вигоди заважає суспільним перетворенням, стоїть на шляху перебудови” [5, с.140]. Партійне керівництво готове було сприйняти “крайнощі”, якщо вони відбувалися “все-таки в рамках боротьби за соціалізм, за його вдосконалення, в рамках боротьби, яка відповідала інтересам народу”. Стосовно ж тих цінностей і відкриттів, підкреслив М.С.Горбачов у виступі на зустрічі в ЦК КПРС з керівниками засобів масової інформації і творчих спілок 15 липня 1987 р., які є “за межами інтересів народу і за межами соціалізму, то Центральний Комітет публічно піддаватиме це критиці, даватиме оцінку і буде – в рамках демократії, гласності – також принципово висловлювати свою позицію” [4, с.231]. Фактично це було відверте політичне попередження, прикриті міфічними “інтересами народу”, усім, чия позиція могла вийти за обмежений горизонт “перебудови”, за рамки соціалізму, тобто чинної системи партійно-державного апарату влади, яка мала бути не чим іншим, як знаряддям реалізації її ідей.

(Далі буде)

1. Богомолів О. Т. Была ли “шоковая терапия” в нашей стране безальтернативная? Об одном моем интервью 1993 года / О. Т. Богомолів // Новая и новейшая история. – 2012. – № 2. – С. 126–138.
2. Встречи по вашей просьбе : Чрезвычайный и полномочный (беседа с Чрезвычайным и Полномочным Послом ВНР в СССР Шандаром Райнаи). Беседу вели Б. Аверченко, О. Лосато // Правда. – 1988. – 24 июн. – С. 5.
3. Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується / М. С. Горбачов // Вибранні промови і статті / М. С. Горбачов ; пер. з рос. вид. – К. : Політвидав України, 1988. – Т. 5. – 1988. – С. 427–482.
4. Горбачов М. С. Практичними справами поглиблювати перебудову / М. С. Горбачов // Вибранні промови і статті / М. С. Горбачов ; пер. з рос. вид. – К. : Політвидав України, 1987. – Т. 5. – 1988. – С. 228–242.
5. Горбачов М. С. Про завдання партії по докорінній перебудові управління економікою. Доповідь на пленумі ЦК КПРС 25 червня 1987 р. / М. С. Горбачов // Вибранні промови і статті / М. С. Горбачов ; пер. з рос. вид. – К. : Політвидав України, 1987. – Т. 5. – С. 140–203.
6. Горбачов М. С. Про перебудову і кадрову політику партії. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 27 січня 1987 року / М. С. Горбачов // Вибранні промови і статті / М. С. Горбачов ; пер. з рос. вид. – К. : Політвидав України, 1987. – Т. 4. – С. 329–390.
7. Грос К. Обновление социализма / К. Грос // Правда. – 1988. – 24 нояб. – С. 4.

8. Кадар Я. Партии венгерских коммунистов – 70 лет / Я. Кадар // Коммунист. – 1988. – № 17. – С. 96–104.
9. Карпычев А. Венгрия знакомая и незнакомая / А. Карпычев // Правда. – 1989. – 30 янв. – С. 6.
10. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : в 15 т. Т. 2 : 1917–1922. – 9-е изд. дополн. и испр. – М. : Политиздат, 1983. – 606 с.
11. 100 вопросов и ответов о Венгрии : справочник / сост. В. Д. Дорохин ; под. общ. ред. В. Л. Мусатова, И. Хусара. – М. : Политиздат, 1990. – 252 с.
12. Фекете Ш. Главный гарант / Ш. Фекете // Правда. – 1989. – 26 мар. – С. 4.
13. Шакина М. Диалог по правилам, или Плюрализм по венгерски / М. Шакина // Новое время. – 1989. – № 6. – С. 32–34.
14. Antal L. Fordulat ős reform / Antal L., Bokos L., Csillag J. // Kxzagzd. szemle. – Вр., 1987. – 32. йvf., 6 sz. – 642–663 old.
15. Dйli I. P. Az egyesyetekrxl / I. P Dйli // Figyelц. – Вр., 1988. – Јбн. 7. – 2 old.
16. A gazolasбgi reform alternativai: Nemzetkxzi konferencia Сухрben // Нйpszaladsбg. – Вр., 1988. – Мбrc. 19. – 1 old.
17. Halmai G. A Hazafias Нйpfront gazdasбgi йrdekkйpiseleti funkciyi / G. A. Halmai // Тбrsadalomkutatas. – Вр., 1987. – 2. sz. – 63–71 old.
18. Hazafias Нйpfront VIII. kongresszusa 1985. December 13 – 15. – Вр., 1986. – 253 old.
19. Komor V. A нйpfrontmozgalom erxsiti тбrsadalmi ellenцrх szereпйт / V. Komor // Magy. Nemzet. Нйpfront bizottsбgok mellйklete. – Вр., 1988. – Jan. 7. – 10 old.
20. Komor V. A нйpfrontmozgalom тбmogatja a рбрт reformtxrek – вйseit / V. Komor // Magy. Nemzet. Нйpfront bizottsбgok mellйкlete. – Вр., 1988. – Бпр. 23. – 3 old.
21. A кцрzeti Нйpfront – bizottsбgok кйzikхnyve / szerk.: Csizmбs A., Kovбcs Gy. – Вр., 1987. – 110 old.
22. Magyar Szocialista Munkбспбрт Kхsponti Bizottsбga Politikai Bizottsбgбnak hatбrozata a Hazafias Нйpfrontmozgalom me gerхsitйsйrcл, 1957. November 21 // A magyar нйpfront тurtйnete: Dokumentumok (1935–1976). – Вр., 1977. – 2. kxt. – 249–256 old.
23. Magyar Szocialista Munkбспбрт orszбgas йtkezetлйinek Allбsfoglalбsa a пбрт Feladatairyl, a politikai intйzmйnzrendszer Fejlesztйsйrcл // Нйpszaladsбg. – Вр., 1988. – Mai. 23. – 16 old.
24. Az MSZMP KB mellett мькхdx Kxzagdasбgi Munkakцzцssйг бllбsfoglalasa // Kызgazd. szemle. – Вр., 1987. – 34. йvf., 6 sz. – 664–670 old.
25. Az MSZMP Kхzponti Bizottsбga Politikai Bizottsбgбnak hatбrozata a Hazafias Нйpfront helyzetйrcл йs feladatairxl (1967. Јlius 4) // A. Magyar Szocialista Munkбспбрт hatбrozatai йs dokumentumai 1967–1970. – Вр., 1974. – 90–99 old.
26. A нйpfront VIII. kongresszusбн (1985. XIII. 13–15) mondottбк. – Вр., 1987. – 71 old.
27. Toth Y. Milyen szocializmust akarunk? / Y. Toth // Magy. nemzet. – Bd. 1988. – Febr. 20. – 7 old.

В статье раскрыты роль и место Отечественного народного фронта (ОНФ) в общественно-политической жизни ВНР; проанализирована программа реформ “Поворот и реформа”, подготовлена группой венгерских экономистов при участии генерального секретаря ОНФ И.Пожгаи; проведено сравнение венгерской реформы с “перестройкой” в СССР, отмечена неоднозначность в надеждах представителей разных слоев венгерского общества в связи с проведением политической реформы.

Ключевые слова: политическая реформа, ОНФ, И.Пожгаи, программа реформ “Поворот и реформа”, Я.Кадар, К.Грос, М.С.Горбачев, “перестройка” в СССР.

This article deals with the role and place of the Fatherland Front national (VNF) in social and political life of the UPR, analyzes the reform program “Turn and Reform”, prepared by a group of Hungarian economists with the Secretary General VNF I.Pozhhai and relatively Hungarian reform of “perestroika” in the USSR marked by ambiguity in the hopes of different segments of Hungarian society in connection with political reform.

Keywords: political reform, VNF, I.Pozhhai, the reform program “Turn and reform”, J.Kadar, K.Hros, MS Gorbachev and “perestroika” in the USSR.

КУЛЬТУРНІ МАРКЕРИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті комплексно проаналізована сутність феномену національної ідентичності в сучасній етнологічній науці. На основі ґрунтовного аналізу змісту ідентичності та факторів впливу на неї в публікації подана характеристика її культурних маркерів.

Ключові слова: національна ідентичність, етнофор, культурні маркери, культура, міф, спільність походження, мова, релігія.

У сучасному світі характер і динаміка протікання етнічних процесів, форми міжетнічної взаємодії вказують на загострені проблеми етнічності, що виявляється в наростанні в геометричній прогресії міжетнічної напруженості й конфліктогенності. Це передусім пов'язано з проблемами мультикультурності й поліконфесійності, які характерні для більшості країн світу.

У країнах Західної Європи, які вважаються регіоном відносної етнополітичної стабільності, міграційні процеси й етнодемографічні зміни в структурі населення призвели до різкого загострення внутрішньополітичної ситуації та протистояння влади з представниками іноетнічних спільнот за рядом важливих соціально-економічних і культурних питань спільної життєдіяльності. В етнокультурному зрізі це призвело до зміни або видозміни первинної моделі культури автохтонної етнічної спільноти, яка, природно, у процесі повсякденної взаємодії етнофорів адсорбувала в себе домішки культурної спадщини новоприбулих громадян. Більше того, такі асиміляційні й акультураційні процеси, які повною мірою охопили європейські держави, вагомо впливають і продовжують впливати на формування відповідних якостей нової культурної моделі, яка в остаточному варіанті безсумнівно впливає на групову та індивідуальну національну ідентифікацію. Подібні процеси з більш негативним присмаком розвитку подій сьогодні спостерігаємо в більшості країн Азії та Африки, меншою мірою в державах Американського континенту.

З огляду на це вказані аспекти в сукупності з украй негативним впливом на етнічність сучасних глобалізаційних, модернізаційних, стандартизаційних, урбанізаційних, уніфікаційних процесів актуалізують важливість збереження національної ідентичності та культурної самобутності будь-якої етнічної спільноти.

Національна ідентичність є сегментом загальної (соціальної) ідентичності, яка відображається в пізнанні світу й відчуття себе в ньому. Як проблема дослідження вона є досить актуальною, оскільки дає змогу за сукупністю кількох характерних особливостей співвіднести ту чи іншу окремо взятую особистість, групу до тієї чи іншої етнічної/національної спільноти.

Виходячи з напрацювань сучасної етнологічної науки й суміжних етнодисциплін (етносociології, етнополітології, етнопсихології), можна стверджувати, що національна ідентичність – це комплекс ідентитетів – етнічних ознак, якими володіють етнофор (як окремо взятий індивід, що є представником етнічної спільноти) та етнічна група (як окрема спільнота людей), що дозволяє довести належність або співвіднести їх до певного національного організму. Це ототожнення себе з певними нормативно-ціннісними й функціональними маркерами певної нації та здебільшого готовність стати репрезентантом чи репрезентантами останньої.

Поняття “ідентичність” з'явилося в соціогуманітарному лексиконі в 1970-х рр., надавши нового звучання науковому осмисленню проблем етнічності та національної свідомості. Цьому сприяли активні дослідження у сфері етнічного в 50–70-х рр. ХХ ст.

у західному суспільствознавстві. Однак у переважній більшості проблема національної ідентичності розроблялася в соціологічній і психологічній площинах. Зокрема, проводилися дослідження особистісної мотивації – самоідентифікації, як одного з механізмів соціалізації (З.Фройд, К.-Г.Юнг, Дж.Марсія, Е.Еріксон, А.Уотерман, М.Берзонський, А.Ван Хуф та ін.); вивчення взаємодії осіб у малих контактних групах (Г.Теджфел, Дж.Тернер, Дж.Г.Мід, Е.Гофман, Р.Дженкінс, А.Кохен, П.Оукс та інші); або поєднувалися ці підходи у вивченні цієї проблеми (М.Брюер, Т.Тайлер та ін.) [11, с.7–58; 16, с.7–8; 25, с.16]. Проте вказані вчені досліджували ідентичність у загальному комплексному розумінні, оминаючи власне етнічну/національну площину життєдіяльності індивіда та спільноти.

Узагалі *nation identity* в англійській мові вживається зі значенням тотожності, справжності й самотності. Однак пріоритет надається власне самотності. В цьому аспекті національна ідентичність розглядається як сукупність специфічних рис, які виділяють певну спільноту з-поміж інших і є підставою для окремої особи чи групи віднесення себе до цієї спільноти [25, с.16].

Проблема національної ідентичності привертала, привертає і, напевно, буде привертати до себе велику увагу з боку зарубіжних, радянських і вітчизняних учених. Не вдаючись до конкретної характеристики науково-теоретичної спадщини того чи іншого дослідника чи школи (оскільки їх діяльність потребує окремого детального висвітлення), проаналізуємо основні тенденції та підходи до вивчення етнічної/національної ідентичності. Одночасно зазначимо, що, на наш погляд, при дослідженні вказаної проблеми існує пряма кореляція між указаними науковими напрямками та їх відповідними напрацюваннями.

У західному суспільствознавстві національній ідентичності присвячена чимала кількість праць [6; 32; 33]. Окремі елементи зазначеної проблеми (рівні ідентифікації та самоідентифікації, функціонування культурних символів і політичних атрибутів) досить повно обґрунтовані в роботах Б.Андерсона [1], М.Ауге [37], Г.Бабінського [38], З.Бокшанського [39], П.Брасса [40], Р.Брубейкера [41], В.Буршти [42], П.Ван Дер Берга [54], М.Вевьорки [56], Е.Геллнера [10], Е.Гобсбома [12], А.Дашевського й Г.Шапіро [44], Р.Джона [14], Т.Еденсора [45], С.Н.Ейзенштадта [46], В.Желазни [57], Г.Кіліанової [49; 50], М.Кундери [51], Е.Сміта [30; 31; 52; 53], С.Фентона [47] та Б.Р.Холла [48].

Радянська етнографія національну ідентичність розглядала побіжно через панування в науці догматичного мислення, яке заперечувало будь-які критичні сентенції щодо марксистської теорії нації. В переважній більшості під ідентичністю розуміли лише процес національного ототожнення. Радянські дослідники Л.Дробіжева [15], В.Козлов [19], П.Кушнер [22], В.Левкович [23] зробили спробу дослідити окремі елементи цієї проблеми: національну свідомість і самосвідомість, мову, територію, традиції та звичаї. Більш комплексно до цієї проблеми підійшли Ю.Бромлей [7] і В.Піменов [28].

Серед досліджень сучасних вітчизняних учених, які займаються зазначеною проблематикою, слід виділити наукові доробки М.Балагутрака [3; 4], М.Варія [8], Т.Воропай [9], П.Гнатенка і В.Павленка [11], О.Гриб [13], О.Іванової [16], В.Кирилича [18], І.Кресіної [20; 21], І.Монолатія [24], Л.Нагорної [25], О.Нельги [26], М.Обушного [27], О.Резнік [29] та М.Шульги [36]. Вказаною проблемою займаються також і російські вчені В.Бабаков і В.Семенов [2], Т.Ларіонова [17], Г.Стефаненко [5], В.Тішков [34; 35].

Відзначимо, що проблема етнічної/національної ідентичності особливо плідно розроблялася в рамках дослідження теорії етнічності.

Детальний аналіз особливостей етнічної/національної ідентичностей дає змогу встановити співвідношення між ними та рівень їх взаємозалежності. Так, етнополітична історія народів Центрально-Східної Європи другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. та їх відповідний досвід щодо власного політико-партійного структурування та

націобудування, дозволяють нам зіставити сутність обох понять і стверджувати таке. На наш погляд, етнічна ідентичність простежується насамперед у культурній сфері, бо спрацьовує на біологічних, лінгвістичних, культурно-релігійних рівнях. У свою чергу національна ідентичність акцентує увагу на політичній сфері, беручи до уваги й культурну сферу, яка послуговує їй консолідаційною основою. Однак в основі політичної сфери лежать інституційні, політичні, а особливо територіальні компоненти.

Аналізуючи національну ідентичність як соціальний процес, зазначимо, що її можна виділити на двох рівнях: індивідуальному (персональному) й суспільному (колективному). Вона включає в себе сукупність політичних і культурних ідентитетів, які у свою чергу мають свої відповідні маркери. Так, маркерами політичних ідентитетів виступають: національна свідомість, національний інтерес, національна територія, національна ідея.

У свою чергу маркерами культурних ідентитетів виступають культура, мова, історія, спільність походження, релігія. На наше переконання, зазначені маркери в повсякденному житті є більш практичними.

Саме за допомогою культурних маркерів можна ідентифікувати певну етнічну одиницю з більш-менш об'єктивного боку. Так, зазначені ідентитети відіграють важливу роль у випадках, коли досліджувані особистість чи спільнота заперечують свою національну ідентичність, вважаючи себе кимось іншим. Хрестоматійним прикладом чого може слугувати населення Підляшшя.

Найбільш об'ємним елементом національної ідентичності виступає культура. За Е.Смітом до неї відносимо систему публічних ритуалів, символів і церемоній, а також характерні для етнічної спільноти публічні коди й літературу [30, с.61].

Власне культура сприяє збереженню національних традицій, звичаїв, форм побуту, які досить довго зберігаються в історичній пам'яті. Зазначені елементи мають у собі інформативно-передавальну функцію, яка виконує роль захисного бар'єра від іноетнічних впливів. Однак це не означає, що культура не вбирає в себе деякі іноетнічні нашарування, які із часом стають "своїми".

У поліетнічних спільнотах культура була й продовжує бути одним з об'єктів етнополітики, оскільки вона виступає рубіконом між утратою й набуттям ідентичності. По суті, вона є останнім форпостом захисту свого "Я" перед невідомим і часто чужим "Вони", своєї унікальності та самобутності. Саме культура є основою етнізації і культурної трансмісії в будь-якій спільноті. Загалом, як зазначає Е.Сміт, створення і плекання спогадів, міфів, вартостей і традицій визначають унікальну культурну спадщину кожної етнічної спільноти [30, с.59].

З культурою етносу/нації тісно переплетена їх мова. Вона завжди виступає стабілізаційним фактором існування й життєдіяльності своєї етнічної/національної спільноти. Саме мові, завдяки її інерційності, притаманна властива більша стійкість порівняно з іншими культурними маркерами. Саме культура силою мови опирається на традиції і тяглість [43, р.134–135].

У поліетнічних державах мова, будучи основою освіти, для домінуючої групи була й залишається засобом мінімізації або асиміляції етнічності. Однак цьому протидіє історія, яка, за висловом Е.Сміта, "може правити за багатюще джерело культурної сили" [31, с.171].

В цьому аспекті важливу роль відіграють національний міф і національний стереотип. Історія як основа національної пам'яті, використовуючи "славні сторінки минулого", обґрунтовує спільність походження етнospільноти, а значить, відповідну кровну спорідненість на рівні протиставлення "свої – чужі". Загалом міф про походження має вирішальне значення, але з плином часу можуть нагромаджуватися інші міфи, спогади, символи й традиції, що вирізнятимуть їхню культурну спадщину від спадщину сусідів [30, с.59].

Із цього приводу М.Вебер стверджував, що у всіх епохах у формуванні віри в етнічну кровність чи походження істотну роль відігравали різниці зовнішнього візерунка. Серед них він виділяв відмінність типового одягу, типової архітектури, способу життя, стійкого поділу праці [55, s.311].

Релігія також виступає чинником етнічної чи національної самоідентифікації. Проте в цьому контексті все залежить від інформаторів, які доносять етнофорам певні цінності й постулати подальшого етнічного/національного розвитку спільноти. Прикладом може слугувати діяльність греко-католицької церкви на Закарпатті й Галичині в кінці XIX – на початку XX ст.

Загалом комплексний аналіз культурних ідентитетів дає підстави стверджувати, що для них характерні багата міфотворчість, символізм, нормативно-ціннісна орієнтація. У цьому зрізі етнофор або етнічна група змушені співвідносити себе, свою поведінку з нормами, правилами, зразками своєї етнічної одиниці. Тому “у певних обставинах, пов’язаних насамперед з асиміляційними процесами, цей зв’язок може стати для них джерелом дискомфорту” [25, с.36].

Як кожен соціальний процес національна ідентичність має свою динаміку. Слід відзначити, що вона актуалізується, насамперед, у період суспільно-політичних трансформацій. У цьому аспекті саме культурні ідентитети якісно підсилюють політичні. У кінцевому варіанті обидва компоненти взаємопереплітаються й зливаються в одне. В результаті цього відбувається солідаризація з політичним лідером, політичною силою та її ідеологією.

Таким чином, дослідження культурних маркерів національної ідентичності дозволило проаналізувати їх базові характеристики. Більше того, у процесі самоідентифікації етнофора саме культурні компоненти відіграють роль стрижня етнічного буття і є тісно взаємопов’язані в єдину етнокультурну систему, яка, попри її стійку традиційність і архаїчність, має здатність генетично самовідтворюватися.

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти : Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К. : Критика, 2001. – 272 с.
2. Бабаков В. Г. Национальное сознание и национальная культура (методологические проблемы) / В. Бабаков, В. Семенов. – М., 1996. – 71 с.
3. Балагутрак М. Етнічна/національна ідентичність у контексті сучасних етнополітичних процесів України / М. Балагутрак // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Львів : Інститут народознавства НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, НАН України, Національний університет “Львівська політехніка”, 2002. – Вип. 13. – С.110–120.
4. Балагутрак М. Проблеми етнонаціональної ідентичності в сучасному урбаністичному середовищі України / М. Балагутрак // Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі XX століття. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 45–48.
5. Белинская Е. П. Этническая идентичность: понятия, формирование, модели измерений / Е. Белинская, Т. Стефаненко // Этническая социализация подростка. – М. – Воронеж, 2000. – С. 75–107.
6. Боришполец К., Султанов Ш. Концепции и методы прикладных исследований этнополитических процессов в развитых странах / К. Боришполец, Ш. Султанов // Советская этнография. – 1986. – № 3. – С. 24–35.
7. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1983. – 413 с.
8. Варій М. Й. Соціальна психіка нації / М. Варій. – Львів : СПОЛОМ, 2002. – 184 с.
9. Воропай Т.С. Ідентичність соціального суб’єкта в дискурсі постмодернізму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук : 09.00.03 / Т. Воропай. – Х., 2000. – 36 с.
10. Геллнер Е. Нації і націоналізм. Націоналізм : / Е. Геллнер ; пер. з англ. – К. : Таксон, 2003. – 300 с.
11. Гнатенко П. Ідентичність: філософський і психологічний аналіз / П. Гнатенко, В. Павленко. – К., 1999. – 465 с.
12. Гобсбаум Е. Винайдення традиції / Е. Гобсбаума ; за ред. Е. Гобсбаума і Т. Рейнджера ; пер. з англ. М. Климчук. – К. : Ніка-Центр, 2005. – 448 с.
13. Гриб О. В. Національна та етнічна свідомість як соціокультурний феномен : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : 22.00.06 / О. Гриб. – Харків, 1998. – 17 с.
14. Джон Р. Етнічна ідентичність і національна держава / Р. Джон // Українські варіанти. – 1998. – № 1. – С. 78–83.

15. Дробижєва Л. Д. Национальное самосознание: база формирования и социально-культурные стимулы развития / Л. Дробижєва // Советская этнография. – 1985. – №5. – С. 3–15.
16. Іванова О. Ідентифікація як ознака соціальної зрілості соціальної групи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук : 22.00.01 / О. Іванова. – Харків, 2001. – 20 с.
17. Ілларионова Т. Этническая группа: генезис и проблемы само-идентификации (теория диаспор) / Т. Ілларионова. – М. : Нойес Лебен, 1994. – 169 с.
18. Кирилич В. П. Українці в Польщі: проблема збереження етнонаціональної ідентичності як чинник українсько-польських відносин : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : 23.00.04 / В. Кирилич. – К., 2001. – 20 с.
19. Козлов В. И. Проблема этнического самосознания и ее место в теории этноса / В. Козлов // Советская этнография. – 1974. – № 2. – С. 79–92.
20. Кресіна І. Подвійна етнонаціональна свідомість як феномен поліетнічних держав / І. Кресіна // Історія. – 2005. – № 3. – С. 2–5.
21. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз / І. Кресіна. – К. : Вища школа, 1998. – 391 с.
22. Кушнер П. Этнические территории и этнические границы / П. Кушнер. – М. : Издательство АН СССР, 1951. – 280 с.
23. Левкович В. П. Социально-психологические аспекты этнического сознания / В. Левкович // Советская этнография. – 1983. – № 4. – С. 75–85.
24. Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. / І. Монолатій – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – 736 с.
25. Нагорна Л. Національна ідентичність на Україні / Л. Нагорна. – К. : ППІЕНД, 2002. – 272 с.
26. Нельга О. Курс лекцій з етнології / О. Нельга. – К., 1995. – 252 с.; Нельга О. Теорія етносу : Курс лекцій / О. Нельга. – К. : Тандем, 1997. – 367 с.
27. Обушний М. Етнос і нація: проблеми ідентичності / М. Обушний. – К. : Український Центр Духовної Культури, 1998. – 204 с.
28. Пименов В. В. Удмурты. Опыт компонентного анализа этноса / В. Пименов. – Л., 1977. – 263 с.
29. Резнік О. Політична самоідентифікація особистості в умовах становлення громадянського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : 22.00.03 / О. Резнік. – К., 2001. – 16 с.
30. Сміт Е.Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. – К., 2010. – 312 с.
31. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К. : Основи, 1994. – 222 с.
32. Таболина Т. Проблемы изучения этнических процессов в современном американском обществоведении / Т. Таболина // Советская этнография. – 1983. – № 4. – С. 140–150.
33. Таболина Т. Этническая проблематика в современной американской науке (Краткий обзор основных этносоциологических концепций) / Т. Таболина. – М. : Наука, 1985. – 152 с.
34. Тишков В. Реквием по этносу: исследования по социально-культурной антропологии / В. Тишков. – М. : Наука, 2003. – 544 с.;
35. Тишков В. Политическая антропология : Курс лекций [Электронный ресурс] / В. Тишков. – Режим доступа : Личный сайт Валерия Тишкова. URL: <http://valerytishkov.ru/cntnt/publikacii3/lekcii2/politiches.html>.
36. Шульга Н. Этническая самоидентификация личности / Н. Шульга ; НАН Украины, Институт социологии. – К., 1996. – 199 с.
37. Auge M. Krise der Identität oder Krise des Andersseins? Die Beziehung zum Anderen in Europa / M. Auge // Kaschuba W. Kulturen – Identitäten – Diskurse. Perspektiven Europäischer Ethnologie. – Berlin, 1995. – S. 85–99.
38. Babinski G. Pogranicze polsko-ukraińskie: etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość. – Kraków : “Nomos”, 1997. – 271 s.
39. Bokszański Z. Tożsamości zbiorowe / Z. Bokszański. – Warszawa : Wyd-wo Naukowe PWN, 2008. – 296 s.
40. Brass P. Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison / P. Brass. – London : Sage, 1991. – 358 p.
41. Brubaker R. Nacjonalizm inaczej: struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie / R. Brubaker ; przełożył J. Luczyński. – Warszawa ; Kraków : Wyd-wo Naukowe PWN, 1998. – 242 s.
42. Burszta W. J. Różnorodność i tożsamość. Antropologia jako kulturowa refleksyjność / W. J. Burszta. – Poznań : Wyd-two Poznańskie, 2004. – 209 s.
43. Conversi D. Autonomous communities and the ethnic settlement in Spain / D. Conversi // Autonomy and Ethnicity : Negotiating Competing Claims in Multi-ethnic States. – Cambridge, 2000. – p. 122–146.
44. Dashevsky A. Ethnic Identification among American Jews. Socialization and Social Structure / A. Dashevsky, H. M. Shapiro. – Lexington, 1974. – P. 4–7.
45. Edensor T. Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne / T. Edensor. – Kraków : Wyd-wo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004. – 267 s.

46. Eisenstadt S. N. Die Konstruktion nationaler Identitäten in vergleichender Perspektive / S. N. Eisenstadt // Nationale und kulturelle Identität: Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewusstseins in der Neuzeit. B. Giesen – Hrsg. 1. Aufl. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1991. – S. 21–42.
47. Fenton S. Etniczność / S. Fenton. – Warszawa : Wyd-wo Sic! – 2007. – 251 s.
48. Hall R. B. National collective identity: Social constructs and international systems / R. B. Hall. – N-Y. : Columbia University Press, 1999. – 397 p.
49. Identity of ethnic groups and communities. The Results of Slovak Ethnological Research / edited by G. Kilianová and E. Riečanská. – Bratislava : Institute of Ethnology of Slovak Academy of Sciences, 2000. – 165 p.
50. Kilianová G. Kolektívna pamäť a konštrukcia identity. Pohrebne rituály v strednej Európe medzi tradíciou a modernou / G. Kilianová // Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny. – Bratislava, 1999. – Š. 61–82.
51. Kundera M. Tożsamość / M. Kundera. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 2001. – 106 s.
52. Smit A. D. Etniczne źródła narodów / A. D. Smit ; przekład M. Głowacka-Grajper. – Kraków : Wyd-wo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009. – 385 s.
53. Smit A. D. Nacjonalizm // A. D. Smit ; przełożyła E. Chomicka. – Warszawa : Wyd-wo Sic! – 212 s.
54. Van den Berghe P. L. The Ethnic Phenomenon / Van den P. L. Berghe. – New York : Elsevier, 1981. – 301 p.
55. Weber M. Gospodarka i społeczeństwo: zarys socjologii rozumiejącej / M. Weber. – Warszawa, 2002. – 1124 s.
56. Wiewiorka M. Kulturelle Differenzen und kollektive Identität / M. Wiewiorka ; Aus dem Französischen von Ronald Voullié. – Hamburg : Hamburger Edition HIS, 2003. – 246 s.
57. Żelazny W. Etniczność. Ład – konflikt – sprawiedliwość / W. Żelazny. – Poznań : Wyd-wo Poznańskie, 2006. – 261 s.

В статтє комплексно проаналізована сутність феномена національної ідентичності в сучасній етнологічеській науці. На основі тщательного аналізу содержания ідентичності і факторів впливу на неї в публікації дана характеристика її культурних маркерів.

Ключевые слова: національна ідентичність, етнофор, культурні маркери, культура, міф, общність походження, язык, релігія.

The phenomenon of ethnic and national identity in modern ethnic studies is thoroughly and complexly investigated in the article. Based on the essence of identity and the study of factors which can influence it, characteristics of cultural markers are regarded in the article.

Keywords: national identity, ethnophor, cultural markers, culture, myth, common origin, language, religion.

УДК 394

ББК: 63.59

Світлана Боян

ЦЕРКОВНИЙ ПІСТ В КАЛЕНДАРНИЙ ОБРЯДОВІСТІ ТА ПОБУТІ БОЙКІВ

На основі польових досліджень і матеріалах вітчизняної етнографічної літератури й джерельної бази кінця XIX–XX ст. розглянуто значення посту в календарній обрядовості бойків, яке пов'язане безпосередньо з річним астрономічним циклом і видами господарської діяльності. Даний матеріал присвячений аналізу й систематизації церковних постів у побуті й обрядовості бойків. На основі компонентного аналізу виокремлено головні християнські пости в церковному календарі.

Ключові слова: календарна обрядовість, церковний піст, астрономічний цикл, церковний календар.

Християнський піст тісно взаємодіє з давніми обрядовими традиціями, пов'язаними з видами господарської діяльності, річним астрономічним чи календарним циклом. Календарні пости церковного календаря – невід'ємна частина традиційно-побутової культури нашого народу. Вони входять в інтерес не тільки етнографічної науки, але є предметом вивчення та аналізу медицини. Тісно пов'язані з господарською діяльністю людини, пости як календарні звичаї увібрали в себе багато характерних рис матеріального й духовного життя суспільства на різних стадіях його історичного роз-

витуку. Уважний аналіз постів дає можливість реконструювати деякі суттєві сторони життя, побуту, світогляду, психології людей, їх прагнення до самоочищення тіла, поліпшення обміну речовин унаслідок зміни видів харчових продуктів і календарного голодування в окремі дні, навіть місяці й тижні. Сучасна медицина десятки різних хвороб пропонує лікувати саме голодуванням.

В етнографічній науці значення посту в побуті й обрядовості не достатньо вивчено. Зокрема постування на Бойківщині висвітлювали М.Зубрицький у своїй праці “Народний календар, народні звичаї і повірки прив’язані до днів у тижні і до рокових свят” [13] та І.Вагилевич “Бойки русько-слов’янський люд у Галичині” [9], проте наукові розробки подальших років ХХ ст. з певних політичних причин на жаль не входили в коло досліджень. Наприкінці ХХ ст. львівські вчені, яких очолив Р.Кирчів [16], розпочали висвітлення загальних рис Великого посту в контексті досліджень про народні вірування та знання українців. На часі постає розробка цієї тематики, при дослідженні якої автор ставить за мету показати особливості й значення церковного посту в календарних обрядах і побуті бойків з кінця ХІХ ст. Відповідно до мети поставлено наступні завдання:

- показати витоки церковного посту;
- з’ясувати, чому насамперед найбільший акцент ставиться у побуті на Великий піст;
- виокремити головні особливості постів у календарній обрядовості та побуті бойків.

Традиція зародження посту на українських землях, як стверджують історичні джерела, сягають часів Київської Русі. У “Києво-Печерському патерику” зазначається, що Феодосій Печерський постив і молився “до кінця своїх днів” [21, с.109]. Звідси, можна стверджувати, що піст виник з утвердженням християнства й становленням церкви на Русі.

Свідчення часів Київської Русі про постування досить численні, і в них помітно проявляється євангельський зміст спасіння душі через обмеження в харчуванні, утримання від розваг, що безпосередньо пов’язані в народній свідомості із стражданнями Ісуса Христа. Цінне свідчення про постування українців ХVІІ ст. знаходимо у французького мандрівника Гійома де Боплана, який у мемуарах зазначав про козаків: “Вони дуже шанують святкові дні й дотримуються постів, які в них тривають вісім або дев’ять місяців на рік і полягають від утримання від м’яса” [11, с.86]. Як бачимо, козаки строго дотримувалися посту й відзначали святкові дні церковного календаря.

За церковним календарем є чотири довготривалих пости, які в народі отримали такі назви: Великий піст, “Пилипівка”, “Петрівка” і “Спасівка”.

Великий піст – один з найстаріших і найсвятенніших установ християнської релігії. Його історія довга й багата традиціями, вона сягає ще апостольських часів. Піст називають Великим не тільки через тривалість (40 днів), але й через важливість і значення в житті церкви та кожного християнина. Встановлений Великий піст на знак наслідування Ісусу Христу, який постився в пустелі сорок днів. Страсний тиждень відзначає християнська церква на згадку останніх днів земного життя, страждань і смерті Христа. Взагалі, число 40, як і 3, 7, 9 у християнстві має символічне значення: 40-го дня від народження приносять дитину до церкви, 40-го дня поминають померлих.

Перший день посту знаменує початок духовної боротьби з гріхами, злими нахилами, обов’язок молитви, проповідування чеснот і добрих справ. На Бойківщині часто вважали, наскільки людина відніме від тіла задоволення, настільки додасть своїй душі духовного здоров’я і блиску [3, арк.1]. Через зазначені причини – строгі обмеження в їжі протягом усіх 40 днів. Хоча такі обмеження починалися заздалегідь – у М’ясопусний і Сиропусний тижні (два останні тижні перед постом).

М'ясопусний тиждень у бойків називають “Пуціне”. Наступний – Сиропусний тиждень потрібно відмовитися від молочних страв. У народі цей тиждень називають “сирним” або “масляним”. Сиропусний тиждень, згідно зі свідченнями респондентів, оплакує вигнання наших прародичів з раю [2, арк. 4]. Цікавим є той факт, що в Західній Європі запусти називаються “карнавалами”, що значить те саме, що й “м'ясопуст”, від італійського “carne-vale”, дослівно – “прощай, м'ясо” [20, с.183].

У церкві на час Великого посту знімали вишиті рушники та інші прикраси. Все накривали темним заслоном. Аналогічно облаштовували домівки у скромний вигляд. Жінки ховали в скрині яскравий одяг, квітчасті хустини. Чоловіки всім селом переставали курити й припинялися будь-які забави на селі. Вечорами молодь часто збиралася на вечорниці. Разом “дерли” пір'я, вовну “скубли”, вишивали рушники чи сорочки, на Великдень кожен мав одягти “обнову”, тобто підготовлений одяг за час Великого посту. Богослужіння в церкві відрізнялися від звичайних богослужінь тим, що промовлялось більше молитов, псалмів і читань із Старого Завіту. З усіх відправ, які промовлялися у церкві в період посту, пробивався великий дух покути й жалю за гріхи. Щоп'ятниці відспівували відправи за померлих [14, с.153].

Дорослим у період посту заборонялося вживати м'ясні продукти. Молоко могли пити лише хворі та діти. Під час посту перед господинею стояли особливі обов'язки: зготувати їжу скоромну, але ситну. Варили борщі, капустаки, гороховий суп. Усе заправлялося олією. Пекли солодкі паляниці з медом, до них – узвар із сушениць. На час посту вживали багато меду, грибів, горіхів, а також хрону, гострих сирих овочевих страв, які добре зберігали вітаміни. Переважно вечеряли раніше, ніж звичайно, примовляючи “Щоб піст скорше зістарився” [2, арк.4].

Подекуди на Східній Бойківщині (с. Кропивник Долинського району) заварювали замість чаю духмяні й цілющі трави та пили їх без цукру, вважаючи, що в піст вживати цукор – гріх [3, арк.2]. Обмеження в їжі було строгим, проте ще більш важливим був духовний піст. У перший день Великого посту меню складалося з печеної картоплі й квашеної капусти без олії. Хліб заміняли пісні коржі, що називалися “жилавники”, такі коржі пекли протягом усього Великого посту. Подекуди траплялися “віруючі люди”, котрі, строго дотримуючись посту, навіть хворіли [13, с.36].

Український етнограф М.Зубрицький зазначав, що бойки строго дотримувалися Великого посту в перший і останній тиждень, у перший понеділок посту рано не вживали їжі, а полокали горілкою зуби, а жінки напередодні посту вимивали й випарювали весь посуд гарячою водою. Жінкам заборонялося прати в перший і останній тижні Великого посту та протягом тижня після Великодня [13, с.37].

“Пилипівка” є передріздвяним великим постом, що триває від 28 листопада до 7 січня (за старим стилем), тобто також 40 днів. Він другий за значенням після Великого посту. Після його закінчення православні християни святкують Різдво Христове. Звідси й назва – Різдвяний піст. Така назва походить від свята Святого апостола Пилипа, яке припадає на 27 листопада – останній день, коли їдять скоромну їжу перед постом (заговини). Звідси бере свій початок і народна назва Пилипів піст або “Пилипівка”.

За біблійними переказами, апостол Пилип уславився проповіддю Слова Божого та численними випадками зцілення людей. Православна церква називає його учнем і другом Господа. Святе письмо засвідчує, що апостола Пилипа розіп'яли на хресті, як і Спасителя [7, с.1324].

Таким чином, характерна особливість даного посту полягає в тому, що він передвіщує велике християнське свято – Різдво і, як Великий піст, є сорокаденним. Якщо під час Великого посту обмеження в їжі були дуже суворими, то в цьому – менші. У понеділок, середу й п'ятницю дотримувалися сухоїдіння. Це могла бути варена їжа, приготована на пару, гриби, салати, але без олії. В усі інші дні добавляли у страви олію,

в суботу та неділю – рибу. А на свято Введення у храм Пресвятої Богородиці (4 грудня) дозволялося споживання вина.

Різдвяний піст у Західній Європі отримав назву “Адвенту”, що з латинської означає “прихід”, тобто прихід у світ Христа. Спершу слово “адвент” означало сам празник Христового Різдва, а пізніше – почало значити час перед Христовим Різдом [23, с.89].

“Пилипівка” випадає в основному на грудень, коли завершено збирання врожаю і підготовку ґрунту до весни. Цікаво, що дні, які передують чотирьом постам, називаються ще заговинами або запустами. У ці дні в кожній хаті готували багато смачних страв і проводили вечорниці [5, арк.2].

“Петрівка” триває в період літнього часу близько п’яти тижнів. Тривалість “петрівки” залежить від дати Великодніх свят: якщо Великдень відзначається раніше в році, то піст триваліший; якщо пізніше – коротший. Починається він у понеділок після Святої неділі (Зелених свят) і триває до свята апостолів Петра і Павла (12 липня) включно. На Бойківщині, як зазначав М.Зубрицький, були такі люди, які постили напередодні Зелених свят увесь тиждень, щоб худоба велася. Дехто постив перший і останній тиждень, а в наступні дні – вівторок, четвер, субота і неділя “порзняться” (скоромляться). Бойки вважали, що зимою краще поститись, коли немає городніх робіт, а літом треба працювати на полі й “порзнитись”. У народі говорили, що “Спасівка від бога, а Петрівку баби вигадали щоб сир і масло зібрати” [1, арк. 8]. Згідно з церковними установами, дотримуватися посту слід було за уставом Різдвяного посту, але у вівторок, четвер, суботу та неділю можна було вживати молочні страви. Тому в народі вважали Петрівку не дуже суворим постом, коли під час важкої праці дозволялося трохи скоромного, а дівчата могли співати петрівчані пісні.

На час “Петрівки” в господарському календарі також настає коротка перерва після сінокошу. Піст “Петрівка” випадає на середину літа й особливо цей період був багатий на обрядовість: весна переходила в літо, сонце повертало на зиму, тож відомі календарні звичаї та обряди весняно-літнього циклу – проводи русалок (“розигри”), похорони Ярила або Кострубонька (у понеділок, перший день Петрового посту), Івана Купала, день Святих апостолів Петра і Павла (обряд “петрикування”, пошанування дерев і пастуші забави на полонині), косовиця, зажинки.

“Спасівка” або за церковним календарем – Успенський піст, починається від свята Маковея (14 серпня) і триває до Успіння Пресвятої Богородиці (28 серпня) включно. Строго дотримувалися посту жінки, у котрих померли діти. Їм було заборонено вживати ягоди до Івана Купала (7 липня) і яблук до Преображення Господнього (Другого Спаса) (19 серпня). Існувало повір’я, що дітям “на тому світі” Мати Божа роздає ласощі, яблука, ягоди, а котрих дітей матері спокусилися з’ївши до свят яблук чи ягід, то цим дітям ласощів не дадуть, і вони замість яблук гризтимуть свої кулачки” [2, арк.6]. Цей піст починається в другій половині серпня, із завершенням жнив, коли повністю зібране й завезене на токи збіжжя.

Таким чином, усі чотири пости річного календаря безпосередньо пов’язані з господарськими роботами й астрономічним циклом, адже на час зимового сонцестояння припадає передріздвяний піст – “Пилипівка”, на час літнього сонцестояння – Петрів піст – “Петрівка”, на весняне рівнодення – Великий піст. Кожен із цих постів закінчується не тільки великим християнським святом, але й збігається з космічними явищами.

Крім того, церковний календар передбачає ряд суворих одноденних постів. А саме:

6 січня – Надвечір’я Різдва Христового (перший Святий вечір);

18 січня – Надвечір’я Богоявлення (Водохреща) (другий Святий вечір);

Пости 6 і 18 січня цілком виправдані багатством страв на наступних Святвечорах, хоча ці страви є пісними (кажуть, нескоромними). На другий Святий вечір існує заборона вживати їжу, аж поки не покуштували свяченої води із церкви.

11 вересня – Усікновення голови Іоанна Предтечі – бойки не торкалися навіть конопель, льону, маку, часнику, цибулі, не сікли капусти, тобто всі продукти, котрі мали круглу форму.

27 вересня – Воздвиження Чесного Хреста.

Вересневі дні посту в пам'ять Івана Предтечі та “Чесного Хреста” мають суто релігійний характер.

Пісними церква визнає також усі 52 п'ятниці в році, окрім тих, що випадають на “загальниці”, коли по середах і п'ятницях вживають м'ясні страви. Це, зокрема:

- а) від Різдва Христового до Святого вечора перед Йорданом;
- б) від неділі “Про Митаря і Фарисея” до неділі “Про блудного сина”;
- в) від Великодньої неділі до Томиної неділі;
- г) від Зішестя Святого Духа до неділі Всіх Святих.

Якщо великі першорядні празники випадають на середи й п'ятниці, окрім Великого посту, обох Святвечорів, Чесного Хреста й Усікновення голови Івана Хрестителя, то в ці дні також посту не дотримуються.

Таким чином, із 365 днів року для постів відводяться 250. З них суворих лише 120, тобто третина, а це 19 тижнів у рік. Ще до середини ХХ ст. на Бойківщині піст був звичним явищем у побуті селян, так само як і відвідування церкви.

Пости випадають на той календарний період, коли в основному сільськогосподарські роботи завершені та можна дати відпочинок тілу й душі. Крім розваг для організму, Великий піст передбачав і економічні вигоди, тобто економію харчів на передднівках, коли розпочиналися основні весняні роботи.

Як зазначав М.Зубрицький, були такі люди, які постили все своє доросле життя кожного понеділка, середу й п'ятницю. Таких у народі називали “зарікані”, тобто таким чином люди відбували покуту за гріхи свої чи родичів за спасіння душ. У Великий піст, згадував Зубрицький, у бойків дуже строгий піст, а особливо кожної п'ятниці жінки навіть не прями, хліб не пекли, не прали, деякі тільки раз на день їли [13, с.37].

Можна припустити, що всі перелічені заборони були пов'язані із Параскевою П'ятницею (праобраз східнослов'янські богині землі Макоші), яка в уяві слов'ян могла покарати за недотримання заборон. Чоловіки дотримувалися строгого посту також таких п'ятниць: напередодні великих свят, у Великий піст, перед Різдром і Миколаєм й у день Головосіки (11 вересня), щоб миші зерно й хліб не їли. Були такі, котрі в п'ятницю їли тільки сухий хліб і воду [18, с.6].

Найчастіше “зарікалися” – відмовлятися від певної їжі чи їжі й питва жінки, які в такий спосіб сподівалися благодаті Божої для своїх близьких і для себе. Якщо в когось у родині були проблеми зі здоров'ям або інші важкі причини, жінка накладала на себе додатковий піст. Скажімо, відмовлялася від скоромної їжі або від гарячої їжі, чи взагалі від їжі по п'ятницях. Дехто обітувався на сухе голодування в цей день, не вживавши навіть води [3, арк.2]. “Зарікалися” на рік (три, п'ять або пожиттєво) не їсти м'яса не тільки в піст, а й у м'ясниці, зробивши виняток лише для найбільших свят – Великодня й Різдва. Не дотриматися зарічного посту вважали за великий гріх. “Краще не зарікатися”, – говорили в народі. Чоловіки нечасто брали на себе додаткові обмеження, це була переважно прерогатива жінок [4, арк.3]. Вони спокутували чужі й свої гріхи, молилися за здоров'я членів родини, за примноження роду, за добробут і благоденство. Тому піст – це відмова не тільки від скоромної їжі, але й від гріховних думок, згубних пристрастей і звичок для того, щоб можна було із чистим серцем зустріти великі християнські свята. Пости – це насамперед час очищення душі та приготування особи до

відзначення світлого християнського свята, зокрема події приходу у світ Ісуса Христа. Без молитви й покаяння піст може стати лише дієтою.

Здавна заборонялося вінчання в піст і пісні дні – понеділок, середу й п'ятницю.

Таким чином, хоча часи принесли багато змін щодо церковних законів і традицій, церковні пости, насамперед, Великий піст не втратив свого значення в християнській релігії. Головною функцією постування, як і раніше, в наш час є все ж переважно дотримання православних звичаїв навіть серед людей, які не сподіують віру. Проте, можливо, сьогодні з різних причин не особливо дотримуються постів, але обов'язок покути й духовного посту залишається священним. У народі побутує версія, що піст давній, як люди, як спадщина батьків, він передався з покоління в покоління. Організм людини поволі звикав до переходу на пісні страви. Церковний календар, який безумовно враховує особливості сільськогосподарського календаря, формувався протягом тисячоліття, а тому потребує уважного й глибокого вивчення етнографів, медиків, соціологів та психологів з тим, щоб і наш національний календар у недалекому майбутньому сформувався з урахуванням народного досвіду. Постування не зводиться лише до відмови від скоромної їжі. У цей час потрібно робити добрі справи, не заздрити, не засуджувати, не зловтішатися.

1. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, ф. 1 Рукописні матеріали, оп. 6, спр. 10. Записи від старожила с. Грабів Рожнятівського району Івано-Франківської області. Спогади із життя, 13 арк.
2. Там само, спр. 11. Записи від старожилів с. Ріпне Рожнятівського району Івано-Франківської області. Спогади про святкування християнських свят, 7 арк.
3. Там само, спр. 12. Записи від старожилів с. Кропивник Долинського району Івано-Франківської області. Спогади про святкування християнських свят, 2 арк.
4. Там само, спр. 17. Записи від старожилів с. Сопіт Сколівського району Львівської області. Спогади про святкування християнських свят, 3 арк.
5. Там само, спр. 32. Записи від старожилів с. Верхні Гаї Дрогобицького району Львівської області. Спогади про святкування християнських свят, 3 арк.
6. Артюх Л. Пости в народному побуті українців / Л. Артюх // Людина і світ. – 1992. – № 2. – С. 15–18.
7. Біблія. – М., 1988. – 1861 с.
8. Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження / [упоряд. Ю. Г. Гошко та ін.]. – К. : Наукова думка, 1983. – 303 с.
9. Вагилевич Іван. Бойки русько-слов'янський люд у Галичині / Іван Вагилевич // Жовтень. – 1878. – № 12. – С. 117–129.
10. Велецкая Н. Н. Календарная обрядность / Н. Н. Велецкая / Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М., 1979. – 236 с.
11. Гійом Левассер де Боплан. Опис України / Левассер де Боплан Гійом ; пер. Я. І. Кравця. – Львів, 1990. – 256 с.
12. Гнатюк В. Народна пожива і спосіб її приправи у Східній Галичині / Володимир Гнатюк // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1899. – Т. I. – С. 96–110.
13. Зубрицький М. Народний календар, народні звичаї і повірки, прив'язані до днів у тижні і до рокових свят. Записані у Мшанці Старомбірського повіту і по сусідніх селах : у 8 т. / М. Зубрицький // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1900. – Т. 3. – С. 34–60.
14. Зубрицький М. Село Мшанець Старосамбірського повіта. Матеріали до історії галицького села : у 94 т. / М. Зубрицький // Записки Наукового товариства Шевченка. – Львів, 1906. – Т. 70. – С. 114–167.
15. Кислашко О. Православні свята та народні звичаї / О. Кислашко, Я. Кислашко. – К., 2003. – 152 с.
16. Кирчів Р. Ф. Народні вірування і знання / Р. Ф. Кирчів // Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1983. – С. 86–92.
17. Кобільник В. Матеріальна культура села Жукотина Турчанського повіту / В. Кобільник // Літопис Бойківщини. – 1937. – С. 47–150.
18. Лисак В. Народний календар бойків і гуцулів / В. Лисак // Народознавчі зошити. – 1996. – № 28. – С. 4–6.
19. Лесюк О. Мій бойківський краю, зелений розмаю... / Оксана Лесюк. – Рожнятів, 2003. – 93 с.
20. Нидерле Л. Быт и культура древних славян / Л. Нидерле. – Прага, 1924. – 238 с.
21. Патерик Києво-Печерський / перекл. та прим. І. Жиленко. – К., 2001. – 348 с.
22. Пригорницький В. В. Народні свята / В. В. Пригорницький. – Ужгород : Карпати, 1989. – 146 с.

23. Пропп В. Исторические основы некоторых русских религиозных празднеств / В. Пропп // Ежегодник. – М. ; Ленинград, 1961. – С. 85–96.
24. Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину / Іван Франко // Жовтень. – 1872. – № 9. – С. 137–143.

На основе полевых исследований и материалах отечественной этнографической литературы и источниковой базы конца XIX–XX вв. рассмотрено значение поста в календарной обрядности бойков, связанное непосредственно с годовым астрономическим циклом и видами хозяйственной деятельности. Данный материал посвящен анализу и систематизации церковных постов в быту и обрядности бойков. На основе компонентного анализа выделены главные христианские посты в церковном календаре.

Ключевые слова: календарная обрядность, церковный пост, астрономический цикл, церковный календарь.

Based on field research and ethnographic materials of national literature and sources, the late XIX–XX centuries. The role of fasting in calendar rites Boyko, which is connected directly with an annual astronomical cycle and business activities. This material is devoted to the analysis and systematization of church positions in life and ritual Boyko. Based on principal component analysis singled out Christian positions in the church calendar.

Keywords: calendar rites, ecclesiastical fast astronomical cycle, church calendar.

УДК 94 (477): 502.8
ББК 63.3 (4 Укр.)

Олена Гайдукевич

ПРИРОДООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ УГКЦ В ГАЛИЧИНІ В 1920–1939 рр.: ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена дослідженню джерельних матеріалів, що в стосуються проблеми природоохоронної діяльності УГКЦ в Галичині в 1920–1939 рр. Опрацьовано значний пласт матеріалів, що зберігаються в центральних і місцевих архівах Києва, Львова, Івано-Франківська, Луцька, с.м. т. Рожнятова. Джерельний матеріал, що послужив основою дослідження, поділено на окремі групи, характеристика яких подається в статті. Аналіз цих документів доводить науковий, природоохоронний характер діяльності УГКЦ.

Ключові слова: архівна джерельна база, архівні фонди, справа фонду, Українська греко-католицька церква.

У структурі сучасних наукових українознавчих досліджень з історії України й історичного краєзнавства особливо викристалізовується екологічна тематика. Як слушно стверджує професор С.Васюта, сьогодні визріла потреба об'єднати зусилля багатьох науковців – богословів, істориків, географів, природознавців з метою проведення масштабних досліджень з історії охорони довкілля та збереження природного середовища в Україні [1, с.24]. У цьому контексті дослідження природоохоронної діяльності Української греко-католицької церкви (УГКЦ) є особливо актуальним, оскільки висвітлює один з аспектів вивчення соціально-екологічних проблем сучасного суспільства.

У процесі розробки вказаної теми опрацьовано значний пласт джерельних матеріалів, що стосуються обраної проблематики. Джерельний матеріал, що послужив основою дослідження, поділяється на такі групи: 1) неопубліковані архівні матеріали; 2) збірники опублікованих документів і матеріалів; 3) періодичні видання 20–30-х років ХХ ст.; 4) мемуари й спогади очевидців.

Найбільший інтерес для дослідження складають фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Львів (ЦДАІ України). Саме тут містяться численні документи, що становлять основу досліджень. Так, у фонді 409 “Центральна адміністрація Столових маєтків греко-католицької Митрополії у Львові” зібрані матеріали, що стосуються господарювання в маєтностях Митрополії.

Різноманітні справи фонду (численне листування, звіти службовців, вказівки, накази тощо) містять цінну інформацію щодо форм і методів ведення господарства в маєтностях “Перегінсько”, “Крилос”, “Зарваниця”, “Якторів-Унів”, аналіз яких дає підстави стверджувати про науковий та природоохоронний характер діяльності УГКЦ. Заслужують на увагу окремі справи цього фонду, що документально висвітлюють процес формування й організації лісів УГКЦ упродовж тривалого періоду (XVIII–XX ст.). Наприклад, справа 1381 [2] – звіт Головного адміністратора Столових дібр Митрополії Євгена Гвоздецького Галицькому намісництву про результати перевірки стану лісового господарства в маєтку “Перегінсько”; справа 1379 [3], в якій зібрані матеріали, що стосуються ведення господарства в лісах маєтності “Перегінсько” до 1930 р.; справа 1441 [4] – реферат про стан лісового господарства та історичні дані щодо маєтності “Перегінсько” до 1938 р.; справа 1432 [5] – звіт інспектора Столових дібр Андрія Мельника про результати перевірки лісового господарства в маєтності в 1937 р. та його пропозиції в цій справі; справа 1443 [6], в якій подано опис лісових маєтків і матеріали

останнього лісовпорядкування перегінських церковних лісів, що проводилося тут у 1935–1937 рр., а також проект ведення господарства в маєтності на 1938–1948 рр.

Цінну інформацію щодо природоохоронної діяльності УГКЦ містять матеріали справи 1392 про заснування “Кедрового” заповідника на горі Яйце біля с. Підлюте в маєтності “Перегінсько” [7]. У тій самій справі зберігаються листи членів НТШ до митрополита А.Шептицького, єпископа Г.Хомишина та інших високопосадових осіб церкви щодо охорони цінних природних об’єктів краю. Зокрема виявлено лист Президії V з’їзду Українських природників і лікарів від 23 квітня 1935 р., в якому висловлюється подяка митрополитові А.Шептицькому за допомогу в організації природного заповідника й розроблено плани стосовно подальшої стратегії природоохоронної справи в Карпатах – розширення “Кедрового” заповідника та створення на його основі в Горганах першого Українського національного парку Природи [7, арк.121, 122].

Важливим є лист дійсного члена НТШ В.Бригідера від 6 березня 1937 р., адресований митрополитові А.Шептицькому, в якому йшлося про доцільність заснування в Галичині української громадської установи з охорони природи [8, арк.26]. Численні звернення науковців, членів НТШ до митрополита містять прохання про допомогу у створенні заповідників “Кедровий” біля с. Осмолода в маєтності “Перегінсько”, “Чортова гора” на церковних землях біля м. Рогатин, “Касова гора” біля с. Бовшів, охорону вікових дерев біля с. Підлісся Підгаєцького повіту. Зокрема, це лист Голови НТШ професора Всеволода Левицького від 15 травня 1936 р. та схвальна відповідь на нього А.Шептицького в липні 1936 р. щодо організації заповідника “Чортова гора” [8, арк.4, 8, 9, 11–13], звернення Комісії охорони природи НТШ до Митрополичого Ординаріату від 24 січня 1939 р. щодо утворення заповідника “Касова гора” [8, арк.46, 47], лист Комісії Охорони природи НТШ від 11 березня 1937 р. про охорону шашкевичівських дубів [7, арк.80] тощо. Тут же зберігаються матеріали, що стосуються створення навчально-наукового фільму про природу Карпат [7, арк.1, 7, 8], стаття А. П’ясецького про українські карпатські заповідники [7, арк.16], протокол природоохоронної конференції, що проходила в Підлютому 18 серпня 1936 р. [7, арк.57], програма свята відкриття “Кедрового” заповідника в урочищі Яйце [7, арк.164], загальний опис цього високогірного заповідника [7, арк.96–109], лісівнича характеристика Столових дібр Галицької Митрополії [7, арк.81–84], інші документи, що демонструють природоохоронний характер діяльності УГКЦ.

Окрему групу матеріалів складають різні вказівки Центральної адміністрації Столових дібр Митрополії Управі маєтності “Перегінсько” щодо ведення господарства, його характеру, обсягу, термінів, виду та ділянок конкретних практичних робіт, з яких впливає природоохоронна суть господарської діяльності церкви. У справах 1384, 1386, 1393, 1394, 1414, 1427 [9–14] зібрані численні листи, доручення, вказівки Центральної адміністрації Митрополії Управі маєтності щодо проведення певного виду господарських робіт, їх обсягів та характеру, а також листи-відповіді Управи про хід їх виконання й стан справ у господарстві. Тут, зокрема, зберігається справа 1707 [15], в якій зібрані матеріали щодо організації і діяльності природничого музею в урочищі Лютошари; справа 1452 [16], документи якої висвітлюють ведення рибного господарства в маєтності “Перегінсько”; справа 1542 [17], що стосується розвитку бджільництва в лісах Осмолоди тощо.

Справа 399 [18] містить різні роду заяви, довідки, посвідчення, копії дипломів про освіту та інші документи службовців маєтностей Столових дібр Митрополії, які засвідчують їх високий професійний рівень. Справа 1287 [19] – це протоколи засідань керівного складу управління церковними маєтностями, що подають інформацію про фаховий рівень спеціалістів маєтностей, їх виробничу й наукову природоохоронну діяльність. Ці документи висвітлюють діяльність лісового інженера, науковця Миколи Саєвича; інспектора Митрополичих дібр, інженера-лісівника Андрія Мельника; на-

уковця-лісівника Андрія П'ясецького, управителя Йосифа Сальца, лісових інженерів маєтності "Перегінсько" Юліана, Мирона та Івана Левицьких, Михайла Мартинця, Володимира Кисілевського, Богдана Лучаковського, Євгена Лициняка, Дмитра Юрчишина та інших фахівців, які працювали в різні роки в церковних маєтностях Митрополії.

Справи з фонду 358 "Шептицький Андрей – уніатський митрополит. 1865–1944 рр." містять важливу інформацію щодо різнобічної діяльності митрополита. Тут зібрані численні документи, що переконливо доводять природоохоронний характер діяльності митрополита А.Шептицького та УГКЦ. У справах фонду міститься листування митрополита з різноманітними науковими, культурними й громадськими організаціями тогочасної Галичини [20–23], окремі доповіді [24], повідомлення [25], звернення [26], грамоти [27, 28], альбоми фотографій [29, 30], різноманітні газети зі статтями про А.Шептицького [31], історична довідка про його життя й діяльність [32], бібліографія праць з історії церкви [33] та деякі інші матеріали, що характеризують ставлення митрополита до справи охорони природи. Цікавим є листування Андрея Шептицького з єпископом Григорієм Хомишиним [34–35], Генеральним адміністратором Столових дібр Митрополії отцем-митратом Титом Войнаровським [36], іншими церковними високопосадовими особами, матеріали якого частково висвітлюють окремі аспекти охорони природи Галичини.

У матеріалах фонду 201 Греко-католицької митрополичої консисторії міста Львова (1806–1945 рр.) зберігається ряд справ, що підтверджують природоохоронну діяльність церкви, організацію й підтримку нею різноманітних наукових природничих установ щодо пропаганди й охорони природи. Це, зокрема, листи про надання фінансової допомоги Національному музею у Львові, перелік основних завдань фундації музею [37] тощо. Тут же зберігаються численні листи митрополита різним адресатам, що прямо чи опосередковано стосуються охорони природи краю [38]. У цьому ж фонді виділяються два важливі листи [39, 40], які демонструють намагання митрополита А.Шептицького зберегти від вирубки німецькими окупантами в 1941 р. цінні лісові насадження в докільлі Янова (Львівщина) і доводять факт створення церквою в 1938 р. Янівського дослідного лісництва на території маєтності УГКЦ та організацію Інституту "Лісовий Фонд Львівської греко-католицької єпархії".

Деякі матеріали, які побіжно висвітлюють природоохоронний характер діяльності церкви, зберігаються у фонді 376, присвяченому діяльності Йосифа Скрутеня (1894–1951 рр.), ченця ЧСВВ, історика церкви, редактора "Записок ЧСВВ" [41, 42]. Так, зокрема, у справі 2 [41] цього фонду міститься грамота НТШ, яка засвідчує обрання Й.Скрутеня в 1935 р. дійсним членом історико-філософської секції НТШ, на основі якої пізніше була сформована Комісія охорони природи. У справі 10 [42] зібрані листи бібліотеки НТШ та українських друкарень зі Львова, Рівного, Ужгорода до Й.Скрутеня про придбання й обмін книг із цими організаціями в 1936–1938 рр., серед яких є й природоохоронна література.

У матеріалах фонду 408 греко-католицького Митрополичого Ординаріату представлені різноманітні листи [43], протоколи засідань ради товариства "Захист ім. Митрополита А.Шептицького для сиріт" [44], декларації про прибутки від земельних ділянок митрополичих маєтків за 1925 р. [45], що опосередковано демонструють природоохоронний характер і наукові принципи ведення господарства в маєтностях церкви. Використано також матеріали справи 814 [46], у якій ідеться про підтримку митрополитом діяльності Української Господарчої Академії в Подєбрадах в 1932 р., де українські студенти набували фахових знань із сільськогосподарських та лісівничих дисциплін.

У фонді 682 (Войнаровський Тит, митрат, економіст, адміністратор Митрополичих дібр, громадський діяч, 1856–1938 рр.) зберігаються численні документи, що

висвітлюють різнобічну діяльність Головного адміністратора церковних маєтностей, отця-митрата Тита Войнаровського [47–54]. Значну частину матеріалів складає листування отця-митрата Тита Войнаровського з інспектором церковних маєтностей Андрієм Мельником [51], управителем Управи маєтності “Перегінсько” Йосифом Сальцем [52], керуючим третім лісовим округом у с. Осмолода, інженером Миколою Саєвичем [53] та іншими посадовими особами Столових дібр Митрополії.

У фонді 309 Наукового Товариства ім. Т.Шевченка зібрані численні документи й матеріали, що доводять тісну співпрацю науковців Галичини з УГКЦ у справі охорони природи краю [55–57]. Численні протоколи засідань фізіографічної комісії, що згодом була реорганізована в комісію охорони природи, доповідь голови НТШ професора Всеволода Левицького на XLIII засіданні Комісії охорони природи від 4 червня 1934 р., виступ голови Комісії охорони природи НТШ доктора Ольги Мрицівни на XLIV засіданні комісії від 2 березня 1935 р. тощо переконливо засвідчують співпрацю НТШ з УГКЦ [55, 56]. Справа 88 [57] містить різноманітне листування Товариства з митрополитом, впливовими церковними діячами, а також окремими науковцями стосовно вивчення та охорони природи краю. Тут, зокрема, зберігається лист митрополита А.Шептицького голові НТШ з повідомленням про передачу Товариству “Кедрового” заповідника в Горганах із метою проведення на його території масштабних наукових досліджень [57, арк. 1, 2], стаття в газеті “Діло” про утворення “Кедрового” заповідника в лісах маєтності “Перегінсько” [57, арк.57–63], листування Митрополичого Ординаріату з НТШ щодо утворення заповідника на Чортовій горі біля м. Рогатин [57, арк.4, 8, 9], листи голови Комісії охорони природи НТШ Митрополичій Консисторії і єпископам греко-католицької церкви в Польщі в справі охорони природи українських земель [57, арк.14, 15] та заповідання трьох вікових дерев дуба в парафії с. Підлісся, які оспівав у своїй поемі “Підлісся” Маркіян Шашкевич [57, арк.16, 23, 24, 230–235], листування НТШ з Митрополичим Ординаріатом щодо утворення заповідника на Касовій горі біля с. Бовшів [57, арк.46, 47], лист комісії охорони природи НТШ щодо фінансування зйомок науково-популярного фільму про природу Карпат [57, арк.43], прохання НТШ щодо охорони рідкісних тварин і рослин краю [57, арк.25] та інші документи, що висвітлюють тісну співпрацю НТШ з УГКЦ у справі охорони природи Галичини.

У Державному архіві Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.) існує окремий фонд 2 (Станіславське воєводське управління), де представлені різноманітні статті митрополита А.Шептицького [58], документи органів місцевої влади, відділу землеволодіння, реферат про стан лісового господарства й охорони приватних лісів, а також численні матеріали щодо ведення сільського та лісового господарства на теренах Станіславщини, у тому числі силами УГКЦ [59–61]. Цікавою, зокрема, є справа 543, де представлено листування місцевого пароха с. Довгопілля до коломийського комісара охорони лісів за 1932 р. із проханням заборонити вирубку цінних рідкісних дерев [62]. Такі ж матеріали, що стосуються заборони вирубки церковного лісу в районі села Жаб’є (тепер – с. м. т. Верховина) Косівського повіту за 1930–1938 рр., зустрічаємо в справі 1900 [63]. У справах 1712–1714 [64–66] подано листування з долинським і станіславським комісарами охорони лісів про затвердження плану рубок деревини церковного лісу в ряді сіл Станіславського повіту. З матеріалів листування можна зробити висновок про строге дотримання норм тогочасного земельного законодавства та високопрофесійний рівень працівників господарств церкви.

Окрему групу документів складають матеріали відомчого архіву Державного підприємства “Осмолодське лісове господарство” Івано-Франківського обласного управління лісового господарства. Це – проекти організації лісового господарства, складені при чергових лісовпорядкуваннях за 1950–2009 рр. [67]. Ці документи цікаві тим, що висвітлюють історію господарювання та окремі етапи формування Осмолодських церковних земель протягом XVIII–XX ст.

У відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника у фонді 9 “Андрей Шептицький. Окремі надходження” зберігаються протоколи конференцій львівського, перемишльського й станіславського єпископів за 1902–1939 роки, які висвітлюють різні аспекти діяльності УГКЦ [68]. Тут також зібрані листи А.Шептицького за 1937–1939 рр., насамперед до Головного адміністратора маєтностей УГКЦ Т.Войнаровського [69].

Цінний матеріал можна почерпнути також зі збірника документів і матеріалів, упорядкованого О.Гайовою та А.Кравчуком [70], у якому містяться відомості про природоохоронну діяльність митрополита, зокрема його розпорядження місцевим парохам доглядати, впорядковувати й охороняти цінні вікові дерева в приходах церкви. Окремі послання митрополита А.Шептицького до духовенства вказують на особливе ставлення церкви до навколишнього середовища й місця людини в ньому [71].

Природоохоронна діяльність церкви знайшла відображення в матеріалах тогочасних періодичних видань. Серед них можна виділити часопис “Діло” – орган Української національно-демократичної партії (з 1925 р. – Українського національно-демократичного об’єднання, далі – УНДО), в якому періодично друкувалися різноманітні природоохоронні матеріали, повідомлення, статті науковців-природознавців, церковних діячів, інженерів-лісівників. Зокрема слід відмітити публікацію отця Ю.Мудрака про охорону природи в Галичині, у якій автор, поряд із пропагандою природоохоронної діяльності, обґрунтовує зв’язок природоохоронної діяльності з національною ідеєю [72].

Окремі публікації, що стосуються охорони природи та заповідання цінних природних об’єктів у краї, знаходимо в часописі “Неділя” – ілюстрованому національному тижневику за 1938 р. У першу чергу, це стаття Б.Лучаковського про українські заповідники [73]. Автор перераховує організовані в той час на землях Митрополії заповідники – “Кедровий”, “Ільмовий”, “Буковий”, оцінює їх із наукової точки зору та подає історію створення. У часописі “Наша Батьківщина” – органі українського краєзнавчо-туристичного товариства “Плаї” у Львові – за 1937 р. уміщена стаття А.П’ясецького про українські заповідники в Карпатах [74]. Автор розкрив стан заповідної справи в Галичині в 1935–1937 роках, особливу увагу звернув на “Кедровий” заповідник УГКЦ в урочищі Яйце, в організації якого брав безпосередню участь.

Чимало публікацій щодо популяризації природоохоронних ідей зустрічаємо в церковних часописах того часу. Так, стаття в газеті “Душпастир” за 1889 р. о. І.Комарницького стосується охорони природних ресурсів краю і свідчить про піклування церкви довкіллям ще в австрійський період [75]. У науковому збірнику Богословського наукового товариства “Богословія” за 1926 р. містяться статті отців Ю.Дзеровича [76] та В.Лициняка [77], в яких автори розповідають про меценатську діяльність митрополита А.Шептицького.

Численні публікації щодо співпраці НТШ з УГКЦ у справі охорони природи й популяризації природоохоронних ідей у краї містяться на сторінках наукової збірки “Хроніка НТШ”. Так, зокрема, у статті проф. Всеволода Левицького “Візит вдячності до митрополита А.Шептицького” йдеться про відвідини в серпні 1936 р. митрополита науковцями, членами НТШ з подякою за сприяння в справі охорони природи Галичини [78].

Окремий пласт історичних документів становлять мемуари та спогади тогочасних церковних служителів, науковців, окремих діячів науки, культури й просто очевидців подій. Так, цінними є спогади отця-митрата Тита Войнаровського [79], який, згадуючи основні віхи та події свого життя, змальовує тогочасні суспільно-політичні умови, характеризує важливі історичні постаті Галичини, описує свою діяльність на посаді Головного адміністратора Столових дібр Митрополії.

Важливу інформацію щодо історії УГКЦ та її діяльності містять спогади окремих священнослужителів, опубліковані в різноманітних збірниках матеріалів з історії Станіславщини й Стрийщини. У збірці “Стрийщина”, зокрема, о. Григор Лужницький подав історію становлення земель УГКЦ [80], о. Лев Шанковський – формування маєтності “Перегінсько” [81].

Цікавими є спогади лісівників Станіславщини, які в різний час працювали в маєтностях Столових дібр Митрополії і займалися природоохоронною діяльністю. Так, Богдан Лучаковський описав Чорний ліс [82], Гаврило Гордієнко – заповідне дерево Українських Карпат – тис ягідний [83], Роман Юркевич у своїх мемуарах подав окремі факти з біографій деяких інженерів-інспекторів, що працювали в різні роки у церковних маєтностях [84].

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що джерельна база дослідження досить широка. Опрацьовано матеріали 32 фондів семи державних архівів Києва, Львова, Івано-Франківська, Луцька та відомчого архіву Державного підприємства “Осмолодське лісове господарство” (с. м. т. Рожнятів). Найбільший інтерес складають матеріали ЦДАЛ України, де містяться справи, що безпосередньо стосуються теми дослідження. Аналіз цих документів доводить науковий, природоохоронний характер діяльності УГКЦ у Галичині. У фондах інших архівів, зокрема київських, виявлено більш загальні матеріали, що опосередковано стосуються теми дослідження й лише частково розкривають окремі аспекти природоохоронної діяльності церкви.

1. Васюта С. Екологічна думка в контексті ідейно-політичного відродження України / С. Васюта // Український ліс. – 1994. – № 1. – С. 22–25.
2. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України), ф. 409, оп. 1, спр. 1381, арк. 36.
3. ЦДАЛ України, ф. 409, оп. 1, спр. 1379, 33 арк.
4. Там само, спр. 1441, 30 арк. (пол.).
5. Там само, спр. 1432, 31 арк.
6. Там само, спр. 1443, 105 арк.
7. Там само, спр. 1392, арк. 123.
8. Там само, спр. 88, 56 арк.
9. Там само, спр. 1384, 20 арк.
10. Там само, спр. 1386, 29 арк.
11. Там само, спр. 1393, арк. 1–22.
12. Там само, спр. 1394, 230 арк.
13. Там само, спр. 1414, 237 арк.
14. Там само, спр. 1427, арк. 1–5.
15. Там само, спр. 1707, 73 арк.
16. Там само, спр. 1452, 271 арк.
17. Там само, спр. 1542, 245 арк.
18. Там само, спр. 399, 74 арк.
19. Там само, спр. 1287, 13 арк.
20. Там само, ф. 358, оп. 1, спр. 104, 300 арк.
21. Там само, спр. 108, 402 арк.
22. Там само, спр. 112, 300 арк.
23. Там само, спр. 114, 250 арк.
24. Там само, спр. 26, арк. 1–16.
25. Там само, спр. 70, 58 арк.
26. Там само, спр. 84, арк. 1–3.
27. Там само, спр. 78, арк. 1–2.
28. Там само, спр. 79, арк. 1–3.
29. Там само, спр. 80, 30 арк.
30. Там само, спр. 83, 40 арк.
31. Там само, спр. 32, 200 арк.
32. Там само, спр. 4, арк. 1–15.
33. Там само, спр. 317, 58 арк.
34. Там само, спр. 163, 100 арк.

35. Там само, спр. 164, 25 арк.
36. Там само, ф. 358, оп. 2, спр. 114, 191 арк.
37. Там само, ф. 201, оп. 4 б, спр. 2256, арк. 1–5.
38. Там само, спр. 104, 37 арк.
39. Там само, спр. 212, арк. 4–5.
40. Там само, спр. 6129, арк. 33.
41. Там само, ф. 376, оп. 1, спр. 2, арк. 1–2.
42. Там само, спр. 10, 48 арк.
43. Там само, ф. 408, оп. 1, спр. 602, арк. 1–2. (пол.).
44. Там само, спр. 321, арк. 1–21.
45. Там само, спр. 374, арк. 1–21.
46. Там само, спр. 814, арк. 11–11 зв.
47. Там само, ф. 682, оп. 1, спр. 1, 35 арк.
48. Там само, спр. 2, арк. 1.
49. Там само, спр. 30, 79 арк.
50. Там само, спр. 34, 16 арк.
51. Там само, спр. 154, 31 арк.
52. Там само, спр. 177, 22 арк.
53. Там само, спр. 175, 22 арк.
54. Там само, спр. 205, 28 арк.
55. Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 27, арк. 9–10.
56. Там само, спр. 47, арк. 2–2 зв., 32–32 зв., 33–33 зв.
57. Там само, спр. 88, 241 арк.
58. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 2, оп. 1, спр. 937, арк. 1–5.
59. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 529, 52 арк. (пол.).
60. Там само, спр. 534, арк. 1–5. (пол.).
61. Там само, спр. 535, 203 арк. (пол.).
62. Там само, спр. 543, арк. 1–8. (пол.).
63. Там само, спр. 1820, 87 арк. (пол.).
64. Там само, спр. 1712, 52 арк.
65. Там само, спр. 1713, 103 арк. (пол.).
66. Там само, спр. 1714, 35 арк. (пол.).
67. Відомчий архів Осмолодського держлісгоспу, ф. 1, оп. 1, спр. 627, арк. 148.
68. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, м. Львів, ф. 9, спр. 1069, 70 арк.
69. Там само, спр. 1189а, 100 арк.
70. Митрополит Андрей Шептицький : Життя і діяльність. Документи і матеріали (1899–1944) / [упоряд. О. Гайова, А. Кравчук]. – Львів, 1998. – Т. II. – 572 с.
71. Митрополит Андрей Шептицький. Як будувати рідну хату? Послання митрополита Андрея Шептицького до духовенства. Грудень, 1941 / Андрей Шептицький // Галичина : Наук. і культ.-просв. краєзнавчий часопис. – 1998. – № 1 (2). – С. 85–92.
72. Мудрак Ю. Охорона природи на українських землях / Юліян Мудрак // Діло. – 1935. – Ч. 52. – 7 груд. – С. 35–36; – 1935 р. – Ч. 53. – 8 лют. – С. 47–49.
73. Лучаковський Б. Українські заповідники / Богдан Лучаковський // Неділя. – 1935. – 9 черв.; Неділя. – 1938. – 14 серп.
74. Пясецький А. Українські карпатські заповідники / Андрій П'ясецький // Наша Батьківщина. – 1937. – Ч. 4–5. Квітень–травень, – С. 111–113.
75. Комарницький І. Розпорядження духовної і мірської влади касательно плодів земних і др. і касательно винайма поля ерекціонального / І. Комарницький // Душпастир. – 1889. – Т. 32. – Ч. 18. – С. 493–495; – Ч. 23. – С. 660–661.
76. Дзерович Ю. Митрополит – Меценат / Юліян Дзерович // Богословія. – 1926. – Т. 4, кн. 1–2. – С. 66–77.
77. Лициняк В. Товариство “Захист ім. митр. Андрея гр. Шептицького для сиріт” у Львові. (Його початок і розвиток по кінець 1925 р.) / Василь Лициняк // Богословія. – 1926. – Т. 4, кн. 1–2. – С. 78–84.
78. Левицький В. Візит вдячності до митрополита А. Шептицького / Володимир Левицький // Хроніка НТШ. – 1935–1937. – Ч. 73. – С. 35.
79. Войнаровський Т. Історичні постаті Галичини. Спогади з мого життя / Тит Войнаровський. – Нью-Йорк, 1961. – 231 с.; (Адміністрація дібр Галицької Митрополії. – С. 61–62; Зарваниця – С. 62–63; Посіч – С. 64–65).
80. Лужницький Г. Нарис історії церкви / Григорій Лужницький // Стрийщина. Історико-меморіальний збірник. – Нью-Йорк ; Торонто ; Париж ; Сидней, 1990. – Т. 1. – С. 275–277.

81. Шанковський Л. Нарис історії Стрийщини / Лев Шанковський // Стрийщина. Історико-меморіальний збірник. – Нью-Йорк ; Торонто ; Париж ; Сідней, 1990. – Т. 1. – С. 69–192.
82. Лучаковський Б. Чорний ліс / Богдан Лучаковський // Альманах Станіславівської землі : Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини. – НТШ, Український архів. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – Т. XXVIII. – С. 256–260.
83. Гордієнко Г. Тис – заповідне дерево Українських Карпат / Григорій Гордієнко // Альманах Станіславівської землі : Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини. – НТШ, Український архів. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – Т. XXVIII. – С. 244–248.
84. Юркевич Р. Лісівництво Станіславщини / Роман Юркевич // Альманах Станіславівської землі : Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини. – НТШ, Український архів. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – Т. XXVIII. – С. 228–243.

Статья посвящена изучению архивных материалов, касающихся проблемы природоохранной деятельности УГКЦ в Галичине в период 1920–1939 гг. Обработано значительный пласт источников, сохраняющихся в центральных и местных архивах Киева, Львова, Ивано-Франковска, Луцка, Рожнятова. Архивный материал, который положен в основу исследования, разделено на отдельные группы, характеристика которых приведена в статье. Анализ этих документов доводит научный, природоохранный характер деятельности УГКЦ.

Ключевые слова: архивная база источников, архивные фонды, дело фонда, Украинская греко-католическая церковь.

The article is dedicated to the study of sources which relate to the nature protection activities of Ukrainian Greek-Catholic Church at Halychyna between 1920–1939. The author processed sources that are filed at central and local archives of Kyiv, Lviv, Ivano-Frankivsk, Lutsk and Rozhniativ urban settlement. Sources, that served as a basis of the research, were divided into separate groups that are characterized in the article. Analysis of these documents proves scientific and nature-protection activities of Ukrainian Greek-Catholic Church.

Keywords: archive source base, archive funds, archive files, Ukrainian Greek-Catholic Church.

УДК 94 (477)-061.2:94(438)
ББК 63.3

Наталія Стецюк

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ (1940-ві–1950-ті рр.)

У статті на основі опрацювання широкого кола джерел і літератури висвітлено еволюцію політики польської комуністичної влади щодо українського населення. Розкрито особливості процесу поступової інституціоналізації української меншини в Польщі, який мав “аматорський характер” і перебував під контролем комуністичної влади. Проаналізовано передумови консолідації українців у Польщі.

Ключові слова: українці, українська меншина, польська влада, національна політика.

У перше повоєнне десятиліття факт існування української меншини в північно-західному регіоні Польщі комуністичною владою офіційно не визнавався. З адміністративного обігу було вилучено навіть поняття “українське населення”, замість якого рекомендувалося застосовувати окреслення “осадник з акції “Вісла” або “осадник “В” [1, к.9]. Польська комуністична влада свідомо відмежовувалася від проблем цієї категорії громадян, залишаючись байдужою не лише до культурно-освітніх потреб переселенців, а й часто потураючи свідоме обмеження на місцях їхніх найнеобхідніших особистісних прав: захисту власної гідності, свободи віровизнання тощо.

Огляд сучасної української історіографії вказує на зацікавлення українських науковців насамперед ідеологічно-політичною проблематикою українсько-польських відносин, до яких, зокрема, віднесено й питання становища української меншини Польщі в перші повоєнні роки (І.Цепенди, Ю.Макара, Л.Зашкільняка, Г.Щерби). Історія

українців у ПНР після 1947 р. знайшла своє відображення лише в поодиноких наукових публікаціях, більшість з яких також розглядають це питання в площині “держава – національна меншина”. При цьому економічне, соціальне, культурне життя української меншини в цих умовах ув ПНР, яке сприяло консолідації української громади, залишається поза увагою українських дослідників.

Метою дослідження є аналіз еволюції політики польської комуністичної влади щодо українського населення Польщі, яка призвела до самоізоляції українського середовища.

На становище українського населення в північно-західному регіоні Польщі наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. впливали не тільки специфічні заходи влади в національній сфері, а також загальна комуністична політика в державі. Ураховуючи соціальну структуру українського населення в Польщі, найбільш болісними для українців були спроби колективізації та різноманітні високі податки, якими обкладалися індивідуальні господарства. Урядові економічні експерименти супроводжувалися незрозумілою для глибоко віруючого українського суспільства атеїстичною пропагандою. За умов постійного всебічного тиску все, що було найкращим у житті переселенців, асоціювалося з рідними землями, які вони примусово залишили.

Уже з кінця 40-х років стала помітною тенденція самовільного повернення українських сімей на територію Люблінського та Жешовського воєводства. Так, у листопаді 1950 р. Президія Військової національної ради в Любліні у звіті про ситуацію в краї звертала увагу центральної влади на той факт, що впродовж 1949 року “багато осіб, виселених під час акції “В” із теренів Томашівського, Грубешівського, Холмського, Владавського, Підл(яського. – *Авт.*) повітів, повернулися” [8, s.61–64]. Зокрема, до Владавського повіту Люблінського воєводства повернулося 446 сімей (1091 особа). “Самовільне залишення господарств на західних землях Польщі переселенцями з акції “В” дезорганізує планову економіку на селі, призводить до бойкоту продуктивних заготівель, провокує інших громадян на повернення до попередніх місць проживання. Крім того, такий стан підсилює імперіалістичну пропаганду про можливий початок війни...”, – підкреслюється в одному з листів польської служби безпеки та рекомендується вжити жорсткі заходи [2, k.34].

На заклики місцевої влади добровільно виїхати до своїх нових господарств утікачі відповідали категоричною відмовою. У такій ситуації воєводські уряди прийняли рішення виселити українців повторно. Для проведення цієї акції були залучені служби безпеки та міліція. Право залишитися отримали лише особи, які подали дозвіл міністра служби безпеки та керівника президії військової національної ради в Любліні [8, s.62].

Кількість українців, що повернулися, не завжди збігалася з кількістю повторно висланих переселенців. Найбільш ударними темпами цю акцію проведено на території Холмського повіту: “Складено тоді другий список у кількості 34 родини, у якому також значилися прізвища, не охоплені акцією “В”, – відмічається у звіті Президії Військової національної ради в Любліні до Президії Ради Міністрів ПНР від 10 жовтня 1950 р. Водночас до всіх гмін, які були охоплені акцією “Вісла”, були спрямовані функціонери МО для нагляду та контролю за ситуацією з поверненням українців [8, s.62].

Такі дії влади не зупинили українське населення. Майже всі державні установи на місцях отримували тисячі листів з проханням на дозвіл хоча б тимчасового виїзду на батьківщину [1, k.243]. “Щиро прошу об. Старосту про ласкавий дозвіл на переїзд до Владавського повіту – гміна Ополе, село Грабовська для перевезення на місце поселення решти інвентарю... Все знаходиться під опікою кузина Ксаверія Козловського. Прошу про видання дозволу на безкоштовний перевіз інвентарю залізницею, оскільки я не в змозі заплатити за вагон. Висланий на Повернуті землі 22.VI.1947 р.” – зазначає Я.Грицюк у своїй заяві до повітового старости в Острудзі [5, k.834].

Центральне керівництво висловлювало занепокоєння збільшенням кількості дозволів гмінними та повітовими комісіями на повернення. Крім цього відмічалось, що деякі з виданих дозволів мали навіть не тимчасовий, а постійний характер. Суспільно-адміністративне бюро Президії Ради Міністрів у цій справі нагадувало місцевій владі про категоричну заборону повернення на попередні місця переселення, а також підкреслювало, що в повноваження місцевої влади видання подібних дозволів не входить [8, s.64]. Владою рекомендувалося чітко дотримуватися Декрету про прийняття у власність держави залишеної нерухомості в деяких повітах Білостоцького, Жешовського і Краківського воєводств, ухваленого ще 27 липня 1949 року [8, s.56–60]. Цей документ позбавляв прав переселенців на залишене майно. Він став підґрунтям остаточної ліквідації власності Греко-католицької церкви в Польщі [3, k.1–2].

Жодні заборонні акції не могли зупинити процес нелегального повернення українських родин. На весну 1952 року до місць свого колишнього проживання прибуло 3 000 осіб [8, s.66]. Крім постійних листів-прохань про повернення на батьківські землі, урядовців також насторожувала специфічна самоізоляція українців. Вона привела до культивування власних традицій та ігнорування зовнішніх чинників, у тому числі й самої комуністичної влади. Без офіційного дозволу “згори” діяли хори, осередки навчання української мови в приватних будинках, драматичні гуртки. Подальше потурання такому розвитку могло привести до повторного згуртування розпорошеного українського населення. Партійне керівництво не могло залишити без контролю спонтанний розвиток українського руху. Крім того, треба було знайти інші засоби для припинення нелегального повернення населення в східні та південні регіони країни.

На переломі 1950–1952 рр. розпочалася поступова еволюція національної політики в Польській державі. У 1950 р., у рамках Міністерства освіти (МО), був створений окремий відділ у справах шкільництва з польською мовою навчання. Однак лише наприкінці 1951 року розпочала діяльність спеціальна комісія з вивчення ситуації серед українського населення. Очолював її віце-прем'єр О.Завадський. Насамперед новостворена комісія спрямувала в регіони проживання українських переселенців делегатів, які зобов'язувалися проаналізувати потреби українців у справі навчання українською мовою на місцях, а також перевірити фактичний стан українського осадництва [11, s.76].

Перед делегатами стояли завдання зібрати таку інформацію:

- “а) місцевості, у яких кількість українського населення перевищує 20 осіб;
- б) класовий склад усіх прошарків (українського. – *Авт.*) середовища;
- в) умови праці, необхідні для культурно-освітньої роботи: чи є світлиця, як зв'язані з нею українські групи тощо;
- г) участь цієї групи в організації місцевої влади та суспільних організаціях;
- д) з'ясування культурних потреб, які на сьогоднішньому етапі повинні бути задоволені” [4, k.88]. У лютому 1952 року узгоджені дані передав до комісії В.Станкевич, урядовий делегат, який працював у Жешовському воєводстві.

На підставі зібраної інформації та матеріалів служби безпеки у квітні 1952 р. Політбюро ЦК ПОРП прийняло рішення “Про заходи, спрямовані на поліпшення економічної ситуації українського населення в Польщі та посилення серед нього політичної роботи” [8, s.65–68] – перший партійний документ, у якому реалізовувалася спроба проаналізувати проблеми в українському середовищі та визначити шляхи їхнього вирішення. У польській історіографії навколо інтерпретації так званої “квітневої ухвали” дискусії тривають і донині, особливо щодо причини її прийняття. Аналіз подальших подій дає підстави стверджувати, що згаданий документ став результатом не стільки загальної еволюції національної політики в Польщі, скільки необхідності припинення нелегального повернення переселенців на попередні місця проживання, а також запобігання створенню “українського мовного та культурного підпілля”.

Головний акцент урядового розпорядження спрямовувався на зміну ставлення до українського населення. Пропонувалося запроваджувати зміни в усі сфери життя переселенців, а саме:

- а) урегулювати правове становище господарств, наданих переселеному українському населенню;
- б) призначити без жодної дискримінації пільги на земельний податок переселенцям, малоземельним і середньоземельним селянам, згідно з обов'язковими приписами;
- в) надати позики на засіви в 1947–1948 рр.;
- г) надання господарських кредитів переселенцям, які знаходяться в тяжких умовах та покриваються державою за умови повного господарювання на виділеному місці впродовж 3 років від моменту отримання позики... [8, s.66].

Зобов'язати ЦК ПОРП і Президію військової національної ради у воєводствах, де проживають групи українського населення, всесторонньо й проникливо розглядати проблеми цього населення, при цьому:

- а) засуджувати будь-які прояви господарської, культурної і національної дискримінації щодо українського населення;
- б) дбати про задоволення культурних потреб цього населення (зorganizування до праці у світлицях, спорту, усіяких вечірок тощо);
- в) у повітах масового скупчення українського населення оцінити можливість запровадження в деяких школах вивчення української мови як додаткової;
- г) забезпечити швидке реагування всіх щаблів влади на прохання і скарги українського населення та систематично контролювали їхнє виконання;
- д) сміливіше й ширше долучати до органів місцевої влади позитивний український елемент" [8, s.66–67].

Особлива увага в документі відводилася "позитивному українському елементові". До нього відносили українців з акції "Вісла", які активно працюють на своїх нових господарствах, мають нові родинні зв'язки на місцях теперішнього проживання, зацікавлені в освіті своїх дітей, партійні тощо. У постанові рекомендувалося зміцнити політичну роботу серед цієї категорії населення: "залучати до масових суспільних організацій; розширити працю серед української молоді; мобілізувати партійних українців до проведення політичної роботи в українському середовищі й здійснення боротьби з націоналістично-поміщицькими проявами й оунівським підпіллям" [8, s.66].

Аж до 1952 року діти українських переселенців у рамках акції "Вісла" не мали можливості навчатися рідною мовою й були змушені відвідувати польські школи. У той час для німецької, єврейської, а пізніше греко-македонської меншин уже були організовані школи з рідною мовою навчання. Тільки в 1952 р. Політбюро ЦК ПОРП ухвалило, що потрібно розглянути можливість упровадження в декотрих повітових школах з великим процентом українського населення навчання української мови як додаткового предмета, але тільки за бажанням батьків дітей [10, с.312].

Крім того, ЦК ПОРП підкреслював важливе значення пропагандистської роботи, зобов'язував Відділ пропаганди й Відділ преси й видавництва організувати замовлення та доставку українських книжок і часописів з УРСР для поширення серед українського населення в Польщі. При цьому підкреслювалася важливість контролю з боку відповідних служб напливу шкідливої літератури із Заходу [8, s.67].

Після "квітневої ухвали" було прийнято декілька розпоряджень у справі навчання українською мовою чи, навіть, з більш широким завданням – оточенням переселенців опікою з боку територіальних органів адміністрації. Так, фронт роботи місцевої влади в справі українського населення окреслювався в листі секретаріату ЦК ПОРП "Про завдання воєводських комітетів і повітових комітетів у справі поліпшення економічної ситуації та посилення політичної роботи серед українського населення", розісланому по воєводствах північно-західної Польщі [8, s.70–74]. На сторінках документа під-

креслювалася необхідність критичної оцінки акції “Вісла”, яка була здійснена “в стані афекту” і, крім економічної шкоди (утрата й знищення майна переселенців), завдала важну політичну шкоду – глибокий жаль виселених, зростання націоналістичних настроїв як серед українців, так і їхнього польського оточення. Для виправлення завданої шкоди та протидії зростаючій тенденції виїзду рекомендувалося збільшити матеріальну допомогу, у першу чергу, для найбільш потребуючих переселенців (надати кредити без повернення на ремонти будівель і придбання необхідних будівельних матеріалів). На місцях вимагалось організувати наради з українським населенням, на яких би роз’яснювалася політика партії в національному питанні, вислуховувалися б скарги, розслідувалися випадки дискримінації та передавалися органам місцевої влади для вирішення.

Важливе місце серед згаданих документів займає також розпорядження за № 036/52 Міністерства державної безпеки, підписане директором Департаменту III полковником Й. Чаплицьким і директором Кабінету Міністрів полковником М. Джевецьким. На його сторінках наказувалось активізувати агентурну роботу з метою здобуття інформації про заплановані повернення назад і, у разі потреби, направлення підозрюваних до національних рад чи міліції “для попередження їх у тому, що самовільне повернення на колишні місця проживання є заборонене”. Особливу увагу рекомендувалося звернути на “інформації із залізниць про замовлення вагонів від приватних осіб”. У документі підкреслювалася важливість цієї справи, оскільки “самовільні повернення мають бути раз і назавжди ліквідовані” [13, s.24].

Польський дослідник Я. Сирник також аналізує залежність еволюції національної політики в Польщі від діяльності українців, які займали керівні партійні та державні посади. Про трагізм ситуації, у якій опинилося українське населення, свідчить і той факт, що поліпшення свого становища воно пов’язувало навіть із призначенням у 1949 р. на посаду міністра оборони Польщі радянського генерала К. Рокосовського. Інформуючи про політичну реакцію населення на призначення К. Рокосовського, польські спецслужби звернули увагу на той факт, що в середовищі виселених під час акції “Вісла” з’явилися сподівання на пом’якшення курсу стосовно українців і меншої підозрілості до них, оскільки вони вважають К. Рокосовського за росіянина, який проводитиме іншу політику, ніж поляки. На жаль, повна інформація в цій справі відсутня.

Сьогодні відомо лише декілька прізвищ осіб українського походження, які обіймали важливі посади в комуністичному апараті. Серед них полковник Т. Дуда – функціонер Міністерства державної безпеки, генерал С. Малко, М. Королько, Г. Боярський, В. Голод, М. Щирба та інші. Більшість із них були колишніми членами Комуністичної партії Західної України. До неї також свого часу належав З. Шнек, який пізніше очолив Міністерство внутрішніх справ [13, s.25]. Важко говорити про залежність їхньої роботи зі змінами в ставленні до українських переселенців. Більш очевидним є вплив радянської влади на еволюцію тактики комуністичної влади в Польщі щодо польських громадян українського походження.

У березні 1953 року помер Й. Сталін. Його смерть вплинула не тільки на політичну ситуацію в УРСР, а й відбилася відлунням в інших маріонеткових комуністичних державах. Боротьба за владу на всіх її щаблях була характерним явищем того часу в усіх державах комуністичного табору. Так, після II з’їзду ПОРП, який відбувся в березні 1954 року, прем’єр-міністром польського уряду став Ю. Циранкевич. У грудні 1954 року ліквідовано Міністерство публічної безпеки. Його функції передано до Комітету в справах публічної безпеки. На тлі нового курсу “поміркованої лібералізації”, завершення гучних справ навколо українського підпілля та подальшого зростання кількості нелегальних повернень українських переселенців влада вирішила більш активно взятися “за перевиховання в правильному руслі українського населення” [12, s.115].

“Державний і політичний актив повинен при кожній нагоді просвітлювати українське населення і його оточення про ситуацію і перспективи розвитку Народної Польщі, при цьому доцільно не вживати поняття “акція В”, – роз’яснювала основну мету роботи місцевих партійних органів Воеводська президія Національної ради в Жешові в окремій ухвалі від 26 червня 1953 року [7, к.15].

Для досягнення мети було визначено відповідні засоби: масові вивчення конституції ПНР, матеріалів XX з’їзду ПОРП, історії робітничого руху у світлицях і повітових будинках культури; проведення квартальних конференцій обговорення радянської та польської комуністичної літератури “Радянська література у боротьбі за мир”, “Сучасна польська література у боротьбі за соціалізм” та інші подібні теми; роз’яснення внутрішньої політики Польщі й міжнародної ситуації в процесі агітаційних кампаній; організація регіональних оглядів художньої самодіяльності під наглядом відділів культури ЦК ПОРП на місцях тощо [4, к.7–10].

У квітні 1955 р. ЦК ПОРП прийняв наступну постанову у справі втеч українських переселенців до своїх колишніх господарств. Згідно з документом, українські сім’ї, які повернулися назад до 30 червня 1952 року, могли залишитися лише в тому разі, якщо їхні господарства не були на цей час зайняті польськими осадниками [8, s.72]. Щоб урегулювати ситуацію з місцем проживання, ті родини, які зустрічали у своїх будинках нових польських мешканців, намагалися всіма легальними й нелегальними способами зареєструватися на вільних чужих господарствах. Переселенці докладали максимум зусиль, щоб залишитися. Цей виняток не стосувався “виразно шкідливих елементів”, які під загрозою ув’язнення мусили повертатися на Повернуті землі [6, к.3]. Усі інші, що прибули в регіон після встановленої дати, “затримувалися, допитувалися і відразу ж виселялися назад за допомогою МО” [8, s.72].

Водночас ЦК ПОРП доручив здійснити аналіз процесу запровадження квітневої постанови 1952 року в життя. У партійних документах 1955 р. підкреслювалося, що в регіонах господарське життя українців покращилося. Як зазначається в листі ЦК ПОРП “Про завдання ВК і ПК у справі налагодження господарської ситуації та зміцнення політичної праці серед українського населення”, “багато активних мало і середньоземельних селян, членів продовольчої спілки було обрано до національних рад і масових організацій. Поліпшилася культурно-освітня праця, упроваджена в деяких повітах українська мова в загальноосвітніх школах як додатковий предмет навчання, збільшується активність української молоді” [8, s.71].

В іншому документі – “Службовій нотатці в справі праці серед автохтонного й українського населення Повернутих земель”, надісланій до віце-міністра Я.Вілчака, аналізується життя українців у регіоні й відмічається, що переселенці, “борючись з початковими економічними труднощами та новою для себе економічною ситуацією, не відразу долучилися до суспільного гурту на своїй території... У міру зміцнення економічних підстав селян-українців почало зароджуватися культурне життя їхніх громад. Утворилися там світлиці, у яких розпочали свою працю слабо зорганізовані світличні колективи” [4, к.14].

Діяльність місцевої влади зосереджувалася, насамперед, у проведенні нарад з українським населенням, на яких роз’яснювалася політика партії в національному питанні, а також в організації при воеводських і повітових президіях національних рад культурно-освітніх комісій у справах українського населення. Ці комісії стали прототипом місцевих структур усіх майбутніх українських товариств. Згідно з дослідженнями Я.Сирника, подібні комісії діяли на території Вроцлавського (у Вроцлаві, Легніці, Горі, Любліні, Олаві, Олешниці, Злоторії та Мілічу), Зеленогурського, Кошалінського, Білостоцького та Любельського воеводств. Головним ініціатором створення культурно-освітньої комісії у справах українського населення, наприклад, у Вроцлаві, був функціонер МО поручик В.Шост.

Комісії відразу ж потрапляли під пильний нагляд держави. У листі із Центрального комітету в справах публічної безпеки до керівників спецслужб на місцях наголошувалося: “Згідно з розпорядженням Центрального комітету партії, у деяких воєводствах організовано культурно-освітні комісії у справах українського населення... Аби запобігти проникненню до цих структур, які б використовували легальні форми культурно-освітньої праці для провадження націоналістичної діяльності, необхідно знати персональний склад керівництва цих організацій” [13, s.28].

Створення комісій збіглося в часі з власними спробами українського населення самоорганізації свого культурно-освітнього життя в громадах. Ці намагання очолювало молоде покоління українців, що народилося на переломі 20-х і 30-х рр. ХХ ст. Під час зборів української молоді обговорювалися концепція створення української середньої школи, видання українських газет, організації будинків культури. Польська служба безпеки знала про діяльність українських студентів з 1953 року на основі повідомлень інформатора з псевдонімом “Кобзар”. Крім того, вона володіла інформацією про існування в Любліні нелегального студентського “Комітету визволення України”. Справу комітету було закрито в жовтні 1956 року, коли під час оперативної роботи стало відомо, що “молодь, окрім певних проявів, які свідчать про її націоналізм, не здійснює практичної ворожої діяльності проти ПНР” [13, s.29].

Незалежно від культурно-освітніх комісій і студентського руху, у різних регіонах держави в першій половині 50-х років ХХ ст. серед переселенців спостерігалося прагнення до самоорганізації. Так, на території Вроцлавського та Зеленогурського воєводств такі намагання українців зустріли активну підтримку з боку Православної церкви. Перші прояви цієї співпраці можна було спостерігати під час підготовки та проведення урочистих релігійних свят. Крім того, майже по цілій Польщі діяли українські хори, аматорські художні колективи тощо [4, k.13].

Загальні результати проведеної роботи серед українського населення на місцях були визнані центральною владою недостатніми. Зокрема, в Ольштинському, Щецинському й Кошалінському воєводствах не були до цього часу врегульовані питання власності на землю й будинки із значною частиною українців, у багатьох випадках переселенці не мали достатніх засобів для безперешкодного господарювання, місцева влада не використовувала сповна кредитування, при здійсненні плану культурної роботи часто застосовувався примус тощо [4, k.56, 58].

Реальні наслідки згаданих постанов значною мірою залежали від масштабів їхньої реалізації на місцях. Проблема дієвості цього механізму визнавалася комуністичною владою найбільш болючою. На перешкоді впровадження партійної програми стояла, насамперед, упередженість представників місцевої влади, які не поспішали втілювати в життя розпорядження згори. Водночас представники місцевої адміністрації часто обвинувачувалися в провалі урядової політики. Підтверджували таку інформацію і польські спецслужби. Зокрема, в аналітичній записці МВС відзначалося, що робота з українським населенням набрала реальних рис лише в кінці 1955 р., після категоричного листа секретаріату ЦК ПОРП у червні 1955 р. [13, s.29].

Гасло, пропаговане в комуністичні часи про те, що нібито “партія хотіла найкращого”, але внаслідок невиконання її директив на місцях і “протидії українських націоналістів” реалізація її постанов відбувалася тільки частково, не завжди відповідало дійсності. Виникла парадоксальна ситуація. Центральні партійні власті видавали акти, які мали б суттєво поліпшити становище українців, а місцеві воєводські та повітові партійні інстанції робили все для того, щоб стримати або й не допустити виконання таких постанов. Водночас центральній владі нерідко було вигідно “не бачити” зазначених порушень партійної дисципліни. Права польських громадян українського походження, таким чином, були задекларовані, але не виконувалися. Крім того, українці ігнорували урядові заходи. Вони боялися, що прийнята допомога від держави остаточно унемож-

ливить повернення на рідні землі. Із цієї ж причини переселенці відмовлялися приймати акти надання господарств. Серед українців панували недовіра й страх до комуністичної влади, яку вони звинувачували у своїх бідах.

Деякі розпорядження влади взагалі не були здійснені. Так, у Плані реалізації Ухвали Політичного бюро ЦК ПОРП від квітня 1952 року в частині, яка стосувалася церковного життя українців, стверджувалося, що “залежно від установленної кількості вірних і релігійних потреб українського населення референти в правах віровизнань повинні відшукати відповідні об’єкти, пристосовані до виконання релігійного культу греко-католицького, православного віровизнання та помешкання для осіб духовних цих визнань” [8, s.68]. У дійсності жодна релігійна греко-католицька громада не була зареєстрована.

Про постійні труднощі в організації релігійного життя українських греко-католиків свідчить приклад Бань Мазурських. У травні 1951 року місцеві греко-католики розпочали процес отримання згоди на легальне проведення богослужінь. У вересні того ж року вони звернулися письмово до Уряду в справах релігійних визнань, а 14 січня 1952 р. – до примаса Польщі. Однак листи залишилися без відповіді. Лише після “квітневої ухвали” і двох перевірок (17 червня і 6 серпня) прибула комісія до Бань Мазурських і погодилася на передачу українським греко-католикам костелу, що знаходився поблизу в Гродську. 1 вересня 1952 року це рішення підтвердив повітовий референт у справах визнань із Венгожева. Вірні за власні кошти розпочали ремонт будівлі, збирали церковне начиння. Уже 30 жовтня референт змінив своє рішення, пропонуючи створення римо-католицької чи православної парафії. 3 листопада 1953 року українські греко-католики звернулися зі скаргою до прем’єра ПНР, але без результату [9; 14].

Подібна ситуація була з кампанією обладнання пунктів навчання української мови, яка супроводжувалася широкою урядовою пропагандою. Ця програма неодноразово використовувалася владою як підтвердження своєї лояльності та піклування всіма національними меншинами в державі, у тому числі й українцями. Проте прискіпливий аналіз шкільної документації за 1952–1953 рр. указує, на думку Я.Сирника, на недостовірність поданої інформації до центральних органів влади. Насправді 24 відкритих пункти не могли суттєво вплинути на загальну ситуацію. Причинами появи незначної кількості центрів навчання української мови були недоброзичливе ставлення польського суспільства до українців, відсутність програм навчання, підручників і вчителів [13, s.193–194].

Справжнє обличчя комуністичної влади у справі української меншини відображають деякі урядові інструкції, зокрема, у культурній сфері. Згідно з таємним листом Міністерства культури і мистецтва до керівника Відділу культури ЦК ПОРП, основними цілями організації запланованого на 1954 рік конкурсу-перегляду аматорських художніх колективів є:

“1. Оцінка художнього аматорського руху на Повернутих землях.

1. Поєднання культурного простору Повернутих земель з іншими землями Польщі шляхом: виділення регіональних колективів місцевого походження з виразним дотриманням народної культури та їх використання для впровадження польської культури на західних землях.

2. Надання фахової допомоги – інструктування аматорських колективів. Пов’язання артистичних кадрів, культурно-освітнього та суспільно-політичного апарату з аматорським рухом на Повернутих землях.

3. Обговорення з керівниками художніх колективів форм і методів праці, репертуару...” [4, k.1a].

Навіть поверхневий перегляд цього документа підтверджує спрямованість урядової політики на уніфікацію культурного життя Польської держави, установлення чіткого контролю над усіма сферами життя її національних меншин. Комуністична вла-

да не відмовилася від головної мети своєї національної політики стосовно українського населення – його асиміляції. Було змінено лише методи її досягнення, а незначні поступки в культурно-освітній сфері тільки уповільнювали цей процес у часі.

Отже, проаналізовані архівні джерела відносять початок змін у політиці щодо українців Польщі до першої половини 50-х рр. ХХ ст. Підтвердженням цього є також факт заміни в документах державної адміністрації окреслення “переселенці з акції “Вісла” поняттям “українське населення”. Українці були офіційно визнані національною меншиною Польської держави, проблеми якої потребують нагального вирішення. Проте реальні масштаби реалізації запропонованої політики були досить мінімальними. Причинами нечіткого виконання партійних директив були як різні погляди на політику стосовно українців у середовищі самої партії, несприйняття цих розпоряджень на місцях, звичайна інертність, незацікавленість, характерна для тогочасної адміністративної структури, так і небажання самих українців брати участь у проголошених програмах.

Оцінюючи реальні дії влади, українське населення намагалося триматися осторонь усіх урядових ідей: відмовлялося брати участь у загальних оглядах художньої самодіяльності, у роботі громадських комуністичних організацій навіть культурного чи освітнього характеру, відвідувати лекції з історії робітничого руху чи Конституції ПНР. Політичні зміни курсу щодо переселенців ще більше консолідували українську громаду в Польщі. Українці почали використовувати дозволені владою форми для збереження та розвитку власної національної ідентичності (вечірки у світлицях, народні художні колективи тощо), при цьому ігноруючи всі спроби влади поставити цей рух під контроль. Розпочався процес поступової інституалізації української меншини в Польщі, який мав “аматорський характер” і перебував під мінімальним впливом комуністичної влади. За таких умов уряд ПНР убачав тільки один вихід із ситуації – утворення єдиної української організації, яка б представляла інтереси українців у Польщі та брала безпосередню участь у врегулюванні найважливіших проблем українського населення держави, звичайно, за підтримки й контролю влади. Цією структурою стало Українське суспільно-культурне товариство.

1. Archiwum Akt Nowych, (AAN, м. Варшава), z. 196, sygn. 784, 273 k.
2. Там само, sygn. 1032, 355 k.
3. Там само, z. 199, sygn. 1040, 67 k.
4. Там само, z. 237, sygn. 237/XVIII, 100, 187 k.
5. Centralne Archiwum Wojskowe im. Bolesława Waligóry (CAW, м. Варшава) z. 1064., sygn. IV.501.1/A.608, 481 k.
6. Archiwum Państwowe w Rzeszowie (APRz, м. Жешов), z. 43, sygn. 10014, 20 k.
7. Там само, sygn. 16454, 45 k.
8. Drozd R. Ukraińcy w Polsce. 1944–1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały) / R. Drozd, I. Hałagida. – Warszawa : Burchard edition, 1999. – 302 s.
9. Бень С. Бані Мазурські та околиці / С. Бень // Український альманах – Варшава : Тирса, 1997. – С. 267–268.
10. Цепенда І. Українська громада Польщі в умовах національної ізоляції (1948–1956 роки) / І. Цепенда // Матеріали Міжнародного наукового конгресу [“Українська історична наука на порозі ХХІ століття”], (Чернівці, 16–18 травн. 2000 р.) / Укр. іст. т-во, Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рута, 2001. – Т. 2. – С. 306–310.
11. Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989 / Roman Drozd. – Warszawa : Tyrsa, 2001. – 380 s.
12. Mironowicz E. Polityka narodowościowa PRL / Eugeniusz Mironowicz. – Białystok : Offset-Print, 2000. – 341 s.
13. Syrnyk J. Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne (1956–1990) / Jarosław Syrnyk. – Wrocław : GAJT, 208. – 515 s.
14. Zieliński L. Reforma rolna i osadnictwo Wojewódzwa Gdańskiego w latach 1945–1947 / Leon Zieliński. – Gdańsk, 1965. – 322 s.

В статье на основе обработки широкого круга источников и литературы освещено эволюцию политики польской коммунистической власти в отношении украинского населения. Раскрыты особенности процесса постепенной институционализации украинского меньшинства в Польше, который имел “любительский характер” и находился под контролем коммунистической власти. Проанализированы предпосылки консолидации украинцев в Польше.

Ключевые слова: украинцы, украинское меньшинство, польские власти, национальная политика.

The article is based on the study of a wide range of sources and literature the evolution of the Polish communist regime against the Ukrainian people. The features of the process of gradual institutionalization of the Ukrainian minority in Poland, which had an amateur nature and was under the control of the communist regime. Preconditions consolidation of Ukrainian in Poland.

Keywords: Ukrainians, Ukrainian minority, the Polish government, national policy.

ФРАНКИ РАННІХ МЕРОВІНГІВ МІЖ PAX ROMANA TA PAX BARBARICA

У статті здійснено аналіз Франкського королівства до 561 р. Простежено на основі джерел та літератури еволюцію розвитку, розширення територіальних меж, зростання міжнародного авторитету франкської держави.

Ключові слова: франки, Меровінги, Галлія, Франкське королівство.

Актуальність дослідження середньовічного минулого так званої “Старшої Європи” зумовлена як суспільно-політичною, так, особливо – науковою складовою, оскільки сьогодні ця проблематика перебуває в циклі *terraincognita* вітчизняної медієвістики. Україна на сучасному етапі розвитку тісно пов’язує свої геополітичні інтєреси із західноєвропейським світом, відтак урахування історичного досвіду дасть можливість зробити правильні висновки в питаннях майбутнього вибору, розвитку суспільства, розбудови громадянської держави взірця ХХІ ст.

У радянській і російській історіографії досліджувана нами проблема стала об’єктом вивчення А.Левандовського [11; 12; 13], А.Корсунського [6], А.Коростеліна [9], В.Малова [14]. Основна увага авторів була зосереджена на загальній характеристиці періоду Великого переселення народів, із незначним виокремленням ролі франків у падінні Римської імперії.

У зарубіжній історіографії слід виділити такі дослідників: Р.Гюнтера [6], Т.Огюстен [15], Л.Альфан [2], А.Гійю [5], Г.Кенігсбергер [8], С.Лебек [10], Дж.Уоллес-Хедрілл [19], Р.Коллінза [20], Я.Вуда [23].

Сучасна українська медієвістика переживає період свого становлення, а відтак не можемо виокремити особливих напрацювань з обраної проблематики, за винятком узагальнюючої праці Вадима Ададурова “Історія Франції” [1].

Метапублікації полягає в спробі всебічного та об’єктивного висвітлення історичних подій, пов’язаних із розвитком Франкського королівства, комплексний та науковий аналіз фактів, що відображають найбільш знакові моменти їхньої еволюції.

Серед “варварських* королівств**”, що виникли в Західній Європі в епоху Великого переселення народів***, найсильнішим виявилось королівство, засноване франками. Термін “франки” (*franci*) до нині залишається предметом безкінечних дискусій. Історики й філологи, намагаючись з’ясувати корінь слова “франк”, пояснюють його по-різному: одні як “бродячий”, “блукаючий”; другі як “хоробрий”, “відважний”, “безстрашний”; треті як “гордий”, “благородний”, “вільний”; четверті як “дикий”, “озвірілий” [11].

На думку Анатолія Петровича Левандовського, суперечки також викликає існування яетнічної групи, яке отримало назву франки. Очевидним є лише той факт, що локонім “*Francia*” й відповідно етнонім “франки” в III – початку IV ст. стосувалися

---

* “Варварами” (лат. *barbari*) стародавні греки, а пізніше римляни називали всіх чужинців, які жили за кордонами їхньої держави, та не належали до їх народності. Наприкінці існування Римської імперії, через часті сутички з германцями, цей термін переважно використовувався відносно останніх [4].

** “Варварські королівства” – держави, створені на території Західної Римської імперії [4].

*** Велике переселення народів – умовна назва сукупності етнічних переміщень племен і народів в Європі IV–VII ст. в різних напрямках, що розпочався із вторгнення племен гунів у північну частину *Imperium Romanum* в 375 р. Безпосереднім наслідком цього процесу вважається загибель Римської імперії. Наслідком Великого переселення племен стало й виникнення на теренах Європи нових народів і нових держав [4].

території, що простягалася вздовж нижньої течії Рейну аж до місця розселення інших германських племен: хаттів, хамавів, тенктерів, бруктерів, марсів, сігамбрів та інших [13, с.96].

У період III – IV ст. давні родові відносини у германців стали розпадатися. Gentes починають консолідуватися в більш значне об'єднання – племінний союз. Так склався готський союз, так виникли свевський, маркоманський і аламанський об'єднання. Таке ж, очевидно, походження і франків – племінного союзу, який сформувався на основі об'єднання різних племен. Однак, франкський племінний союз не відзначався особливою централізованістю. Окремі племена часто діяли самостійно. Схожа децентралізація була характерна й для інших племінних союзів цього періоду [13, с.97].

Відомо, що франки ще від IV ст. поділялися на “салічних” і “ріпуарських”. Слово “салічні” походить від латинського “salis”, що означає “морське узбережжя”; латинське слово “тіра” також означає “берег”, але не моря, а річки. Отже, “салічні” франки розселилися вздовж узбережжя Північного моря, а “ріпуарські” проживали на схід від них, по нижніх та середніх течіях великих річок, які протікали по спільній для замешкання території [15, с.10].

Відповісти на питання про місцевість зайняту франками до початку їхніх завоювань, можна лише приблизно. А.П.Левандовський зазначав, що франки на початку IV ст. заселяли регіон уздовж правого берега Рейну, від злиття його з Майном до моря [13, с.97].

VIII–IV ст. франки залишалися небезпечними ворогами Римської імперії. Рейнські франки часто спустошували Північну Галлію. Метою франкських нападів ще не було бажання осісти на території імперії, створивши там нові поселення. Германські дружини під керівництвом своїх вождів нападали на територію по інший бік кордону перш за все з надією на здобич і військову славу [6, с.133–134].

Від середини IV ст. ситуація почала суттєво змінюватися. Починаючи з 350 р. напади франків знову посилювалися на територію лівого берега Рейну. Рігоберт Гюнтер та Олександр Корсунський підкреслювали, що, на відміну від попередніх – метою цих походів було перш за все отримання території для постійного поселення на території лівого берега Рейну й можливості поділяти захоплену ними землю [6, с.134].

У IV ст., переживаючи глибокі внутрішні проблеми, а також відчуваючи натиск з боку сусідніх gentes, Рим намагався залучити на свій бік племінну знать різних германських племен і племінних союзів, уклавши з ними особливі договори про союз (foedera) [9, с.56]. Така практика не була новою для імперії. Новим було те, що тепер такими “партнерами” ставали племінні союзи германців. Їх називали федерати (foederati).

Федерати зберігали своїх вождів, свою політичну й військову організацію і своє звичаєве право. Статус федератів вони отримували за обов'язок охороняти певний відрізок римського кордону, взамін за гроші чи продукти харчування, подібно до тих засобів існування, які надавалися германським найманцям у римській армії чи прикордонним військам [6, с.138].

Від другої половини IV ст. федерати отримали право поселятися в кордонах Римської імперії. Таким чином, у 358 р. салічні франки стали римськими федератами в Тоскандрії (Північно-Східній Галлії), що мало, на думку Луї Альфана, величезне значення для подальших взаємовідносин між Римською імперією і франками [2, с.23]. Однак ще до того як франки та інші германці осіли в долинах Мозеля, Мааса, Рейна і Шельди, пишні вілли й двори галло-римських великих землевласників запустили. Часто вілли ставали у Франкському королівстві резиденціями знаті, абатствами [6, с.139].

Приблизно у 20-х рр. V ст. резиденція правителя салічних франків Хлодіона (Chlogio, 427–448 рр.) знаходилася поблизу Діспаргума – ймовірно, в південно-східній

Бельгії. Войовничий *konung** відвоював у римлян територію до річки Сомни. Спадкоємцем Хлодіона став Меровеї (Merovechus, 447–458 pp.), від імені якого, очевидно, династія салічних франків й отримала назву – Меровінги**.

У 451 р. Меровеї очолив салічних франків, які в битві на Каталаунських полях виступили на боці римлян. Наступником Меровеї став його син Хільдерік I (Chilidericus, 458–481 pp.), резиденція якого знаходилася в м. Турне. У його багатому похованні, знайденому, випадково, 27 травня 1653 р., одним каменярем, який розчищав місце для будівництва нової споруди в кварталі Сен-Бріс, міста Турне відкопав шматки шовкової тканини, золоті нитки, зброю, коштовності: золоті бджоли. Знайдено було також скелет чоловіка зростом не менше 180 см, який носив на пальці каблучку з іменною печаткою написом – “Chiliderici Regis”*** [10, с.7]. Новий франкський *konung* допоміг римському наміснику Сіагрію (Syagrius, 430–487 pp.) стати практично правителем Північної Галлії (463–486 pp.), чим здобув симпатії серед місцевого галло-римського населення. При ньому ріпуарські франки захопили землі в середній течії Рейну з м. Трір, зробивши його своєю столицею [14, с.151].

Виникнення ж франкського королівства пов'язують із правлінням Хлодвіга (Chlodovechus, 481–511 pp.). Він відзначався бурхливою енергією, пристрастю до завоювань і бажанням об'єднати під своєю владою всі сусідні території і племена [10, с.44]. Хлодвігрозпочав із захоплення останків колишньої Західної Римської імперії, а саме – володінь римського намісника Сіагрія – області між Луарою та Сеною зі столицею в Суассоні. За повідомленням турського єпископа Григорія**** (Gregorius Turonensis, бл. 538–594 pp.) на п'ятому році правління (486 р.) Хлодвігразом із своїм родичем Рагнахаром***** (Ragnechario) виступили проти Сіагрія з вимогою, щоб римський намісник: “*camprirugnaepraeparare*”***** [21, с.71].

У битві при Суассоні (486 р.) Сіагрій зазнав поразки й утік у Тулузу до вестготського правителя***** Аларіха II (Alaricus II, 484–507 pp.). Однак Хлодвіг від-

---

* Конунг – військовий вождь, вищий представник родової знаті в період раннього середньовіччя. Конунги очолювали окремі племена або населення певної території. Зазвичай, конунги володіли значними наділами землі. Під час формування феодальних відносин найзначніші конунги поступово перетворилися на королів [4].

** В народі Меровінгів називали “чаклунами”, або “чудотворцями”, іноді – “довговолосими королями” (*gegescrinitii*), адже тільки спадкоємцям королівського дому дозволялося відпускати довге волосся, що було відмінною ознакою верховного бога германців Одіна (старофранкське – *Wodan*). Цим рід Меровінгів приписував собі божественне походження, а франки вбачали у своїх королях нащадків богів. Всі Меровінги (аж до зникнення своєї династії в 751 р.) зберегли цей знак королівської гідності [14, с.150–151].

*** Король Хільдерік.

**** Григорій Турський (його світське ім'я Георгій Флоренцій), народився в 538 р. у знатній галло-римській сім'ї. Його рід належав до вищого сенаторського стану. Григорію у 573 р. за велінням короля Сігберта I дісталася одне з найважливіших у Франкському королівстві – Турське єпископство. Григорій Турський залишив після себе багату літературну спадщину, більша частина якої дійшла до нашого часу. Основним його твором є “Історія франків” (“*Historia Francorum*”), над якою він працював близько 20 р. (від 573 р., коли посів турську кафедру і до самої смерті), неодноразово переробляючи. У первісному вигляді ця праця мала назву “Десять книг історії” (“*Decem libri historiarum*”). Саме так назвав свій твір автор у кінці роботи (книга X, розділ 31, с. 317 [18]; Liber X, 31, р. 539 [21]). Проте видавнича традиція ще від XVI століття закріпила за ним назву “Історія франків” (“*Historia Francorum*”), під якою він відомий сучасній історіографії [4].

***** Рагнахар правитель королівства Камбре – місто на Півночі Галлії.

***** “Підготував поле битви”.

***** Вестготське королівство, Тулузьке королівство, Толедське королівство – держава, яка існувала з 418–720 pp. у Південній Галлії та на Піренейському півострові. У 418 р. імператор Гонорій нагородив вестготів, надавши їм статус федератів і землі для поселення в Аквітанії. Там сформувалося вестготське королівство з центром у Тулузі – звідси назва “Тулузьке королівство”, що використовується для найменування держави в 418–507 pp. Після поразки Аларіха II і втрати більшості територій у Галлії, столицю королівства перенесли спочатку до Нарбонни, потім до Барселони, і врешті-решт до Толедо –

правив до Аларіха послів з вимогою видати римського намісника. У противному разі франки розпочнуть з ним війну. Аларіх наказав зв'язати Сіагрія й видатийого франкам. Діставши полоненого, Хлодвіг наказав утримувати його підвартою, а після того, як захопив його володіння, наказав таємно вбити [21, с.71–72].

Захоплюючи володіння Сіагрія, франкські війська грабували й руйнували церкви. Однак Хлодвіг, будучи язичником, намагався підтримувати із Церквою добросусідські відносини. Про це свідчить епізод із хроніки Григорія Турського, який повідомляв про дорогоцінну суассонську чашу [21, с.72]. Після перемоги під Суассоном серед захопленої здобичі опинилася чаша із Реймського собору, яку єпископ Ремігій (Remigius, 437–533 pp.) попросив, через послів, йому повернути. Хлодвіг, вислухавши послів, сказав їм: “Sequere nos usque Sexonas, quia ibi cuncta que adquisita sunt dividend erunt. Cunque mihi vas illud sors dederit quae papa poscit adimpleam”* [21, с.72].

Після прибуття до Суассона, коли склали всю купу здобичі посередині, король попросив військо віддати йому чашу, додавши її до його частки здобичі. Багато воїнів готові були погодитися, але знайшовся один франкський воїн, який, посилаючись на норми військової демократії, розрубав чашу надвоє з такими словами: “Nihil hinc accipies, nisi quae tibi sors vera largitur”** [21, с.72].

За словами Г.Турського, всі були вражені цим учинком, але rex*** покірливо стерпів образу. Він узяв чашу і в такому зруйнованому стані передав її посланцям єпископа [21, с.72]. Через рік на “campi Martii”**** правитель обходив ряди воїнів і підійшов до франка, який розрубав чашу і сказав: “Nullus tam inculta ut tu detulit arma”***** [21, с.72]. І, вирвавши в нього сокиру, він кинув її на землю. Коли той ледь-ледь нахилився за нею, Хлодвіг підняв свою сокиру й розрубав йому голову, говорячи: “Sic inquit, tu Sexonas in urceo illo fecisti”***** [21, с.73].

Однією з найважливіших подій правління Хлодвіга стало його хрищення. Цьому передував шлюб з бургундкою Клотільдою (Хротхільда; Crotechildis, 475–545 pp.), палкою ортодокскою, незважаючи на те, що офіційною релігією бургундського королівства***** було аріанство*****. Клотільда відразу стала переконувати Хлодвіга прийняти християнство ортодоксального***** тлумачення. Основним поштовхом для цьо-

---

звідси назва “Толедське королівство”, що використовується для найменування держави в 580–712 pp. У 711–721 pp. унаслідок завоювання Іспанії арабами королівство було знищено, а більша частина його території приєднана до Халіфату [4].

* “Ідіть за нами в Суассон, адже там повинні ділити всю військову здобич. І якщо ця посудина, котру просить єпископ, за жеребом дістанеться мені, я виконаю його прохання”.

** “Ти отримаєш звідси тільки те, що тобі належить за жеребом”.

*** Король.

**** “Березневі поля” – щорічні огляди військових сил у Франкському королівстві, які проводилися королівською владою у березні, замінивши собою давньогерманські народні збори.

***** “Ніхто не підтримує зброю в такому поганому стані, як ти”.

***** “Ось так і ти вчинив із тією чашею в Суассоні”.

***** Бургундське королівство, Бургундія, пізніше – Королівство Арелат – держава, яка існувала в V–XI ст. у Південно-Західній Галлії. Було створено в 443 р. після того, як Аецій виділив бургундам землі для розселення на правах федератів у Сабаудії (навколо Женеви). У 534 р. було приєднане до Франкського королівства, проте у 561 р. було відновлене як самостійне королівство на чолі із сином Хлотара I Гунтрамом, і надалі належало його нащадкам. У 721 р. знову увійшло до складу Франкського королівства, а потім – імперії Каролінгів [4].

***** Аріанство – одна з ересей ранньої християнської церкви. Назва походить від імені священика з Александрії – Арія (256–336 pp.). Заперечуючи церковне вчення про єдину суть Трійці, вони твердили, що Христос – Син Божий – нижчий за Бога-Отця. На Нікейському соборі в 325 р. аріанство було визнане за єресь і остаточно засуджене християнською церквою в 381 р. [4].

***** Ортодоксія – (від грец. – “пряма думка”, “правильне вчення”). Ортодоксами називають прихильників Нікейського символу віри, який був прийнятий на Першому Нікейському соборі в 325 р. [4].

го стала битва 496 р. при Толбіаку неподалік від Кельна з алеманами*. Під час битви Хлодвіг, усвідомлюючи, що програє, дав обітницю прийняти хрещення у випадку перемоги. Відтак франки розбили алеманів і розширили межі свого володіння до верхнього Рейну [14, с.152].

У 496 або 498 рр. (інші автори – 503 р. [19, с.95]) Хлодвіг разом зі своїм 3-тисячним військом прийняв християнство від Ремігія, єпископа Реймського в ортодоксальній формі (вестготи, остготи, бургунди й надалі залишалися аріанами), тобто офіційної релігії імператорського Риму. Хрещення Хлодвіга збільшило його вплив на галло-римські території, легітимізувавши владу в очах місцевих християн. “*Novos Constantinus*”** [21, с.77] – так назвав Хлодвіга Ремігій Турський – став в очах галло-римлян захисником церкви й продовжувачем латинських традицій. Не випадково, що своєю столицею він обрав Лютецію – колишню імператорську резиденцію, згодом відому як Париж [3, с.69]. На території міста він збудував монастир на честь Женев’єви, покровительки міста [16, с.59].

Володимир Миколайович Малов зазначив, що згодом очевидною стала політична вигода від прийняття християнства. Хлодвіг став захисником усіх християн Південної Галлії, які знаходилися під владою аріанського Вестготського королівства. Він використав цю ситуацію, як привід для початку війни. У 507 р. франкське військо перейшло через Луару [14, с.152]. Битва з вестготами відбулася в долині Вуйє неподалік Пуатьє. Хлодвіг отримав перемогу над Аларіхом II і розширив межі свого королівства аж до Аквітанії***. Король вестготів загинув, а у решти війська не залишалося іншого вибору, окрім як відступити за Піреней [20, с.33–34]. Аквітанія стала франкською [12, с.121].

Престиж молодого франкського королівства продовжував зростати. Прийняття християнства зблизило Хлодвіга з імперією РOMEIV**** [8, с.69]. Імператор Анастасій (Flavius Anastasius, 491–518 рр.), дізнавшись про успіхи франкогет, якщо вірити словам Г.Турського, відправив Хлодвігу грамоту про присвоєння йому титулу консула. Від того дня іменувався він “*consul****** *aut augustus*”***** [21, с.89]. На думку Андре Гійю, пожалування римських титулів іноземцям пов’язувало їх з імператором ромеїв, від якого вони тепер залежали [5, с.119].

---

* Алемани – германське плем’я, яке мало свої первісні поселення південніше франків. У III ст. алемани захопили територію між ріками Рейном, Ланом і Дунаєм, яка раніше належала римлянам [4].

** “Новий Костянтин”.

*** Аквітанія (лат. Aquitania, фр. Aquitaine) – історична область і регіон на південному заході сучасної Франції. Уперше згадується Цезарем (I ст. до н. е.) як частина Галлії, розташована між Піренеями та р. Гаронною, населена іберійськими племенами. У Римській імперії в період правління Октавіана Августа (27 до н. е. – 14 н. е.) Аквітанія була імператорською провінцією, що включала територію між р. Луарою і Піренеями. Під час розпаду Римської імперії Аквітанія була захоплена вестготами, що заснували в 418 р. у Південній Галлії перше на території Західної Римської імперії варварське королівство із центром у Тулузі. У 507 р. у результаті багаторічних воєн відійшла до франків на чолі з Хлодвігом і стала герцогством у складі Франкського королівства [4].

**** Візантійська імперія (грец. Βασιλεία Ῥωμαίων, лат. Imperium Romanum, царство Ромеїв, царство Римське, Римська імперія, Східна Римська імперія, Романія). Назву “Візантійська імперія” держава одержала в працях істориків уже після свого падіння. Назва походить від середньовічної назви Візантій, якою позначали поселення, яке існувало на місці сучасного Стамбула до розбудови його Константином Великим. Жителі імперії називали себе ромеями (римлянами), а державу йменували Романія (Римська імперія). Держава ромеїв стала спадкоємицею Римської імперії [5].

***** консул. Для розуміння місця титулу консула в ієрархії титулів імперії Ромеїв слід зачитувати витяг з праці А.Гійю: “Серед перших, найвищим званням є цезар, нобіліссім, куропалат, які залишалися прерогативою членів імперської фамілії, патриції – зости – звання, яке жалувалося придворним дамам, магістр, вестіарій, проконсул і патрицій; можна виділити звання бюрократичного апарату – біс – консул, або діспат, консул або іпат, вестітор, сіленціарій, епо – епарх – стратілат” [5, с.119].

***** Або Август – тобто імператор.

Для місцевого християнського населення даний *geste* означав, на думку В.Н.Малова, додаткове підтвердження легітимності франкської влади [14, с.152]. Отже, ромеї протягом деякого часу підтримували контакт із франками, маючи на меті використувати їх як протидію зміцненню готів на заході [19, с.99].

Під кінець правління Хлодвіга у Франкському королівстві був створений судебник салічних франків – “Салічна правда” (*Lex Salica*) [17; 22]. А також *rex Francorum* розпочав регулярні розправи над найближчими родичами. Зокрема, він наказав убити короля ріпуарських франків Сігіберта (*Sigyberthus*), одного з впливових вождів салічних франків Хараріка* (*Chararicus*) і свого колишнього союзника Рагнахара й після цього завоював їхні королівства [21, с. 89–93]. Таким чином, межі, підконтрольні франкам, суттєво розширилися на зарейнській території, які ніколи не входили до складу Римської імперії. Ця територія отримала назву – Австразія** [14, с.153].

Після смерті короля Хлодвіга (†511 р.) його королівство перейшло до чотирьох його синів. Найстаршим був син від наложниці – Теодоріх (*Theudoricus*, 511–534 pp.), і були ще три сини від Клотільди: Хлодомер (*Chlodomeris*, 511–524 pp.), Хільдеберт (*Childeberthus*, 511–558 pp.) і Хлотар (*Chlothacharius* 511–561 pp.) [23, с.64]. На думку В.М.Малова, у франків був звичай рівного розподілу спадщини, без переваг для старшого сина. Королівство Хлодвіга не мало єдиної столиці, володіння якою б давало верховенство над братами [14, с.153].

Теодоріх отримав давню ріпуарську область Австразію з місцеперебуванням у Реймсі та Східну Аквітанію; Хлодомер – решту Аквітанії, Тур і Пуатьє (зі столицею в Орлеані); Хільдеберт – землі між Соною, Луарою та морем (північно-західна частина Галлії зі столицею в Парижі); Хлотар – землі між Соммою, Маасом і морем (на півночі й північному сході Галлії зі столицею в Суассоні) [23, с.64].

Брати разом вели війни, розширюючи володіння династії Меровінгів. Скориставшись міжусобною боротьбою тюрингів***, франки в 515 р. завоювали й ліквідували їхнє королівство****. У 523–524 pp. Хільдеберт, Хлодомер і Хлотар***** намагалися спільними зусиллями захопили Бургундське королівство [1, с.49]. У битві біля містечка Везеронс (524 р.) франки захопили в бургундів територію між Дромом (або Ізером) і Дюрансом. Однак в цій битві загинув Хлодомер, а брати, незважаючи на його синів*****, розділили його володіння*****. Лише 534 р. Хлотар і Хільдеберт захопили все Бургундське королівство.

У 533 р. помер Теодоріх. Брати Хільдеберт і Хлотар спробували позбавити сина Теодоріха – Теодоберта (*Theodoberthus*, 534–548 pp.) спадщини. Тільки завдяки підтримці батьківського війська йому вдалося її зберегти. Теодоберту також дісталася частина бургундської здобичі, а саме – області Отен, Шалон-на-Соні, Лангр, Аванш, Вів'є Сітан, Невер і Безансон. Ліон, В'єнна й Женева перейшли до Хільдеберта. Південну частину Бургундського королівства між Валансом, Авіньйоном та Амбреном отримав Хлотар.

* Харарік володів частиною території в низів'ї Рейну.

** Австразія (*Austrasia*) – за Меровінгів східна частина франкського королівства (на протигагу західній частині Нейстрії). Займала басейн рік Маас і Мозель і землі на схід від Рейну [4].

*** Королівство тюрингів (426–515 pp.) було союзом германських племен, до складу якого входили гермундури, варни, англи та інші [4].

**** На початку VI ст. володіння тюрингів простягалися від Ельби до Дунаю.

***** Теодоріх не зміг вирушити в похід із братами, тому що йому довелося придушувати повстання галло-римського населення Оверну.

***** У Хлодомера було троє синів: Теодовальд, Гунтрам, Хлодовальд.

***** Теодоріх отримав області Труа, Санс, Оксер і Лімож; Хільдеберт території навколо Анжера й Нанта на північ від Луари, а також Шартр, Орлеан і Бурж; Хлотар узяв території Тура і Пуатьє та землі по нижній течії Луари.

У 536–537 рр. остготський король Вітігіс, за умовами договору, уступив франкам Прованс* [7, с.99] і частину остготської Реції, сподіваючись заручитися їхньою допомогою в боротьбі зі Східною Римською імперією. Прованс був приєднаний до володінь Хільдеберта, а Рецію отримав Теодоберт. Однак франко-готський союз проти імператора ромеїв Юстиніана (Justinianus, 527–565 рр.), на який так сподівався Вітігіс, не відбувся. Теодоберт, втручаючись у боротьбу, яка відбувалася в Італії, більше переймався можливістю посилення позицій франків, ніж бажанням підтримати остготів. Франкський володар не був зацікавлений у тому, щоб могутнє остготське королівство продовжувало існувати в Італії. Він узяв гроші в остготського короля й обіцяв допомогти йому, але воював і проти ромеїв, і проти остготів [19, с.103]. За свідченням Г. Турського, у 539 р. Теодоберт з військом вирушив до Італії. Незважаючи на свій договір з Романією, він спустошив Лігурію й Емілію та захопив там велику здобич [21, с.122].

Справу Теодоберта (†548 р.) продовжив його син Теодовальд (Theodovaldus, 548–555 рр.), який у середині 553 р. відправив Букселена (Bucselenus) із сильним франко-алеманським військом спустошувати Північну Італію. Лише в 554 р. Нарцесу (Narsitus, 478–568 рр.) вдалося перемогти Букселена.

Теодоберт (†555 р.) помер бездітним, і його володіння перейшли до Хлотаря. Згодом між Хлотарем і Хільдебертом розпочалася міжусобна боротьба, яка закінчилася зі смертю останнього в 588 р. Оскільки в нього не було синів, Хлотар заволодів його королівством, а його дружину Вультроготу (Vulthrogota) та двох дочок** відправив у вигнання [21, с.154]. На три роки до смерті Хлотаря (†561 р.) єдність королівства Меровінгів була відновлена.

Таким чином, за правління ранніх Меровінгів територія колишньої Римської Галлії була завойована франками й включена до складу їхнього королівства. Вагомою подією, яка зміцнила й посирила статус і роль Франкського королівства на міжнародній арені VI ст., було прийняття християнства в ортодоксальному тлумаченні. Активні військово-політичні відносини франків із Східною Римською імперією, безумовно, позитивно позначилися на зростанні міжнародного авторитету молодого Франкського королівства.

1. Ададуrow В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття) / В. Ададуrow. – Львів : Вид-во УКЦ, 2002. – 412 с.
2. Альфан Л. Варвари. От Великого переселення народів до тюркських завоювань XI века / Л. Альфан ; пер. с франц. М. Ю. Некрасова. – С. Пб. : Евразия, 2003. – 416 с
3. Бедуел Г. Історія Церкви / Г. Бедуел ; пер. з франц. Г. Григорович. – Львів : Свічадо, 2000. – 296 с.
4. Большая советская энциклопедия : в 30 т. / глав. ред. А. М. Прохоров. – М. : Сов. энцикл., 1970–1981.
5. Гийу А. Византийская цивилизация / А. Гийу ; пер. с франц. Д. Лоевского ; предисл. Р. Блока. – Екатеринбург : У-Фактория, 2005. – 552 с.
6. Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины VI в.) / Р. Гюнтер, А. Р. Корсунский – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 256 с.
7. История Франции / под общей ред. Ж. Карпантье, Ф. Лебрена, Э. Карпантье [и др.] ; предисл. Ж. Ле Гоффа ; пер. с фр. М. Некрасова. – С. Пб. : Евразия, 2008. – 607 с.
8. Кенигсбергер Г. Г. Средневековая Европа 400–1500 годы / Г. Г. Кенигсбергер ; пер. с англ., предисл. Д. Э. Харитоновича. – М. : Весь Мир, 2001. – 384 с.
9. Коростелин В. А. Варвары – федераты и падение Рима (об эволюции, типологии и классификации позднего федератства в IV–V вв. н. е.) / В.А. Коростелин // Вестник Московского университета. История. – 2006. – № 1. – С. 44–69.

* Прованс – історична область південно-східній Франції, на побережжі Середземного моря [4]. В римський був найрозвиненішим районом Римської Галлії, характеризувалася високим розвитком ремесла, торгівлі, сільського господарства. Ця область залишалася найбільш романізованою частиною Південної Галлії [12, с. 122].

** Хродобергу і Хродесинду.

10. Лебек С. Новая история средневековой Франции: Происхождение франков. V – IX века / С. Лебек ; пер. В. Павлова. – М. : Скарабей, 1993. – 352 с.
11. Левандовский А. П. Карл Великий: через империю к Европе / А. П. Левандовский. – М. : Соратник, 1995. – 264 с.
12. Левандовский А. П. Об этническом составе империи Каролингов / А. П. Левандовский // Вопросы истории. – 1952. – № 7. – С. 109–129.
13. Левандовский А. П. К вопросу о возникновении и распаде средневековых народностей (франкская народность) / А. П. Левандовский // Вопросы истории. – 1968. – № 11. – С. 94–103.
14. Малов В. Н. Меровинги / В. Н. Малов // Вопросы истории. – 2000. – № 6. – С. 150–158.
15. Огюстен Т. Рассказы из времен Меровингов / Т. Огюстен / пер. с фран. Н. А. Трескина. – С. Пб. : Изд-во Иванов и Лещинский, 1994. – 336 с.
16. Поло де Болье М.-А. Средневековая Франция / Поло де М.-А. Болье. – М. : Вече, 2006. – 384 с.
17. Салическая Правда / под ред. Семенова В. Ф. ; пер. с лат. Н. П. Грацианского. – М. : Московский Государственный Педагогический Институт им. В. И. Ленина, 1950. – 167 с.
18. Турский Г. История франков / Г. Турский / отв. ред. М. Л. Гаспаров. – М. : Наука, 1987. – 464 с.
19. Уоллес-Хедрилл Дж.-М. Варварский Запад. Раннее Средневековье 400 – 1000 / Дж.-М. Уоллес-Хедрилл ; пер. с англ. А. П. Санина. – С. Пб. : Евразия, 2002. – 224 с.
20. Hiszpania w czasach Wizygotów / R. Collins. – Warszawa : PWN, 2007. – 212 s.
21. Gregorii episcopi Turonensis. Historiarum libri X / Gregorii episcopi Turonensis // Scriptores rerum Merovingicarum / Cvraverunt B. Krvschet Wilhelmvs Levison. – MGH. – Hannoverae : Impensis Biblioplii Hahniani, 1951. – 641 s.
22. Lex Salica // Leges nationum Germanicarum. – MGH. – Hannoverae : Impensis Biblioplii Hahniani, 1969. – 264 s.
23. Wood I. Krolestwa Merowingów 450–751 / I. Wood. – Warszawa : PWN, 2009. – 397 s.

У статті осуществлен анализ Франкского королевства до 561 г. Прослежены на основе источников и литературы эволюция развития, расширение территориальных границ, рост международного авторитета франкского государства.

Ключевые слова: франки, Меровинги, Галлия, Франкское королевство.

In the article the analysis of the Franks kingdom till 561 is traced, carried out on the grounds and literature of the evolution development, expansion of territorial boundaries, increasing of international standing of the Franks state.

Keywords: Franks, Merovingians, Gaul, Franks Kingdom.

УДК 39: 677. 024 (477.86)

ББК 63. 5 (4Укр)

Христина Андрейків

ПРЯДІННЯ ТА ТКАЦТВО НА РОЖНЯТІВЦІНІ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У статті подано огляд текстильного та ткацького ремесел на Рожнятівщині наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Здійснено детальний опис техніки виробництва тканин та одягу. Значна увага звертається на особливості виготовлення речей побутово-господарського призначення.

Ключові слова: Рожнятівщина, ткацтво, прядильне й текстильне ремесла, виготовлення одягу.

Одним із пріоритетів розвитку сучасного демократичного суспільства є збереження його історичної спадщини, невід'ємною складовою якої виступає матеріальна культура. Остання для кожної з етнічних спільнот у межах України характеризується чітко вираженими притаманними тільки їм рисами. Бойківський регіон у цьому сенсі не є винятком, а його культурно-матеріальне надбання виступає складовою частиною загальнонаціональної історичної спадщини.

Цінним джерелом для вивчення розвитку ремесел і промислів Рожнятівщини є матеріали Наукового етнографічного архіву Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Вони являють собою спогади старожилів сіл Бойківщини та стосуються щоденного побуту населення Рожнятівщини. Історіографічна база з тематики культурно-матеріальної спадщини бойківського регіону представлена працями вітчизняних дослідників М.Банаха [3], І.Вагилевича [5], О.Лесюк [9], Р.Кирчіва [11] та інших. Однак окремі її аспекти потребують подальшої наукової розробки. Цим і зумовлена актуальність обраної нами проблеми.

Мета статті полягає у висвітленні особливостей розвитку прядіння та ткацтва Рожнятівщини наприкінці XIX – на початку XX століття як складової частини культурно-матеріальної спадщини українського народу.

Одними з найдавніших і найважливіших ремесел на Рожнятівщині були прядіння і ткацтво. Вони мають багатовікову історію та глибокі традиції. Матеріалами для виготовлення речей побутово-господарського призначення служили льон, коноплі і вовна. Наприкінці XIX – на початку XX ст. домашнє ткацтво українців, незважаючи на розвиток фабричної промисловості, являло собою усталений комплекс технічних прийомів та знарядь праці, які склалися протягом століть. На початку XX ст. стали застосовувати й нетрадиційні види сировини: бавовняну та паперову пряжу, а в західних регіонах – металеву сріблясту нитку – сухозлітку [8, арк. 1].

Вирощування льону й конопель потребувало не лише відповідних знань, й праці. За записаними спогадами від мешканки с. Луги Рожнятівського району Сенів Ганни Петрівни (1917 р. н.), льон і коноплі сіяли від Благовіщення (7 квітня) до середини червня. Сіяти бажано було на повний місяць, після теплого рясного дощу. Коли вони підростуть, вимикували бур'ян. В одній із народних пісень говориться:

*“Бодай би тебе, мій миленький,
Кольочка вколола
На тебе ми мся задивила,
Льоник не полола”*

Наприкінці серпня вимикували руками льон і чоловічі стебла конопель (плоскінь), в'язучи в невеликі снопи. А жіночі стебла конопель (матірку) залишали ще дозрівати на сім'я, яке наступного року висаджували. Достиглі рослини в сопах висушували на сонці до почорніння коробок, потім обмолочували коробки праником або ціпом. Після обмолоту стебла знову розстеляли на облозі, де вони під дощем і сонцем висушувалися до Покрови (14 жовтня). Пізніше їх збирали й складували в кіпи. Від Покрови до Михайла (21 листопада) тривав процес обробки стебел і отримання волокна. Стебла м'яли й тіпали, аби позбавити волокно від терміття. Останнє робили на бетельні, терниці, трапачці, використовували рубель, тіпали об стовп або будь-що [6, арк.1].

Наступним етапом було розчісування кожної прядки волокна (микання мичок). Для цього призначалися дерев'яний гребінь, який встромлявся в спеціальний отвір в ослоні чи припічку, або кругла залізна щітка з набитими цвяхами (дергальня), котру прив'язували до лави. Остаточне очищення волокна робили за допомогою чесальної (начісної) щітки зі свинячої щетини, кінського волосіння або тонких цвяхів. Одночасно проводили сортування волокна за якістю. Для ткання високоякісного полотна призначалося найтонше й найдовше волокно – кукла, для снування основи, ткання буденних тканин – миканка, тобто залишки, які вибирали із чесальної щітки. Останок на дергальній щітці – “кlochье” сортували на “згрібне”, з якого виготовляли полотно для “згрібних” (грубих) верет, а з решти “кlochья” виготовляли полотно для мішків та інших виробів суто господарського призначення [3, с.99].

Коноплі вирощували двох сортів: так звані “поскольні”, з яких виробляли полотно, і “коловані” – дуже грубі, з насіння яких били олію, а зі стебел дерли лико та

виробляли шнурки й носійки (сітки для носіння сіна, соломи, трави) [8, арк. 2]. Готове до прядіння повісмо з льону чи конопель накладали на спеціально виготовлений із смерічки чи ялини стовбур, на якому залишали рештки від гілок 9 лап довжиною до 10 см. Саме на них і утримувалося повісмо, яке в комплексі зі стовбуром називалося куделя. Для прядіння повсюдно вживалося веретено, яке виготовлялося з ліщини, оскільки вона при висиханні не деформується і є легкою.

Товсті нитки пряли довшим веретеном, а тонкі – коротшим. Веретено з напруженою ниткою називали починком. Із веретеном було пов'язано чимало повір'їв: ним проводили по хворому місцю, випікали бородавки; вода, яку лили на веретено, вважалася помічною. Пряли зимовими вечорами, як правило, не лише заміжні жінки, а й дівчата. В одній із пісень говориться:

*Ой я пряла куделицю
Тай пропряла палець.
Миленькому на сорочку,
Свекрусі на “балець” (дарунок) [6, арк.1].*

Спосіб прядіння куделі був досить тривалий. Її застромлювали у дірку, що була просвердлена в довгій лаві, яка стояла в кожній хаті. Три пушки пальців правої руки витягали довгу нитку і вправно сукали її в тоненький шнурок, який лівою рукою вправно накручували на веретено. Нитки мотали також механічною куделею.

Для перемотування напружених ниток використовували мотовило – стрижень 1,5 м завдовжки з ріжками на одному кінці та перпендикулярно встановленим брусом – на другому. Одне пасмо (моток) мало 10 чисниць (30 ниток). А одна нитка дорівнювала довжині нитки при обведенні її кругом мотовила. Намагалися не мотати вночі, бо біля хати буде мотатися нечистий. Тому закінчити роботу намагалися до заходу сонця. Намотані на мотовило нитки знімали з мотовила і відбілювали (золили). Для цього в дерев'яну бочку (полоскальницю) кидали зав'язану в полотняний шматок жменю вербового попелу, заливали окропом і кидали туди нитки з мотовила, залишаючи їх настоюватися добу. За необхідності частину ниток фарбували рослинними, тваринними чи мінеральними барвниками. Настояне пасмо полокали в чистій колодязній воді й висушували. Після висихання частину пряжі перемотували в клубки. Пасмо накладали на самотічку (дерев'яний пристрій, що складався з підставки – “конька” та перехрестя з “лопатками” на кінцях) і мотали нитку в клубки, з яких намотували (сукали) “цівки”, намотуючи нитки за допомогою спеціального пристрою на спеціальні трубочки довжиною до 10 см, виготовлені з бузини. На цьому процес від вирощування льону чи конопель і перетворення їх у матеріал для ткани (нитки) завершувався [6, арк.1].

Із пасма ниток, що залишилися, формували закладки, які закладали на спеціальний вал ткацького верстата – кросну й намотували на нього пасмо з ниток. Щоб нитки не кошлатились і були гладкими, їх іноді змащували шліхтою (рідким чиром, звареним із кукурудзяної муки) [10, с.46]. Вважалося також, що пасма із ниток не можна залишати невитканими після Благовіщення або Паски, оскільки це могло викликати посуху. Тому процес ткання полотна розпочинався, як правило, у лютому-березні. Це не стільки було пов'язано із забобонами, як із природними причинами. Оскільки вже в травні-червні розпочинався процес вибілювання витканого полотна за допомогою намочування у воді та висушування на сонці.

Просте полотно виготовляли на горизонтальному верстаті технікою переплетення ниток шляхом попереминого натискування на дві підніжки верстату, ударяючи швидко й сильно ничницею та пропускаючи між шаром нижніх і верхніх ниток, які поступали з валу, човник із цівкою [1, с.37].

Починали ткати спочатку в легкі – “чоловічі дні” – вівторок або четвер, оскільки ткачем, як правило, був чоловік. Ніколи не починали ткати в суботу і, звичайно, в неділю, а також не ткали після заходу сонця. Залежно від сорту ниток, полотно виготовляли

до 20 видів: “куживне” (тонке) йшло для пошиття сорочок, хусток, запасок. А з “крушастого” полотна виготовляли обруси, верети, пошевки для подушок тощо. Із “рубастого” полотна виготовляли чоловічі “портки” (штани), жіночі спідниці, грубші верети, якими застеляли ліжко чи бамбетлі, наповнені соломою чи сіном, які служили своєрідними “матрацами”.

Якість полотна залежала від кількості пасм, що намотувалися на кросно верстата. Так, грубшої нитки (дванадцятки) йшло дванадцять пасем на ширину, а найтонше полотно ткалося з нитки, яка називалася “двадцятка”. Це полотно використовувалося і для вишивки, оскільки було тонким, гладким і добре на ньому виходили “хрестики”, якими вишивали [5, с.17].

Залежно від практичного застосування полотно було просте і чиновате. Просте полотно виготовляли звичайним переплетенням, а в доріжки – “ильчисте” на верстаті з двома підніжками. На чотирьох підніжках – “чиновате”. Це полотно йшло на обруси, сорочки чи накривала на постелі, які завжди вишивали.

Полотно мало різні види орнаментів: “на вічка”, “на клинці”, “на пасочки”, “на партиці”. Також перекидували різними нитками – зеленими, жовтими, червоними, інколи чорними. Так виготовляли обруси. Ще були “на косу” й “на доріжку” – це з рядами пересічених ліній. Та найбільшого поширення дістали білі обруси. Ними застеляли столи на весіллях. Бувало, що зичили в родини чи сусідів, якщо не вистачало своїх.

*Ой то мушу обрусамі
Столи застелити,
Тай не буду від гостоньків
Я себе ганьбити [6, арк.3].*

Майже в кожній хаті стояв ткацький верстат і кожний газда (рідше газдиня) ткали для своїх потреб, а декотрі – на замовлення. Вправні майстри хвалилися, скільки “стіг” вони наснували. Одна “стіна” полотна дорівнювала 8–9 метрів.

Ткачі ткали й верети, які були чорно-білі та поперечно-смугасті. Із самих зрібних ниток або ж у комбінації з вовною. Особливо виділялись так звані “заснівчисьті” верети, основу яких складали різноманітні лляні кольорові смуги. Правда, у більшості переважали білі й червоні або білі й чорні. Ткали також із самої вовняної пряжі, орнамент складався з чорних і білих квадратів. З вовняної пряжі ткали ще коци й дивани (килими). Використовували різні кольори та візерунки, побудовані на чергуванні й поєднанні геометричних елементів: ромби, квадрати, круги, лінії та ін. Із цього приводу побутувала коломийка:

*Ой прошу ті, куме-ткачу,
Йване-заведію,
Вироби мені диван
На світу неділю.*

Зокрема, у селах Рожнятівщини відомими ткачами були жінки Катерина Кушицька, Параска Носин, Меланія Галайчук, Емілія Гришишин, Анастасія Гришишин, Параска Гринишин, Катерина Бойчук, Ганна Дирів, Параска Федорів, Павліна Федорів, Ольга Комар, Марія Комар, Дарія Бойчук, Ольга Олексин, Софія Юречко, Параска Павич. А серед чоловіків – Дмитро Романишин, Олекса Федорів, Василь Кондур, Андрій Федорів, Василь Лучко, Данило Голубовський, Микола Дирів, Микола Комар. Учили ткати й дівчат, які мали самі готували своє “віно” (посаг) [7, арк.1–3].

Після того, як полотно було виткане, його починали вибілювати. У сонячний день полотно розстеляли веретами (5–10 м довжиною) на березі річки чи водойми, намочували у воді (або поливали водою) і чекали, поки висохне, а потім знову змочували водою і так цілий день. В основному полотно вибілювали діти, що було для них марудною справою, оскільки часто забували поливати, і полотно “спалювалося” (пере-

сихало), або на ньому наслідили гуси чи качки. Із цього приводу навіть у пісні співалося:

*“Ой за річкою, за бистрою
Полотно м білила,
Тай “спалила” аж три стіни –
Тай мні мама була”.*

Перед вечором полотно збирали рівними складками і несли додому. А білили до тих пір, поки сіре не стане білішим, вибілється. Ще полотно “золили”. Клади його довкола стінок низької поливальниці (дерев’яний цебер). Окремо варили луг із букової золи, звідси й назва “золити”. Посередині посудини кидали розпечений камінь або кілька каменів і заливали лугом, який закипав. Так само виварювали готовий полотняний одяг [12, с.141].

Вибілені полотна розгладжували тачівкою з мандлівником. Тачівка –дерев’яний циліндр, на який намотували полотно, а зверху притискали мандлівником – прямокутний брусок з ручкою, який з одного боку мав по всій довжині вирізані на ширину маглівниці зубці (карби), якими і “крутили” від себе намотане на ткачівну полотно [7, арк.3].

Поступово на базі домашнього виробництва йшов процес виділення ткацтва в окремий промисел. Його розвитку сприяла торгівля. Бойківські полотна були не тільки предметом торгівлі на прикарпатських ярмарках, але його вивозили також до Угорщини, Туреччини, Польщі.

Важливою сировиною для ткацтва була вовна. Якість сировини залежала від породи тварин та їх догляду. Стригли овець найчастіше влітку. Зістрижену вовну сортували за якістю та розмірами. Відтак парили окропом у дерев’яному цебрі, промивали протічною водою і просушували на жердках чи драбинах. Як висохло – “скубли”, сортували коротке й довге волокно. Пізніше “чухрали” (розчісували на щітці), яка складалася з двох дощок, на які були насаджені дротяні гачки на відстані одного сантиметра від одного. Розчесану вовну намотували на звичайні дерев’яні куделі й пряли, користуючись веретеном. Хоча наприкінці ХІХ ст. уже набували поширення й “німецькі” куделі, які приводилися в рух колесом за допомогою ноги, а нитка намотувалася на шпульку, що була замість веретена. Однак вони були дорогі, а тому в більшості селянських господарств продовжували користуватися прадідівським способом прядіння [1, с.49].

Спрядену вовну ткали. Відтак тканину віддавали до “сукновалень” – (водяних ступ у млині), щоби її “уступовувати” (ущільнити). І виходило валяне, а ще казали – “збите” сукно. Тривалість валяння сукна залежала від його призначення. Такі ступи були в Перегінському, Грабові, Липовиці та в інших селах Рожнятівщини. Сукно найвищого гатунку – тонке, однотонне – ішло на виготовлення святкового одягу. Також сукно мало завжди природні кольори: чорний і білий. Щоб чорний колір не рудів, не вигорав, його “чорнили” (задублювали у відварі кори з чорної вільхи та лушпиння горіхів) [2, с.60].

До одягу, виготовленого з битого сукна, належить чемерка. Дослідники вказують, що чемерка походить ще з періоду козаччини, хоча дехто вважає, що її привезли чумаки, які їздили в Крим по сіль. І назва виникла від слова “чумак”. Чемерки шили з тоншого сукна з довгими рукавами і нижче колін, з підрізаною спинкою в талії, де збиралися складки або дрібні збори. Застібалися у два ряди гудзиків, деякі на “гаплики” (залізні гачки). Комір у чемерці стоячий. Дехто прикрашав китицями [2, с.61].

Із битого сукна також шили сіряки. Це верхній чоловічий одяг. У селах Рожнятівщини побутовали сіряки “з вусами”, “зі зборами”. “Вусами” називали клинці, що вставляли з обох боків сіряка. Їх могло бути по одному чи по два. За рахунок “вусів” одяг стає об’ємнішим. Сіряк подібний до чемерки, має призбирані боки й шиється при-

таленим. Застібається на шкіряні гудзики чи на “гаплики”. А були й на вербниках, їх виготовляли з деревини, мали циліндричну форму.

Комір у сіряка був стоячий, але зустрічався відкладний. Оздоблювали товстими вовняними нитками зеленого, темного кольорів. Такого кольору були й китиці. Шили сіряки з коричневого та сірого сукна.

До верхнього чоловічого одягу відноситься вуяш. Його шили з одного або двох перегнутих на плечах довгих полотниць із валяного сукна сірого кольору. Застібок вуяш не мав, а підперізувався поясом. Цей одяг носили бідніші. Правда, його одягали взимку у негоду в дорогу. Казали: “Як підперезавсі, то вже й цілком зібравсі”.

Футро – чоловічий плащоподібний одяг однотипного крою. Шиється з одного або двох перегнутих на плечах полотниць із фабричного сукна чорного або сірого кольорів. Найбільш поширені – прямого покрою, з великим виложистим хутровим коміром. Інколи кишені обшивали хутром. Підкладка також із хутра. Звідси, напевно, і назва, але перекручена. Гудзики у футрі йдуть у два ряди. З кожного боку поміж швів вставлено по кишені [10, с.50].

Наявність футра свідчило, що людина заможна. Казали старші люди: “Маєш футро – зима не страшна, аби й сто морозів”.

Верхній жіночий одяг називався “футерко”, який нагадував чемерку. Шився з фабричного матеріалу, без коміра, з вузькими довгими рукавами, а ззаду мав “вуса”, найбільше до п’яти. Оздоблювали футерка темним оксамитом: комір, кишені. Це був дуже гарний і вигідний одяг для дівчат і молодих жінок. Застібались футерка на гаплики.

До чоловічого стегового одягу належать штани, які називали “портки”. Їх шили з грубого домотканого полотна – “дев’ятки” чи “десятки”. Штани були білого кольору, які сягали до кісточок, а в талії стягувалися очкуром. Портки носили влітку, інколи восени чи навесні, якщо було тепло. Якщо взували чоботи, то портки засовували в холяви, при ходаках –заправляли в онучі або ж носили поверх онуч.

Народне прислів’я говорить: “Портки білі – до мене всі дівки милі”, або: “Прилип до дівок, як до порток”.

А в коломийці говорилося:

*Ой то, певно, у м’ясниці
Я вже сі оженю.
Ший ми, мамо, нові портки
З тонкого кужелю [8, арк.3].*

Ще були суконні “біті” штани, які називали “холошні” з вузькими штанинами (холошнями), які по боках з’єднувалися декоративним швом. Основний крій – ромбоподібний, прямокутний. Утримувались холошні на талії за допомогою ремня (“паска”), найчастіше чорного кольору. Їх носили парубки та старші люди. Як співалося в коломийці:

*То вбуюсі в ходачьита,
Вберу холошеньки.
Помандрую до дівчини
Попід беріженьки.*

Співалися з цього приводу й жартівливі (сороміцькі) коломийки:

*Причисавсі, прилизавсі
В білі портки вбравсі.
А як прийшов до дівчини,
На порозі...*

Холошні здебільшого одягали взимку, а зверху – кожух [8, арк.3].

Необхідно відзначити, що швидкі темпи розвитку ринкових відносин наприкінці XIX – початку XX століття зумовив значні зміни в народному костюмі. У село дедалі

активніше надходять фабричні тканини вітчизняного виробництва: ситець, сатин, коленкор, кашемір, поплін, дешеві гатунки парчі, штофу, плису, а також готові вироби – пояси, стрічки, хустки. Фабричні тканини селяни називали крамом, оскільки їх продавали в сільських магазинах – крамницях [11, с.42].

Проникнення нових віань відбувалося в різних районах з різною інтенсивністю, але незаперечним був той факт, що наприкінці ХІХ ст. встановлюється певна рівновага у використанні саморобних і фабричних тканин для одягу. Домашнє ткацтво в тому вигляді, в якому воно склалося історично, продовжувало існувати на Бойківщині майже до середини 70-х рр. ХХ ст. Цікаво, що в окремих селах краю ще й дотепер на ткацьких верстатах тчуть хідники, килими та полотно для вишивання, однак цей промисел є поодиноким [9, с.56].

Таким чином, прядіння і ткацтво у населених пунктах Рожнятівщини посідало одне з важливих місць серед промислово-ремісничого виробництва. Полотно здебільшого виготовлялося для власного вжитку, з нього шили речі господарсько-побутового призначення, а також частково й на продаж. Процеси, пов'язані з прядінням, ткацтвом і виготовленням одягу, знайшли своє широке відображення в усній народній творчості, зокрема коломийках, прислів'ях та піснях [4, с.1289].

Отже, з розвитком промислового виробництва прядіння, ткацтво та виготовлення одягу зберігається в першій половині ХХ ст. і в наступні роки лише у вигляді архаїчних звичаїв та традицій і вже не мало такого промислового характеру, як це було в ХІХ ст.

1. Андрій Бодник. Бойківська прядильно-ткацька техніка і термінологія / А. Бодник // Народна творчість та етнографія. – 1969. – № 4. – С. 37–50.
2. Андрій Бодник. Сукнарство Бойківщини / А. Бодник // Народна творчість та етнографія. – 1978. – № 3. – С. 59–62.
3. Банах М. Народні промисли і ремесла Бойківського краю / М. Банах // Бойківщина: минуле та сучасне : зб. наук.-теорет. статей. – Долина, 2007. – С. 98–101.
4. Бойківщина: історико-етнографічне дослідження / ред. М. Т. Максименко, Н. М. Рожкова. – К. : Наук. думка, 1983. – 434 с.
5. Вагилевич І. Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині / І. Вагилевич // Жовтень. – 1978. – № 12. – С. 14–17.
6. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ), ф. 1 Рукописні матеріали, оп. 6 Етнокультурні та етнополітичні процеси на Бойківщині, спр. 44. Записи від старожительки с. Липовиця Рожнятівського району Івано-Франківської області Бубнюк Стефанії Миколаївни про виготовлення полотна (1935 р. н., уродженка с. Липовиця, освіта початкова, пенсіонерка, проживає у с. Липовиця по вул. Шкільна, 47. Записано Андрейків Христиною Василівною 07.03. 2011 р. у с. Липовиця), 1–3 арк.
7. Там само, спр. 45. Записи від старожительки с. Липовиця Рожнятівського району Івано-Франківської області Бубнюк Ольги Степанівни про ткацький верстат (1938 р. н., уродженка с. Липовиця, освіта початкова, пенсіонерка, проживає у с. Липовиця по вул. Січових Стрільців, 181. Записано Андрейків Христиною Василівною 08. 03. 2011 р. у с. Липовиця), 1–3 арк.
8. Там само, спр. 46. Записи від старожительки с. Липовиця Рожнятівського району Івано-Франківської області Сенів Ганни Петрівни про виготовлення полотна (1917–2006 рр., уродженка с. Липовиця, освіта початкова. Записано Андрейків Христиною Василівною 15.03.2006 р. у с. Липовиця), 1–3 арк.
9. Лесюк О. Мій бойківський краю, зелений розмаю... / Оксана Лесюк // Рожнятів. – 2003. – 93 с.
10. Кирпан А. Полотняна зима: [мандрівка від льону на полі до вишиваної сорочки у бойківське село Цінева Рожнятівського району] / Андрій Кирпан // Карпати. – 2007. – № 1. – С. 45–51.
11. Кирчів Р. Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини / Р. Ф. Кирчів. – К., 1978. – 173 с.
12. Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину / Іван Франко // Жовтень. – 1972. – № 9. – С. 137–143.

В статтє представлен обзор текстильного и ткацкого ремесел на Рожнятовщине в конце ХІХ– начале ХХ веков. По подробное описание техники производства тканей и одежды. Значительное внимание обращается на особенности изготовления вещей торгово-хозяйственного назначения.

Ключевые слова: Рожнятовщина, ткачество, прядильное и текстильное ремесла, изготовление одежды.

The article provides an overview of the textile and weaving crafts in Rozhnyativ region in the late nineteenth – early twentieth centuries. A detailed description of the technology of production of fabrics and garments. Much attention is paid to features of making things for household purpose.

Keywords: *Rozhnyativ region, weaving, spinning and textile crafts, manufacturing clothing.*

УДК 94(477.86):94(438)
ББК 63.3(4УКР) 615

Олександр Бондаренко

БОРОТЬБА ПОЛЬСЬКОЇ ПОЛІЦІЇ ПРОТИ ЛІВОРАДИКАЛЬНОГО РУХУ (НА ПРИКЛАДІ СТАНІСЛАВІВСЬКОГО ВОЄВОДСЬКОГО УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІЦІЇ)

У статті досліджено діяльність найвпливовіших ліворадикальних партій та організацій у Станіславівському воєводстві в 1920–1930-х рр., проаналізовано причини поширення більшовицької ідеології в Галичині. Висвітлено основні заходи органів внутрішніх справ Другої Речі Посполитої в боротьбі проти ліворадикального руху.

Ключові слова: *Друга Річ Посполита, воєводське управління державної поліції, ліворадикальний рух, КПЗУ, КСМЗУ, МОДР, “Сельроб”.*

Після розпаду Австро-Угорської імперії одним із провідних напрямів зовнішньої політики Другої Речі Посполитої була ідея відновлення кордонів Польщі зразка 1772 р., тобто включення до складу польської держави Східної Галичини і значної частини Правобережної України. Провідні політичні партії Польщі виступали за повну колонізацію українського населення Східної Галичини шляхом зміни національної структури західноукраїнських земель і впливу польської культури. Зокрема, на думку одного з лідерів інкорпораційного табору С.Грабського, до Польщі мали відійти землі, які “всім своїм історичним минулим, своєю цивілізацією і етнографічним складом належать до польської національної території” [26]. “Від того чи зуміємо об’єднати католицьких слов’ян того краю під керівництвом Польщі в єдину державу залежатиме, чи взагалі польська держава буде існувати” [25, s.79]. Провідна роль в асиміляторській політиці відводилась органам польської поліції, основним завданням яких була боротьба з політичними опонентами, зокрема з ліворадикальним рухом, що виступав за об’єднання західноукраїнських земель з радянською Україною. Актуальність проблеми дослідження боротьби польської поліції проти ліворадикального руху на Станіславщині зумовлена відсутністю комплексного дослідження в сучасній вітчизняній історіографії.

Радянська історіографія, попри тенденційність висновків, не втрачає своєї важливості при опрацюванні цієї теми, адже завдяки їй було накопичено значний фактичний матеріал. Заслуговують на увагу праці І.Васюти [6; 7; 8] та Г.Сизоненка [14].

Діяльність ліворадикальних партій та організацій у Галичині, у контексті розбудови Другої Речі Посполитої, висвітлюється також у працях польських істориків Ч.Бжози та А.-Л.Сови [24], Я.Паєвського [27], Г.Зелінського [28].

Серед сучасних українських істориків, які досліджують національну політику Польщі у Східній Галичині, відзначимо праці М.Кугутяка [12], В.Міська [18; 19], І.Соляра [15], Ю.Сливки та Т.Панфілової [21], К.Федевича [16] та І.Федика [22].

Мета дослідження – з’ясувати основні заходи Станіславівського воєводського управління державної поліції щодо західноукраїнських ліворадикальних партій та організацій у міжвоєнний період.

Після закінчення польсько-української війни 1918–1919 рр. та окупації Східної Галичини польський уряд розпочав політику інтеграції західноукраїнських земель із Польщею. Націонал-демократи, які мали визначальний вплив на прийняття рішень

державної ваги на початку 1920-х рр. спиралася на твердження про політичну, економічну й культурну відсталість українців, слабкість українського національного руху. Ендеки заперечували право Східної Галичини на автономію і розглядали галицьке населення як об'єкт асиміляції. Так, у травні 1921 р. галицький крайовий банк було об'єднано з польським державним банком у Варшаві. З'їзд польських націонал-демократів у лютому 1921 р. ухвалив постанову, за якою передача "землі під будь-яким приводом в чужі, непольські руки, з національної точки зору є вчинком негідним, зрадою" [20, с.83]. Це рішення стало прямим наслідком закону про колонізацію "східних кресів" осадниками з числа колишніх військових, що був ухвалений у грудні 1920 р. Загалом керівництво польської держави в політиці щодо Східної Галичини дотримувалось засади "Нема українців, нема справи української, є це поняття штучні, перед котрими належить боронитися" [9, с.71]. Поряд з економічними заходами польський уряд застосовував проти українців методи національного тиску. Органи державної поліції рішуче придушували будь-які небезпечні для внутрішнього спокою держави дії [19].

Відповідно до закону від 3 грудня 1920 р. і розпорядження Ради міністрів від 17 березня 1921 р. у Галичині впроваджувався новий адміністративно-територіальний устрій, згідно з яким 1 вересня 1921 р. було створено Львівське, Станіславівське і Тернопільське воєводства з відповідними структурними підрозділами [29]. Уряд таким способом намагався з'єднати Галичину в адміністративному плані з іншими землями Польщі.

Станіславівське воєводство очолював воєвода, який мав практично необмежену владу і підпорядковувався Міністерству внутрішніх справ. Кандидатуру на посаду воєводи в перших роках відродженої Польської держави спершу призначав Начальник Держави, а після ухвалення в 1921 р. Конституції подавало Міністерство внутрішніх справ [10, с.13]. Далі кандидатура розглядалась Радою міністрів, яка представляла її на затвердження президенту. Як глава загальної адміністрації воєвода керував діяльністю адміністративних органів на території воєводства, займався питаннями, що входили до компетенції Міністерства внутрішніх справ, здійснював нагляд над пресою, спілками, партіями і т. ін. [10, с.14]. У межах його діяльності працювали воєводські управління, яким своєю чергою підпорядковувалися староства [23].

Однією з найважливіших секцій у структурі воєводських управлінь була поліція. На території Станіславівського воєводства 14 березня 1921 р. було утворено Станіславівське окружне управління державної поліції, яке в 1925 р. було перейменовано на Станіславівське воєводське управління державної поліції. У його компетенцію входило придушення революційного руху, нагляд за "неблагонадійними особами", взаємодія з органами польської дефензиви (контррозвідки) у боротьбі з підпільними організаціями.

Поширенню більшовицьких ідей у Галичині активно сприяв уряд РСФРР, який продовжував політику царської Росії підтримки москвофілів у краї. Стратегічне значення Польщі зумовлювала близькість держави до Західної Європи і відповідно можливість поширення соціалістичної революції на Захід. В.Ленін у листі польським комуністам від 19 жовтня 1921 р. писав про те, що після перемоги радянської влади в Польщі, міжнародна перемога комуністичної революції буде здійснена на 40–50%, а можливо навіть на 51% [13, с.181].

Слід зауважити, що на початку 1920-х рр. радянофільство було досить поширеним явищем на західноукраїнських землях. Ідеї національного визволення етнічних українських земель провідні політичні партії Східної Галичини (окрім УСРП) пов'язували з процесами національного відродження в УСРР. Орієнтація на радянську Україну посилювалась ще й тим, що жодна європейська держава, за виключенням РСФРР і УСРР, не протестувала проти рішення послів Антанти від 14 березня 1923 р., яким фактично санкціонувався окупація Західної України Польщею [15, с.65]. З метою поширення більшовицьких ідей у Галичині радянський уряд фінансував різноманітні полі-

тичні партії й громадські організації, найвідомішими з яких були КПЗУ, “Сельроб”, МОДР та КСМЗУ.

Комуністична партія Західної України (до 1923 р. – Комуністична партія Східної Галичини) входила до складу Комуністичної робітничої партії Польщі на правах автономної частини, зберігаючи своє місце в Комінтерні. У програмі КПЗУ було поєднано комуністичні ідеї з національними інтересами. Зокрема, представники цієї партії вважали, що шляхом до соціального та національного визволення є революція в Польщі, у результаті якої українські землі з'єднаються в межах однієї держави – УСРР. Акцент на вирішенні національно-політичних проблем українського народу був невід'ємною частиною ідеології ліворадикального руху в Західній Україні. Певною мірою це було наслідком того, що більшість членів КПЗУ брали участь у національно-визвольному русі, зокрема воювали в складі Січових Стрільців та Української Галицької Армії (УГА) [21].

Популярність ліворадикального руху в Західній Україні багато в чому була наслідком політики українізації в наддніпрянській Україні. В умовах національного гноблення польського уряду щодо населення Східної Галичини, впровадження української мови в діловодство, підтримка української культури більшовиками в УСРР були бажаними для широких верств, а тому часто радикальні комуністичні гасла брали на озброєння навіть націонал-демократичні партії [11, с.229].

Поширення радянофільського руху було безпосередньо пов'язано з політикою радянського уряду на наддніпрянській Україні. З початку 30-х років спостерігається перехід до масових репресій, поступово відбувається згортання українізації. Саме тому сподівання на масове поширення комуністичної ідеології серед населення Східної Галичини так і не справджуються. Окрім того, у липні 1932 р. між Польщею та СРСР було укладено договір про ненапад, який включав взаємне визнання недоторканості кордонів. В умовах падіння впливу комуністичних ідей у Галичині на початку 1930-х рр. та жорсткої боротьби поліції проти ліворадикального руху діячі КПЗУ вирішили перейти до нової тактики політичної боротьби. Про нові методи йшлося зокрема на IV з'їзді КПЗУ (31.10–19.11 1934 р.), на якому проголошено початок створення єдиного фронту ліворадикального руху спільно з УСРР та єврейськими організаціями. Головними ворогами комуністичного руху в Галичині проголошувались ОУН та “польський шовінізм”. Для протидії опонентам декларувалась необхідність поширення впливу в культурно-освітніх товариствах, а також серед робітників і селян, яких потрібно було підбурити до акцій непокори [4, с.4].

У 1935 р. було сформульовано мету КПЗУ в національному питанні – як автономію на першому етапі, а згодом вихід зі складу Польщі та возз'єднання з радянською Україною [6, с.57]. Як наслідок, комуністичний рух частково відновлює свій вплив серед населення. Сприятливою для популяризації ліворадикальних ідей була також загроза фашизму та нацизму, що набули в цей час у Європі найбільшого розмаху. Діячі КПЗУ брали участь у громадянській війні в Іспанії, намагаючись довести, що вони є послідовними борцями проти фашизму [8, с.152].

Поширення комуністичних ідей сприяло підйому хвилі страйків та виступів у Галичині. Активізувався селянський рух за підвищення заробітної плати та покращення умов праці. 1936 р. у Станіславському воєводстві на поміщицьких фільварках страйкували наймити 25 сіл. Багато з них були придушені силами поліції [12, с.191].

Проте в липні 1938 р. КПЗУ було звинувачено в проникненні в організацію провокаторів та агентів органів внутрішніх справ і ліквідовано рішенням Комінтерну. Багато діячів ліворадикального руху, що повийжджали до УСРР у період українізації, у 1930-х рр. були репресовані. Наприклад в 1933–1934 рр. було викликано до Москви та заарештовано таких лідерів КПЗУ, як М.Заячківського, Г.Іваненка, М.Хомина, П.Дем-

чика, К.Саврича, М.Теслюка, Т.Стасюка та ін. [22]. Після цього ліворадикальні організації на місцях, позбавлені підтримки ззовні, припинили своє існування.

КПЗУ потребувала легальної організації, яка б поширювала комуністичні ідеї на селі. Із цією метою в жовтні 1926 р. було засноване товариство “Сельроб”, утворене шляхом злиття двох партій: “Народної волі” (Східна Галичина) та “Селянського союзу” (Волинь) [13, с.139]. Утворення “Сельробу” дало можливість ліворадикальним організаціям легально впливати на діяльність культурно-просвітніх організацій: “Просвіти”, “Рідної школи”, “Лугу”, кооперативів та ін. Міністерство внутрішніх справ у четвертому кварталі 1926 р. інформувало Станіславівське воєводське управління державної поліції про те, що через читальні “комуністи бачили реальну можливість обговорювати важливі суспільно-політичні питання”, а отже і формувати громадську думку [7, с.87]. У Снятинському, Косівському та Коломийському повітах Станіславівського воєводства “Сельроб” підпорядкував своєму впливу 6 кооперативів і 24 читальні “Просвіта” [6, с.53].

Активну діяльність у Східній Галичині провадили діячі МОДРу (Міжнародна організація допомоги борцям революції). Організація була створена 1922 р. рішенням 4-го Конгресу Комінтерну і надавала грошову й матеріальну допомогу засудженим революціонерам. Польські силові структури активно боролись проти діячів МОДРу. Зокрема, у документах слідчого відділу Станіславського воєводського управління поліції за 1939 р. йдеться про ув'язнення Мар'яна Мельника, який був заарештований у листопаді 1939 р. і згодом, співпрацюючи з поліцією, розпізнав по фотографіях діячів КПЗУ та МОДРу [2, с.1]. Уже на кінець 1930-х рр. вплив МОДРу в Східній Галичині помітно зменшився й організація практично перестала діяти.

Комуністичний союз молоді Західної України (далі – КСМЗУ) був утворений на конференції комсомольських гуртків Галичини в Станіславові в жовтні 1923 р. Організація перебувала під керівництвом КПЗУ і мала на меті пропагування ліворадикальних ідей серед молоді. Найбільш активно КСМЗУ діяв у 1920-х рр. Проте в кінці 1920 – на початку 1930-х рр. у зв'язку зі згоранням “українізації”, голодомором 1932–1933 рр., масовими репресіями організація суттєво позбулася впливу серед молоді і опинилась в стані самоізоляції. В умовах посилення репресій польської влади проти українського населення Галичини в цілому та ліворадикального руху зокрема діячі КСМЗУ на початку 1930-х рр. вдалися до нової тактики: у численних відозвах почали звучати заклики переходу до збройних методів боротьби, створення загонів місцевої самооборони [1, с.1]. Але несприйняття більшовицьких ідей серед галицького населення та політика польської влади з ліквідації КСМЗУ так і не дозволили вийти на новий рівень боротьби.

Вплив ліворадикального руху підривала також критика з боку більшої частини політичної еліти Галичини, яка з початку 1930 рр. остаточно перейшла на антирадянські позиції. Зокрема, у резолюції ЦК УНДО – найвпливовішої політичної партії в Галичині – від 8 березня 1930 р., окрім висловлення співчуття селянству в УСРР, зазначалось: “Москва розпочала новий грізний наступ на саму основу існування українського народу” [16, с.135].

Польська поліція використовувала жорсткі методи боротьби проти ліворадикального руху, які повинні були відлякувати населення від діяльності в комуністичних організаціях. Для цього встановлювався пильний нагляд за ліворадикальними організаціями. У листі Станіславівського воєводи Олександра Дес-Логеса від 12 грудня 1925 р. начальнику окружної поліції зазначалось, що впродовж 11–28 жовтня поточного року відбувався крайовий з'їзд КПЗУ в Москві і в цьому зібранні брали участь делегати з території воєводства. Так як про них нічого не було відомо, воєвода наказував провести розслідування, ідентифікувати зазначених осіб, з'ясувати прізвища, псевдоніми, місце проживання та встановити за ними нагляд [18].

Окрім того, органи внутрішніх справ відстежували зв'язки ліворадикальних організацій у Галичині з більшовицькими структурами УСРР та РСФРР. Поліція намагалась попереджувати спроби ведення агітації, викривати джерела фінансування організацій, арештовувала представників ліворадикального руху. Зокрема в листуванні окружного управління державної поліції про посилення нагляду за діяльністю членів КПЗУ зазначалось, що основними джерелами фінансування комуністів у Галичині, були кошти, надіслані з Москви та Берліна [3, с.3].

Для боротьби з ліворадикальним рухом було задіяно “цілий ряд організацій: “Пшиспособене Войскове”, “Страже Пожарне”, “Стшелец” та ін., які повинні були виявляти діячів комуністичного руху, перешкоджати веденню комуністичної агітації, насамперед в селах”. Зокрема, у газеті “Наша правда”, яку видавало КПЗУ, відзначалось, що “Стшелец” ширить деморалізацію, “донощицтво” та насаджує провокаторів. “Стшелец” на селі є поліційним конфідентом, який доносить про все, що робиться, що говориться в товариствах, на сходинах – польській владі” [5, с.21].

Конституція Другої Речі Посполитої 1921 р. проголошувала основні демократичні свободи, які на практиці не реалізовувались. Зокрема, польська поліція переслідувала всі партійні та громадські організації, що перебували під впливом комуністичної ідеології. Наприклад, 1 травня 1924 р. у Заболотіві відбувався масовий мітинг, яким керував секретар Коломийського окружного комітету КПЗУ В.Корбутяк. Для того, щоб перешкодити цьому заходу, місцевий староста заблокував усі дороги, що вели до міста, та викликав значні сили поліції. Це призвело до масових заворушень і силового придушення, у результаті чого загинули четверо селян, п'ятдесят селян отримали важкі поранення. Під час цих подій польська поліція заарештувала сто сімдесят одну особу, сто чотири з них згодом відпустили. Селяни с. Стецева, підбурені комуністичними агітаторами, намагалися силоміць визволити заарештованих [18]. Після цього інциденту соціал-демократи Заболотова подали до Міністерства внутрішніх справ відозву, у якій вимагали суворо покарати винних і надати компенсацію родинам загиблих, а також постраждалим.

Активна боротьба велась проти поширення періодичних видань, які пропагували ліворадикальні ідеї в Східній Галичині. 5 січня 1929 р. Станіславівське воєводське управління повідомляло уряд про одержання поштою в Бурштині й сусідніх селах – Різдянах, Дем'янові, Сарниках – примірників журналу “Наша правда”, органу ЦК КПЗУ, за березень – серпень 1928 року з відозвою ІХ конференції КПЗУ [17]. Для того, щоб попередити поширення періодики, поліція вдавалась до обшуків підозрюваних у лояльності до ліворадикальних ідей, вилучення та знищення друкованих органів підпільних партій.

Таким чином, завдяки радикальним гаслам, що апелювали до соціальної справедливості та національного самовизначення, ліворадикальний рух мав певний вплив у Галичині. Політична програма комуністичних партій та організацій несла в собі загрозу для територіальної цілісності Другої Речі Посполитої, для внутрішньополітичного спокою в країні, а тому польська влада намагалась придушити рух у краї. Згорання українізації та політика масових репресій в УСРР, а також рішучі дії польської поліції спричинили практично повний занепад ліворадикального руху в Західній Україні наприкінці 1930-х рр.

1. Доклад заместителя начальника следовательного управления о деятельности КПЗУ и Организации украинских националистов на территории Станиславского воеводства // Держархів Івано-Франківської обл., ф. 68 Станиславское воеводское управление государственной полиции, оп. 2, спр. 170, арк. 7.
2. Информация следственного отдела Станиславского поветового управления госполиции о работе органов полиции по ликвидации окружного комитета КПЗУ, МК МОПРа в г. Станиславе // Там само, спр. 394, арк. 11.

3. Переписка с окружным управлением госполиции во Львове об усилении надзора за деятельностью членов КПЗУ // Там само, спр. 12, арк. 20.
4. Решение IV съезда Коммунистической партии Западной Украины // Там само, спр. 256, арк. 11.
5. Бараба Г. Положення Зах-Українського села і завдання партії / Г. Бараба // Наша правда. – 1931. – № 7–8. – С. 21.
6. Васюта І. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939 рр.) / Іван Васюта // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 35–64.
7. Васюта І. Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 рр. / Іван Васюта. – Львів, 1971. – 222 с.
8. Васюта І. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні 1921–1939 рр. / Іван Васюта. – Львів, 1988. – 172 с.
9. Завада І. Ризький договір і Україна / Завада І. – К. : Вид. центр “Просвіта”, 2000. – 204 с.
10. Історія державної служби в Україні / [Аркуша О. Г., Бойко О. В., Бородін Є. І. та ін.]. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 2. – 2009. – 512 с.
11. Кульчицький С. В. Україна крізь віки / Кульчицький С. В. – К. : Альтернативи, 1999. – Т. 11 : Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – 336 с.
12. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії : Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / Микола Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
13. Ленин В.И. Полное собрание сочинений / Ленин В. И. – М. : Издательство политической литературы, 1964. – Т. 44. – 1964. – 725 с.
14. Сизоненко Г. Сельроб – масова революційна організація Західної України / Сизоненко Г. // Український історичний журнал. – 1966. – № 10. – С. 138–141.
15. Соляр І. Радянофільтство у Західній Україні (1920-ті рр.) / Соляр І. Я. // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 55–67.
16. Федевич К. Галицькі українці у Польщі. 1920–1939 рр. (Інтеграція галицьких українців до Польської держави у 1920–1930-ті рр.) / Климентій Федевич. – К. : Основа, 2009. – 280 с.
17. Історія міста Бурштин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://history.iv-fr.net/article.php?id=090>.
18. Місько В. Діяльність місцевої поліції у здійсненні державної політики Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні (1919–1926 рр.) [Електронний ресурс] / Володимир Місько // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Режим доступу до журн. : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/NZTNPU_ist/2010_2/2010_2/Misko.pdf.
19. Місько В. Причини та передумови репресивної політики Польщі щодо ліворадикального руху на території Західної України у міжвоєнний період [Електронний ресурс] / Володимир Місько // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Режим доступу до журн. : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/NZTNPU_ist/2010_1/materialy/2010_1/20_Misko.pdf.
20. Сливка Ю. Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення / Сливка Ю. Ю. – К. : Наук. думка, 1973. – 255 с.
21. Сливка Ю. Українські політичні партії Західної України 20-30-х рр. [Електронний ресурс] / Сливка Ю. Ю., Панфілова Т. О. // Державне будівництво. Електронне наукове фахове видання. – Режим доступу до журн. : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/DeBu/2009-2/doc/4/01.pdf>.
22. Федик І. Питання державної незалежності західноукраїнських земель у стосунках Комуністичної партії Західної України із польською владою та польськими комуністами [Електронний ресурс] / Іван Федик // Мандрівець. Науковий журнал. – Режим доступу до журн. : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Mandriv/2009_5/Fedyk.pdf.
23. Мельник Г. Політика Польської держави в Східній Галичині (1918–1926 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. Наук : спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / Г. М. Мельник – К., 2004. – 15 с.
24. Brzoza C. Historia Polski 1918–1945 / C. Brzoza, A. Sowa. – Krakow : Wydawnictwo Literackie, 2009. – 754 s.
25. Czapiewski E. Koncepcje polityki zagranicznej konserwatystów polskich w latach 1918–1926 / Czapiewski E. – Wrocław : Wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego, 1988. – 224 s.
26. Grabski S. // Gazeta Warszawska. – 1919. – 4 kwiet.
27. Pajewski J. Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926 / Pajewski J. – Krakow : Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1995. – 268 s.
28. Zieliński H. Historia Polski. 1914–1939 / Zieliński H. – Wrocław : Ossolineum, 1983. – 427 s.
29. 29. Ustawa z dnia 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji (województw) na obszarze b. Królestwa Galicji i Lodomerji z W. Ks. Krakowskiem oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej [Електронний ресурс]. – Режим доступу : isap.sejm.gov.pl/Download?id=WDU19201170768&type=2.

В статье исследовано деятельность наиболее влиятельных леворадикальных партий и организаций в Станиславском воеводстве в 1920–1930-х гг., проанализировано причины распространения большевистской идеологии в Галиции. Указано основные меры органов внутренних дел Второй Речи Посполитой в борьбе против леворадикального движения.

Ключевые слова: *Вторая Речь Посполитая, воеводства управления государственной полиции, леворадикальное движение, КПЗУ, КСМЗУ, МОПР, “Сельроб”.*

In the article the activity of the most influential left-radical parties and organizations in Stanislaw Province in 1920–1930 s is researched, the main reasons for spreading Bolshevich ideology in Galicia are analyzed. The main Polish enforcement actions in its struggle against left-radical movements in the interwar period are shown.

Keywords: *Second Rzeczpospolita, Voivodship Department of State Police, radical left movement, CPWU, KSMZU, DENR, “Selrob”.*

УДК 392: 94 (477.86/.87)
ББК 63.5 (4Укр)

Олександр Коломийчук

КАЛЕНДАРНІ ОСІННІ ОБРЯДИ БОЙКІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті розглянуто календарні осінні обряди бойків другої половини ХІХ – початку ХХ ст., їх функціональне та символічне значення. Виділено магичну складову в структурі обрядодії окремих народних свят. Виявлено скотарсько-землеробський характер народного календаря осінньої пори в бойків.

Ключові слова: *обряд, магична дія, народний календар, бойки, історико-етнографічний район, Бойківщина.*

Активне зацікавлення календарною обрядовістю різних етнографічних груп України, що спостерігається в останні роки, веде до поглиблення та вдосконалення теоретико-методологічної бази досліджень у цьому напрямі. Такий процес форсується постійними та досить інтенсивними етнокультурними впливами ззовні, які в майбутньому спроможні не лише змінити етнічне обличчя нації, а й асимілювати її культурну неповторність і самобутність. Зважаючи на це й зростає інтерес до такого скарбу духовної культури українців, як календарна обрядовість. Як відомо, будь-які обряди й звичаї найбільшу вартість становлять тоді, коли в них міститься той первинний елемент, позбавлений якихось деформацій чи викривлень. Крізь віки така архаїка сприймається як певний релікт, на який спрямовується допитливе око дослідника. Традиційна культура найбільшою мірою засвоює та зберігає давню структуру обряду, його первісне семіотичне значення.

У зв'язку із цим суттєво актуалізується проблематика цієї публікації, адже встановлені хронологічні рамки дослідження (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) дозволять виявити архітектоніку обрядодійств осіннього календаря бойків. Окрім того актуальність вивчення теми посилюється, зважаючи на її регіональний характер, який не повинен трактуватись із певним дезінтеграційним забарвленням, а покликаний, насамперед, сприяти цементуванню багатогранності та колоритності української духовної традиції загалом.

Метою дослідження є систематизація першоджерел з традиційної календарної осінньої обрядовості бойків і, як результат, творення на їх основі цілісного та логічно завершеного образу цього етнокультурного явища. Поряд із цим важливим є виявлення міфологічного та християнського компонентів у структурі обрядодій бойків, з'ясування ролі магичних практик у звичаєво-обрядовій містерії горян.

Джерелами до вивчення календарної осінньої обрядовості бойків другої половини XIX – початку XX ст. є велика кількість праць сучасників: письменників, істориків, етнографів, фольклористів. Публікації 50–70-х рр. XIX ст. носили загалом описовий і фрагментарний характер. До таких, зокрема, належать праці Т.Злоцького [13], Н.Попової [24], В.Поля [15, с.52–53] та ін. Суттєво повнішими і ґрунтовнішими, відзначені фаховим підходом до висвітлюваної проблеми були публікації 80-х рр. XIX – початку XX ст. Мова йде про праці М.Зубрицького [14], І.Франка [29], В.Охримовича [23], Ф. Колесси [17], В.Гнатюка [9], Ю.Жатковича [12] та ін. Зарубіжні етнографічні студії цього періоду в основному репрезентовані чеським збирачем пам'яток народної культури бойків Ф.Ржегоржом [10]. Окрім нього, слід назвати І.Коперніцького [15, с.58], Ю.Шнайдера [15, с.96–97] та ін. Як слушно підмітив Р.Кирчів, історико-етнографічні дослідження цього періоду вирізняються насамперед тим, що колишня принагідність у їх проведенні змінюється на “цілеспрямоване дослідження за певною програмою і науковою методикою” [15, с.57].

Стан сучасних вітчизняних етнологічних студій з точки зору предмета нашого вивчення не дозволяє говорити про достатню розробленість цієї проблематики. Більшість праць етнологів лише побіжно торкаються календарних осінніх обрядів бойків, вміщених у контекст вирішення іншої дослідницької проблеми. Серед таких слід виділити праці С.Боян [6; 7], В.Лисак [20], С.Стішової [27], Н.Ковальчук [16], К.Кухаревої [19] та ін.

Сьогодні однією із ключових проблем при дослідженні календарної осінньої обрядовості загалом являється визначення чітких рамок осіннього циклу в народному календарі. Більшість сучасних етнологів схиляються до думки, що межею літнього та осіннього циклів українців було свято пророка Іллі, яке припадало на 2 серпня [28, с.158; 3, с.69; 6, с.112]. При цьому слід взяти до уваги, що така межа є досить умовною, адже аграрний календар слов'ян, поряд із сонячним календарем, становив основу народного календаря й характеризувався стійкою прив'язаністю до природно-кліматичних умов того чи іншого регіону [30, с.29]. Це твердження набуває ще більшої правдивості, якщо його застосувати саме до календарної обрядовості бойків, у чому ми переконуємось дещо згодом. Тим не менш, за відправну точку осіннього календаря бойків умовно вважатимемо свято пророка Іллі.

Народна традиція день пророка Іллі вважає початком нового врожаю. Не даремно в селах побутувала приказка: “На Іллі – новий хліб на столі” [26, с.177]. Заглянувши в народний календар бойків, знайдемо схожі фольклорні мотиви: “Як не буде волюти в Іллі, то не буде ся молоти в млині” чи “Як не волюти в Іллі, то не буде зерна в млині, ані хліба в столі” [14, с.48]. На Закарпатській Бойківщині в цей час побутувало прислів'я: “До Ілля сіно і пуд корчом схне, а по Іллю і на корчи не хоче схнути” [12, с.2].

Серпень у господарському циклі бойків традиційно пов'язувався із збором урожаю, що супроводжувався цікавою жнивварською обрядовістю. Загалом обрядовий фон процесу збору зернових прийнято поділяти на три послідовно-змістові етапи: зажинки, власне жнива та обжинки чи дожинки [3, с.71]. Повсюди на Україні були поширені такі зажинкові обряди: трьома захватами лівої руки господар стинав одну жменю, а потім другу. Зжаті стебла клали навхрест і вони мали пролежати до закінчення жнив. У деяких селах першу жменю відносили в комору, де вона стояла до Нового року. Напередодні Різдва її вносили до світлиці, щоб поворожити на багатий урожай [26, с.188].

Зажинки в бойків наприкінці XIX ст. відбувалися так: коли виходили в поле жати, то обов'язково брали із собою хліб. Приступаючи до роботи, як писав Ф.Колесса, “...скрутують жменю колосся, положить на хліб, а господар каже: «Господи помагай!»” [17, с.86]. У структурі бойківських зажинок, а саме в дії “...скрутують жменю колосся,

положать на хліб” помічаємо елементи магії. Згідно із класифікаційною схемою законів магічних дій, розробленою Дж. Фрезером, ця складова жнивварської обрядовості не що інше, як типовий приклад контактної магії [4, с.176]. У такий спосіб жінці намагалися запрограмувати успішне завершення періоду жнив.

На території Бойківщини, як і повсюдно на Україні, зберігався звичай нести перший зжятий сніп до хати. На початку XX ст., за спостереженнями Я.Рудницького, це робилося з тим, щоб хто не вкрав цілого збору [25, с.210]. У цьому конкретному випадку помічаємо тверду віру селянина в магічну силу першого та останнього зжятих снопів. Перший зрізаний сніп у цьому випадку виконує функцію апотропея (оберега). Останній сніп було прийнято недожинати, а “лишати на «оборіг», аби горобці зьзіли, тай аби ще і миши мали де сидіти” [17, с.86]. Згідно із твердженням сучасних дослідників, такий незжятий сніп колосся є формою жертвопринесення чи то божеству родючості, чи то померлим родичам [16, с.124]. Обрядові дієства супроводжували весь процес заготівлі зернових – від початку збору до часу їх підготовки до молотби. На початку XX ст. коли господар звозив улітку снопи з поля, то перед “боїщем”, тобто молотбою, був звичай класти поперед коней замкнуту колоду, щоби, як примовляли, “замкнути зуби всім мишам”, аби вони зерна не знищили [25, с.210].

9 серпня бойки відзначали “святого Палія” – день святого Великомученика Пантелеймона. У народному світогляді горян св. Пантелеймон утвердився як оборонець людей від вогню [8, с.235]. Окрім того, до цього святого часто зверталися з проханням вберегти копиці від пожежі. На Закарпатській Бойківщині цей день був досить табуїзованим, що виявлялось, зокрема, у забороні працювати із сіном, адже це, як вірили, могло зашкодити худобі [12, с.9].

Головними святковими подіями серпня є Спаси: перший Спас або Маковія (14 серпня), другий або яблучний Спас, що в церковному календарі носить назву Преображення Господне (19 серпня) та третій Спас, чи Спас на полотні (29 серпня) [5, с.28–29]. У святкуванні бойками першого або Медового Спаса міцно вкорінилася християнська традиція, що переплелася з язичницькою атрибутикою. На Закарпатті цей день називали малим або літнім водосвяттям і відзначали його так: з кожної оселі брали корчажку* або товканку з водою, на яку пов’язували косиці**, головки маку й часнику, і ці приготовані речі несли на ранкову посвяту до церкви [12, с.9].

В інших регіонах України, у тому числі й на Галицькій Бойківщині, дівчата в цей день рано-вранці, або напередодні, у день св. Євдокима, йшли до лісу збирати трави для “маковія” чи “маковійчика” – святкового букету, який потім освячували в церкві. Його збирали з різних рослин (головки маку, колоски жита й пшениці, васильок, барвінок, м’ята, кріп, петрові батого), усередину якого ставили свічку [7, с.498]. В.Гнатюк такий букет називає “освяченим зіллям” і вказує на його практичну функцію: особливо він допомагав під час грому, коли селянин, боронячись “від тучі і граду”, виносив його під хату разом із лопатою та кочергою [9, с.29].

Поряд з ефективністю цих трав у боротьбі з природними стихіями, виділяються й інші їх прагматичні функції:

- лікувальна – не тільки при захворюваннях людей, але й домашньої худоби;
- апотропеїчна – як оберіг у боротьбі з нечистою силою [7, с.498];
- атрибутивно-ритуальна – як один з атрибутів під час обряду хрещення немовляти [11, с.39].

Яскравою колоритністю в бойків відзначається другий або Яблучний Спас (у церковному календарі – Преображення Господне). У цей день бойки, як і повсюди по Україні, святять фрукти, мед, овочі. На Стрийщині в кінці XIX ст. у великій кількості

* Корчага – плетінка для олії чи горілки [21, с.379].

** Косиці – городня квітка, якою дівчата прикрашали волосся [21, с.380].

несли до церкви яблука та груші. До другого Спаса було прийнято не споживати овочів та фруктів. Особливо ця заборона стосувалася тих матерів, у яких померли діти [17, с.93].

Цього дня, залишаючи приміщення храму, жителі Бойківщини обмінювалися посвяченими осінніми плодами, якими також обдаровували бідних і жебраків, що розцінювалось як жертва померлим родичам [28, с.158]. Поминальні мотиви, присутні у святкуванні цього дня в бойків, характерні для всієї території України. У народних уявленнях цей день вважається третім виступом мерців на світ у весняно-літній сезон: мерці з'являються на Страстний четвер, на Зелені свята й на Спаса [8, с.238].

Цікавим є семантичне навантаження звичаю обдарування бідних у цей день: чому саме ці категорії населення отримують дарунки. Згідно із сучасними дослідженнями в галузі слов'янської ритуалістики така обрядодія є давнім компонентом похоронної обрядово-ритуальної практики слов'ян. Справа в тім, що в похоронній обрядовості бідний чи жебрак прирівнювався до посланця з потойбічного світу, тому цього таку людину прийнято було чимось обдарувати, тобто принести жертву [2, с.114]. Саме в такому семантичному світлі, на наш погляд, слід розглядати бойківський звичай обдарування бідних, які уособлювали духів померлих родичів.

У с. Нагуєвичах, що на Дрогобиччині, наприкінці XIX ст. бойки вірили в заборону в цей день збирати лісові горіхи. У народі побутовували народні бувальщини, що мали на меті застерегти людей від походу за лісовими горіхами [29, с.209].

Порівняно менш обрядово наповнене в бойків свято Успіння Пресвятої Богородиці (28 серпня). Християнська традиція цей день пов'язує, окрім всього іншого, із закінченням найкоротшого в році посту – Спасівки. Недаремно в селах побутовувала приказка: “Як прийде Пречиста, принесе сватів нечиста” [28, с.159]. Закарпатські бойки вірили, що саме цього дня розпочинається “бабине” літо. А ще в одній з народних прикмет говориться: “Яка година* є на Велику Богородицю, така буде через цілу осінь” [12, с.9]. Галицькі лемки цього дня освячували в церкві надзвичайно велике багатство квітів, польових трав і плодів: це і м'ята, полин, барвінок, соняшник, троянда польова, лілія, турецьке просо, а з овочів і фруктів святили моркву, цибулю, часник, яблука, а також мак і зілля. Спеціально приготованим зіллям у лемків були так зване висушене волосся св. Панни, змочене у воді із сіллю, що особливо допомагало при болях у кістках, шавлія, що допомагала при болях у животі, яблука – проти зубного болю [32, с.367]

Осіння пора в народному календарі бойків другої половини XIX – початку XX ст. відкривається досить своєрідними й колоритними звичаєво-обрядовими діями. Традиційно численними обмеженнями й табу в бойків позначений день Усікновення голови пророка Іоанна Хрестителя, що в народі відомий під назвою Головосіки [7, с.498]. У с. Мшанець Старосамбірського повіту табу накладалося на цілу низку господарських робіт: не можна було ломити льон, коноплі, збирати мак, різати часник, капусту та все “що має голову” [14, с.48]. У с. Ходовичах Стрийського повіту заборони стосувались навіть пересування селян: не дозволялося в цей день відвідувати сад і город. Присутня у віруваннях бойків цього дня і негативна магія: проходячи поблизу врожаю капусти заборонялося будь-що їсти, адже це неодмінно в майбутньому накличе гусінь на врожай капусти [17, с.79]. Слід зауважити, що такі заборони певною мірою були породжені й християнською основою цього свята, адже церковний календар приписував витримати його у строгому пості [7, с.498]. Віряни не брали до рук ножа й навіть хліб ламали руками [8, с.114].

Досить своєрідною етнокультурною специфікою позначені бойківські звичаї та обряди кінця XIX ст., приурочені до релігійного свята Воздвиження Чесного і

---

* Година – погода.

Животворящего Хреста Господнього (27 вересня). Цього дня (у бойків – “Здвиг”), за словами М.Зубрицького, “розбирають вівці з салашу*”, тобто виганяють овець із встановлених ще перед св. Юрієм полонинських кошар. Тоді ж “хто має охоту, зганят осінку**”, тобто організовує спільний осінній випас овець. З’являється пастух, який лагодить кошару на полі і йде просити до селянських осель, щоб йому довірили свої вівці. За це ініціативному пастуху по завершенні випасу господарі овець виділять певну ділянку землі, розмір якої залежатиме від тривалості його роботи [14, с.48].

На “Здвиг” вмілі бойкині традиційно варили пісню картопляну юшку – “сапорок”, а також пекли пироги з яблук – “ябчанки” [19, с.1].

Серед календарних свят осіннього циклу найбільшою пошаною користується свято Покрови (народна назва, а в церковному календарі – це Покрова Пресвятої Богородиці і Пріснодіві Марії), яке відзначають 14 жовтня [8, с.245]. Значна частина обрядодійств бойків, приурочена до цього дня, у минулому носила виразний скотарський характер. М.Зубрицький зауважував, що до Покрови в селах Західної Бойківщини випас худоби відбувався під наглядом пастухів, а опісля – вже ні. Це породило таке прислів’я: “По Покрові паси й по глові” (себто по ріллі) [1, арк.26]. Це було можливим через те, що деякі бойки не сіяли озимини і тому сіножаті після Покрови ставали неначе спільним громадським пасовищем [23, с.391]. М.Зубрицький із сумом констатував, що такий звичай примушував господарів вчасно подбати про свій врожай, “адже не зробивши цього, потім не було вже що збирати” [18, с.64]. Утім, цей самий автор зазначав, що в останні часи бойки почали сіяти озиме жито та команицю, і тому вже практично згаданого звичаю не дотримуються [14, с.50].

Наприкінці XIX ст. на полонинах Західної Бойківщини випас овець, згідно записами В.Охримовича, розпочинався від святого Якова (12 травня) і тривав до Покрови (13 жовтня) [23, с.397]. Упродовж трьох місяців, допоки тривав випас овець, здебільшого до Спаса (18 серпня) або до Успіння Пресвятої Богородиці (27 серпня) кожен бойківський газда повинен був взяти свою *очередь* (належний йому об’єм сиру та жентиці). “Тоді – як писав В.Охримович, – кінчить ся літній сезон, а зачинає ся осінній” [23, с.397]. Звідси й назва “осінина”, тобто та кількість овечого молока й сиру, отримана вже восени, після Успіння Пресвятої Богородиці й до Покрови [18, с.65].

Спостереження В.Охримовича дають наочне підтвердження того, як може господарський уклад впливати на світоглядне розуміння природних циклів і явищ, в яких протікає життя тієї чи іншої етнічної спільноти. Аналізуючи лише певний відрізок народного календаря бойків, а саме літньо-осінню пору, помічаємо сильний вплив як землеробських, так і скотарських мотивів, які в сукупності й формують специфіку народного календаря. Записи В. Охримовича, на наш погляд, безперечно свідчать про скотарсько-землеробський характер осіннього народного календаря бойків у хронологічному розрізі другої половини XIX – початку XX ст.

Цікавим є також те, що схожі звичаї скотарського характеру помічаємо і в інших слов’янських етносів. У поляків, зокрема, закінчення жнив припадало на день св. Михаїла (католицька традиція відзначає його 29 вересня). Саме після цього свята худобу виганяють на вільний випас. На такий випадок навіть і подібна приказка побутує: “Po Świętym Michale wolno pasć zuchwale” (“Після святого Михаїла худоба пасеться на волі”). У народному календарі поляків цим днем завершувався перший етап осінньої пори: після нього поступово починали готуватись до приходу зими [31, с.30]. Пригадаймо, що аналогічний звичай у бойків припадав на день Покрови, з якою, зокрема на

* Салаш – 1) отара овець, яка пасеться до осені на полонинах; 2) “кошара”; загорожа в лісі для худоби [22, с.201].

** Осінка – 1) пасіння овець у селі від чесного хреста до снігу; 2) стадо овець, що пасеться восени в селі після повернення з полонин [22, с.26].

закарпатській частині Бойківщини, пов'язувались перші морози, а подекуди це свято іменували як “перве зазимя” [12, с.9]. Такі звичаєво-обрядові паралелі, прив'язані до господарських занять, а тим більше до скотарства, яке все-таки є традиційним для мешканців гірської місцевості, якими і є бойки, аніж для їх сусідів поляків, наштовхують на думку про спільну етногенетичну нішу, в якій формувались обидві етнічні спільноти.

День Покрови на Бойківщині, як і повсюди на Україні, наповнений шлюбними мотивами. Дівчата в цей день з прохальними молитвами зверталися до Богородиці:

*“Свята Покровонько,
Покрий мою головоньку
Хоць у яку онучу,
Най сі дівков не мучу”* [29, с.208; 10, с.45].

Свято Великомученика Дмитрія (8 листопада) у бойків позначене численними прикметами та приказками. Загалом в Україні з цим святом пов'язується давній обряд поминання покійників, що існує у формі “дідівських субот”. Поминання приурочувались до субот, які передують дню Дмитрія Солунського (8 листопада) та Собору архангела Михаїла (21 листопада) [28, с.163]. У бойків ж поминальні обрядодійства відбувались безпосередньо в день св. Дмитрія [7, с.499]. Народна традиція також пов'язує цей день із закінченням сватання й весільних гулянь. Це породило поширену серед бойків приказку: “До Дмитра кожна дівка хитра, а по Дмитру комин нев витру” [14, с.50].

Перехідний етап між осіннім і зимовим циклами настає з початком Різдвяного посту (Пилипівка). На день смерті апостола Пилипа (27 листопада) на Галичині влаштовували “запусти” [28, с.164], а на Західній Бойківщині це свято носило назву “пущиня” [14, с.50]. Головною настановою на цей день було дотримання посту у вигляді обмеження в їжі. На Дрогобиччині дівчата коштувала яйця під припічком, “щоби не вкучив ся їм піст”. По закінченню вечері господарі дому йшли до сусідів і родичів, де справляли забави аж до світанку: співали, веселились, танцювали, “щоби їм вродився красний льон” [9, с.14].

Отже, календарна осіння обрядовість бойків у світлі джерел другої половини ХІХ – початку ХХ ст. являє собою колоритне й унікальне, водночас синкретичне й ідейно цілісне явище. У цьому аспекті найбільш показовим є гармонійне поєднання землеробських і скотарських мотивів у звичаєво-обрядовій практиці жителів Бойківщини. Розглядаючи бойківський народний календар крізь призму обрядовості таких свят, як Воздвиження Чесного Хреста (27 вересня), Покрови (14 жовтня) та ряду інших, відразу помічаємо, яке вагоме місце відводилось скотарству в господарській діяльності горян. Узагалі скотарські мотиви червоною ниткою проходять через весь календарний осінній цикл бойків, що потребує окремого дослідження. Поряд із цим у значній частині звичаєво-обрядової практики жителів Бойківщини були присутні й землеробські мотиви, що, звісно, зумовлювалось часом настання збору врожаю. Одна з центральних подій у господарському циклі змушувала селянина сконцентрувати всі свої сили та задіяти всі доступні методи. Тому в бойківських обрядах осені помітне місце відводилось магичній практиці, що проявлялось у зажинкових обрядодіях, у святкуваннях літніх Спасів та ін. Помітним у бойківських календарних осінніх обрядах також є міфологічний компонент, що у виразній формі проявляє себе в різноманітних табу деяких народних свят, як-от Главосіки чи другого Спаса. Змістова наповненість календарних обрядодій цієї пори у бойків містить чимало подібного в порівнянні з іншими регіонами України, але водночас творить власний неповторний і цілісний етнокультурний простір.

1. Львівська національна наукова бібліотека НАН України імені В. Стефаника (відділ рукописів), ф. 206, спр. 922, п. 27, 30 арк.
2. Байбуурин А. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / А. Байбуурин. – С. Пб., 1993. – 242 с.
3. Біляцька В. Календарно-обрядова поезія і народні свята. Вечорниці та досвітки : навч. посіб. / В. Біляцька. – Дніпропетровськ, 2001. – 104 с.
4. Богатырев П. Вопросы теории народного искусства / П. Богатырев. – М., 1971. – 544 с.
5. Бондаренко Г. Спас – “рятівник” / Г. Бондаренко, В. Сапіга // Людина і світ. – 1991. – № 7. – С. 28–30.
6. Боян С. Аграрні мотиви у весняно-літній календарній обрядовості бойків / С. Боян // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Історія. – 2009. – Вип. XV. – С. 107–114.
7. Боян С. Головні християнські свята календарного обрядового комплексу бойків / Світлана Боян // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 17 : Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX століття. – Львів, 2008. – С. 492–500.
8. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис : у 2 т. / О. Воропай. – Мюнхен, 1966. – Т. II. – 448 с.
9. Гнатюк В. Народна пожива в Галичині / В. Гнатюк // Матеріали до української етнології. – 1918. – Т. 18. – С. 5–85.
10. Гнатюк В. Рецензія на: Řehoř F. Kalendářik u národního života Bojkův. Příspěvek k rusínskému národopisu halických Karpat, ibid. / В. Гнатюк // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка (далі – Записки НТШ). – 1896. – Т. 9. – Кн. 1. – С. 41–45.
11. Дем’ян Г. Дядько й дядина на Бойківщині / Г. Дем’ян // Берегиня. – 2004. – № 4. – С. 35–45.
12. Жаткович Ю. Замітки етнографічні з Угорської Русі / Ю. Жаткович // Етнографічний збірник. – 1896. – Т. 2. – С. 1–38.
13. Злоцький Т. Жизнь верховинського земледельца / Т. Злоцький // Свет. – 1870. – Ч. 38. – С. 305–306.
14. Зубрицький М. Народний календар, народні звичаї і повірки, прив’язані до днів у тижні і до рокових свят. (Записані у Мшанці Староміського повіту і по сусідніх селах) / М. Зубрицький // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1900. – Т. 3. – С. 33–60.
15. Кирчів Р. Етнографічне дослідження Бойківщини / Р. Кирчів. – К., 1978. – 173 с.
16. Ковальчук Н. Обрядовість осіннього циклу на Рівненському Поліссі / Н. Ковальчук // Народна творчість та етнографія. – 2006. – № 5. – С. 123–126.
17. Колесса Ф. Людові вірування на Підгір’ю в с. Ходовичі Стрийського повіту / Ф. Колесса // Етнографічний збірник. – 1898. – Т. 5. – С. 76–98.
18. Коломийчук О. Календарна осіння обрядовість галицьких бойків на сторінках друкованих видань НТШ кін. XIX – пер. пол. XX ст. (на матеріалах “Записок НТШ”, “Етнографічного збірника” та “Матеріалів до українсько-руської етнології”) / О. Коломийчук // Дні науки історичного факультету – 2012 матеріали V Міжнародної наукової конференції молодих учених (м. Київ, 12–13 квітня 2012 р.). – Вип. V : у 7 ч. / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2012. – Ч. 7. – С. 92.
19. Кухарева О. Звичаї та обряди осінніх календарних свят в Україні [Електронний ресурс] / О. Кухарева. – Режим доступу: URL : <http://www.culturalstudies.in.ua/knigi/728.php>. – С. 1.
20. Лисак В. Народний календар бойків і гуцулів / В. Лисак // Бойки. – № 1–12/96, 1–12/97, 1–6/98 (22–52). – С. 176–179.
21. Онишкевич М. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Онишкевич. – К., 1984. – Ч. 1: А – Н. – 496 с.
22. Онишкевич М. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Онишкевич. – К., 1984. – Ч. 2: О – Я. – 516 с.
23. Охримович В. Знадоби до пізнання народних звичаїв та поглядів правних / В. Охримович // Житє і слово. – 1895. – Т. 3. – С. 387–401.
24. Попова Н. Русское население по восточному склону Карпат (гуцули – бойки – лемки) / Н. Попова. – М., 1867. – 32 с.
25. Рудницький Я. Із нових дослідів над нашими бойками / Я. Рудницький // Життя і знання. – 1935. – № 7–8. – С. 209–210.
26. Скуратівський В. Український народний календар / Василь Скуратівський. – К., 2003. – 384 с.
27. Стішова Н. Традиційна звичаєво-обрядова культура календарних свят осіннього циклу Рівненського Полісся / Н. Стішова // Народна творчість та етнографія. – 2009. – № 4–5. – С. 67–74.
28. Українське народознавство / [С. П. Павлюк, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчів та ін.]. – Львів, 2004. – 570 с.
29. Франко І. Людові вірування на Підгір’ю / І. Франко // Етнографічний збірник. – 1898. – Т. 5. – С. 160–218.
30. Чеховський І. Демонологічні вірування і народний календар українців / І. Чеховський. – Чернівці, 2001. – 303 с.
31. Чичеров В. Зимний период русского народного земледельческого календаря XVI–XIX веков. Очерки по истории народных верований. Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, новая серия, т. XL / В. Чичеров. – М., 1957. – 236 с.
32. Řehoř F. Kalendářik u národního života Lemkův: Příspěvek k rusínskému národopisu haličských Karpat / F. Řehoř // Časopis Českého Musea. – Praha, 1897. – Seš. 4. – S. 353–375.

В статье рассмотрено календарные осенние обряды бойков второй половины XIX – начала XX ст., их функциональное и символическое значение. Выделено магическую складовую у структуре обрядодействий отдельных народных праздников. Обнаружено скотоводческо-земледельческий характер народного календаря осенней поры у бойков.

Ключевые слова: обряд, магическое действие, народный календарь, бойки, историко-этнографический район, Бойкивщина.

This article centres about the autumn calendar rites of boyks of the second half XIX – beginning XX century, its functional and symbolic significance. Highlighted magic component of some popular holidays in the structure of ritual acts. Found out the agricultural and cattle-breeding character of the autumn popular calendar of boyks.

Keywords: rites, magic act, popular calendar, boyks, historical and ethnographic region, Boykivschyna.

УДК 94 (477) + 32
ББК 63.3 (4 Укр)

Наталія Бурачок

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ І СТАНОВЛЕННЯ СВІТОГЛЯДНИХ ПОЗИЦІЙ МИКОЛИ ШЛЕМКЕВИЧА

У статті висвітлено громадсько-політичну діяльність Миколи Шлемкевича, навчання у Віденському університеті та внесок професора Моріца Шліка у формування його світоглядних позицій. Також вплив праць Анрі Бергсона на філософські погляди та ідеї Миколи Шлемкевича. Досліджено маловідомі факти з його біографії як на Україні, так і в еміграції.

Ключові слова: Микола Шлемкевич, ідеолог, державотворення, еміграція, редактор.

Нові історичні умови, в яких функціонує українське суспільство, сприяли посиленню уваги до вивчення життя та діяльності багатьох визначних постатей української історії – науковців, політиків, громадських діячів, а також поверненню із забуття їхніх імен. Історична персоналістика стала важливим напрямом наукових досліджень сучасності. Чимало здобутків наших діячів є незанимаючими для української громадськості. У цьому контексті особливої актуальності набуває дослідження життя та багатогранної діяльності Миколи Шлемкевича.

Варто зауважити, що в українській історіографії постать М.Шлемкевича є малодослідженою і немає спеціальних наукових праць, присвячених цій особистості. Однак науковці частково приділили увагу вивченню та аналізу його наукової діяльності. У роботах таких дослідників, як О.Кульчицький [8], В.Артюх [6], В.Пономарьов [10], аналізуються праці М.Шлемкевича, згадують його тільки як філософа, і лише іноді можуть зустрічатись короткі відомості про його громадсько-політичну діяльність та життєвий шлях.

Метою статті є дослідження та висвітлення маловідомих фактів із життя М.Шлемкевича, формування його світоглядних позицій, громадсько-політичної та наукової діяльності.

М.Шлемкевич (псевдонім М.Іванейко, Р.Срібний, С.Вільшина) – мислитель, публіцист, промовець, редактор, видавець, політичний і громадський діяч, творець ідеології так званого “творчого націоналізму”, організатор українського інтелектуального життя в діаспорі, народився 27 січня 1894 року в селі Пилява Бучацького повіту на Тернопільщині. Його батьками були священник Іван Шлемкевич і Ядвіга з дому Бучацька. Дитячі роки М.Шлемкевича і народна школа пройшли в селі Сновидів над Дністром, звідки він перейшов на навчання в гімназію в Бучачі, а пізніше в гімназію у Львові (польської), яку закінчив 1912 року.

Від жовтня 1912 року М.Шлемкевич навчався у Віденському Університеті на філософському факультеті, де його застала війна. З перерваними студіями М.Шлемкевич повернувся додому, але наступного 1915 року російське військо, відступаючи з Галичини, забрало його з собою і вивезло на Сибір [8, с.3].

Довготривала, далека дорога для М.Шлемкевича була важкою. Там він отримав хворобу шлунка, через яку думав, що вже не виживе. Врятувала його делегація Міжнародного Червоного Хреста, яка прибула в сибірський Талергоф. Головою цієї делегації була графиня родом із Відня, яка звернула увагу на М.Шлемкевича, який спілкувався без перекладача, і вона вплинула на те, щоб його врятувати. Графиня добилася, що М.Шлемкевича негайно перевезли до міського шпиталю, де продовжили його лікування. Видужавши, він став працювати рахівником у місцевого промисловця. Але з початком лютневої революції в Росії (1917 р.) повернувся на Україну [7, с.10].

Переживши важку неволю, М.Шлемкевич уже у 1917 році приїхав до Києва. У 1917–1919 роках був секретарем редакції “Робітнича газета”, де почав свої перші журналістські кроки. Про ці бурхливі роки згадував у своїй статті П.Феденко, який зустрів М.Шлемкевича вперше в Києві в січні 1919 року в редакції “Робітничої газети”. Він згадував, що у 1918 році М.Шлемкевич перекладав українською мовою книжку німецького соціал-демократа Карла Каутського “Диктатура пролетаріату” і цей переклад, того самого року надрукований, був важливим протикомуністичним аргументом на з’їзді Української соціал-демократичної робітничої партії. Згідно з інтерв’ю, яке дав М.Шлемкевич у “Бюлетені ОДУМ” (Нью-Йорк, число 5 за 21 січня 1951 р.), він був у Києві весь час від 1917 до 1920 року. Після зайняття Києва більшовиками М.Шлемкевич переїхав на два роки на Звенигородщину [8, с.3].

Діставшись на захід до рідного Сновидова, М.Шлемкевич вдруге виїхав продовжувати студії у Віденському університеті (1923–1926 рр.), де 16 липня 1926 року захистив докторську дисертацію про суть німецької філософії на зламі XIX–XX “Сутність філософії” – “Das Wesen der Philosophie” (у професора Моріца Шліка). У 1928–1929 рр. він доповнює свою філософську освіту студіями в Сорбонському університеті, де захоплюється філософією Анрі Бергсона, як провідної на той час постаті французької філософії.

Повернувшись до Львова, М.Шлемкевич співпрацює у відновленому Д. Донцовим “Літературно-науковому віснику”, стає відомим і популярним серед читачів своїми нарисами та есе на теми української духовності, починає писати на філософські теми під псевдонімом М.Іванейко [3, с.90].

Він почав друкуватися на філософські теми з 1926 року, присилаючи до львівського “Літературно-наукового вісника” нариси на тему української духовності: “Нариси” (1926 р.), філософське есе “А вже весна, а вже красна” (1927 р.). У тому ж “Літературно-науковому віснику” появилася цикл подорожніх мистецьких нарисів до Австрії, Німеччини та Франції – “Вітер” (1928–1930 рр.) і подібна серія “Листи з Парижу”, яка друкувалася в “Новому Часі” 1929 року. Це були його враження від подорожей по Західній Європі [8, с.4].

На початку 1930-х років М.Шлемкевич активізував свою діяльність у політичній організації “Фронт Національної Єдності” і був головним редактором його журналу “Перемога”, членом редакційної колегії щоденника “Українські Вісті” та тижневика “Батьківщина”, і часто в них друкував свої статті. Незабаром М.Шлемкевич став творцем ідеології “Фронту Національної Єдності”.

У 1932 році у Сновидові М.Шлемкевич одружився з Константиною Посацькою. Уже 1934 року у НТШ вийшов його головний твір “Філософія” – доповнена версія німецької дисертації з 1926 року, перевидана 1981 р. у “Записках НТШ” під назвою “Сутність філософії” (ред. О.Кульчицький) [8]. Згодом настає перерва в друці філософських творів, що не одержали належного оцінювання, навіть більше – вони замовчу-

валися. Змінюються часи, режими, місця праці, змінюються і напрями його творчості – тепер переважають газетні та журнальні публікації суспільно-політичного характеру. Роздуми автора повертаються в русло боротьби за українську суспільність і державність [3, с.91].

М.Шлемкевич у 1941–1944 рр. був близьким співробітником Українського центрального комітету, головою якого був Володимир Кубійович. У 1942 році він був обраний дійсним членом НТШ, яке існувало у Львові нелегально [11, с.327].

На пропозицію голови УЦК у 1941–1944 рр. М.Шлемкевич був одним із директорів і головним редактором “Українського Видавництва” (Краків – Львів). На цьому посту він згуртував навколо видавництва найкращі наукові, мистецькі й літературні сили як галицькі, так і з центральних і східних земель України; тоді “Українське Видавництво” видало сотні книжок, серед них “До джерел” М.Зерова, “Патетична соната” М.Куліша та ін. [11, с.327]. У той самий час М.Шлемкевич був співредактором журналу “Наші Дні”, найкращого українського місячника літератури, мистецтва і культури тих часів. У 1943 році став членом Політичної Ради при Президії УЦК.

Після війни М.Шлемкевич перебував у Відні, а згодом у Баварії в таборі “Орлик” біля Верхтесгадену. Перебуваючи в Німеччині, був співтворцем і заступником голови ради Українського Національного Державного Союзу (УНДС) та учасником реорганізації Державного Центру Української Народної Республіки і співтворцем Української Національної Ради [8, с.4].

У цей період він також продовжував давню активність промовця, виголошуючи в різних осередках Німеччини доповіді на філософсько-світоглядні теми. Цю активність продовжував згодом у Сполучених Штатах Америки. Промовляв завжди по пам’яті, заздалегідь підготувавши тему (варто згадати, що промов М.Шлемкевича дуже мало було записано, а ще менше видано, бо він часто не мав навіть чернетки) [8, с.4].

М.Шлемкевич активно співпрацював з НТШ, новоствореною “Енциклопедією Українознавства” під редакцією Володимира Кубійовича. Виступав як публіцист і співредактор журналів “Проблеми”, “На чужині” та ін. [11, с.327]. Згодом двома виданнями вийшла його праця “Українська синтеза, чи Українська громадянська війна” (1946 р., 1949 р.). У ній він досліджував історичну взаємодію трьох творчих українських політичних сил – монархізму (князівська влада), народовладдя (демократія) та провідництва (провідник або отаман – це політик, що є “сам-собі-пан”).

У Сполучені Штати Америки М.Шлемкевич прибув з родиною у 1949 році й осів у місті Елізабет у штаті Нью-Джерсі, згодом поселився в Крендорфі, неподалік Нью-Йорка [11, с.327]. Він продовжував свою громадсько-публіцистичну діяльність. Брав участь у розбудові мистецького життя, наприклад, у створенні Літературно-мистецького клубу в Нью-Йорку. Репрезентував Українську Національну Раду на форумі Українського комітету Америки. У квітні 1950 року став співзасновником Союзу Українських Національних Демократів (СУНД), завданням якого була усвідомча робота й підтримка Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі. М.Шлемкевич став ідеологом цієї організації [8, с.5].

У 1953 році він заснував журнал “Листи до Приятелів” (Нью-Йорк – Ньюарк), де був незмінним редактором і видавцем, автором статей і матеріалів. Епіграфом до журналу було: “Це поклик до людей, що хочуть і вмють незалежно думати – поклик створити суспільство духа понад моря і гори і ріки, що ділять нас сьогодні”. Зміст журналу складався з публіцистики, науки, літературознавства, мистецтвознавства, мемуаристики і частково політичної полеміки. На сторінках “Листів до приятелів” появилось найбільше число статей М.Шлемкевича на громадські, політичні та світоглядні теми [8, с.5].

У 1956 році М.Шлемкевич заснував на базі Нью-Йорк – Торонто видавництво “Ключі”, у якому друкував власні книжки та журнал “Листи до Приятелів” (за видав-

ництво “Ключі” відповідали Д.Кузик, Л.Ломиш, О.Олесницький та О.Тарнавський). У той самий час він розвинув свою видавничо–публіцистичну діяльність. У 1954–1958 роках вийшли головні його праці: “Загублена українська людина” (Нью-Йорк, 1954 р.), “Галичанство” (Нью-Йорк, 1956 р.), “Верхи життя і творчості” (Нью-Йорк, 1958 р.).

У цих працях наче реалізувався весь життєвий досвід М.Шлемкевича. У них він зводить бій за перемогу людини, зокрема української, над зловорожою силою; у тих книжках бачимо М.Шлемкевича як людину, що любить свою вужчу батьківщину Галичину, а одночасно є справжнім соборником – патріотом усієї України. М.Шлемкевич був дійсним членом Української академії мистецтв і науки в США [11, с.327].

На початку 1960-х рр. з допомогою Т.Лапичака, М.Шлемкевич заснував Український Публіцистично-Науковий Інститут, завданням якого було стежити за неправильною інформацією про Україну в чужих виданнях і спростовувати ці помилкові дані на наукових основах. М.Шлемкевич вважав боротьбу за українську правду одним із провідних завдань української політичної еміграції, і тому останні роки свого життя присвятив організації й розбудові того ж Інституту, який видав низку українських й англо-мовних публікацій.

М.Шлемкевич помер 14 лютого 1966 року в місті Пассейк, штат Нью-Джерсі, ЗДА та похований у тому самому штаті на цвинтарі св. Гертруди в місцевості Рогвей [8, с.5].

Переконаний ідеаліст, він прагнув до здійснення ідеалів Тараса Шевченка та Івана Франка про добро, правду і красу. Пройшовши важку школу життя, Микола Шлемкевич залишався справжнім українцем, який навіть будучи в еміграції, завжди писав, думав і переживав за Україну. Він шукав нових шляхів для українського суспільства, для його морального зміцнення і державного оформлення. Він є автором низки праць, більшу частину яких написав в еміграції.

М.Шлемкевич мав загальне визнання в середовищі тих кіл, які постійною працею, піклуванням про українську справу ставили і свою цеглину в розбудову української духовності, у відродження української державності. Він своєю громадсько-політичною діяльністю, науковими студіями, публіцистичними виступами, видавничо-редакційними проектами здійснив великий внесок у нашу історію, своїм життям і творчістю здобув собі належне місце в українській діаспорі, в історії суспільної думки України.

1. Шлемкевич М. Верхи життя і творчості / М. Шлемкевич. – Нью-Йорк ; Торонто : Ключі, 1958. – 158 с.
2. Шлемкевич М. Галичанство / М. Шлемкевич. – Нью-Йорк ; Торонто : Ключі, 1956. – 120 с.
3. Шлемкевич М. Галичанство / М.Шлемкевич // За вільну Україну. – Львів, 1997. – 104 с.
4. Шлемкевич М. Загублена українська людина / М. Шлемкевич. – К. : МП Фенікс, 1992. – 158 с.
5. Абліцов В. Галактика “Україна” Українська діаспора видатні постаті / В. Абліцов. – К. : КИТ, 2007 – 436 с.
6. Артюх В. Про деякі історіософські ідеї в філософській публіцистиці Миколи Шлемкевича: спроба екзистенціальної інтерпретації / В. Артюх // Філологічні трактати. – 2009. – Т. 1, № 3–4. – С. 5–14.
7. Заремба Я. Микола Шлемкевич зблизька / Я. Заремба // Наше життя. – 1987. – Травень. – С. 9–11.
8. Кульчицький О. Введення в проблематику сутності філософії / О. Кульчицький // М. Шлемкевич. Сутність філософії. – Париж ; Нью-Йорк ; Мюнхен, 1981. – 250 с.
9. Мала енциклопедія етнодержавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К. : Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
10. Пономарьов В. Філософ синтези Микола Шлемкевич / В. Пономарьов // Тиждень. – 2012. – 26 черв.
11. Українська журналістика в іменах / за ред. М. М. Романюка. – Львів, 1996. – Вип. III. – С. 326–327.

В статтє отражена общественно-политическая деятельность Николая Шлемкевича, обучения в Венском университете и вклад профессора Мориц Шлик на формирование его мировоззренческих позиций. Также влияние работ Анри Бергсона на философские взгляды и идеи Николая Шлемкевича. Исследованы малоизвестные факты из его биографии как на Украине так и в эмиграции.

Ключевые слова: Николай Шлемкевич, идеолог, создания государства, эмиграция, редактор.

The article reflects the social and political activity of Nicholas Shlemkevicha, training at the Vienna University and the contribution of Professor Moritz Schlick to form his worldview. The impact of the work of Henri Bergson on the philosophies and ideas of Nikolai Shlemkevicha. Investigated little-known facts of his biography as in Ukraine and in exile.

Keywords: Nicholas Shlemkevych, ideologist, creation of the state, emigration, editor.

УДК 94 (477.8)
ББК 63.3 (4 Укр)

Леся Бойчук

ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КИРИЛА ТРИЛЬОВСЬКОГО (1907–1918 рр.)

У статті висвітлено основні аспекти громадсько-політичної діяльності Кирила Трильовського як посла австро-угорського парламенту впродовж 1907–1918 рр. Проаналізовано парламентські промови діяча, депутатські запити, народні віча, збори та міжнародні конгреси, у яких К.Трильовський брав участь як депутат парламенту. Крізь призму парламентської діяльності політика розкрито його роль у суспільному житті Галичини на початку ХХ ст., ступінь залучення до розв'язання національно-культурних та соціально-економічних завдань.

Ключові слова: австро-угорський парламент, депутатський запит, парламентська промова, виступ, вибори.

Ім'я Кирила Трильовського золотими літерами вписане в українську військову історію, адже найбільшу славу йому принесло заснування та керівництво спортивно-пожежним товариством “Січ”, яке стало основою легіону Українських Січових Стрільців, а згодом – основою Української Галицької Армії. К.Трильовський у своїх спогадах зазначав: “Було б дуже мильним, якщо б українське громадянство гляділо на мене лиш як на січового і січово-стрілецького організатора!” [26, с.13]. Його громадська діяльність тісно пов'язана з політичною історією Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст.: він був одним із засновників та активним членом Русько-Української Радикальної партії (далі – РУРП); двічі у 1907 р. та 1911 р. його було обрано послом до Віденського парламенту; а в 1913 р. – депутатом до Галицького сейму; у період Західно-Української Народної Республіки він входив до складу Української Національної Ради. Вивчення та засвоєння досвіду парламентської діяльності К.Трильовського є актуальним для сучасного суспільно-політичного життя України, для формування політичної культури нашої нації.

Окремі аспекти діяльності К.Трильовського в парламенті Австро-Угорщини висвітлено у працях очевидців досліджуваного періоду Ю.Дзеровича [4] та К.Левицького [9], а також у публікаціях сучасних дослідників – П.Арсенича [1], І.Монолатія [10]. Джерельну базу статті складають спогади К.Трильовського [25; 26], стенографічні протоколи засідань парламенту та матеріали періодичних видань.

Мета статті полягає у всебічному висвітленні діяльності К.Трильовського, яку він здійснював упродовж 1907–1918 рр. в австро-угорському парламенті; у з'ясуванні його ролі в громадсько-політичному житті Галичини початку ХХ ст., зокрема у вивченні та аналізі парламентських промов, депутатських запитів політичного діяча; характеристиці народних віч і зборів, міжнародних конгресів, у яких він брав участь, представляючи парламент.

Для галицьких українців 1907 р. став переломним, оскільки пов'язаний із демократизацією виборчого законодавства в Австро-Угорській імперії. До цього часу парламент формувался за куріальним (становим) принципом, який значно обмежував права

українців. Новий закон, підписаний імператором 26 січня 1907 р., передбачав проведення голосування на підставі прямого загального таємного виборчого права і надавав українцям 28 з 516 мандатів.

К.Трильовського, як представника Української Радикальної Партії (наступниці РУРП, далі – УРП), було двічі обрано в 1907 р. та в 1911 р. до австро-угорського парламенту від виборчого округу Коломия – Косів. У 1907 р. “січковий батько” отримав рекордну кількість голосів – 44 000 [26, с.72]. Про велику популярність К.Трильовського серед місцевого населення свідчить також “Пісня Побіди”, написана В.Урдейчуком на його честь:

*Засіяло сонце ясне у вівторок зрана,
Побідили радикали – вибрали гетьмана
Своїм послом, заступником – се діло побіди,
Нехай дальше лютий ворог на хлопах не їде!
Нехай знають вороженьки, що й в нас бідних сила,
Ми надію покладаєм на Батька Кирила.
Що він наших прав заступник ме нас боронити,
Тяжке горе із нас здойме, мемо легше жити.
Бо він один тільки думав о тій біді хлопській!
А хто це він? Гетьман “Січі” Кирило Трильовський!.. [25, с.189].*

У новообраному парламенті він увійшов до складу Русько-українського клубу, який було створено на першому засіданні, у червні 1907 р. [9, с.446–449]. Текст своїх промов К.Трильовський не завжди узгоджував з іншими українськими політиками, через що про нього досить критично відгукувались колеги, зокрема націонал-демократи. Відомий громадський діяч Ю.Дзерович писав про “січового батька”, що його виступи часто компрометували радикальну партію й українське представництво [4, с.65].

Після виборів 1911 р. К.Трильовський став членом Радикального клубу. М.Лагодинський, відомий громадський діяч, депутат від УРП, пропонував його на голову цього клубу, проте політик відмовився через проблеми із здоров’ям [25, с.174].

Упродовж 1907–1918 рр. К.Трильовський виголосив з трибуни Віденського парламенту понад 18 великих промов, які тривали від двох до десяти годин [28–32]. Краєзнавець О.Гунько стверджує, що на знак визнання ораторського мистецтва “січовому батькові” було встановлено бронзовий бюст у приміщенні Віденського парламенту [3, с.1].

Будучи юристом за фахом, громадсько-політичний діяч у своїй професійній діяльності детально аналізував правові аспекти зловживань польської краєвої адміністрації. Це дозволило йому, ставши депутатом, вносити запити до державних установ та урядових осіб з приводу конкретних фактів порушення законодавства і конституційних прав українців. Усього впродовж 1907–1918 рр. він подав 367 запитів, що були спрямовані на вирішення питань загальнонаціонального значення, а також актуальних потреб його виборців [28–32].

У своєму першому виступі в стінах парламенту з промовистою назвою “Проч із шляхтою! Проч із єї посіпаками!” від 22 липня 1907 р. К.Трильовський висвітлив панівне становище польської шляхти в Галичині. На його думку, найважливіші урядові посади займають поляки, це дозволяло їм не лише зосередити у своїх руках усю повноту влади в краї, а й проводити відносно українців дискримінаційну політику. Він навів конкретні приклади порушень законодавства президентом Вищого краєвого суду Галичини Тхуржницьким, президентом Карного суду у Львові Пшилуським; зловживання польських послів у Галицькому сеймі; факти, які свідчили про несправедливість рішень польських суддів, переслідування жандармами товариства “Січ” села Іспас Коломийського повіту, які відвідали церкву в січових лентах, арешт селянина М.Яцюка за організацію рільничого страйку в селі Виноград Коломийського повіту [25, с.184–185].

Виступ К.Трильовського схвально оцінив норвезький письменник Б'єрнстєрне Б'єрнсон, підкресливши, що він дуже добре відобразив непрості польсько-українські відносини в Галичині початку ХХ ст. [25, с.187].

Громадсько-політичний діяч часто звертав увагу своїх колег на важливі події з життя краю. 12 квітня 1908 р. львівський студент М.Січинський вбив галицького намісника А.Потоцького, що викликало великий суспільний резонанс. На засіданні парламенту 22 травня 1908 р. К.Трильовський виступив з промовою “Потоцький, Січинський, Шептицький”, у якій, даючи оцінку діяльності цих діячів, проаналізував існуючу політичну ситуацію [25, с.201]. На його думку, скоєне вбивство є справедливою помстою за причинену українцям “кривду”, адже кожний народ має право використовувати революційну тактику в боротьбі за свої права [9, с.480]. К.Трильовський також зазначив, що українські селяни не лише схвально сприйняли цей вчинок, а відмітили, що він є дієвим методом боротьби зі свавіллям польських чиновників [25, с.204–205]. Виступаючи з такими міркуваннями, він хотів налякати польських чиновників, які, побоюючись зростання революційних настроїв, не порушуватимуть конституційних прав українців. Політик також піддав гострій критиці позицію митрополита А.Шептицького, який засудив диверсійний вчинок М.Січинського [9, с.481]. К.Левицький після цього виступу “січового батька” зазначив в одній із своїх праць, що К.Трильовський належав до послів “найгострішого тону” [9, с.479].

У своїх парламентських виступах діяч також постійно звертав увагу на зловживання галицької краєвої адміністрації. У промові, виголошеній 24 червня 1908 р., він проаналізував безправне становище українців у судових установах Галичини. К.Трильовський зауважив, що вся система судочинства в Галичині, де головним важелем управління є “самоволя урядовців”, зосереджувалась у руках намісника А.Потоцького та президента Вищого краєвого суду Тхуржницького. На його думку, вирішальну роль у судових процесах, а особливо тих, що стосувались партійно-політичного життя та страйкової боротьби, відігравали “вказівки згори”, коли суддя приймав вирок згідно із наказами вищих інстанцій [26, с.76].

Гостру дискусію в Палаті Послів Державної Ради викликала промова К.Трильовського “Чи давати Австрії рекрута?” від 15 березня 1909 р. Загроза війни із Сербією вимагала від австро-угорського парламенту швидкого прийняття законопроекту про набір новобранців до війська. Будучи далекоглядним політиком, К.Трильовський розумів, що наступила слушна нагода для українських послів “виступити проти уряду, щоби щось корисного зискати для нашого народу” [25, с.211]. У своєму виступі він навів факти жорстоких знущань австрійських жовнірів під час окупації Боснії і Герцеговини в 1878 р., приклади “капральщини” у війську, коли старшини, зокрема поляки, знущалися над українськими новобранцями [27, с.4–7]. Промова спричинила жваве обговорення. Проти вищенаведених фактів про знущання австрійських військових під час анексії Боснії і Герцеговини протестував Міністр краєвої оборони Георгі [27, с.8]. Українська парламентська репрезентація (представництво) також виступила із заявою, що не погоджується з такими висловлюваннями. К.Левицький згодом зазначив, що хоча критика уряду входила до опозиційної тактики українських послів, проте К.Трильовський подав її в такій формі, що викликав обурення всього парламенту [9, с.510]. Ця промова зумовила його вихід зі складу Русько-українського клубу [25, с.217].

Велику кількість депутатських запитів “січовий батько” також присвятив правопорушенням, які вчиняли польські жандарми відносно українського населення Галичини, знущанням старшини над новобранцями в австро-угорській армії. Як писала газета “Громадський голос”, завдяки К.Трильовському життя не одного “бідного вояка” вдалося врятувати [11, с.2].

Особливо активно політик боровся проти виборчих фальсифікацій до парламенту, Галицького сейму, громадських рад. Першою його промовою у другій каденції став

виступ від 29 червня 1911 р. “Про кроваві вибори в Дрогобичі”. У цьому галицькому місті проводились значні фальсифікації, проти мирного населення було використано зброю. К.Трильовський заявив, що в правовій державі, яка має конституцію, такі факти зловживань уряду є неприпустимими, а тому подав внесок у парламенті, спрямований на проведення розслідування та покарання винних [8, с.5–6]. Він подав більше 60 запитів тільки щодо порушення чинного законодавства під час виборів до Державної Ради в 1911 р. [31, с.457–466].

Великий резонанс в Австро-Угорщині та за її межами викликав його запит до президента Палати Послів від 14 грудня 1910 р. “В справі гвалтів російського уряду скоєних на політичних в’язнях”. Будучи прихильником гуманістичних ідей, К.Трильовський засудив тортури, які застосовувались відносно російських революціонерів царськими властями, вимагаючи від Віденського парламенту виступити з критикою таких дій на міжнародному рівні [6, с.3].

У своїх промовах і запитах політик значну увагу приділяв культурно-освітнім питанням. Зокрема, він виступав проти переслідування громадських читалень і січових товариств, проти конфіскації українських часописів, літературних творів, захищав права педагогів, рідної мови [30, с.299–302]. Завдяки його зусиллям державна прокуратура в Коломиї почала видавати акти обвинувачення не лише польською, а й українською мовою [11, с.2]. Після зустрічі К.Трильовського з намісником М. Бобринським, січовикам було дозволено носити відзнаки товариства, малинові ленти [25, с.206–207].

Ставши позафракційним депутатом з березня 1909 р., “січовий батько” активно підтримував запити українських послів у Державній Раді. Коли 11 червня 1909 р. К.Левицький подав запит про переслідування української мови в галицьких судах, то К.Трильовський також виступив із промовою на захист рідної мови, знаючи стан її використання в судівництві [9, с.517]. Використовуючи приклади з власної юридичної практики, відзначив, що українці через незнання польської мови, офіційної мови діловодства в Галичині, часто отримують несправедливі та необ’єктивні вироки [15, с.3].

Промова К.Трильовського, виголошена в парламенті 14 грудня 1909 р., “В справі переслідування сільської молодіжки за колядованя і танці” була спрямована на обґрунтування його запиту про відміну урядових розпоряджень від 28 травня 1827 р. та 21 травня 1833 р., які передбачали обов’язкову наявність поліцейського дозволу при проведенні громадських розваг і зборів, а також заборону здійснювати збір коштів на будь-які потреби без узгодження з владою [16, с.10]. Громадсько-політичний діяч заявив, що ці розпорядження мали втратити свою юридичну чинність у зв’язку із прийняттям конституції 1848 р., закону про товариства від 15 листопада 1867 р. Навівши конкретні факти, він підкреслив, що ганебні приписи приймались лише відносно українського населення Галичини [18, с.2–3]. На його думку, заборона сільській молоді збиратися для проведення танцювальних вечорів чи інших розваг, колядувати під час свят є яскравим прикладом переслідування українців, щоб заборонити їм брати активну участь у громадському житті [17, с.4].

Найдовший виступ К.Трильовського був виголошений 28 березня 1912 р. під час обструкції українськими депутатами Віденського парламенту з метою отримання від уряду дозволу на відкриття українського університету у Львові. Замість розгляду цього актуально важливого питання депутати голосували за прийняття законопроекту про будівництво каналів, який, на його думку, був яскравим свідченням дискримінаційної політики, що застосовувалась урядом відносно українців. По-перше, спочатку передбачалось будівництво каналів у західній (польській) частині провінції і лише згодом, після 1923 р. – у східній. По-друге, існували актуальніші потреби, на задоволення яких можна було спрямувати виділені кошти, як, наприклад, відкриття університету у Львові [19, с.3]. У своєму виступі “січовий батько” також розповів про самогубство українського студента Петра Чорнія, якого виключили з учительського семінарію за те, що він

зберігав фотографії матері М.Січинського. Він зауважив, що дивується, чому покійник, перш ніж накласти на себе руки, не позбавив життя президента краєвої Шкільної Ради. Промова К.Трильовського викликала жваву дискусію на сторінках галицької преси. Газета “Діло” засудила його виступ за пропаганду революційних настроїв у суспільстві [7, с.1].

У парламентських запитах політичного діяча також було приділено чималу увагу покращенню соціально-економічного становища українських селян. Серед них вагоме місце посідають запити, спрямовані на боротьбу з камерою (державним лісництвом), яка вимагала від селян високої платні за право використовувати лісові угіддя, пасовища. Завдяки зусиллям К.Трильовського, селянам було дозволено купувати деревину на дрова та будівництво; отримувати вафенапси (дозволи на користування зброєю для охорони своєї худоби); відшкодовано незаконно забрану зброю; відкрито закриті раніше плаї (гірські стежки); зменшено платню за випасання худоби [11, с.1–2]. Зокрема, 13 червня 1909 р. він очолив депутацію, що складалась із 23 селян з Косова, Печеніжина й Калуша, до намісника М.Бобринського, у результаті якої після 2-годинної конференції в дирекції державного лісництва, було зменшено платню на випасання худоби на чверть [25, с.163–164]. К.Трильовський також подавав запити, спрямовані на відшкодування витрат селянам у зв’язку з повеннями, виступав за регуляцію (будівництво водних каналів) Прута і Черемоша, боровся проти так званої “сплавачки” на Черемоші та Пістинці, під час якої річки, по яких плила деревина з лісів князя Любомирського, нищили селянські поля [11, с.1].

Будучи прихильником соціалістичних ідей, він виступав за справедливу податкову систему, за вирішення робітничих питань. Зокрема, К.Трильовський відстоював право на соціальне забезпечення робітників по старості та інвалідності, а також робітничих вдів і сиріт [10, с.19], захищав права робітників тютюнової фабрики в Заболотіві та солеварні в Косові [1, с.8].

Особливу увагу у своїх промовах К.Трильовський приділяв оцінці діяльності москвофільського руху. У парламентському виступі “Хто допомагає в Галичині московському міністрові Столипінові?” від 16 червня 1910 р. він зазначив, що ця політична течія на початку ХХ ст. втратила свою колишню популярність, існувала лише завдяки підтримці та русофільським симпатіям поляків. Зауважимо, що К.Трильовський був добре обізнаний з теорією польських народних демократів, які пропагували ідею автономної Польщі в складі Росії [21, с.3–4]. Промовець підкреслив, що ціну польсько-російської угоди мають “окупити” українці. По-перше, москвофіли, пропагуючи ідею єдності з Росією, не передбачали ні національних, ні культурних прав для галицьких українців у майбутньому союзі; по-друге, поляки, використовуючи москвофілів, переслідували власну мету: ослабити позицію українського політичного руху, а відтак проводити активнішу колонізацію Галичини [22, с.3–4]. У виступі від 7 грудня 1910 р. він навів конкретні факти, які свідчили про підтримку галицькою краєвою адміністрацією москвофільського руху, зазначивши, що січовикам було заборонено носити січові відзнаки – малинові ленти, у той час як москвофіли вивішують російський національний прапор на своїх установах, проводять під ними маніфестації [20, с.4–5].

Як депутат Віденського парламенту, К.Трильовський брав активну участь у народних вічах і зборах, що відбувались, Галичині. Їхня кількість тільки протягом першої його каденції налічувала більше сотні [5, с.4]. Виступаючи на “справоздавчих” вічах, на яких він звітував про свою парламентську діяльність, К.Трильовський об’їздив майже всі села та містечка виборчого округу Коломия–Косів. Зокрема, він відвідав Коломию, Косів, Жаб’є, Залуче, Волчківці, Соколівку, Ворохту, Сопів, Ілинці, Турку, Кулачківці, Кобаки, Пилипи, Корнич [14, с.1–2], Ковалівку, Космач, П’ядики, Устеріки, Струпків, Печеніжин [13, с.5]. Будучи обраним до Палати Послів від УРП, К.Трильовський звітував про діяльність Віденського парламенту на щорічних з’їздах партії та її Коло-

мийського осередку, а також на радикальних зборах у Самборі 21 вересня 1907 р. [14, с.2] та у Ворохті 23 серпня 1908 р. [24, с.1–2], на засіданні “Народної волі” в Тернополі 9 жовтня 1907 р. [14, с.2] і в Коломиї 3 травня 1914 р. [12, с.5], на народному вічі, скликаному на підтримку будівництва українського університету у Львові 1910 р. [17, с.5]. На цих зібраннях К.Трильовський знайомив виборців із законами, які приймалися у Віденському парламенті, із діяльністю українських депутатів, зокрема радикалів, а також вислуховував їхні потреби, які ставали основою його депутатських внесків і запитів. На одному із “справоздавчих” віч “січового батька” був присутній М. Коцюбинський [25, с.168].

Громадсько-політичний діяч, представляючи австро-угорський парламент, виступав також на міжнародних з’їздах. 8–12 вересня 1907 р. він взяв участь у Міжнародному конгресі “Свобідної думки” в Празі, що був спрямований проти “римсько-вaticanського клерикалізму” [25, с.193]. Виступаючи на засіданні 8 вересня, К.Трильовський зазначив, що католицька церква, постійно розширяючи свій вплив, прагне взяти український народ під свою опіку, проте радикальна партія не допустить цього. У промові від 9 вересня він засудив співпрацю чеських і німецьких демократів з польською шляхтою та німецькими клерикалами-антисемітами в Державній Раді. Чеська газета “Cas” назвала цей виступ “найсвітлішим” із тих, які були оголошені того дня [14, с.2]. 12 вересня “січовий батько” також взяв участь у дискусії на тему “Є Бог чи нема Бога”, яка проводилася для популяризації реформи австро-угорського цивільного кодексу, що дозволяла би подружні розлучення [25, с.196]. 1908 р. К.Трильовський відвідав Міжнародну парламентську конференцію в Берліні, на якій обговорював з представниками російської думи, Мілюковим та Гучковим, революційні події 1905 р. [25, с.149–150].

Отже, К.Трильовський був непересічною постаттю в громадсько-політичному житті Галичини кінця XIX – початку XX ст. Його парламентська діяльність була надзвичайно різноманітною й охоплювала виступи політика з парламентської трибуни; запити, подані ним до різноманітних державних інституцій, урядових осіб; а також участь у численних краєвих вічах і зборах, міжнародних з’їздах. Вона була, насамперед, спрямована на боротьбу проти порушення конституційних прав українців польською краєвою адміністрацією. У своїх спогадах “січовий батько” дав таку оцінку своїй парламентській діяльності: “Я належав до тих послів, що старалися сумлінно виконувати обов’язок, даний мені народом” [25, с.151]. Без сумніву, К.Трильовський належав до одних із найактивніших українських депутатів. Хоча парламентські колеги критикували його за радикальність поглядів, однак його парламентська діяльність мала великий вплив на формування національної й правової свідомості галицьких українців початку XX ст., особливо жителів такого історико-етнографічного регіону, як Покуття.

1. Арсенич П. Засновник “Січі” Кирило Трильовський / П. Арсенич. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 76 с.
2. Велике віче в Коломиї // Громадський голос. – 1912. – Ч. 20. – С. 3.
3. Гунько О. Спішіть, браття, в Січ / О. Гунько // Голос Покуття. – 2000. – 5 травня. – С. 2.
4. Дзерович Ю. Ціла правда про радикалів / Ю. Дзерович. – Львів, 1910. – 100 с.
5. З діяльності д-ра Кирила Трильовського jako посла до Ради Державної. – Коломия, 1911. – 13 с.
6. Інтерпеляція тов. посла д-ра К.Трильовського // Громадський голос. – 1911. – Ч. 6. – С. 3.
7. Комедіянти // Громадський голос. – 1911. – Ч. 16. – С. 1.
8. Криваві вибори в Дрогобичи. Бесіда посла т. д-ра Трильовського // Громадський голос. – 1911. – Ч. 42. – С. 5–6.
9. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів / К.Левицький. – Львів, 1926. – 736 с.
10. Монолатій І. Образ власного війська у становленні українського національного руху / І. Монолатій // Лицарі рідного краю: січово-стрілецька традиція в історії, культурі та мистецтві України XX століття. – Коломия, 2007. – С. 9–33.
11. Наші радикальні кандидати // Громадський голос. – 1911. – Ч. 25. – С. 1–2.
12. Політичний рух // Громадський голос. – 1914. – Ч. 18. – С. 5.

13. Посол д-р Трильовський // Громадський голос. – 1910. – Ч. 41. – С. 5.
14. Посольське справозданє посла Д-ра К.Трильовського // Громадський голос. – 1907. – Ч. 77. – С. 1–2.
15. Промова посла д-ра Кирила Трильовського // Громадський голос. – 1909. – Ч. 28 і 29. – С. 3.
16. Промова посла д-ра Трильовського в справі переслідування сільської молодіжї за колядованя і танці // Громадський голос. – 1910. – Ч. 1. – С. 10.
17. Промова посла д-ра Трильовського в справі переслідування сільської молодіжї за колядованя і танці (дальше) // Громадський голос. – 1910. – Ч. 14. – С. 4.
18. Промова посла д-ра Трильовського в справі переслідування сільської молодіжї за колядованя і танці (далі) // Громадський голос. – 1910. – Ч. 7. – С. 2–3.
19. Промова т. д-ра Трильовського // Громадський голос. – 1911. – Ч. 17. – С. 3.
20. Промова тов. пос. д-ра К.Трильовського виголошена дня 7 грудня 1910 р. в Державній Раді // Громадський голос. – 1911. – Ч. 4. – С. 4–5.
21. Промови радикальних послів в парламенті // Громадський голос. – 1910. – Ч. 27. – С. 3–4.
22. Промови радикальних послів в парламенті // Громадський голос. – 1910. – Ч. 29. – С. 3–4.
23. Публичне віче в справі українського університету // Громадський голос. – 1910. – Ч. 14. – С. 5.
24. Радикальне віче в Ворохті // Громадський голос. – 1908. – Ч. 51. – С. 1–2.
25. Трильовський К. З мого життя / К.Трильовський. – Київ ; Едмонтон ; Торонто, 1999. – С. 23–227.
26. Трильовський К. З мого життя... (Уривок зі спогадів) / К.Трильовський // Гей, там на горі “Січ” іде!.. Пропам’ятна книга “Січей” / зібрав й упоряд. П. Трильовський. – Едмонтон, 1965. – С. 13–77.
27. Трильовський К. Чи давати Австрії рекрута / К.Трильовський // Хлопська правда. – 1909. – Ч. 6. – С. 4–8.
28. Stenographische Protokolle des Abgeordnetenhaus des Reichsrates 1861–1918. Das österreichische Abgeordnetenhaus 1907–1913, XI. Legislaturperiode (XVIII. Session) [Електронний ресурс]. – S. 447–449. – Режим доступу : <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=spa&datum=0018&size=45>.
29. Stenographische Protokolle des Abgeordnetenhaus des Reichsrates 1861–1918. Das österreichische Abgeordnetenhaus 1907–1913, XI. Legislaturperiode (XIX. Session). – S. 179. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=spa&datum=0019&size=45>
30. Stenographische Protokolle des Abgeordnetenhaus des Reichsrates 1861–1918. Das österreichische Abgeordnetenhaus 1907–1913, XI. Legislaturperiode (XX. Session) [Електронний ресурс]. – S. 299–302. – Режим доступу : <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=spa&datum=0020&size=45>.
31. Stenographische Protokolle des Abgeordnetenhaus des Reichsrates 1861–1918. Das österreichische Abgeordnetenhaus 1911–1917, XI. Legislaturperiode (XXI. Session) [Електронний ресурс]. – S. 457–466. – Режим доступу : <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=spa&datum=0021&size=45>.
32. Stenographische Protokolle des Abgeordnetenhaus des Reichsrates 1861–1918. Das österreichische Abgeordnetenhaus 1911–1917, XI. Legislaturperiode (XXII. Session) [Електронний ресурс]. – S. 355–356. – Режим доступу : <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=spa&datum=0022&size=45>.

В статье рассматриваются основные аспекты общественно-политической деятельности Кирилла Трилевского в качестве посла австро-венгерского парламента на протяжении 1907–1918 гг. Проанализированы парламентские речи деятеля, депутатские запросы, народные веча, сборы и международные конгрессы, в которых К.Трилевский участвовал как депутат парламента. Сквозь призму парламентской деятельности политика раскрыта его роль в общественной жизни Галиции в начале XX ст., степень вовлеченности его в решение национально-культурных и социально-экономических задач.

Ключевые слова: *австро-венгерский парламента, выборы, депутатский запрос, парламентакая речь, выступление.*

The article highlights the main aspects of social and political activity of Cyril Tryliovsky as ambassador Austro-Hungarian Parliament during 1907–1918 years. The article analyzed the parliamentary speeches of study leader, parliamentary inquiries, public meetings and international congresses, in which C. Tryliovsky participated as a member of parliament. Through the prism of parliamentary politics reveals its role in public life in Galicia on the beginning of twentieth century., his degree of involvement in the solution of national cultural and socio-economic problems.

Keywords: *Austro-Hungarian parliament, elections, parliamentary inquiry, parliamentary speech.*

ПОЗИЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ ЩОДО ІДЕЇ ВІДНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ГАЛИЧИНІ (1914–1918 рр.)

У статті висвітлено ставлення української політичної еліти до незалежницьких прагнень поляків у Галичині на передодні та на початковому етапі Першої світової війни. Простежується роль греко-католицької духовної ієрархії на чолі з харизматичним львівським митрополитом А.Шептицьким в українсько-польському порозумінні та його значення в подальших відносинах двох сусідніх народів.

Ключові слова: Галичина, Перша світова війна, українсько-польські відносини, ГУР, ЗУР, А.Шептицький, К.Левицький.

З початком Першої світової війни українські землі перетворилися на арену бойових дій, а самі українці були змушені брати участь у братовбивчому протистоянні у складі російської чи австро-угорської армій і воювати за чужі інтереси. Українська політична еліта в Галичині сподівалася, що вибух світової війни між загарбницькими імперіями допровадить до зміни статусу державної справи. Польські політичні кола в Галичині напередодні Першої світової війни не займали єдиної позиції: галицькі консерватори виступали за австро-польське розв'язання, яке мало на меті перетворення монархії Габсбургів у триалістичну державу, натомість прихильники незалежницької ідеї, пов'язані з Ю.Пілсудським, були прихильниками незалежної Польщі. В опозиції до політичних рухів польської політики сформувалася орієнтація, яка представляла інтереси українців (“русинів”). Адже Галичина, завдяки пануючій тут політичній свободі, була не тільки “польським П'ємонотом”, але також “П'ємонтом українським”. Національний рух набирив усе більшого значення серед українців Галичини, якому патрунувала греко-католицька церква.

Досліджувана тема стала предметом зацікавлення як українських, так і польських істориків. Серед українських дослідників відомими є праці О.Аркуші, Ю.Михальського, Л.Зашкільняка, О.Сухого, О.Красівського, М.Демкович-Добрянського, а серед польських – Л.Мрочки, Т.Дамбковського, Я.Грухали та інших.

Мета статті – показати зміни в ставленні української еліти національного руху до незалежницьких прагнень поляків. Їхню думку щодо цієї проблеми можна простежити, досліджуючи українську пресу, виступи й публікації українських політиків – послів до Державної ради і Крайового сейму. Важливим аспектом є погляди греко-католицької духовної ієрархії на чолі з харизматичним львівським митрополитом А.Шептицьким, брат якого був відомим польським генералом.

Доля польсько-українських відносин на території Галичини має складну історію. І.Франко як один із знавців цієї проблеми підкреслював, що поляки й русини, незважаючи на близьке етнографічне свояцтво і територіальне сусідство, ніколи не були добрими братами [21, с.317]. Друга половина XIX ст. для Галичини принесла багато змін. Прийняття конституції в Австро-Угорщині сприяло розвитку політичного, економічного та культурного життя, в результаті чого Львів став осередком політичної діяльності як українців, так і поляків. У Галичині поляки контролювали політичне, соціальне й культурне життя, трактуючи русинів-українців як частину “польської політичної нації”. Тільки наприкінці XIX ст. під впливом зростання національної свідомості й національного руху українців частина польського політикуму змушена була “зауважити” українську націю й рахуватися з її вимогами. Проте, слідуючи традиціям польського націоналізму, правлячі кола поляків почали чинити потужну протидію українським прагненням рівноправності. Таким чином, польсько-українські суперечності в Галичині досягли апогею саме на зламі XIX і XX ст. [15, с.274].

У той же час в Австрійській імперії розгорнувся масовий український національний рух, який ставав усе більш пружним і експансивним. Утворювалися школи з українською мовою навчання та україномовні кафедри у Львівському університеті. Розпочали діяльність культурні, освітні та політичні організації. Українці здобули власне представництво у Віденському парламенті й Галицькому крайовому сеймі [29, s.144.]. Русини все глибше почали усвідомлювати свої національні інтереси. Їх обстоювання вони вбачали в діяльності українського представництва в австрійському парламенті. У 1907 р. в Австрійській імперії запроваджено загальне виборче право до Віденського парламенту, натомість аж до 1914 р. крайові органи були вибрані на підставі старої куріальної системи, тобто виборчого права не загального і не рівного [25, s.83]. Головним позитивним моментом було те, що виборчий рух активізував українську інтелігенцію. В тім році в Галичині настала зміна виборчого статуту, який гарантував загальне 4-х станове голосування, що у свою чергу зменшувало шанси виборчої участі поляків у боротьбі з українськими угрупованнями.

Українська інтелігенція формувала свою політичну свідомість в опозиції до польського суспільства. Обидва народи розділяв австрійський чинник, який керувався інтересами монархії і династії. Їхні прагнення були діаметрально різними, і їх використання для інтересів монархії було безсумнівним успіхом австрійської політики. Для польських політичних чинників “австрофілізм” найперше становив гарантію утримання територіально-політичної єдності Галичини. Надалі мав уможливити приєднання до неї Польського королівства з триалістичною або дуалістичною реконструкцією держави. Уже від весни 1917 р., коли загарбникам відмовлено в праві впливу на розв’язання польської справи, його реліктом була ідея австро-польської персональної унії. Польська проавстрійська орієнтація порівняно до українською тривала менше і мала багато противників [27, s.38]. “Поляки вірні своїй традиції – дивитися на себе, як на народ історично і культурно упривілейований, вони відлучають себе як націю зрілу від інших “незрілих”, недержавних народностей Росії і жадають не загального перестрою Росії на основі національно-територіальної та обласної автономії, а автономії тільки для себе”, – так характеризує ставлення до польського питання М.Грушевський у статті “Польський законопроект автономії і українці” [4, с.1]. Політичні очікування галицьких українців були відмінними від поляків. Вони сподівалися на поділ Галичини й утворення з її східної частини, після об’єднання з іншими територіями Габсбурзької монархії, на яких проживала більшість українців, нового українського коронного краю. А в майбутньому передбачалося його об’єднання з Наддніпрянською Україною. Це підтверджує XXIV крайовий з’їзд членів Української радикальної партії, де в його порядку денному одним із ключових питань був поділ краю і національна автономія [2, арк.11]. А щодо ставлення до Польщі, то українські радикали зазначили: “уважаємо її (Польщу. – У.К.) споконвічним і найбільшим ненависним ворогом Української державності... Всякі спроби союзів і мирного співжиття з тим ворогом вважаємо крайно невідповідним для всіх народів” [1, арк.10].

Ще до початку Першої світової війни польсько-українські відносини були досить напруженими. Найбільш важливими були дві справи, перша з них стосувалася проведення виборчої реформи, а друга – Львівського університету. Ліквідація старої куріальної системи, на думку українських провідників, мала забезпечити перевагу українського представництва в австрійському парламенті й галицькому сеймі над польським, уможливити досягнення політичної мети легальним конституційним шляхом. Газета “Діло” про труднощі польсько-українських відносин повідомляла, що на перше місце всіх справ, які належать до комплексу польсько-українських відносин, висувається справа виборчої реформи. Не тільки тому, що ця справа якраз тепер найактуальніша з усіх краєвих справ, але й тому, що при виборчій реформі мають поляки найліпшу нагоду зазначити, як вони думають на найближчу будучність уладнати свої відносини

щодо нашого народу. Коли по виборчій реформі до сойму показалося би, що поляки признають у нашім народі повноправний, співвирішальний чинник, що поляки й українці повинні мати однакове право повного національного самовизначення – тоді буде ясно, що справа польсько-українського порозуміння стала на реальний ґрунт. Коли ж при виборчій реформі до сойму покажется, що поляки обстають при своїм праві суверенності над нашим народом, що вони далі стоять на своїм правно-державнім становищі, що Галичина – се польський край, тоді очевидно, що всякі розмови на тему польсько-українського порозуміння зайві [6, с.1].

Така ситуація в краї вимагала консолідації українських сил, на що й спрямувала свою діяльність Українська націонал-демократична партія. 8 липня 1911 р. відбулася спільна нарада Народного комітету й новообраних послів до австрійського парламенту. Було схвалено постанову про утворення єдиної української парламентської репрезентації у Відні, яка б складалася з трьох груп: послів від національно-демократичної партії, радикальної партії і українських послів від Буковини [20, с.154]. 16 липня 1911 р. із числа українських депутатів цих трьох груп сформувався Український парламентський союз під керівництвом К.Левицького.

Польський дослідник українського політичного руху в Галичині Т.Дабковський вважає, що політична боротьба галицьких українців перед Першою світовою війною проходила в таких напрямках: 1) прагнення до поділу Галичини на дві національні частини: українську (Східну) й польську (Західну) та утворення Коронного краю з українських земель, які знаходилися у складі Австро-Угорщини, тобто Галичини, Буковини й угорської Русі, в якому політична та адміністративна влада належала б українцям; 2) поширення української мови, утворення українського університету і створення кращих умов для української культури; 3) реформа виборчого права, яку проводила центральна австрійська влада, але гальмували галицькі поляки [22, s.45].

Український національний рух допровадив до часткового розв'язання багатьох справ. Серед них важливим є здобуття українського представництва у Віденському парламенті й Галицькому крайовому сеймі. Утворювалися українські кафедри на факультетах права, філософії й теології Львівського університету, відкривалися школи. Поширювалося право вживання української мови в контактах із центральною й місцевою владою в Галичині. Певні здобутки мобілізували українців Галичини до подальшої боротьби за свої права. На цій платформі розвивалася національна й суспільна свідомість галицьких українців, усвідомлювалося відчуття належності до української нації [22, s.45–46].

Важливим аспектом розвідки є питання, як формувалася свідомість греко-католицького духовенства в перших десятиліттях нашого століття в час, коли львівську митрополічу столицю очолював А.Шептицький. Адже духовенство було одним з найважливіших елементів української еліти, а сам А.Шептицький відіграв одну з ключових ролей у польсько-українських відносинах. Від початку свого "біскупства" Шептицький прагнув до того, щоб його духовенство зайняло керівничі позиції в русинсько-українському суспільстві. Цій меті мала служити реформа в львівській семінарії, а також прагнення піднести духовний та інтелектуальний рівень духовного клеру [30, s.69]. На початку ХХ ст. більшість місцевих католицьких костелів Європи стояли поруч з явищем, яке прийнято називати соціальним питанням. Появилася воно на тлі суспільно-економічних змін, але мало також і політичне обличчя. Для греко-католицької церкви в Галичині та політична сторона зосереджувалася довкола участі священників у діяльності політичних партій. Сам митрополит Шептицький указував на потребу утримання делікатного балансу між суспільною й пасторальною функцією духовного стану [26, s.123].

Митрополит Андрей, будучи з 1903 р. членом Палати Панів у Відні, вірилістом і фахівцем у галузі права, ґрунтовно орієнтувався в питанні щодо надання виборчого

права для українського народу на підставі загального, рівного, безпосереднього й таємного голосування. Тому він і взяв участь у боротьбі українського представництва в парламенті за реформу існуючої виборчої системи. Ця боротьба набрала особливо гострого характеру на початку 1906 р. [11, с.148]. Хоча митрополит розумів можливість негативних наслідків для церкви в розширенні виборчого права до Державної ради, однак щоб дана реформа відбулася, постановив ужити всіх можливих впливів. Адже галицькі українці ще не мали такої політичної сили, щоб ліквідувати куріальну систему й запровадити загальне голосування в дусі загальноавстрійської реформи. Переважна більшість польських політичних партій не погодилась би з таким розвитком подій, бо це означало відхід від їхнього привілейованого становища в краю.

У період міжнародної загрози, спричиненої першою балканською війною 1912 р., Відень посилено намагався забезпечити собі лояльність з боку українців [24, с.148]. Але в той самий час для поляків така позиція Відня була загрозою їхнім позиціям у Галичині. Намісник Галичини М.Бобжинський ще в липні 1912 р. у листі до міністра внутрішніх справ Відня Карла Гейнольда писав: “Політика австрійського уряду довкола Русинів зауважує, що уряд не тільки для того підтримує українську (русинську) національність, щоб у такий спосіб протидіяти російській пропаганді, але перш за все для того, щоб серед української людності Росії викликати позитивний рух, і у випадку війни використати його на користь Австрії” [3, с.559].

Тому вирінали питання, що Австрія дасть полякам за польські поступки українцям, роблені вже не заради польської, а заради австрійської рації стану. Бо все, що поляки могли досягти в межах австрійської держави в Галичині, вони вже мали [14, с.19]. В середовищі польських політичних діячів питання польсько-української угоди набувало дедалі більших суперечностей і викликало багато питань: “Чи потрібна угода з зусинами; чи її укласти між політичними провідниками обох народів, чи, може, повинні її укласти безпосередньо обидва народи; чи русини, уклавши угоду, додержат її; що поляки можуть русинам дати в дорозі угоди; що русини мають дати полякам або до чого зобов’язатися за можливі уступки поляків; чи угоду робити на терені державнім, чи, може, уважати її за виключно галицьку справу й полагати її в галицькім соймі без участі парламенту й центрального правительства; котрі з польських і руських партій показують під тим зглядом добру волю, а котрі хочуть дальше тягнути партійні і особисті користі з братовбивчої боротьби” [5, с.1]. Ці та багато інших політичних питань відтягували й робили польсько-українське порозуміння більш складним.

Адже будова польського політичного становища в краю була істотно закріплена. Тепер, щоб зискати тривалий компроміс з українцями, треба було зрікатися з багатьох політичних позицій, не маючи змоги дістати що-небудь за це. Що-небудь отримали б українці від поляків, та вони вимагатимуть більше аж до досягнення остаточної мети – політичного опанування Східної Галичини. А поляки не могли цього прийняти [14, с.20].

Шептицький доводив, що проект виборчого права не представляє жодної небезпеки для католицької віри. Навпаки, нове право зміцнить політичне становище тих суспільних верств, які сильно тримаються церкви та її засад. Для українців воно є актом справедливості, буде сприяти залагодженню загострених відносин між поляками та українцями [24, с.150]. Як підкреслив відомий історик М.Демкович-Добрянський, приємно пізнавати миротворчу роль Митрополита Шептицького на тлі ворожнечі двох національних таборів і його “благородне посередництво” (за словами Костя Левицького) у проведенні до українсько-польської угоди [14, с.6].

У неділю 4 січня 1914 р., користуючись із нагоди присутності у Львові австрійського прем’єра Карла вон Штюргка, Шептицький організував у своєму Святоюрському палаці урочистий обід, на який запросив прем’єра й найважливіших українських і польських політиків. Серед них були: намісник Вігольд Коритовський, крайовий мар-

шалек Адам Голуховський, з подоляків – Д.Абрагамович, М.Гарапіх, С.Мойса-Расохацький, Л.Пінінський і В.Чарторійський, з польських націонал-демократів – С.Гломбінський і С.Скарберк. З українського боку, націонал-демократів репрезентували К.Левицький, Є.Олесницький, Ю.Романчук і Л.Цегельський, а від радикалів – І.Макух і М.Лагодинський [24, s.150–151].

Важливим моментом в остаточному досягненні угоди, була промова митрополита на нараді лідерів польських і українських сеймових фракцій, яка відбулася 26 січня 1914 р. у тій промові А.Шептицький запропонував кілька конкретних компромісів. Наголосив на потребі польсько-українського порозуміння [24, s.152].

28 січня 1914 р. підписано “формальний компроміс” (який представив митрополит Шептицький): “1) прийняте відношення членів Крайового Відділу – два українці на вісім членів, крайовий маршалок матиме один голос, а не два, як вимагали поляки; 2) буде 14 двомандатних виборчих округів у районах, де є 35% неукраїнського населення; 3) польські соймові партії заявили за негайним створенням українського університету. По підписанню сеї угоди заявив митрополит Шептицький, що се лиш одна справа, але дуже важна та дає надію, що за нею послідує полагода інших спірних справ в інтересі мирного життя обох народів...” [18, с.687].

Кость Левицький так оцінює цю угоду: “Отсе була перша історична й дійсна угода на галицькім терені, яка мала вигляди бути епохою у визвольних змаганнях нашого народу. Забезпечена наших округів виборчих, в значній частині національним катастром, та застережений вибір українських членів Виділу краєвого, соймових комісій і краєвих інституцій нашою соймовою репрезентацією, – мали стати зародом політичної автономії українського народу” [18, с.687]. Отже посередництво Шептицького в справі виборчої реформи вказує на засади, яких біскуп намагався притримуватися діючи на площині стику релігії і політики. Провідною ідеєю митрополита була вірність суспільній справедливості [24, s.153].

Цей компроміс “порушив монополію влади, яку поляки в Галичині мали від 1867 р., відтепер українці й поляки стали “партнерами у крайовому уряді, з якого перед тим вони були практично виключені”. У результаті “порозуміння” в Галичині впроваджено загальне й рівне голосування, а у Східній частині гарантовано національний поділ мандатів: 87 польських на 61 український. Та угода мала залишитись на папері – тому що вибори 1913 р. були останніми виборами в монархії Габсбургів [28, s.34]. Контроль над шкільництвом переходив до українських депутатів сейму, у 1914 р. передбачалося відкриття 10 нових українських шкіл. Цим планам перешкодила Перша світова війна.

Польська думка говорить, що Відень свідомо сприяв розвиткові українського національного руху, щоб обмежити розвиток польської культури. Є в тому частка правди, бо для Відня український національний рух був вигідний, але він оголосив шах можливій польській ірреденті. Але важливішим було те, що український національний рух відкинув проросійську орієнтацію, що ставало небезпечним на випадок війни з Росією [28, s.34].

З іншого боку, у самому польському суспільстві за зростаючого антагонізму між Австрією і Росією існували дві польські політики: австрофільська й русофільська. Польська політика в Галичині, яка скоординована з австрійською політикою, мусіла логічно вести до зміцнення українців. І польська політика в королівстві, пов'язана з російською рацією стану, вимагала послаблення тих самих українців [14, с.20]. Як повідомляє газета “Діло”: “Охоронного валу проти Росії в Галичині угода між поляками й короною не утворила. А жертвою тієї угоди впало національне життя нашого народу, віддане на ласку й неласку поляків. Під видом здавлювання російської пропаганди поляки давили всі прояви нашого національного життя, щоб на нашій території збудувати Польщу” [7, с.1].

За умов світової війни результат визвольних змагань пригноблених народів великою мірою залежав від зовнішньополітичної орієнтації їхньої політичної еліти. Для українських політиків Галичини й Буковини питання про їхню зовнішньополітичну орієнтацію було вирішене ще до початку війни. Вони ладні були підтримувати Австрію не лише з почуття лояльності до своєї держави. Маючи змогу порівнювати передвоєнну австрійську й російську політики щодо українців, галичани й буковинці вважали, що перемога Габсбургів відповідає інтересам українського руху. Вони вірили, що Росія буде легко розбита Центральними державами, а на її руїнах постане самостійна Українська держава [12, с.108].

Коли нависла загроза збройного конфлікту між Австро-Угорщиною й Росією, українські політичні партії постали перед проблемою остаточного визначення своїх зовнішніх орієнтирів у випадку війни. 7 грудня 1912 р. відбулася нарада всіх українських політичних партій Галичини, які вирішили виступити на боці Габсбурзької монархії. З'їзд заявляв, що з огляду на добро й будучність українського народу на випадок збройного конфлікту між Австрією й Росією ціла українська суспільність однодумно й рішуче стане на боці Австрії [9, с.1].

Міжнародна криза 1912 р. не лише надала українській проблемі міжнародного значення, але й знайшла відображення в концепціях побудови української держави. Німецький дослідник цього періоду Армін Містер вважає, що австрофільський напрямок став домінуючим в українській галицькій політиці завдяки дії трьох чинників: 1) запровадження в Австро-Угорщині загального виборчого права; 2) репресії національних рухів у Росії; 3) напруження відносин між Австро-Угорщиною та Росією в результаті балканської кризи 1908–1909 рр. [19, с.255].

27 липня 1914 р. у Львові відбулася нарада представників українських партій і політичних груп Галичини. Утворено представницьку організацію українців Головну українську раду (ГУР). 3 серпня 1914 р. вона видала маніфест до українського народу в Галичині, закликаючи боротися за визволення України. “В сій хвилі представники українського народу в Галичині всіх політичних напрямів, які лучить один національний ідеал, зібралися в Головну Українську Раду, яка має бути висловом одної думки й одної волі українського народу. Побіда Австро-Угорської монархії буде нашою побідою. І чим швидше буде поразка Росії, тим швидше виб'є година визволення України. Український народ! Тільки той нарід має права, що вміє їх здобути” [10, с.1]. Так ГУР декларує в маніфесті свою лояльність щодо Габсбурзької монархії, закликає український народ, щоб стояв з боку Австро-Угорщини й Німеччини в боротьбі проти Росії за визволення Наддніпрянської України й за визволення галицьких українців з-під польського утиску, не відриваючи від Австрії. Голова ГУР Кость Левицький назвав цей маніфест політичним заповітом, яким виряджали наш народ на війну [18, с.723].

Невелика група українських емігрантів з Наддніпрянської України, яка перебувала в Галичині, утворила 4 серпня 1914 р. організацію під назвою Союз Визволення України (СВУ). Президію Союзу творили: Володимир Дорошенко, Андрій Жук, Маріян Меленевський та Олександр Скоропис-Йолтуховський [18, с.723], головним завданням якого було використання війни між Австрією і Росією для створення української держави на Наддніпрянській Україні за допомогою центральних держав. У відозві до “Українського народу в Росії” Союз визволення України закликав східних українців не боятися приходу австрійського війська, що мали принести “землю і свободу”. До СВУ входили майже виключно ліві українські діячі – соціал-демократи, колишні рупівці та спілчани. Після окупації Львова Союз було перенесено до Відня. Діяльність СВУ зводилась в основному до пропаганди української справи як серед урядів Центральних держав, так і серед українських військовополонених. СВУ вважав себе зародком національного уряду. Майбутня держава уявлялася їм як конституційна монархія з демократичним ладом [12, с.109–110].

Російська офензива в Галичині і на Буковині, захоплення росіянами Львова, розвіяли плани українських політиків. Покровителя москвофілів графа О.Бобринського було призначено губернатором Галичини. Головний удар російської адміністрації, якій всіляко допомагали польські ендеки та галицькі москвофіли, був спрямований проти всього українського [17, с.125]. ГУР і СВУ змушені були евакуювати з Галичини до Відня, щоб там репрезентувати галицько-українські інтереси. В глибинку Росії було вивезено прихильників австрійської орієнтації серед галицьких українців – митрополита А.Шептицького з певною частиною греко-католицького духовенства, а також групу української інтелігенції. Розпочато справу навернення греко-католиків на православ'я.

Українські послы до Віденського парламенту 15 грудня 1914 р. звернулися до всіх українських партій Галичини й Буковини з проханням утворити спільне представництво. У травні 1915 р. у Відні була утворена репрезентаційна організація австрійських українців під назвою Загальна українська рада (ЗУР). ЗУР прийняла програмову декларацію про необхідність утворення незалежної української держави над Дніпром за допомогою центральних держав і українського автономного коронного краю в межах Австрії. Влітку 1915 р. під час об'єднаного австро-німецького наступу на східному фронті Загальна українська рада домогалася в австрійського уряду впровадження української адміністрації і шкіль у ново приєднаних Холмщині й Волині, згоду на поділ Галичини на українську і польську частини та утворення українського університету у Львові [12, с.110].

Шлях до своєї незалежності українські політики вбачали в послідовній боротьбі проти поляків, які теж розглядали Галичину як "П'ємонт" відродження Речі Посполитої. При цьому українці, пройшовши школу політичного мислення в умовах відносно демократичного розвитку, користуючись правами та свободами, які вони вибороли легальним шляхом у монархії і, будучи прив'язаними до трону Габсбургів, не уявляли собі повної незалежності. Загал українських лідерів до кінця існування монархії прагнув насамперед автономії. Успіх у вирішенні політичних питань вони вбачали у вірно-підданстві законному віденському уряду [16, с.61].

Водночас австрійська політика щодо українців не була такою широкою й відзначалася непослідовністю й лавіруванням між українцями та поляками, що значно загострювала суперечності між обома народами. Австрійський уряд задовольнив лише другорядні вимоги ЗУР, не торкаючись основних. У своїх стратегічних планах він не надавав серйозної ваги українському питанню. Більш важливим йому видавалося польське питання [12, с.110].

Про це зокрема свідчить те, що цісар Франц Йосиф упродовж усіх десятиріч свого правління проводив досить прагматичну політику першочергового задоволення польських вимог в усіх випадках, коли вони перехрещувалися з українськими. 5 листопада 1916 р. австро-угорський і німецький уряди проголосили утворення самостійного польського королівства, яке складалося з польських земель Російської імперії. Водночас Галичина отримала патент на розширення автономії без поділу її на східну й західну частини. Це рішення поставило під великий сумнів доцільність орієнтації на Центральні держави.

Такий розвиток подій заскочив зненацька українських політиків. Вину за таку позицію австрійського уряду покладено на провідника ЗУР К.Левицького та його заступника М.Василько. На знак протесту Загальна українська рада склала свої повноваження, а керівництво національним рухом перейняла новостворена Українська парламентська репрезентація на чолі з Юліаном Романчуком [12, с.110]. Нова організація 7 грудня 1916 р. на своїй нараді підкреслила, що галицькі українці ніколи не погодяться і не визнають польського панування в Східній Галичині.

Надії на розв'язання українського питання були пов'язані з новим цісарем – Карлом, який вступив на трон після смерті Франца Йосифа 21 листопада 1916 р. Новий

цісар на зустрічі з українською парламентарною репрезентацією 15 лютого 1917 р. запевнив, що всі українські справи будуть вирішені після війни за вимогами українського народу. Тоді керівництво українською політикою в Австрії прийняла Українська парламентарна репрезентація на чолі з Є.Петрушевичем, яка знаходилася у Відні.

Таким чином, перед вибухом Першої світової війни обидва народи об'єднала незалежницька ідея. Політичне становище поляків і українців Габсбурзької монархії відрізнялося одне від одного. Польська політична еліта була розділена у своїх політичних поглядах щодо розвитку польської державності, а ставлення української еліти до незалежницьких прагнень поляків було змінним через складні політичні відносини. Найперше українці сподівалися на поділ Галичини й утворення з її Східної частини нового українського коронного краю. А в подальшому майбутньому передбачалося його об'єднання з Наддніпрянською Україною, у той же час коли більшість польських політичних партій вважала Галичину за свій П'ємонт, який стане невід'ємною частиною їхньої майбутньої держави.

У діяльності політичних груп української еліти можна виокремити два головні напрями. Перший – прагматичний, який був поширений у Габсбурзькій монархії і головною засадою вважав боротьбу за утворення українського коронного автономного краю. Цей напрямок репрезентували послы до Галицького крайового сейму й Віденського парламенту. Другий, який можна назвати “панукраїнським”, що визнавав Східну Галичину за український “П'ємонт”, а центральні держави силою, за допомогою якої можна буде відірвати Наддніпрянську Україну від Росії й утворити велику державу. Представником цього напрямку була переважно молода інтелігенція, до якої приєдналися радикальна й соціалістична партії.

Для підсумку влучними будуть слова відомого українського історика Я.Грицака про те, що драматизм української ситуації полягав у тому, що процес переходу “зі селян у націю” на більшості української етнічної території збігся з війною та революцією. Чи не єдиний виняток становила Галичина, де цей процес почався з мирних умов кінця ХІХ ст. і вже перед 1914 р. набрав достатньої сили. Цілком очевидно, що державне будівництво мало б набагато більше шансів на успіх, якщо б український рух мав за собою декілька передреволюційних десятиріч спокійного розвитку або ж якщо творення молодого національного держави відбувалося в умовах політичної стабільності. Замість того уряд України, як й інших новонароджених держав, був приречений на здійснення державотворчого експерименту в умовах безперервних воєн. З другого боку, така комбінація сильно прискорила націєтворчий процес, який за інших, мирних умов, протривав би кілька десятиріч років [13, с.133].

1. ЦДАЛ України, ф. 359 (Назарук Йосиф Тадейович), оп. 1, спр. 368. Матеріали про діяльність Української радикальної партії, 10 арк.
2. ДАЛО, ф. 350 (Дирекція поліції у Львові), оп. 1, спр. 3260, Донесення министерству внутренних дел о ходе съездов Украинской радикальной партии и конференции Украинской Христианской социалистической партии, 14 арк.
3. Galicijaska dzialalnosc wojskowa Pilsudskiego (1906–1914) / Dokumenty [zebrali i opracowali S. Arski, J. Chudek]. – Warszawa : Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1967. – 700 s.
4. Польський законопроект автономії і Українці // Діло. – 1907. – 8 трав.
5. Польська тактика // Діло. – 1911. – 18 жовт.
6. Український клуб. Польсько-українські переговори // Діло. – 1911. – 17 листоп.
7. Сенсаційне донесенє // Діло. – 1914. – 10 лип.
8. “Виборча реформа санкціонована” // Діло. – 1914. – 13 лип.
9. Наше становище // Діло. – 1914. – 27 лип.
10. Український Народе! // Діло. – 1914. – 3 серп.
11. Гладка Г. Суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького в контексті українсько-польських відносин (перша чверть ХХ ст.) / Г. Гладка // Українсько-польські відносини в Галичині у

- XX ст. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С.148–151.
12. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
  13. Грицак Я. Українська революція 1914–1923 рр.: Нові інтерпретації / Я. Грицак // Матеріали засідань історичної та археографічної комісії НТШ в Україні. – Вип. 1. (1995–1997). – Львів, 1999. – С. 117–137.
  14. Демкович-Добрянський М. Потоцький і Бобжинський. Цісарські намісники Галичини 1903–1913 / М. Демкович-Добрянський. – Рим : Видання Католического Університету Святого Климента Папи, 1987. – 132 с.
  15. Зашкільняк Л. Стосунки між українськими і польськими істориками на зламі XIX і XX століть / Л. Зашкільняк. // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Т. II / pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka. – Rzeszów : Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – S. 272–294.
  16. Красівський О. Українсько-польські відносини у Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Красівський. – К., 1998. – 66 с.
  17. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с. (362)
  18. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914: На підставі споминів і документів / К. Левицький. – Львів, 1927. – 736 с.
  19. Расевич В. Зовнішньополітичні орієнтації австрійських українців (1912–1918) / В. Расевич // Матеріали засідань історичної та археографічної комісії НТШ в Україні. – Вип. 1. – Львів, 1999. – С.253–269.
  20. Сухий О. Галичина: Між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – поч. XX ст. / О. Сухий – Львів, 1997. – 201 с.
  21. Франко І. Поляки і русини / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. – К., 1986. – Т. 46, кн. 2. – С. 317–330.
  22. Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912–1923 / T. Dąbkowski. – Warszawa : PAN, 1985. – 326 s.
  23. Gruchała J. Rząd austriacki i polskie stronnictwa polityczne w Galicji wobec kwestii ukraińskiej (1890–1914) / J. Gruchała. – Katowice : Uniwersytet Śląski, 1988. – 146 s.
  24. Himka J. Metropolita Szeptycki wobec zagadnień reformy wyborczej 1905–1914 / J. Himka. // Metropolita Andrzej Szeptycki. Studia i materiały / pod red. A. Zięby. – Kraków : Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1994. – S. 143–153.
  25. Jakubowska U. Życie polityczne we Lwowie na przełomie XIX i XX wieku / U. Jakubowska // Galicja i jej dziedzictwo. Т. 1. Historia i Polityka / red. W. Bonusiak, J. Buszko. – Rzeszów, 1994. – S. 83–98.
  26. Krawczuk A. Metropolita Szeptycki wobec politycznego zaangażowania kleru greckokatolickiego w Galicji 1900–1914 / A. Krawczuk // Metropolita Andrzej Szeptycki. Studia i materiały / pod red. A. Zięby. – Kraków : Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1994. – S. 123–141.
  27. Mrocza L. Spór o Galicję Wschodnią 1914–1923 / L. Mrocza. – Kraków : Wyd-wo Naukowe WSP, 1998. – 219 s.
  28. Olszański T. Historia Ukrainy XX wieku / T. Olszański. – Warszawa : Volumen, 1994. – 348 s.
  29. Potkański W. Ruch narodowo-niepodległościowy w Galicji przed 1914 rokiem / W. Potkański. – Warszawa : DIG, 2002. – 256 s.
  30. Sorokowski A. Z dziejów przemian mentalności greckokatolickiego duchowieństwa parafialnego w Galicji 1900–1939 / A. Sorokowski // Metropolita Andrzej Szeptycki. Studia i materiały / pod red. A. Zięby. – Kraków : Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1994. – S. 69–74.
  31. Stoczewska B. Litwa, Białorus, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego / B. Stoczewska. – Kraków : Księgarnia Naukowa, 1998. – 397 s.

В статті розглядаються відносини української політичної еліти до незалежних прагнень поляків в Галиції напередодні та в початковій стадії Першої світової війни. Прослідковується роль греко-католицької духовної ієрархії на чолі з харизматичним львівським митрополитом А.Шептицьким в українсько-польській згоді та її значення в подальших відносинах двох сусідніх народів.

Ключевые слова: Галиція, Перша світова війна, українсько-польські відносини, ГУР, ЗУР, А.Шептицький, К.Левицький.

The article highlights the attitude of the Ukrainian political elite to independence aspirations of Poles in Galicia, on the eve of and during the initial stage of the First World War. Traced the role of the Greek-Catholic spiritual hierarchy headed by the charismatic Metropolitan A.Sheptytskyi in the Ukrainian-Polish understanding and its role in future relations between the two neighboring nations.

Keywords: Galicia, the First World War, the Ukrainian-Polish Relations, GUR, ZUR, A.Sheptytsky K.Levitsky.

УДК 94(477.86): 913

ББК 63.3 (4Укр)624

Назарій Розлуцький

ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ УПА НА ТЕРИТОРІЇ СТАНІСЛАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розкривається взаємозв'язок географічного та військового аспектів у діяльності УПА на території Станіславської області. Проаналізовано райони області в плані бойових дій УПА та встановлено відділи, які брали в них участь. Визначено залежність бойової активності від географічних чинників.

Ключові слова: Станіславська область, УПА, військові дії, географічні аспекти, бій, район, повстанські відділи, курінь, сотня, енкаведисти, територія, окупанти, рейд.

Актуальність статті визначається необхідністю узагальнення матеріалів про військову діяльність УПА на території Станіславської області. Зокрема, сьогодні є небагато публікацій, у яких аналізується географічний аспект бойових дій повстанських загонів. Наша стаття, власне, покликана заповнити цю прогалину, охарактеризувавши терени нашої області в плані військових дій УПА, причому не лише описавши локалізацію проведених повстанцями боїв, а й проаналізувавши які саме відділи брали в них участь. До уваги автором беруться всі великі бої, сутички і диверсії повстанських загонів, тобто ті, в яких загинуло не менш як 20 людей з однієї сторони, причому сюди включені бої і з радянськими, і з німецькими окупантами. Ці збройні зіткнення мали місце в час, коли Українська повстанська армія оперувала великими відділами – куренями й сотнями, тобто в 1943–1946 рр. Цим періодом визначаються хронологічні рамки нашої статті. Загалом, локалізувавши місця проведення великих боїв УПА, ми зможемо визначити активність окремих теренів і аналізувати, чим зумовлена така активність; встановивши, які саме загони брали участь у цих боях, ми зауважимо місця перебування цих загонів. А всі ці аспекти разом дозволять нам на основі багатого фактичного матеріалу зробити висновок про взаємозв'язок географічного і військового аспектів у повстанському русі на території нашої області, що й було метою написання статті.

Інформацію про бої УПА на території Станіславської області можна знайти в багатьох виданнях, монографіях, статтях, тезах конференцій, інтернет-сайтах і т. п. Серед великого пласту літератури ми б хотіли виділити кілька праць. Перш за все це видання “Українська Повстанська Армія. Бойові дії УПА за 1943–1950 рр. Частина 2” [16], яке побачило світ у 1960 р. У ньому подається інформація про кожен відомий авторам бій, який провели українські повстанські загони та підпільні організації. Суттєво уточнюють і деталізують картину зведених повстанцями боїв томи “Літопису УПА”, зокрема 3-й, 4-й, 18-й і 19-й, які стосуються території розміщення Воєнної округи “Говерля”, що дислокувалася майже на всій території Станіславської області. Не можна оминати увагою і монографії таких відомих дослідників, як Петро Мірчук “Українська Повстанська Армія 1942–1952” [11] та Петро Содоль “Довідник УПА”, оскільки їхні праці поклали початок науковому вивченню діяльності УПА. Досить багато інформації про бої, проведені українськими повстанцями, про військову структуру УПА на території Станіславської області міститься і в монографії Ігоря Андрухів, Анатолія Француза “Станіславщина: двадцять буремних літ” [2]. Чимало деталей можна почерпнути із спогадів самих учасників боротьби, зокрема з опублікованих матеріалів (як приклад можна навести спогади Василя Момота “Сповідь «Невмирущого»” [12], де він описує останній бій куреня “Месники”, у якому він перебував як кулеметник). Багато цікавих тем розкриваються на різноманітних конференціях, присвячених націоналістичному підпіллю, зокрема в опублікованих матеріалах наукової конференції

“Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія”, проведеної в Івано-Франківську 1993 року. Великий пласт матеріалів міститься також в архівах: зокрема в Державному архіві Івано-Франківської області є чимало документів партійних і радянських органів стосовно боротьби з націоналістичним підпіллям, а в Галузевому державному архіві Служби Безпеки України в Івано-Франківській області містяться документи, видані націоналістичними структурами. Багато з них уже є опублікованими. Так, у 2009–2011 рр. вчені-історики Прикарпатського національного університету видали збірник документів “Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті”, де розміщені основні документальні матеріали тієї епохи. Сучасне джерело інформації – інтернет-сайти – теж залучені автором для дослідження військової діяльності УПА. Зокрема, найбільша увага приділена сайту “100 найбільших боїв УПА” [1].

Загалом, підводячи підсумок короткому огляду джерел і літератури, можна зауважити, що інформації про бойові дії УПА на території Станіславської області є не так уже й мало, однак географічні аспекти цих дій практично не розглядалися.

Станіславська область посідала особливе місце в плані військових дій Української повстанської армії. Це зумовлюється особливостями її географічного розташування і природних ландшафтів. Достатньо згадати, що третину території області займає гірська місцевість, а біля чверті – вкрито лісами. Такі умови завжди вважалися сприятливими для розгортання партизанського руху. Наявність численних гір, великих лісових масивів, важкодоступних дібр сприяли тому, що великі повстанські загони діяли в більшості районах області. Вони тероризували органи радянської чи німецької влади та її представників і поповнювали свої запаси продовольства, особливо в селах, розташованих поблизу лісів або віддалених від райцентрів, яких в області було чимало. Перший секретар Станіславського обкому КП(б)У М.В.Слонь у своєму звіті за 1946 рік серед основних причин невдачі розгрому збройного підпілля, власне, і називав “специфічну гірсько-лісистою місцевістю і розкиданістю населених пунктів” [6]. Додавши до вищезгаданих компонентів політичну активність населення Галичини загалом і Станіславської області зокрема, його незадоволеність окупаційними німецьким і радянським режимами, можна зрозуміти чому саме на Станіславщині повстанський рух набув такого широкого розмаху і тривав довгий час.

Велике розмаїття природних ландшафтів на території Станіславщини, специфіка погодних умов і пір року теж по-своєму впливали на характер бойових дій українських повстанців. Традиційно сприятливою порою для партизанського руху вважався весняно-літній період (місяці травень–вересень). Однак взимку 1944–1945 рр. і 1945–1946 рр. активність бойових дій загонів УПА нічим не поступалася попереднім і наступним періодам. Так, якщо підрахувати поквартально великі бої УПА на території Станіславщини (на основі видання “Українська Повстанська Армія. Бойові дії УПА за 1943–1950 рр. Частина 2”, томів 3, 4, 18 і 19 “Літопису УПА”, сайту “100 найбільших боїв УПА”), то за вересень–листопад 1943 р. відділи повстанців провели 6 боїв; за зиму 1943–1944 рр. – жодного; за березень–травень 1944 р. – 5 боїв; за червень–серпень 1944 р. – 6 достовірних боїв; за вересень–листопад 1944 р. – 19 боїв; за зиму 1944–1945 рр. – 16 достовірних боїв; за березень–травень 1945 р. – 8 боїв і диверсій; за червень–серпень 1945 р. – 8 боїв; вересень–листопад 1945 р. – 4 бої; зиму 1945–1946 рр. – 8 боїв; березень–травень 1946 р. – 3 бої; червень–липень 1946 р. – жодного великого бою; вересень–листопад 1946 р. – 1 велика диверсія на залізниці.

Кілька слів потрібно сказати і про структуру повстанського руху в Станіславській області. На момент найбільшого розгортання повстанського руху (друга половина 1944–1945 рр.) на її території було створено Воєнну округу “Говерля”, яка включала в себе Тактичні відтинки “Гуцульщина” (теперішні Коломийський, Косівський та Верховинський райони), “Чорний Ліс” (Надвірнянський, Богородчанський, Тисменицький, Калуський та частково Галицький райони) та “Магура” (Рожнятівський, Долинський

райони та південну частину Львівської області) [2, с.111]. Рогатинський і частина Галицького району входили в склад Воєнної округи “Лисоня”, що розміщувалася в Тернопільській області. На території Городенківського, Снятинського та Тлумацького районів мав діяти ТВ “Дністер”, однак через швидке просування Червоної армії завершити його створення не вдалося [2, с.111].

Аналіз географії боїв УПА, проведених у Станіславській області, показує, що їхня кількість залежала від багатьох факторів: наявності гірсько-лісної місцевості, де могли зручно маневрувати великі повстанські відділи, бойовитості самих повстанських з’єднань, кількості радянських гарнізонів і частин, зосереджених на боротьбу з націоналістами, часу окупації радянськими військами територій області і т. п.

До прикладу, у Городенківському і Снятинському районі великих боїв УПА не було взагалі. Там незручно було маневрувати великими з’єднаннями на відкритій місцевості. Крім того, ці райони, власне, першими були захоплені радянськими військами ще в квітні 1944 р., значно раніше від інших районів області, і молодь із цих районів пішла, переважно, в Червону армію [14, с.99]. Проте не можна стверджувати про відсутність на цій території націоналістичного руху взагалі. Яскраве підтвердження тому – останню криївку на території нашої області розгромили саме в Чернелицькому районі (тепер частина Городенківського) 1957 року [19, с.691].

Територія Коломийського району була не набагато активнішою, незважаючи на те, що по ній часто рейдували повстанські з’єднання (зокрема курінь “Книша”, сотня “Спартана”) [20, с.98]. Із значних повстанських акцій тут можна хіба зауважити наскок куреня “Смертоносці” (командир “Чорний”) на Отинію в листопаді 1945 р., у результаті якого було здобуто приміщення районного відділення НКВС, тюрму і визволено в’язнів, попутно знищено ще й 40 ворогів [9, с.32–33]. Це пояснюється порівняно швидким приходом радянської влади в ці терени та акцентуванням повстанських відділів на пропагандистські, а не бойові завдання. Зате в плані дрібних акцій УПА цей район був одним із перших в області.

У Тлумацькому районі, незважаючи на те, що природні умови не надто сприяли розгортанню великих повстанських відділів, таки відбулося кілька значних боїв, проведених повстанцями. Зокрема, найбільший серед них – бій в Олеському лісі у вересні 1944 р., у якому відділи місцевої самооборони та сотня “Шрама”, яка прибула з Чорного лісу цілий день витримували атаки радянського двотисячного гарнізону [9, с.200–201]. Під час цього бою загинуло за різними даними від 120 до 200 радянських бійців і близько 160 повстанців. Не надто сприятливий результат бою для повстанців, окрім інших причин, також пояснюється і відсутністю простору для маневру, оскільки ліс був дуже дрібний за площею і повстанці чулися в ньому скуто. Крім цього, сотня “Прута” з Чорного лісу організувала також наскок на сам райцентр у грудні 1944 р. (було вбито 60 енкаведистів, розгромлено їхній районний відділок і випущено в’язнів з тюрми) [16, с.85]. У квітні (за іншими даними – лютому) 1945 р. між селами Братишів та Нижнів було організовано вдалу засідку на батальйон НКВС, що повертався з каральних акцій. Батальйон втратив 60–80 солдат убитими, у тому числі й командира [1]. 17 і 18 серпня 1945 р. у лісах на захід від Тлумача відбулися сутички повстанського відділу командира “Чорного” із частинами НКВС. Обидва рази повстанці змушені були прориватися з оточення. За час боїв відділ втратив убитими близько 10 повстанців, поклавши майже 110 енкаведистів [16, с.104]. Загалом ці дані свідчать, що на території Тлумацького району було проведено 5 великих боїв, у яких у сукупності знищено біля 450 карателів при власних втратах близько 200 чоловік.

На території Тисмениччини теж відбулося 7 значних сутичок, з них 5 – у західній частині району, що пояснюється близькістю так званого Чорного лісу – величезного лісового масиву, який тягнеться від Дністра до Карпат і був базою для багатьох повстанських куренів. На цій території активно оперували курені з ТВ “орний Ліс”, в

основному курінь “Скажені” (командир “Різун” – Василь Андрусак, пізніше “Прут” – Петро Вацик), перебував і курінь “Дзвони” (командири “Хмара” – Петро Мельник і “Чорнота” – Василь Чав’як), курінь “Довбуш” (курінний “Гамалія” – Іван Гонта – не плутати з куренем командира “Довбуша” – Луки Гринішака). Перший бій у цих теренах (у лісі між селами Посіч і Загвіздя) був проведений ще в листопаді 1943 р. з’єднанням “Різуна” з німецькою шуцполіцією. Німці на порозі зими прагнули знищити щойно сформовані повстанські відділи. Однак, втративши до 60 чоловік вбитими, відступили від місць таборувань вояків УПА [10, с.23]. 12 вересня 1944 р. об’єднані курені “Різуна” та “Гамалії” наскочили на селище Лисець, яке тоді було райцентром. Залишивши після себе 170 вбитих ворогів, згорілі будинки районного відділення НКВС та військкомату, вони щасливо повернули назад [10, с.66]. У квітні 1945 р. курінь “Скажені” під командуванням “Прута” знищив спецвідділ НКВС у селі Посіч – загинуло 60 енкаведистів [8, с.96-97] (за іншими даними 265) [10, с.88]. Той самий курінь під командуванням “Прута” у лютому 1946 р. провів бій з переважаючими військами НКВС, які оточили його постій у лісі між селами Посіч і Загвіздя – у бою впало 36 енкаведистів і 8 повстанців [16, с.144]. А в травні 1946 р. на шляху Станіслав – Калуш між селами Павлівкою і Тязевом чота “Гонти” організувала засідку, в яку потрапила автоколона штабу МДБ УРСР. Було знищено близько 25 чоловік, у тому числі й на смерть поранено генерал-полковника МГБ І.І.Москаленка [1] (не плутати з командувачем 38-ї армії К.С.Москаленком). У східній частині району повстанці провели два великі бої: у вересні 1944 р. у с. Колодіївка повстанці вмілим маневром обійшли ворога, змусивши його битися між собою (50 вбитих) [16, с.78]; у грудні 1944 р. відділ “Орли” наскочив на Тисменицю, зруйнував приміщення НКВС, НКДБ і військкомату, перебив 30 чоловік і відступив [16, с.84]. Підсумовуючи бойову активність УПА на території Тисменищини, слід сказати, що повстанці в семи великих боях з німецькими й радянськими окупантами знищили (якщо брати до уваги різницю в даних з бою під с. Посіч) від 430 до 650 ворогів, втративши при цьому до 20 осіб. Крім того, ще два наскоки відділи УПА під командуванням “Різуна” провели на обласний центр: 23 листопада 1944 р. і 28 жовтня 1945 р. Кожного разу, завдавши ворогові втрат у людях, вони щасливо відступали до Чорного лісу.

Галицький район теж відзначався активністю у військовому плані. Специфіка його полягала в тому, що тут пересікалися відділи УПА з різних тактичних відтинків. Великі з’єднання повстанців тут не базувалися через відсутність зручної місцевості, але сюди заходили рейдами відділи з Чорного лісу (сотні “Прута” і “Шума” у 1944 р., відділ “Чорноти” у 1945 р.), з ТВ “Магура” (курінь “Ромка”), часто оперував на цій території і курінь командира “Чорного”, взаємодіючи з повстанцями з відділу “Чорноти”. Перший великий бій тут провела місцева самооборона з німцями ще в березні 1944 р., обороняючи населення с. Більшівцівська Слобідка від погромних акцій. Знищивши біля двох десятків ворогів, вона відступила перед чисельною і вогневою перевагою [16, с.37]. У вересні і жовтні 1944 р. були проведені великі бої з радянськими військами в західній частині району, що прилягала до Чорного лісу: спочатку біля с. Селище сотня “Прута” разом із куренем “Ромка” розбила в бою радянські частини, які втратили біля 100 вбитих [10, с.81], а потім сотня “Шума” організувала засідку на спецвідділ НКВС на шляху між селами Сокіл – Мединя (останні втратили 173 чоловіки і безліч зброї йц спорядження) [8, с.102–103]. Обидва рази повстанці відступали в Чорний ліс. Відділи УПА використовували також дрібні ліси, якщо під час рейду ситуація змушувала їх оборонятися. Так, під час свого рейду на Тернопільщину і повертаючись із нього, відділ “Чорноти” тричі приймав бій у таких перелісах: 7 липня в ліску між селами Яблунів – Загір’я – Хохонів (знищивши 27 ворогів і втративши 9 чоловік змушений був відступати) [10, с.133]; 25 липня в Кінчацькому лісі на спілку з куренем “Чорного” (вдало зманеврувавши в ході бою, повстанці знищили біля 130 противників, втративши

трюх)[1]; 27 серпня під час самому Кінчацькому лісі разом із куренем “Чорного” (з відділу “Чорноти” брала участь сотня “Сапера”, повстанці провели бій з відділом з боротьби з бандитизмом із Тернопільщини, знищили біля 100 противників і щасливо вирвалися з оточення) [8, с.201–202]. Ще два бої загони УПА провели біля с. Гирботів (тепер Нараївка): у лютому 1945 р. повстанці розгромили більшовицькі гарнізони, знищили близько 70 людей, набрали багато зброї та амуніції [1]. І через рік у лютому 1946 р. відділ командира “Чорного” зіткнувся з каральним загonom і відбив його атаки, поклавши при цьому 60 противників [3, с.60]. Отож, підводячи підсумок, зауважуємо, що на території Галицького району відбулося 8 великих боїв УПА, під час яких було знищено 600–700 окупантів, власні втрати в цих боях встановити не вдається, але на основі фрагментарних даних можна припустити, що їх було не більше як 50 чоловік.

Специфіка сусіднього Рогатинського району полягала навіть не в тому, що він входив до складу іншої Воєнної округи – “Лисоня”, а в тому, що у її складі він займав особливе становище. Через своє зручне географічне розташування (на перетині трьох областей) він став базою для зв’язку між різними повстанськими формуваннями та для зручного розташування верховного командування, а густі ліси, які вкривають північну частину району, могли переховати великі повстанські з’єднання. Тому не випадково, що в 1945 р. в Рогатинському районі, у лісовому масиві між селами Фірлеїв, Яглуш, Стратин, Добринів, був сконцентрований Центральний Провід ОУН, а в селах Яглуш, Любша, Виспа, Мелна та Підбір’я знаходилися пункти зв’язку Центрального Проводу ОУН[4]. Однак, попри це, у 1944–1945 рр. відбулось кілька великих боїв, які провели сотня окремого призначення “Сіроманці” (командир Дмитро Карпенко – “Яструб”), сотні “Полтавці” (“Максим”) та “Гайдамаки” (В.Верещинський – “Ясмін” та О.Стасюк – “Синій”). У південно-західній відкритій частині району відбувся один великий бій (у серпні 1944 р. у невеликому ліску біля с. Васючин, де повстанці цілу добу стримували натиск армійських частин і знищили 200 радянських воїнів) [16, с.65] та дві вдалі засідки наприкінці березня – на початку квітня 1945 р. (перша на шляху між селами Воскресінці і Підмихайлівці – знищено 50 осіб [16, с.93]; друга біля с. Колоколин – розбито відділ НКВС і вбито 56 чоловік [16, с.96]). Та більше боїв було в північній, лісистій частині району. Так, у с. Руда їх відбулось аж два: у серпні 1944 р. самооборонні відділи цілу добу стримували радянські війська, які втратили 80 чоловік вбитими [11]; а у квітні 1945 р. тут на шосе Рогатин – Львів була організована засідка, на яку нарвався радянський відділ і втратив 40 чоловік [16, с.96]. У вересні 1944 р. відділ “Сіроманців” звів бій з ротою енкаведистів біля с. Добринів, у якому знищив близько 50 ворогів [16, с.76]. Та найбільший бій у цьому районі відділи УПА провели в грудні 1944 р. у лісових масивах на північ від Рогатина. Під час облоги радянські гарнізони оточили великі сили повстанців. Ті перебували в зручних укріпленнях і завзято захищалися. Після того, як у бою загинув радянський генерал Федоров, повстанці скористались замішанням у ворожому стані й вийшли з оточення, маючи в лісах широкий простір для маневру. Всього в тому бою полягло 250 радянських і 37 повстанців [16, с.86]. А загалом на території Рогатинщини в семи великих боях повстанці знищили більше 700 радянських окупантів, втративши близько 60 чоловік.

Територія Калуського району теж була активною в плані бойових дій УПА. Її південно-східна частина покрита Чорним лісом, де була база куренів з однойменного тактичного відтинку, а до західної частини примикають Болохівські ліси, де маневрували курені з ТВ “Магура”. Тому на сході Калущини частими гостями бували курені “Різуна” (пізніше “Прута”), “Хмари” (пізніше “Чорноти”), а на заході – курені “Бея”, “Літуна”, сотня “Середнього” [20, с.98]. Перші бої відділи УНС провели на Калущині ще в квітні 1944 р. на відкритій місцевості, захищаючи села Копанки і Кропивник від загонів поляків і мадярів, які грабували і знущалися із селян. В обох випадках відділи прогнали грабіжників і знищили в першому випадку – 42, у другому – 43 особи [10,

с.33]. Після того наприкінці квітня відбулося два бої під селом Грабівка із з'єднанням радянських партизан Кулагіна за Чорний ліс, який більшовики прагнули зробити своєю базою. Бої тривали з 23 по 29 квітня. Повстанці з куреня "Різуна" тримали оборону на відтинку від Мисліва до Грабівки, а партизани шаленими атаками намагались захопити Грабівку – повстанську столицю. Після невдалого наступу і втрати близько 20 чоловік вбитими 29 квітня партизани виявились відрізними від сіл, а значить – і від постачання [2, с.98]. Це сприяло заломленню їхнього морального стану й остаточного їх розгрому на початку червня. Головний бій відбувся цього разу в Чорному лісі на межі Калуського і Богородчанського районів (відтинок між селами Грабівка – Гринівка), де й розбили вищезгаданий відділ (знищили 32 партизани, втратили одного) [2, с.98]. Терен Чорного лісу взагалі був надзвичайно вигідний для розміщення в ньому повстанських відділів, тому всі села, що перебували біля нього справедливо вважались "повстанськими" й окупанти, перебуваючи в них, завжди чекали якихось неприємностей з боку відділів УПА. Так, напередодні Різдва 1945 р. (6 січня) той же таки курінь "Різуна" розгромив базу енкаведистів у с. Ріп'янка, знищивши 120 осіб [3, с.59]. Наприкінці серпня 1945 р. курінь "Дзвони" під командуванням "Хмари" напав на гарнізон НКВС у с. Яворівка і знищив 30 осіб [8, с.199–200]. У грудні 1945 р. у лісі під с. Завій той самий курінь "Дзвони", але вже під командуванням "Чорноти", знищив загін солдат – 300 осіб, які заготовляли дрова в лісі, однак при тому знущались з місцевого населення [8, с.4–45]. Ці приклади яскраво показують нерозривний зв'язок великих партизанських відділів із зручними умовами (великі й густі ліси, непрохідна місцевість, тощо). Наприклад, з іншого боку району під Болохівським лісом у лютому 1945 р. сотні УПА ліквідували радянську базу в с. Збора, знищивши при цьому 90 ворогів [3, с.60]. Були наскоки й на міста: так, у вересні 1944 р. у тодішньому райцентрі Войнилові повстанський відділ відбив у радянських конвоїрів колону арештантів, знищивши при цьому 20 противників [16, с.70]. У Калуському районі також відбулася крупна диверсія в березні 1945 р. – відділ командира "Середнього" замінував залізницю під селом Голинь. На ній підірвався потяг з червоноармійцями, яких загинуло понад 150 чоловік [7, с.23]. А за весь час у 10 крупних збройних зіткненнях на території Калушини відділи УНС і УПА знищили біля 850 противників. Втрати повстанців у них точно встановити не можливо, однак їхнє число коливається в межах 10–20 людей.

У Долинському районі було 7 значних бойових зіткнень: 6 боїв і 1 диверсія. Специфіка цієї території полягала в тому, що вона служила свого роду перевалочним пунктом куреням з Чорного лісу для численних рейдів на захід. Тому на ній, окрім куренів "Ромка" і "Бея" із ТВ "Магура", вели бої також курені "Різуна", "Благого", "Чорноти", "Довбуша" і, навіть, сотні "Ясмiна" і "Яструба" із Рогатинщини. Причому бої відбувались в північній частині району, де ліси перемежуються з населеними пунктами. У південній, здавалось би більш вигідній з точки зору перебування великих відділів частині (непрохідна лісиста місцевість), значних боїв не було, що у свою чергу підтверджує тісний зв'язок повстанських відділів із селами, які постачали повстанцям продовольство та інші необхідні речі. Це, у свою чергу, означало підтримку місцевим населенням націоналістичного підпілля. Перший і найбільший бій тут відбувся у липні 1944 р. на горі Лопата на границі Дрогобицької і Станіславської областей – курені "Різуна" і "Благого" відбивалися від великих сил німців і мадяр, їм допомагали сотні "Ромка", "Журавля" і "Ясмiна", які там вишколювалися, випускники старшинської школи "Беркути" і підстаршинської школи "Олені" [5, с.130]. У результаті бою окупанти зазнали невдачі і втратили за різними даними від 150 до 450 осіб, тоді як повстанці – кілька десятків (і то разом з пораненими) [5, с.131]. Під час переходу фронтів у вересні 1944 р. у с. Гошів дві сотні провели невдалий бій з радянськими військами, у якому були розбиті [16, с.71]. Особливою активністю відрізнялися в цій місцевості рейдуючі відділи: у грудні 1944 р. біля с. Тростянець (під Болохівським лісом) сотні

місцевого командира “Ромка” та рогатинських “Яструба” і “Ясмiна” провели бій, оточені частинами НКВД, і завдали їм втрат – 98 людей [7, с.15]. У січні 1946 р. курінь “Дзвони” командира “Чорноти” біля с. Бубнище поклав 20 енкаведистів із загону в 200 чол., які не давали йому повечеряти [10, с.135]. У грудні 1945 р. чота із сотні “Довбуша” і сотня місцевого командира “Бея” влаштували вдалу засідку біля с. Церківна і знищили біля 250 ворогів, втративши при цьому 18 людей [16, с.18]. У квітні 1946 р. той самий відділ “Довбуша” провів бій на горі Біла Ростока біля с. Кропивник, у якому знищив 32 енкаведисти і втратив 5 людей [16, с.163]. А диверсія на залізниці тут була влаштована аж у жовтні 1946 р. – сапери відділу “Хорти” висадили в повітря поїзд, при цьому загинуло біля 100 людей [1]. Це була остання значна збройна акція УПА на Станіславщині. Загалом на території району повстанці знищили 660–960 ворогів (цифра коливається через відсутність точних даних з бою на г. Лопата) і втратили при цьому за приблизним підрахунком 200–250 людей.

На території Рожнятівського району, незважаючи на сприятливу місцевість (значна частина території вкрита горами й лісами), повстанські відділи провели лише два великі бої – один з них на початку своєї військової діяльності, у вересні 1943 р. На горі Стовба біля села Суходіл німці спробували знищити вишкільну групу УНС “Трембіта”, однак група вдало маневрувала, а бойова сотня цієї групи вчинила засідку і вистріляла з кулеметів біля 200 німців [9, с.112]. Всього в кількадедних боях загинуло біля 350 окупантів і 35 повстанців. Після того у вересні 1944 р. сотня “Прута” знищила у с. Красна під Чорним лісом радянську прикордонну заставу – 80 чол. без власних втрат [10, с.77].

Зате сусідній Богородчанський район був чи не найбільш активним у плані проведених повстанцями великих боїв. Причин цьому багато: зручні географічні умови (велика частина лісового урочища Чорний ліс припадає якраз на територію району); села, які розміщені безпосередньо біля лісу, що давало можливість повстанцям тримати з ними зв'язок й отримувати провіант; і найбільш значний чинник – зосередження значної кількості куренів із тактичного відтинка “Чорний Ліс”, який прославився своєю бойовитістю. У селах і лісах району постійно перебували майже всі чорноліські курені: “Різуна” (пізніше “Прута”), “Гамалії”, “Благого”, “Хмари” (пізніше “Чорноти”), “Іскри” (останній переважно в Солотвинському районі – тепер частина Богородчанського – на кордоні Чорного лісу і Карпатських гір). Відбулися наскоки і на райцентри: 12 вересня 1944 р. відділ “Бойка” наскочив на Богородчани і в нічному бою поклав до 100 осіб [10, с.66]; 14 вересня інший відділ наскочив на Солотвино і знищив 36 окупантів [16, с.3]. Взагалі активність тамтешньої місцевості була настільки високою, що практично в кожному селі відбувався великий бій або сутичка. Так, на початку листопада 1944 р. під час великої облави в північній частині Чорного лісу був частково розбитий курінь “Гамалії” – вбито було 35 чоловік, у тому числі і курінного [9, с.105–106]. Інший курінь – “Месники” (командир “Благий”) було розбито в березні 1945 р. під селом Лесівка – у важкому бою загинуло 110 повстанців і 180 бійців НКВС [12, с.9]. Вдалих боїв теж не бракувало: у лютому 1945 р. курені “Благого” і “Прута” оточили с. Глибока, до якого надійшов гарнізон НКВС – під час бою гарнізонники втратили за різними даними від 150 до 320 чоловік, а повстанці близько двадцяти [9, с.227–228]. У червні 1945 р. у с. Гринівка відділ під командуванням “Хмари” напав на роту із спецвідділу НКВС і знищив її майже повністю (72 вбиті з 87) [9, с.58–59]. У липні 1945 р. між селами Саджава і Глибівка повстанські відділи провели бій із радянськими каральними частинами, під час якого знищили близько 150 карателів і втратили 20 людей [1]. 10 січня 1946 р. повстанський відділ зайшов повечеряти до с. Глибівка і після вечері повністю знищив гарнізон НКВС, що розташувався в одній із хат – 32 вбитих [9, с.217–218]. А 23 січня 1946 р. курінь “Чорноти” в лісі під с. Хмелівка мав важкий бій з енкаведистським відділом. Втрати: 50 карателів і 15 повстанців [8, с.55–56]. У південній частині району

теж було проведено ряд боїв. 28 липня 1944 р. відділи УПА, які охороняли шпиталь, були розбиті підрозділами Червоної армії – загинуло 60 людей [16, с.61]. У вересні 1944 р. радянські частини спробували здобути вишкільний табір повстанців на полонині Малиновище. Повстанці знищили 40 осіб, але змушені були відступити перед їхньою перевагою [8, с.92–93]. Активністю відзначався також курінь “Сивуля” (командир “Іскра”) – у січні 1946 р. він провів бій на горі Клим біля с. Пороги, у якому знищив 28 карателів і втратив 3–6 людей [16, с.124]. У березні 1946 р. цей самий курінь у бою біля с. Манява завдав дошкульних (але невідомо точно яких) втрат гарнізону НКВС, втрапивши при цьому 5 повстанців [16, с.155]. Підсумовуючи бойову активність УПА на території Богородчанського району, варто зауважити, що у 13 великих боях повстанці знищили близько 1 000 противників, а самих їх полягло близько 280.

На Надвірнянщині великих боїв теж не бракувало. Її територією активно переміщувалися курені “Іскри” та “Довбуша”, також час від часу навідувалися відділи “Прута” та “Чорноти”. Перший бій повстанці провели тут ще у квітні 1944 р. у с. Битків із диверсійним радянським підрозділом, знищивши при цьому 140 осіб [16, с.44]. У грудні 1944 р. сотні “Прута” і “Чорноти”, рейдуючи північним тереном району, організували засідку під селом Нижня Велесниця, у якій вбили 97 противників [10, с.82]. Три бої також відбулись у лісах біля сіл: Парище, Верхній Майдан, Середній Майдан, Кубаївка. Спочатку (3 січня 1945 р.) сотня під командуванням “Чорноти” влаштувала засідку на роту енкаведистів на шляху Товмачик – Парище і знищила 70 карателів [10, с.131]. Через три дні внаслідок необережності під час святвечора було розгромлено сотню “Чайки” з куреня “Довбуша” (вбито 41 повстанця) [15]. А ще через місяць у лютому 1945 р. курінь “Сивуля” звів важкий бій у лісі під с. Парище з частиною НКВС. Прориваючись з оточення, повстанці втратили 41 вбитого, енкаведисти – 55 вбитих [3, с.60]. Крім того, відбулося два наскоки на міста: у ніч на 14 листопада 1945 р. відділи “Чорного” та “Іскри” атакували Надвірну і знищили 62 особи [18, с.184]. А в ніч на 1 грудня 1945 р. на Делятин вчинив наскок курінь “Довбуша”; у місті і під час втечі від переслідування під горою Синяк він знищив 50 ворогів, втрапивши 10 людей [1]. Отже, у цілому, у семи великих боях на території Надвірнянського району було вбито близько 470 противників, втрати повстанців склали 115 осіб.

Косівщина теж активно себе проявила в плані діяльності великих військових з’єднань УПА. Саме на цій території відбувся найбільший бій УПА на території нашої області – бій за Космач – столицю повстанської республіки зимою 1944–1945 рр. Варто також зазначити, що практично всі значні бої відбувались у західній частині району (тодішній Яблунівський район), більшість з них – навколо Космача, який відіграв роль повстанської бази. Два бої відбулось у с. Середній Березів: у вересні 1944 р. повстанський відділ знищив гарнізон НКВД у будинку (втрати – 52 вбиті) [16, с.72]; а через місяць повстанська боївка провела сутичку з каральною частиною і знищила 21 енкаведист [16, с.79]. Інші бої точились навколо Космача. Ще в жовтні 1943 р. німці прагнули розбити на космачьких полонинах повстанські відділи, але втратили 20 чоловік і відступили [3, с.59]. А в грудні 1944 р. будь-якою ціною взяти повстанську столицю намагались радянські карателі – їм протистояли місцеві курені “Гайдамаки”, “Туцький” і рейдуючий “Підкарпатський” з Чорного лісу. Масштаби кількадечних боїв вражали – за різними даними в них загинуло від 300 до 500 карателів і 12-14 повстанців [9, с.77–78]. У тому ж бою загинув і генерал Дергачов – Герой Радянського Союзу, якого разом зі всім загоном у засідці при дорозі Космач – Яблонів знищила сотня “Кривоноса” [17, с.487]. В іншій засідці на шляху Космач – Прокурава сотня “Трембіта” знищила 38 карателів [16, с.89]. За спробу знищити курінь “Гайдамаки” на горі Кливі енкаведисти заплатили 30 солдатами [16, с.89]. Отож, підводячи підсумок, зауважуємо, що на території району відбулося 5 великих боїв УПА, під час яких було знищено близько 620 окупантів, власні втрати в них склали близько 20 чоловік.

Верховинський район теж був зручний для маневрування великих повстанських відділів, однак значних боїв тут було тільки два, причому один із них – з радянськими партизанами у 1943 р. Це пояснюється тим, що довгий час у районі не було значних радянських гарнізонів, а коли вони з'явилися, боротьба великими відділами пішла на спад. Перший бій відбувся в серпні 1943 р. біля с. Жаб'є (тепер Верховина) – група УНС командира “Липея” напала на партизанський загін і знищила 30 людей [13]. Інший – біля присілка Сеньківський на кордоні Галичини і Буковини. Курінь “Перемога” командира “Недобитого” протистояв частинам НКВС і в цілоденному бою знищив 104 карателі [3, с.59]. Загалом у районі переважали дрібні, зате численні акції УПА.

Загалом у Станіславській області, яка була однією з найактивніших у плані військових дій УПА, їхня насиченість визначалася в більшості випадків наявністю зручного терену – гірсько-лісної місцевості. Це заключення підтверджує, що великі партизанські загопи діють, як правило, при наявності відповідних природних умов. Однак з нього були й винятки: так, Тлумацький і Галицький райони не можна віднести до найзручніших у природно-географічному плані, однак там бойова активність великих відділів була більшою, аніж, наприклад, у Рожнятівському чи Коломийському районах, де для цього є, здавалось би, всі умови. Тут відігравали роль також інші фактори: внутрішня організованість і бойовитість повстанських відділів, наявність досвідченого командного складу, підтримка населення тощо. Загалом на території Станіславщини відділи УПА провели біля 76 значних боїв, сутичок і диверсій. У них повстанці знищили від 6 000 до 7 000 окупантів. А самі при цьому втратили близько тисячі бійців. Це свідчить не лише про величезну активність повстанського руху на території Станіславщини, а й про запеклі намагання знищити визвольний рух. Власне, приклад Станіславщини засвідчує всю гостроту протистояння на західноукраїнських землях. Сприятливі природні умови й активна підтримка місцевого населення зумовили те, що повстанський рух тут тривав досить довго після розпуску великих повстанських загонів – практично до кінця 50-х років.

1. 100 найбільш переможних битв УПА з советськими каральними військам: [Електронний ресурс]. – 2011. – Режим доступу : <http://newzz.in.ua/histori/1148825770-100-najbilsh-peremozhnikh-bitv-upa-z-sovyetskimi.html>.
2. Андрухів І. О. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів, А. Й. Француз. – Рівне ; Івано-Франківськ, 2001. – 290 с.
3. Арсенич П. Сторінками збройної боротьби УПА на Прикарпатті / П. Арсенич // Матеріали наукової конференції “Організація Українських Націоналістів та Українська Повстанська Армія”. – Стрий : ТОВ “УВІС”, 2003. – С. 58–63.
4. Див.: Чи знайшов “Шувар” золото ОУН у Рогатинському лісі? [Електронний ресурс]. – 2011. – Режим доступу : <http://www.rogatyn.info/?m0prm=40>.
5. Забілий Р. Нарис історії куреню “Скажених” // Український визвольний рух. Збірник 1. – Львів : Мс., 2003. – С. 125–144.
6. Держархів Івано-Франківської обл, ф. 1-П, оп. 1, спр. 414, арк. 76.
7. Когут М. Герої не вмирають. Документальні матеріали. Спогади. Кн. 5. / М. Когут. – Калуш : Артекс. – 18 с.
8. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 3. Чорний Ліс. Видання команди Станіславівського тактичного відтинку УПА, 1947–1950 : Кн. 1. 1947–1948. – 1987. – 256 с.
9. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 4. Чорний Ліс. Видання команди Станіславівського тактичного відтинку УПА, 1947–1950 : Кн. 2. 1948–1950 (продовження). – 1979. – 274 с.
10. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 19. Група УПА “Говерля”. Кн. 2 : Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру. – 1992. – 360 с.
11. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952 [Електронний ресурс] / П. Мірчук. – 2011. – Режим доступу : <http://lib.oun-upa.org.ua/mirczuk/r203.html>.
12. Момот В. Сповідь “Невмирущого” / В. Момот. – Львів : Сполом, 2004. – 468 с.
13. Опис бою, який звали “Чорні чорти” – відділ УНС з більшовицькими партизанами в дні 8.VIII.1943 р. // ГДА СБУ в Івано-Франківській області.

14. Сілецький В. Боротьба УНС та УПА проти гітлерівських окупантів на території Станіславської області / В. Сілецький // Матеріали наукової конференції “Організація Українських Націоналістів та Українська Повстанська Армія”. – Стрий : ТОВ “УВІС”, 2003. – С. 99–100.
15. Спогади Олександра Зварчука, голови Надвірнянського районного товариства “Меморіал” // Фонди Івано-Франківського обласного музею визвольної боротьби ім. С. Бандери.
16. Українська Повстанська Армія. Бойові дії УПА за 1943–1950 рр. Ч. 2 // Бібліотека українського підпільника. Видання ЗЧ ОУН, 1960. – 334 с.
17. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали. – Івано-Франківський : КПФ “ЛІК”, 2009. – Т. 2. – Кн. 1. – 600 с.
18. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали. – Івано-Франківський : КПФ “ЛІК”, 2010. – Т. 2. – Кн. 2. – 696 с.
19. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті : Документи і матеріали. – Івано-Франківський : КПФ “ЛІК”, 2011. – Т. 2. – Кн. 3 (1947 – 1957 рр.). – 678 с.
20. Цимбал М. Організаційна структура формувань УПА, які діяли в Івано-Франківській області / М. Цимбал // Матеріали наукової конференції “Організація Українських Націоналістів та Українська Повстанська Армія”. – Стрий : ТОВ “УВІС”, 2003. – С. 97–98.

В статтє раскрывається взаємосвязь географического и войскового аспектов в деятельности УПА на территории Станиславской области. Проанализировано районы области в плане боевых действий УПА и установлено отряды, которые брали в них участие. Обозначено зависимость боевой активности от географических факторов.

Ключевые слова: Станиславская область, УПА, войсковые действия, географические аспекты, бой, район, повстанческие отдели, курень, сотня, энкаведисты, территория, оккупанты, рейд.

The article reveals the correlation of geographical and military aspects of the UPA's activity in the Stanislav region. The areas of the UPA's fighting are analyzed and departments that took part in them are established. The dependence of military activity from geographical factors are determined.

Keywords: Stanislav region, UPA, military actions, geographical aspects, the battle, area, insurgent units, kuren, sotnia, NKVD, the territory, the occupiers, raid.

УДК 94 (477.83.86)

ББК 63.3 (4 Укр.) 52

Наталя Лихач

ДЖЕРЕЛА ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА ВПРОДОВЖ 1873–1914 рр. У ФОНДАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ В МІСТІ ЛЬВІВ

У статті аналізуються документи про діяльності НТШ, що зберігаються в фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Львів. Вони дозволяють прослідкувати за організаційною, науково-дослідницькою та видавничою працею товариства впродовж зазначеного часового проміжку.

Ключові слова: НТШ, ЦДІАЛ України, фонд, документ.

Наукове товариство ім. Шевченка (далі – НТШ) – наукова установа, що довгі роки відіграла роль неофіційної української академії наук. Засноване в 1873 р. у Львові спільними зусиллями провідних громадських діячів Галичини та Наддніпрянщини, воно акумулювало в собі величезний науковий потенціал і перетворилося в потужний дослідницький осередок, довкола якого об'єднувалися вчені обох частин розділеної України. У результаті діяльності НТШ відклалося чимало різноманітних джерел, переважна більшість з яких зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Вони є цінними для дослідження національно-культурного та громадського руху в Галичині, тому заслуговують на увагу дослідників.

Метою статті є виявлення та аналіз джерел, присвячених діяльності НТШ впродовж 1873–1914 рр., що зберігаються у фондах ЦДІАЛ України.

Обрана тема не залишилася поза увагою науковців. Вона зацікавила дослідників кінця XIX – першої третини XX ст., зокрема, М.Грушевського [37], І.Франка [41], М.Лозинського [40], К.Левицького [39], які в публіцистичних працях і науково-популярних розвідках серед іншого звернули увагу на діяльність НТШ у другій половині XIX – початку XX ст. У 40–80-х рр. робота українських товариств не попала в поле зору радянських дослідників, а тому ґрунтовних праць, які б розкривали різні аспекти їхньої діяльності, написано не було. Проте неабиякий внесок у дослідження зазначеної проблеми зробили сучасні українські науковці, зокрема, М.Алексієвець, В.Савенко [36], З.Зайцева [38], Л.Шологон [43] та інші. Однак комплексного розв’язання вона ще не отримала в українській історіографії.

Документи, що відклалися в процесі діяльності НТШ, знаходяться у фонді 309 ЦДАЛ України. Вони згруповані в десятьох тематичних розділах: 1. Правління; 2. Бухгалтерія і адміністративно-господарська діяльність; 3. Редакція “Записок НТШ”; 4. Друкарня; 5. Палітурна майстерня; 6. Книгарня; 7. Бібліографічна комісія; 8. Етнографічна комісія; 9. Музей; 10. Бібліотека [42, с. 305]. Документи кожного з розділів відображають окремий напрям роботи товариства.

Найбільш інформаційно насиченим є матеріали першого розділу, де зберігаються статuti, звіти про діяльність НТШ, протоколи засідань проводу товариства, матеріали про створення секцій і комісій, організаційну й наукову діяльність, листування та особові документи членів НТШ. Вони дозволяють отримати чимало різнопланової інформації про організаційну діяльність товариства, роботу його секцій і комісій, науковий доробок членів НТШ, співпрацю наукового товариства з дослідницькими та адміністративними установами як в Австро-Угорщині, так і в Російській імперії.

На особливу увагу серед цієї групи джерел заслуговують статuti товариства. Від часу заснування і до 1914 р. їх було прийнято чотири: 1874 р., 1892 р., 1898 р. і 1904 р. Згідно з нормами першого статуту, наукова організація мала назву – “Літературне товариство імені Шевченка”, а основним завданням його діяльності був “розвій руської словесності” [1, арк.1]. Проте, як свідчать джерела, такий статут товариства не сприяв активній науковій діяльності його членів і, як наслідок, у перші ж роки після його створення розпочалися роботи над удосконаленням основного документа НТШ. Статут 1892 р. засвідчив еволюцію товариства від громадсько-культурної та просвітницької організації або “видавничої спілки”, як її називав М.Грушевський, у наукову установу. Цей факт підтверджений нормами, котрі передбачали його поділ на окремі наукові секції: філологічну, історико-філософічну, математично-природописно-лікарську [3, арк.2]. І.Франко, даючи оцінку статуту НТШ 1892 р. зазначав, що він “зупинився на половині дороги між звичайним товариством, доступним для всякого, і товариством науковим” [41, с.6].

Кардинальні зміни в НТШ відбулися під головуванням М.Грушевського. У результаті клопіткої підготовчої роботи, як засвідчують джерела, 2 лютого 1898 р. на загальному зібранні товариства було прийнято новий статут НТШ, який передбачав запровадження категорії дійсних членів товариства. Ними могли стати ті члени НТШ, що мали опубліковані наукові праці в його виданнях і рекомендацію однієї із секцій [4, арк.3].

1905 р. Галицьке намісництво затвердило новий статут товариства, ініціатором прийняття якого був І.Франко. Згідно з ним основним завданням НТШ було “плекати та розвивати в українсько-руській мові науку без прямого дидактичного призначення” [6, арк.3]. У документі було вдосконалено ряд статутних норм, що сприяли більш ефективній роботі наукового товариства. З незначними змінами він діяв до розпуску НТШ більшовиками 1940 р.

Вичерпну інформацію про роботу товариства в другій половині XIX – на початку XX ст. дозволяють отримати звіти про діяльність наукової організації та її секцій. Вони

дають можливість прослідкувати за всіма основними напрямками роботи НТШ, еволюцією товариства від культурно-освітньої до видавничої установи. Зі звіту про діяльність НТШ за 1874 р. дізнаємося про те, що найважливішим питанням, що вимагало нагального вирішення, було заснування власної друкарні. Зокрема, у ньому зазначалося, що “народне товариство в цілі придбання средств до морального піднесення народа занялося заложением друкарні, а по заложенні єї до піднесення літератури і до ширення просвіти” [8, арк.5]. У друкарні НТШ публікувалися часописи “Правда”, “Руський Сіон”, ряд науково-популярних видань [8, арк.7].

Цікавим був звіт товариства за 1893–1894 рр. У ньому, на відміну від попередніх, справи адміністративні та наукові фіксуються окремо. Спочатку отримуємо інформацію про діяльність проводу НТШ, а згодом про роботу наукових секцій і видавництва. Зокрема, зі звіту товариства дізнаємося, що воно отримало дотацію від міністерства освіти в розмірі 1 500 золотих ринських на видавничу діяльність [9, арк. 4]. У ньому чимало фактів, які засвідчували про труднощі з розповсюдженням видань НТШ на Наддніпрянщині, зокрема про те, що 1894 р. російська цензура заборонила надсилати літературно-науковий часопис “Зоря” передплатникам у Російській імперії. Це негативно позначилося на фінансовому стані редакційного комітету, оскільки там газета мала кілька сотень читачів [9, арк.5].

Звіт товариства за 1895 р. дозволяє прослідкувати, як НТШ працювало над відкриттям власної книгарні [10, арк.1], готувало до друку свої серійні видання: “Записки НТШ”, “Жерела до історії України-Руси”, “Пам’ятки українсько-руської мови і літератури”, “Етнографічний збірник” тощо [10, арк.11–12].

Загальновідомим є факт, що товариство протягом усього періоду своєї діяльності працювало над перетворення його в майбутньому на українську академію наук. Це підтверджують і рукописи, що відклалися в процесі роботи НТШ, в одному з яких зазначалося: “... для переміни Товариства в українсько-руську Академію Наук, поставив Виділ на пропозицію голови проф. Грушевського оснувати «резервний академічний фонд». В тій цілі члени виділу зложили комітет для збирання складок. Досі зібрано на той фонд близько 2000 злр. (золотих ринських. – *Н.Л.* ” [11, арк.2]. Зі звіту товариства за 1897 р. дізнаємося, що воно активно працювало, щоб об’єднати довкола себе всіх українських науковців, що працювали в різних галузях знань та приділяло неабияку увагу розробці української наукової термінології [11, арк.8]. Підводячи підсумки діяльності НТШ за 1897 р., М.Грушевський звернув увагу на ще один важливий аспект праці товариства: “Круг наших зносин з науковими інститутами і видавництвами своїми і чужими значно розширився протягом сих двох років. Тепер НТШ має обмін публікаціями з 50-ми інституціями і видавництвами” [11, арк.15].

Варто зазначити, що значний пласт джерел становить листування товариства з іншими науковими, громадськими та адміністративними установами в Україні та за її межами. Воно розкриває як його наукову, видавничу, культурно-просвітню діяльність, так і фінансове становище. У першу чергу необхідно зазначити увагу на те, що НТШ постійно зверталося до Галицького намісництва, крайового віділу, міністерства віросповідань і освіти та інших адміністративних установ держави з проханнями виділити кошти на його наукові проекти. У таких зверненнях була детальна інформація, що товариство зробило в тому чи іншому напрямі своєї діяльності, і на які проекти будуть надалі витрачати кошти [15, арк.30]. Як правило, урядові структури, хоча й частково, але враховували прохання НТШ і надавали незначну фінансову допомогу на різні проекти товариства [17, арк.4].

Офіційне листування наукового товариства також засвідчило про тісну співпрацю між НТШ і “Просвітою” впродовж усього досліджуваного періоду. Зокрема, культурно-освітня організація постійно зверталася з проханням до проводу наукового товариства допомогти наповнити відповідною літературою читальні в містах і селах Галичини. Листування між двома установами дозволяє стверджувати, що така спів-

праця приносила непогані результати [20, арк.14]. Наукове товариство також обмінювалося книгами й проводило спільні культурно-мистецькі заходи з русофільським товариством “Галицько-руська матиця”, театральною організацією “Руська бесіда”, Українським педагогічним товариством тощо [26, арк.9; 27, арк.15; 28, арк.17].

НТШ співпрацювало з Російською академією наук та з подібними науковими установами інших слов'янських народів [23, арк.12; 24, арк.17]. Документи підтверджують те, що вони постійно обмінювалися власними періодичними науковими виданнями [21, арк.2; 22, арк.14; 25, арк.14].

У фонді 309 ЦДАЛ України зберігається чимало листів членів НТШ до керівних структур товариства. Опрацьовуючи їх, архівні працівники сформували 14 об'ємних томів документів за алфавітом прізвищ авторів. Вищевказані листи розкривають різні аспекти наукової й видавничої діяльності товариства впродовж 1873–1914 рр. З них дізнаємося про наукові зацікавлення членів НТШ, основні напрями їхньої дослідницької праці, фінансове становище, підготовку до друку та вихід у світ книг і статей, співпрацю товариства з науковими установами в Австро-Угорській та Російській імперіях, і нарешті про суперечки та конфлікти в НТШ [29, арк.1; 30, арк.2].

Неабияку цінність для дослідження наукового руху в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. складають протоколи секцій і комісій товариства, де його члени виступали з науковими доповідями, обговорювали й рекомендували до друку праці, які згодом публікували у виданнях НТШ, вирішували окремі організаційні питання [13, арк.1; 14, арк.50].

Документи друкарні, палітурної майстерні, книгарні, бухгалтерії товариства в основному розкривають його фінансово-господарську й видавничу діяльність. Їх опрацювання дозволяє стверджувати, що НТШ зустрічалося з неабиякими труднощами у виданні та розповсюдженні наукових праць. Однак не відмовлялося від такої діяльності, оскільки поклало на себе відповідальність за поширення українського друкованого слова на власній поліграфічній базі.

Матеріали, що розкривають працю НТШ, відклалися також в особових фондах визначних українських громадських діячів і вчених. Зокрема, статuti, листи, наукові праці, звіти про діяльність бібліотеки, музею, касові книги та інші документи про роботу товариства зберігаються серед документів Кирила Студинського [33, арк.15], Осипа Маковця [34, арк.10], Михайла Павлика [35, арк.13] тощо.

Таким чином, варто зазначити, що у фондах ЦДАЛ України зберігається величезний масив документів, що розкривають різноманітні аспекти діяльності НТШ упродовж 1873–1914 рр. Це статuti, протоколи засідань керівних структур, загальних зібрань, секцій і комісій, матеріали, що відклалися в процесі роботи бібліотеки, книгарні, листування товариства, особові документи дійсних членів НТШ тощо. Вони є цінними джерелами для вивчення наукового руху в Галичині впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст., оскільки дозволяють з'ясувати організаційні засади діяльності НТШ, різні аспекти праці товариства, прослідкувати за роботою як визначних українських учених, так і початківців у науці.

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України), ф. 309, оп. 1, спр. 1. Статут товариства. 1870 р., 3 арк.
2. Там само, спр. 2. Статут товариства. 1874 р., 18 арк.
3. Там само, спр. 3. Статuti товариства. 1892 р., 18 арк.
4. Там само, спр. 4. Статuti товариства. 1898 р., 6 арк.
5. Там само, спр. 5. Проект статуту. 1903 р., 19 арк.
6. Там само, спр. 6. Статuti товариства. 1904 р., 12 арк.
7. Там само, спр. 9. Проект статуту за редакцією І. Франка. Без дати, 16 арк.
8. Там само, спр. 18. Звіт про діяльність товариства. 1874 р., 14 арк.
9. Там само, спр. 19. Звіт про діяльність товариства. 1883–1884 рр., 1885 р., 6 арк.

10. Там само, спр. 20. Звіт про діяльність товариства від 11 травня 1893 – 31 грудня 1894 рр., 1895 р., 16 арк.
11. Там само, спр. 30. Протоколи загальних зборів. 1883–1893 рр., 98 арк.
12. Там само, спр. 33. Протоколи засідань членів товариства. 1893–1902 рр., 246 арк.
13. Там само, спр. 40. Протоколи засідань філологічної секції товариства. 1914–1940 рр., 126 арк.
14. Там само, спр. 42. Протоколи засідань історико-філософської секції товариства. 1893–1915 рр., 141 арк.
15. Там само, спр. 52. Листування з Міністерством віросповідання і освіти про надання коштів на видання шкільних підручників. 1893–1918 рр., 90 арк.
16. Там само, спр. 60. Листування з Галицьким намісництвом про надання коштів на видання наукової літератури. 1896–1914 рр., 13 арк.
17. Там само, спр. 70. Листування дирекції музею товариства з Національним музеєм у Львові про організацію виставок і придбання експонатів. 1909–1939 рр., 44 арк.
18. Там само, спр. 71. Листування з кредитно-фінансовими, господарськими товариствами. 1911–1913 рр., 3 арк.
19. Там само, спр. 107. Листи і повідомлення громадських організацій із запрошенням взяти участь у роботі зборів і засідань. 1913 р., 57 арк.
20. Там само, спр. 112. Листи товариства “Просвіта” із запрошенням взяти участь у виставці. 1911–1913 рр., 14 арк.
21. Там само, спр. 140. Листи наукових установ в Росії про обмін науковими виданнями та співпрацю. 1896–1913 рр., 48 арк.
22. Там само, спр. 148. Листи австрійських і закордонних установ про співпрацю. 1902–1907 рр., 14 арк.
23. Там само, спр. 154. Листи Академії наук в Росії про обмін науковими виданнями. 1895–1913 рр., 14 арк.
24. Там само, спр. 158. Листи редакцій газет і журналів в Росії про обмін виданнями. 1899–1911 рр., 17 арк.
25. Там само, спр. 167. Листи ректорів австрійських і закордонних університетів про обмін науковими виданнями. 1897–1913 рр., 14 арк.
26. Там само, спр. 172. Листи наукових товариств “Галицько-руська матиця” та Ставропігійський інститут. 1900–1905 рр., 9 арк.
27. Там само, спр. 191. Листи товариства “Руська бесіда”. 1900–1911 рр., 15 арк.
28. Там само, спр. 172. Листи товариства “Рідна школа” про спільне видання підручників. 1909–1928 рр., 17 арк.
29. Там само, спр. 238. Листи Кобилянської Ольги та її довіреної особи про видання творів та виплату гонорару. 1901–1933 рр., 12 арк.
30. Там само, спр. 240. Листування з Стефаником Василем про видання художніх творів. 1902–1926 рр., 6 арк.
31. Там само, спр. 445. Касова книга. 1873–1885 рр. – 118 арк.
32. Там само, спр. 852. Книга обліку закупленої літератури. 1908–1913 рр. – 142 арк.
33. Там само, ф. 362, оп. 1, спр. 54. Статути, листи, касові звіти та інші документи про діяльність НТШ у Львові. 1909–1929 рр., 212 арк.
34. Там само, ф. 386, оп. 1, спр. 46. Каталог художніх творів, статей, праць, написаних Маковеєм Осипом з 1892 – 1921 рр. 1922 р., 58 арк.
35. Там само, ф. 663, оп. 1, спр. 170. Звіти Павлика М. про стан бібліотеки НТШ. 1900, 1902 р., 13 арк.
36. Алексієвець М. М. Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському відродженні / М. Алексієвець, В. Савенко. – Тернопіль, 1999. – 135 с.
37. Грушевський М. Львівське наукове товариство імені Шевченка і його внесок у вивчення південної Русі / М. Грушевський // Твори : у 50 т. / Грушевський М. С. ; редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2005. – Т. 7 : Серія “Історичні студії і розвідки (1900–1906)”. – С. 508–531.
38. Зайцева З. І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.) / З. Зайцева. – К. : КНЕУ, 2006. – 368 с.
39. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 рр.: на підставі споминів / К. Левицький. – Львів : з друкарні оо. Василян у Жовкві, 1926. – 736 с.
40. Лозинський М. Українство і москвофільство серед українсько-руського народу в Галичині / М. Лозинський. – Львів : накладом В. Бачинського, 1909. – 96 с.
41. Франко І. Мотиви до проєктованої зміни статута / І. Франко. – Львів : [Б. в.], 1903. – 10 с.
42. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник / [упоряд.: О. Гневишева, У. Сдлінська, У. Кришталович та ін.]; Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Державний архів у м. Перемишлі]. – 2-е вид. – Львів ; Перемишль, 2003. – 492 с.

43. Шологон Л. Джерела про національно-культурне життя українців Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в особових фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Львові / Л. Шологон // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2009. – Вип. ХV. – С. 72–79.

В статье анализируются документы о деятельности Научного Общества имени Шевченка, что сохраняются в фондах Центрального государственного исторического архива Украины в г. Львове. Они дают возможность проследить за организационной, научно-исследовательской та издательской работой общества на протяжении указанного промежутка времени.

Ключевые слова: Научное Общество имени Шевченка, Центральный государственный исторического архива Украины в г. Львове, фонд, документ.

The article analyses the documents about activities of the Shevchenko Scientific Societies in the Central State Historical Archives in city Lwow. They allow to find out of theirs organizing, scientific-research and publishing activities of the noted stretch of time.

Keywords: Shevchenko Scientific Society, Central State Historical Archives in city Lwow, backlog, document.

УДК 94(477.86)

ББК 81.2Ук

Христина Бойчук

ТОПОНІМІКА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО НАДВІРНЯНЩИНИ

У статті розглянуті мікротопоніми Надвірнянського району Івано-Франківської області. На основі 1 327 назв визначені особливості їхнього творення, доведена значимість мікротопонімів як історичного джерела.

Ключові слова: мікротопоніми, фізико-географічні, історичні, господарські, сакральні, рослинні та ін.

Вивчення історико-культурної спадщини тісно пов'язане з топонімами – “мовою землі”, як влучно зазначив І.Філевич, яка розповідає нам часто більше, ніж твори стародавніх і середньовічних авторів, більше, ніж розповідає про свою історію народ. “Мова землі” не піддається фальсифікації, вона зберігає майбутнім поколінням пам'ять про народ, який давно зійшов з арени історії.

Топоніміка є інтегральною науковою дисципліною, яка знаходиться на стику трьох наук і використовує дані з трьох областей знань: географії, історії та лінгвістики. Топоніміка (від грец. τόπος – місце і νομα (οπομα) – ім'я, назва) – наука, що вивчає географічні назви, їх походження. Мікротопонімія – сукупність місцевих географічних назв невеликих об'єктів, відомих тільки місцевим жителям. Мікротопоніми здебільшого є фактами однієї мови і продуктом творчості одного народу. Специфіка мікротопонімів полягає в тому, що вони закріплені за конкретними фізико-географічними об'єктами і є історично мінливими [6].

Усвідомлюючи їхню роль в історичному процесі, науковці, використовують топоніми безпосередньо як джерело. Зокрема, серед досліджень топоніміки Прикарпаття слід назвати працю Д.Бучка “Походження назв населених пунктів Покуття”, у якій здійснено детальний аналіз більшості назв населених пунктів цього історико-етнографічного регіону. Довідкові дані про топоніми Івано-Франківщини подає також Р.Процак [4].

Ґрунтовними дослідженнями можна вважати два видання словника-довідника “Назви гір і полонин Івано-Франківщини” М.Габорака про гірські топоніми. Мікротопонімам Рогатинщини присвячена стаття С.Пушкаря “Для чого необхідно вивчати мікротопоніми та особливості топоніміки Рогатинського району”. Вивченням мікротопо-

німів Прикарпаття займається М.Паньків у статті “Топоніміка Прикарпаття як джерело до вивчення історії краю”. На основі аналізу назв визначені особливості їхнього творення, доведено значимість мікротопонімів як історичного джерела.

Проблема топоніміки Надвірнянського району є складною й малодослідженою в сучасній українській етнографічній науці. Окремі спроби аналізу цієї проблеми були здійснені О.Дрогобицькою, М.Паньківим, М.Габораком. Проте спеціальної праці на цю тему не було опубліковано, що й зумовило її вибір для нашої наукової розвідки.

Надвірнянський район розташований у південно-західній частині Івано-Франківської області та частково в центральній її частині, на схилі Східно-Європейської рівнини та Українських Карпат. Південна частина району розміщена в Передкарпатті, південно-західна – у межах Українських Карпат, і тільки третина району припадає на умовну рівнину. Загальна площа території становить 1 293,6 км кв.

На території району розміщено 47 населених пунктів: 1 місто – Надвірна, 3 селища міського типу – Битків, Делятин, Ланчин та 43 сільські населені пункти [1].

Науковцями Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаніка” в результаті польових досліджень було зібрано 1 327 мікротопонімів. Найбільша кількість мікротопонімів Надвірнянщини припадає на кутки 32% та ороніми 26%, частка урочищ становить 20%, водойми – 13,7%, кути входять потічки малі, ставки, джерела і кринички, кількість яких постійно зменшується у зв’язку з переорюванням їх тракторами та меліорацією. Дещо менше зафіксовано назв лісів – 4,2%, на дороги та присілки припадає по 1,3%, обмежена кількість стосується хуторів – 0,5%.

Найбільш поширені в Надвірнянщині географічні топоніми. Наприклад, найменування кутків Забереж, Луки, Луги, Лазок, Горішня, Долішня, Верхи, Низи зустрічаються в кожному населеному пункті. Люди, підмічаючи фізичні особливості свого села, відповідно іменували його околиці. Так, віддалений район м. Надвірна називається Аляскою. Надто горбисті ландшафти називають Горбиці, Горбки, Верх (с. Білі Ослави), Горбини, Камніне (с. Гвізд), натомість рівнину – Гай, Рівне (с. Красне) чи Лан (с. Верхній Майдан) [1].

Гори й гірські вершини називають Горб, Пагорб, Гида, Скала, Діл. Так, назва Діл походить від місця, де ділили здобич “наділ”, чи місцевість, що розділяє населені пункти, як наприклад, села Пасічна і Битків [2].

Наступні мікротопоніми тісно пов’язані з іменами та прізвищами людей. Вони складають окремо антропомістичну групу. Наприклад, назви кутків Остапи, Яков’яки, Тимші в с. Зелене та Марічки, Петраси, Канівське – у с. Гаврилівка. Серед урочищ зустрічаємо Лімовий сад, названий на честь садівника, Ливсюхове поле, Кузово в с. Назавизів. Назви гірських вершин збереглися краще і мають архаїчний характер, як гора Ціпцюга від прізвища воєводи Ціпцюри (с. Пнів), гора Вантушка від імені та прізвища Івана Гушки (с. Заріччя) [2]. Антропологічні назви застосовували і до водойм. У селі Верхній Майдан і досі існує легенда: “Хто у страшний тиждень першим до схід сонця проміє очі в Грицевій криниці – зразу одужає”.

Лінія мікротопонімів, що представляє господарсько-виробничу діяльність людини, несе одну з найцінніших інформацій, оскільки відображає еволюцію господарства, фіксуючи у своїх назвах вид занять, що був притаманний певному регіону. Так, назви таких кутків, як Кованчина (с. Ланчин) розповідає, що раніше тут жили ковалі, а назви Греблі, Млинівка (с. Білі Ослави), вулиця Тракторів (с. Стримба), Торговиця (м. Надвірна) – говорять самі за себе [3].

Серед урочищ зустрічаються назви, пов’язані з видобуванням. Наприклад, Синівка в с. Красне – назва утворена від синьої глини, яку копали, чи Соленка – колишнє родовище солі, що зустрічається в селах Парище і Лісна Велесниця. Цікава легенда пов’язана з горами Воратина (с. Чорний Потік). Назва походить від слів “варівний” –

небезпечний і “тыва” – вишка, тобто сторожовий пост. Тут були бочки зі смолою, які запалювали під час монголо-татарських набігів. У с. Тисменичани схожу історію несуть гори Смотричів і Воратива [2].

Не менш цінну інформацію зберігають у собі рослинні мікротопоніми. У них відображаються назви рослин, які поширені в регіоні – це дуби, ялини, берези, сосни, липи тощо. Так, від назв дерев утворені кутки Липа (с. Парищі), Яворець (с. Гвізд), Букове (с. Пасічна), Ліщина (с. Перерісль). Для Надвірнянського району характерні назви як листяних порід (дуб, бук, береза), так і хвойних (ялина, сосна, кедр). Значно рідше зустрічаються назви вишні, черешні, яблуні та груші, хоча ці дерева є дуже поширеними. Невелика кількість і трав'яних мікротопонімів, як, наприклад, урочище Барвінок у с. Бистриця. Найбільш поширені рослинні назви серед оронімів. Це такі гори, як Яблунця, Смерічок, Яворова, Закедра, хребет Явірщик, пагорб Березовачок та ін. [1].

Доволі скромне за обсягом, але не менш важливе місце посідають зоотопоніми. Вони інформують про фауну регіону, зосереджуючи увагу на найпоширеніших видах. Тут поширені назви птахів (соколи, голуби, ластівки, ворони), ссавців (ведмеді, лисиці, вовки). Популярними є мікротопоніми з назвою коза, вовк, кінь, свиня та медвідь, як-от Вовча криниця, річка Кобилиця, гори Свинарка, Малий Медвежник, Підкіззя. У язичницькі часи ці тварини вважалися священними. Найбільш сакральне значення пов'язане з козою, яка зустрічається найчастіше – Коза, Кізні улоги, Козирки, Козарева, Кізі, Козелів та ін. [3].

Багаті сторінки нашої історії увіковічнілися в мікротопонімах. Часи монголо-татарської навали відбилися в назві урочища – Татарщина в с. Добротів, що походить від розташування татарських військ перед нападом на фортецю. Схожа назва, Татарський звір, є в с. Зелене, яка пов'язана з легендою, коли на Великдень на село напали татари, парубки підрубали смереки і заманили татар у пастку, заваливши деревами. Назви урочища Чопа і Стражниця пов'язані із сигнальними вежами за часів татар [6].

Поширеними є назви, пов'язані з іменем Олекси Довбуша. У честь свого героя народ іменував гори Довбушанка, Довбушанські Горгани, Камінь Довбуша. З іменем Довбуша пов'язане й урочище Скарбова – згідно з легендою в цих місцях О. Довбуш закопував здобуте золото й срібло.

Назви коло Хреста, Фігура пов'язані із скасуванням панщини. У кожному селі на честь цієї події ставили хрести, які символізували свободу [1].

Мікротопонімічні пам'ятки, пов'язані із сакральними місцями, умовно поділяються на язичницькі та християнські. Більш давніми є язичницькі, відповідно вони кількісно переважають. Розповсюджені назви Лиса Гора, Лисуня, Лисак Гора, Страгора, Баба, Чортка. У с. Гаврилівка одна з річок має назву Велесниця, що пов'язана з язичницьким божеством.

Із поширенням християнства язичницькі назви починають витіснятися. Це пов'язано з тим, що християнські культові споруди (церкви, монастирі) розташовувалися на язичницьких капищах, тому багато назв втрачені. Більшість християнських урочищ пов'язані з акрополями – Погрібник у с. Делятин (масштабним єврейським похованням), Боже Поле (с. Верхній Майдан), Цвинтар (с. Пнів) [3].

У топонімістичній термінології етнотопонімами називають ті, які виникли від найменувань народів, племен, родів. Столітнє перебування під Польщею залишило свій слід у топоніміці Надвірнянщини. Так, у с. Лісова Велесниця досі існує Польська криниця, збереглися назви гір Тарник, Татарка, а в с. Пасічна – Московський Зруб.

Велику кількість мікротопонімів становлять ті, які пов'язані з відтінком кольору – Чорна скеля, гора Чорногора в с. Білі Ослави. Проте найбільше таких назв трапляються серед водойм – Біла Криниця (с. Перерісль), Червона Рутка (с. Делятин), Зелена Криниця (с. Пасічна), Черник (с. Зелене). Найпопулярнішим є чорний колір,

який наочно відображає відтінок об'єкта – потік Чорний, Черлене, Чорна Ослова, Чернячка [1].

Отже, проаналізувавши мікротопоніми Надвірнянського району можна зробити такі висновки: найбільш розповсюдженими мікротопонімами є фізико-географічні. Вони належать до найархаїчніших способів найменування об'єктів, які давав їм першовідкривач відповідно до їхньої загальної назви (камінь, скала, гора, луг, потік, болото тощо).

Наступними за поширенням є антропоніми. Вони надавалися населеним пунктам на честь першопоселенця або популярної особи. Відантропонімних мікротопонімів найбільше знаходимо серед кутків, урочищ, лісів, водойм, оронімів.

Господарсько-виробничу діяльність людини фіксує окрема група мікротопонімів, яка зберігає у своїх назвах традиційні види господарства конкретного регіону.

До давніх форм найменувань належать рослинні та зоотопоніми. Місцевість називали за поширення степових видів рослин і тварин.

Зберігаючи в пам'яті події сивої давнини, історичні мікротопоніми розповідають про суспільно-політичні процеси, що відображаються в назвах регіону. Найбільше мікротопонімів збереглося таких, що пов'язані з монголо-татарськими набігами, польсько-шляхетським пануванням, діяльністю Довбуша та ін.

Сакральні мікротопоніми залишили сліди язичницьких святилищ і християнських культових споруд (храмів, монастирів). Інколи на місці колишніх християнських споруд археологи знаходять язичницькі святилища.

Етнотопонімістичні назви належать до тих, які виникли від найменувань народів, племен, родів. На Надвірнянщині до таких відносяться назви населених пунктів у яких раніше поселялися представники різних національних меншин.

Таким чином, на основі аналізу 1 328 назв доводиться значимість мікротопонімів як історичного джерела та з'ясовуються особливості їхнього творення. Вони несуть додаткову інформацію у вивченні історії рідного краю, тому виникає необхідність їхнього національно-культурного захисту.

1. Матеріали польових досліджень Надвірнянського району. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології.
2. Габорак М. Назви гір Івано-Франківщини : Словник-довідник / М. Габорак. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2005. – 352 с.
3. Худаш М. Л. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів / М. Л. Худаш, М. О. Демчук. – К. : Наук. думка, 1991. – 270 с.
4. Процак Р. Назви населених пунктів / Р. Процак. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 139 с.
5. Паньків М. Організація польових досліджень з етнографії : посібник для студентів історичного факультету та краєзнавців / М. І. Паньків. – Івано-Франківськ : Плай, 2005. – 123 с.
6. Паньків М. Топоніміка прикарпаття як джерело до вивчення історії краю / М. Паньків. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. 2.

В статье рассмотрены микротопонимы Надвирнянского района Ивано-Франковской области. На основе 1 327 названий определены особенности их творения, доказанная значимость микротопонимов как исторического источника.

Ключевые слова: микротопонимы, физико-географические, исторические, хозяйственные, сакральные, растительные и другие.

In the article, microtoponyms of Nadvirna district of Ivano-Frankivsk region. On the basis of analysis of 1 327 names, main features of their creation were examined, and meaningfulness of microtoponyms as historical source.

Keywords: microtoponyms, physical-geographical names, historical names, economic names, sacral names, vegetable names.

УДК 94 (477. 8)
ББК 63.3 (4 Укр) 621

Тетяна Мосійчук

ПРОБЛЕМА ЗАХИСТУ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНСЬКОГО ВЧИТЕЛЬСТВА В ДІЯЛЬНОСТІ УНДО

У статті розглядаються основні методи і форми захисту інтересів українського вчительства в діяльності провідної політичної партії Західної України 20–30-х рр. – Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). Автором проаналізовано загальні умови й напрями боротьби партії за національний характер українських шкіл.

Ключові слова: Українське національно-демократичне об'єднання, учитель, інтерпеляція, товариство “Взаємна поміч українського вчительства”, міжвоєнний період.

У 20–30-х рр. ХХ ст. провідною партією Західної України стало Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). Упродовж усього періоду свого існування УНДО було виразником інтересів і захисником прав українського населення краю. Цій партії належала головна роль у громадсько-політичному житті західного регіону України. Перебуваючи в центрі політичного спектру на легальному становищі, українська націонал-демократія відіграла важливу роль у розвитку національної культури й освіти. Провідним завданням партії був захист інтересів українського вчительства від наслідків полонізаційної та денаціоналізаційної політики польського уряду.

Наукове вивчення історичного досвіду УНДО розпочалося лише в останнє десятиріччя. При цьому основна увага дослідників зосереджена на політичній та економічній діяльності партії, а діяльність націонал-демократії у сфері культури й освіти залишилась поза увагою науковців. У вітчизняній історіографії окреслена проблема епізодично розглядалася в дослідженнях М.Кугутяка [28], І.Соляра [30], О.Потіхи [29] та ін.; у польській – у працях Р.Томчика, М.Пап'єжинської-Турек, Р.Торжецького [30]. Джерельну основу розвідки становлять документи Державного архіву Івано – Франківської області, Центрального державного історичного архіву України у м. Львів (ЦДАЛ України) та матеріали української преси.

Мета статті – аналіз методів і форм захисту інтересів українського вчительства в діяльності УНДО з метою протистояння денаціоналізаційній політиці польського уряду впродовж міжвоєнного періоду.

Із початку свого панування на західноукраїнських землях польська влада проводила політику денаціоналізації й асиміляції українського населення. Визначальним чинником протистояння між польською державою й українською громадськістю в царині освіти та виховання було прагнення офіційних органів підпорядкувати українські навчально-виховні інституції загальнодержавному полонізаційному курсу. Для цього використовувались різні засоби, а перш за все – створення невідповідних умов для роботи українських учителів.

Польський уряд робив усе для того, щоб замінити небажаних йому педагогів довіреними особами з числа поляків, хоча вони часто не лише не мали відповідної педагогічної, а й будь-якої освіти, що давала б право на вчительську посаду. “Про мілітаристичні напади не думаємо, – відзначали тогочасні польські урядовці, – не маємо наміру атакувати наших сусідів зі зброєю в руках, однак культурний цивілізаційний наїзд є дозволений кожному... Коли в кожній громаді на «кресах», міській чи сільській, знайдеться вчитель поляк – ідейник, який зуміє в кресову дітвору вщепити від наймолодших літ переконання, чим вона є і чим повинна почуватись. Учителя-поляка жде апостольська місія, він же повинен стати місіонером, пропагатором польської думки на східних окраїнах” [26, с.80]. Міністр освіти і віросповідань С.Грабський наголошував “небезпечний є учитель – Українець, хоч би він вчив навіть в польській школі, до якої

ходять українські діти. Тому треба зовсім скасувати українські школи, а учителів – Українців перекинути на Мазурщину” [20, с.1].

Згідно із статистичними даними в міжвоєнний період у Львівському, Станіславському і Тернопільському воєводствах було 8 684 польських, 2 966 українських і 323 єврейські вчителі. На 60–70% українського населення Східної Галичини українські вчителі становили лише 25% від загальної кількості. В українських школах Добромля, Городка Ягелонського, Рави-Руської, Рудках, Печеніжині, Гусятині, Перемишлі, Зборові не було жодного українського вчителя. По одному українському вчителю було в Бібрці, Ліському, Мостиську, Сяніку, Борщеві, Бродах, Бережанах, Скалаті, Кам’янці Струмиловій [28, с.328]. До 1925 р. було звільнено з роботи 2 500 вчителів-українців і переведено за межі Східної Галичини 1 500 вчителів. На 1929 р. у складі Кураторії Львівської шкільної округи не було жодного вчителя української національності [1, арк.1]. Звідси цілком закономірним видається той факт, що “понад 1000 польських вчителів, не володіючи українською мовою, але добре виконуючи функції шовініста-місіонера на східних кресах, виховували українську шкільну молодь”. Статистичні дані, опубліковані в газеті “Діло” за 1932 р., свідчать про те, що на теренах Галичини з 80 інспекторів та 97 їхніх заступників не було жодного українця [26, с.80].

Тому в центрі уваги націонал-демократів, поряд з іншими важливими проблемами національної освіти, чільне місце зайняло питання захисту інтересів українського вчительства. На засіданні ЦК УНДО 28 листопада 1925 р. було прийнято рішення “повести систематичну акцію в напрямі оборони прав українського вчительства”. Із цією метою передбачалось зібрати відповідний матеріал з таких питань:

“1) стан наших і польських учительських сил в місцевостях з українським населенням;

2) перенесення;

3) передчасне спенсіонування; звільнення зі служби;

4) неприйняття нових українських вчителів і скількість прийнятих польських;

5) число кандидатів Українців учительського звання” [12, с.3].

Відповідні дані мали надсилатись шкільному референтові ЦК УНДО І.Ліщинському. Завдяки зібраним матеріалам націонал-демократи мали реальну картину освітньої ситуації в краю та змогу відстоювати інтереси українського вчительства на засіданнях польського уряду.

Отже, вже із самого початку діяльності УНДО націонал-демократи продемонстрували усвідомлення вагомості питання захисту інтересів українського вчительства для повноцінного розвитку національної освіти.

Особливо вороже ставилися польські шкільні власті до українських педагогів, що проводили активну просвітницьку роботу серед населення, організовуючи всякого роду курси та навчання неграмотних. Вони мали клеймо “неблагодійні” і, як правило, звільнялися з роботи без права поновлення на посаді. У результаті цих масових переведень українських учителів зі східних воєводств на захід розпадалися сотні сімей. Архівні матеріали свідчать про такі вражаючі дані: львівська кураторія, наприклад, у 1937 р. змушена була визнати, що у зв’язку з цим за один рік було розлучено 240 вчительських сімей: чоловік переводився в один повіт, дружина – в інший [26, с.81].

Така ситуація не залишилась поза увагою націонал-демократів. Питання захисту інтересів українського вчительства зайняло чільне місце під час затвердження культурно-освітньої платформи партії. Це відбулось на II з’їзді УНДО у Львові, який тривав з 19 по 24 листопада 1926 р. З’їзд заявив категоричний протест проти перенесення українського вчительства на польські землі “на тій підставі, що для нього нібито немає місця на українських землях заступаючи його рівночасно польським вчительством” [11, с.178]. Згідно з постановами з’їзду провід УНДО розпочав кампанію із захисту інтересів українського вчительства. Народне віче в с. Дорогові Самбірського повіту, орга-

нізовано В.Целевичем, пройшло під гаслом “Для українських дітей українські школи, українській школі українського вчителя” [6, арк.15]. Велике маніфестаційне віче відбулось у Львові 11 квітня 1926 р., на якому виступив голова УНДО Д.Левицький [28, с.329] та 14 червня на чолі з М.Галущинським за участі більше як 1000 осіб [14, с.2]. Напередодні виборів 1928 р. партія “дала запевнення, що будучий український соймовий клуб візьме між свої головні програмові точки добро української школи та українського вчительства” [15, с.6]. Виступаючи 2 серпня 1928 р. на вічу в Шешорах на Косівщині, націонал-демократи продовжували вимагати для українських шкіл українського вчителя [7, арк.11].

Така увага до проблем українського вчительства викликала все більше довір'я до партії. Цікавим у цьому плані є лист І.Василишина, учителя с. Кунівці Чернелицького повіту від 22 листопада 1927 р. до Центрального комітету УНДО, в якому він просить вислати кілька примірників партійної програми. Причиною цього виступали майбутні учительські збори в Городенці (1 грудня 1927 р.), де І.Василишин хотів “візвати всіх товаришів вписатися до УНДО та створити з нашими громадянами організаційні комітети”, а партійні документи мали в цьому допомогти [3, арк.19–20].

У відповідь польська влада активізувала кампанію зі зменшенню кількості українських вчителів у краю шляхом переведення їх у школи західних воєводств Польщі, мотивуючи цей крок зменшенням кількості робочих місць. Звільнені вакансії відразу ж займали вчителі-поляки. Коментуючи цю ситуацію, посол М.Рудницька зробила висновок, що “переносили учителя за його політичні погляди, шиканували його за громадську працю, за виконання посольського мандату...” [16, с.2]. Прагнучи залучити якомога більше інтелігенції до роботи на “політичній ниві”, націонал-демократи прекрасно усвідомлювали, що в такому випадку вчителя чекає “втрата посади, або в найліпшому випадку мандри на захід між Мазурів” [23, с.2].

На засіданнях сейму 2 травня 1928 р. В.Целевич гостро поставив питання щодо переселення вчителів-українців у західні регіони Польщі. Під час виступу посол висунув протест проти того, “щоби в національній школі вчили вчителі іншої національності”. Характерно, що В.Целевич як аргумент наводив “цитати з творів польських революційних діячів про боротьбу Польщі за свою рідну школу під російською і пруською займанщиною”. Посол завершив свій виступ словами: “Українці будуть так довго бити головами в мур польської екстермінаційної політики, аж поки його таки не розіб'ють” [18, с.2]. А вже 15 червня 1928 р. на черговому засіданні парламенту націонал-демократи внесли 9 інтерпеляцій “в справі українських вчителів, перенесених зі східних земель до західних частин Польщі” [19, с.3].

Значні труднощі в роботі створювало перевантаження працюючих учителів. Надмірне фізичне та нервово напруження негативно впливало на результати їх праці, що ставало однією з причин зниження ефективності навчання учнів. Ця проблема також постійно порушувалась націонал-демократами під час засідання урядових засідань. Зокрема, 1 червня 1928 р. сенатор М.Галущинський виступив проти ненадання відпусток учителям середніх шкіл у зв'язку з їх національністю [17, с.3]. Слід відзначити, що проблеми українського вчительства загалом не сходили з порядку дня керівних органів УНДО. Член ЦК І.Ліщинський із цього приводу писав: “Нема майже жодного засідання ЦК УНДО і його екзекутиви, на якому не обговорювано би положення українського шкільництва і українського вчительства. Не було майже жодного з соток уладжених віч, на якому обов'язково не порушувало би справи української школи й учительства. Не будь названих заходів, справа була б ще гірше” [28, с.331].

Шукаючи вихід із ситуації, партія вирішила підготувати нову генерацію українських учителів. У цій справі надійним помічником партії виступила “Рідна Школа”, яка “подбала про приміщення приватних мужеських учительських семінарійних курсів у Львові”. А УНДО у свою чергу пообіцяло, що “наші послі будуть дбати про те, щоби

шляхом закону забезпечити українській шкільній молоді українську школу з українським учителем”. Очолив новостворену в 1928 р. “мужеську учительську семінарію” видатний педагог – А.Крушельницький [21, с.2].

Наприкінці 20-х рр. рівень платні вчителя вже офіційно не залежав від його освіти, віку, стажу роботи, а тільки від “вартості і якості праці”, але точних критеріїв оцінки того рівня не існувало. Як слушно було сказано в газеті “Діло”, “багато буде залежати й від цього, як дотична вчительська сила подобається компетентній оціночній владі та як ця влада оцінить її працю” [27, с.28–29]. Як наслідок такої політики польської адміністрації серед галицьких вчителів появилось масове безробіття. Так, інспектор кадрів повітової кураторії В.Зайдлер, повідомляв, що багато вчителів збиралось покінчити життя самогубством, якщо не отримають найближчим часом посади.

Тому на порядку денному III Народного з’їзду УНДО, який проходив з 24 по 25 грудня 1928 р. порушувалось питання неприймання на роботу “кандидатів(ок) учительського стану українців(ок) ... особливо, коли вони покінчили приватні українські учительські семінарії, а школи в українських місцевостях обсаджуються польськими вчителями. Учителям українцям не дається дозволу навчання в приватних українських середніх школах, хоча ті самі вчителі дістають зараз без перешкоди дозвіл навчати у польських школах” [10, с.627]. Знову ж таки першопричиною такої ситуації виступали політичні мотиви. Увагу привертає справа Євгенії Кузьмакової, вчительки с. Яблунів Станіславського воєводства, від 29 вересня 1930 р. З донесення повітового старости відомо, що вона, незважаючи на перетворення школи на утраквістичну, продовжувала викладати предмети на українській мові. Окрім того, вчителька неодноразово спілкувалась і виконувала доручення націонал-демократа Д.Великановича. Насамкінець староста просив перевести цю “українську шовіністку” до одного з центральних воєводств [8, арк.5–6].

На політичних мотивах наголошувалось і в інтерпеляції послів до Президії Ради Міністрів від 16 грудня 1930 р. До інтерпеляції додавався список вчителів Турківського, Долинського, Надвірнянського, Станіславського, Глумацького, Коломийського та інших повітів Станіславського воєводства (всього 26 осіб), яким не повідомили причини переведення. Відповідно подавався запит до міністра внутрішніх справ з вимогою належно обґрунтувати причини переведення [9, арк.6–7]. У цей самий день аналогічна інтерпеляція з боку націонал-демократів була направлена до Ради Міністрів Польщі. У відповідь на цей запит її голова В.Славек 9 лютого 1931 р. повідомляв про те, що усунення українських учителів від виконання службових обов’язків та переселення їх на західні землі Польщі пов’язане з тим, що “вони не дбали про належний напрям і виховуючий вплив школи, причому переносили на її терен невластиві методи політичної агітації. А діяльність окремих з них мала виразний антидержавний характер”. Окрім того, у відповіді наголошувалося на тому, що шкільна влада мала на меті будь-якими способами запобігти використанню школи в політичних цілях [29, с.80].

Такі відповіді уряду ще більше загострювали українсько-польські відносини. Націонал-демократи продовжували подавати інтерпеляції. В одній з перших за січень 1931 р., подаючи відомості про кожного вчителя зокрема, посли відзначали, що більшість належить до УНДО і ця обставина лежить в основі всіх “вчительських мандрівок” [9, арк.19–22].

Під час дискусії над бюджетом міністерства освіти 10 лютого 1931 р., Д.Великанович наголошував на тому, що освітня і шкільна політика польського уряду щодо українців проводилася під кутом інтересів тих польських партій, які у своїй програмі мали за мету здійснити повну асиміляцію й знищення українського народу. Яскравим доказом цього було не лише занедбання українських шкіл та позашкільних організацій, а й дискримінація українського вчительства. Він повідомляв про те, що керівництво школою на українських землях здійснюється поляками, а українці не мають жодного

впливу на свої школи. Зокрема, наводив факти, коли у 1930 р. 60 вчителів-українців, незважаючи на їх важке моральне і матеріальне становище, були переселені за сотні кілометрів від родинних місць. Багато українських учителів були звільнені з посад польськими інспекторами. Так, у 1930 р. лише за один тиждень звільнено 18 учителів-українців попри те, що вони справлялися зі своїми службовими обов'язками [29, с.80].

24 лютого 1931 р. відбулось засідання Освітньої комісії Сейму, на якому Д.Великанович знову порушив проблему українського вчителства, вимагаючи скасування закону про переведення українських учителів на етнографічно – польські землі. У своєму виступі посол навів “багату” статистику перенесення “з львівської кураторії 50 учителів і вчительок. Більшість з них, – наголосив він, – мала 20–30 літ служби, є це вчителі поважні, які мають чисельні родини і високе почуття обов'язку” [25, с.2]. Також Д.Великанович порушив освітню ситуацію Тернополя, де було закрито українську гімназію, в якій працювало 20 учителів, з них четверо поляків і 16 українців. Всі поляки, повідомив посол, отримали посади, 12 українців було звільнено [22, с.1–2]. На такі закиди націонал-демократів польський уряд відповідав постійними запереченнями й пустими обіцянками, а “правдиві історичні мандрівки численних учительських родин” і надалі продовжувалися [25, с.1].

Виступаючи на пленарному засіданні сейму 6 листопада 1934 р., голова УНДО Д.Левицький переведення вчителів відверто характеризував як “масове явище” [13, с.2]. Під час великої районної політичної наради УНДО в Болехові, яку очолив Д.Великанович 22 червня 1936 р., одним з перших було порушено питання “усування українського вчителства з народніх шкіл та накидування польських вчителів, які не знають або не хочуть знати української мови” [2, арк.9].

20 вересня 1936 р. під керівництвом Д.Великановича пройшла повітова нарада УНДО в Коломиї. Нарада була цілком присвячена культурно-освітнім проблемам краю і порушення прав та інтересів українського вчителства на ній неодноразово піднімалось. У прийнятих резолюціях вимагалось, “щоби у всіх державних школах оплачуваних з державних або самоуправних фондів, учитель був тієї національності, якої є більшість дітвори в класі” [5, арк.50], а “в школах більше класових, в котрих вчать української мови, був в учительському зборі бодай один учитель Українець до навчання української мови. В школах одно і двокласових з утраквістичною мовою навчання іменовано учителів, котрі би українську мову знали добре в слові і письмі” [5, арк.53]. Однак польський уряд і надалі продовжував ігнорувати ці вимоги.

Прагнучи об'єднати українську громадськість навколо цієї проблеми, націонал-демократи організували шкільні віча. Зокрема, на вічу в Яворові 22 травня 1933 р. батьки на чолі з націонал-демократами в першу чергу вимагали, “щоби до української дітвори приділювано вчителів української народности” [24, с.2]. Така вимога зумовлювалась надзвичайно жорстоким ставленням учителів – поляків до українських дітей [5, арк.22].

Націонал-демократи активно співпрацювали з товариством “Взаємна поміч українського вчителства”. Їхня допомога і матеріальна підтримка були особливо відзначені на з'їзді товариства 27 липня 1938 р.: “Довготривалими гучними оплесками прийняли внесок одного з старших учителів в справі подяки Українській парламентарній репрезентації – зокрема своєму товаришеві послу Д.Великановичеві за їх дотеперішню діяльність і працю для української школи і українського учителя” [5, арк.69].

Інтереси українського вчителства націонал-демократи відстоювали протягом всього періоду своєї діяльності. Виступаючи 26 січня 1939 р. під час дискусії над бюджетом Міністерства освіти і віросповідань, В.Целевич рішуче заявив польським урявцям, що “боротьба за українського вчителя є природною боротьбою і в тій справі не може бути ніяких компромісів” [4, арк.19].

Отже, у міжвоєнний період уся система виховання й навчання дітей спрямовувалась на асиміляцію підростаючого покоління українських громадян, що її здійснювали, здебільшого, польські вчительські кадри під контролем служб державної безпеки. Польська адміністрація чинила перешкоди українським освітянам: їх не допускали до праці в рідних школах, звільняли з роботи, переводили в центральні та західні воєводства держави. Для учителів-українців доступ до роботи в державних школах обмежувався, перш за все, з політичних мотивів. Такі заходи польського уряду щодо українських учителів краю сприяли ще більшій полонізації й денаціоналізації шкільної освіти.

За цих умов УНДО виступило на захист інтересів українського вчителства. Однією з найдієвіших форм такого захисту стала організація віч, мітингів, які сприяли об'єднанню громадськості навколо цієї проблеми. Загалом можна виокремити кілька провідних методів діяльності партії в справі захисту інтересів українського вчителства: збір матеріалу щодо випадків порушення прав українських учителів; подання інтерпеляцій з протестами проти перенесень та ненадання відпусток; постійне порушення проблем українського вчителства в парламенті; співпраця з товариством "Взаємна поміч українського вчителства". Проблеми захисту інтересів українського вчителства присвятили свою діяльність видатні діячі УНДО: Д.Левицький, М.Галущинський, В.Целевич, М.Рудницька, а особливо Д.Великанович.

1. Центральний державний історичний архів, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 206 "Українське педагогічне товариство "Рідна Школа", оп. 1, спр. 196, 14 арк.
2. ЦДІАЛ, ф. 344 "Українське національно-демократичне об'єднання", оп. 1, спр. 196, 12 арк.
3. Там само, ф. 344, оп. 1, спр. 200, 25 арк.
4. Там само, ф. 344, оп. 1, спр. 545, 30 арк.
5. Там само, ф. 344, оп. 1, спр. 552, 69 арк.
6. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 2 "Станіславське воєводське управління, м. Станіслав Станіславського повіту Станіславського воєводства", оп. 1, спр. 267, 30 арк.
7. Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 725, 72 арк.
8. Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 762, 22 арк.
9. Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 763, 22 арк.
10. Кугутяк М. В. Українська націонал-демократія (1918–1939) : у 2 т. Т. 2 / М. В. Кугутяк. – К. ; Івано-Франківськ : Нова зоря, 2004. – 704 с.
11. Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. : Документи і матеріали : у 3 т. Т. 2 / [упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник]. – К. : Сучасність, 1983. – 426 с.
12. В обороні української школи // Свобода. – 1926. – 31 січ. – С. 3.
13. Важкий білянс кількох місяців // Діло. – 1934. – 9 листоп. – С. 2.
14. Велике віче у шкільних справах у Львові // Свобода. – 1926. – 27 черв. – С. 2.
15. Відозви до українського вчителства // Діло. – 1928. – 25 лют. – С. 6.
16. Добро школи // Діло. – 1930. – 5 березн. – С. 2.
17. З парламентарної арени // Діло. – 1928. – 3 черв. – С. 3.
18. З парламентарної арени // Діло. – 1928. – 4 черв. – С. 2.
19. З парламентарної арени // Діло. – 1928. – 17 черв. – С. 3.
20. За українську школу! Наше нині – і польське вчора // Свобода. – 1926. – 18 лип. – С. 1.
21. За національне виховання українського вчителя. (Розбудуймо мужеську учительську семінарію!) // Діло. – 1928. – 24 черв. – С. 2.
22. На парламентарній арені. Промова посла О. Луцького на бюджетовій комісії міністерства внутрішніх справ // Діло. – 1931. – 13 січ. – С. 1–2.
23. Одно з наших чергових завдань // Свобода. – 1926. – 30 трав. – С. 2.
24. Освітньо – шкільне віче в Яворові // Діло. – 1933. – 8 черв. – С. 2.
25. Учительські справи в соймі // Діло. – 1931. – 4 берез. – С. 1.
26. Білавич Г. Товариство "Рідна школа" (1881–1939 рр.) / Г. Білавич, Б. Савчук. – Івано – Франківськ: Лілея НВ, 1999. – 206 с.
27. Завгородня Т. Теорія і практика навчання в Галичині (1919–1939 роки) / Т. Завгородня. – Івано-Франківськ : Прикарпатський нац. ун-т, 2007. – 391 с.
28. Кугутяк М.В. Історія української націонал-демократії (1918–1929) : у 2 т. / М. В. Кугутяк. – К. ; Івано-Франківськ : Плай. – 2002. – Т. 1. – 536 с.

29. Потіха О. УНДО і українське шкільництво (1930–1935 рр.) / О. Потіха // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер. Історія / [за заг. ред. І. С. Зуляка]. – Тернопіль, 2007. – Вип. 2. – С. 75–79.
30. Соляр І. Культурно-просвітницька діяльність національно-державницьких партій Західної України у 1920-х рр. / І. Соляр // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер. Історія / [за заг. ред. І. С. Зуляка]. – Тернопіль, 2010. – Вип. 2. – С. 75–79.

В статье рассматриваются основные методы и формы защиты интересов украинского учительства в деятельности ведущей политической партии Западной Украины 20–30-х годов – Украинского национально-демократического объединения (УНДО). Автором проанализированы общие условия и направления борьбы партии за национальный характер украинских школ.

Ключевые слова: Украинское национально-демократическое объединение, учитель, интерpellация, общество “Взаимна помощь украинского учительства”, межвоенный период.

The article discusses the basic methods and forms of protection of interests of Ukrainian teaching in activities leading political parties in Western Ukraine 20–30-ies – the Ukrainian national democratic organization (UNDO). The author analyzes the general conditions and directions fight of party for the national character of the ukrainian schools.

Keywords: Ukrainian national democratic organization, teacher, interpellation, the society “Joint help to the Ukrainian teachers”, the interwar period.

ІСТОРІЯ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА У ДЖЕРЕЛАХ

Моє місто: хрестоматія з історії Івано-Франківська” : хрестоматія з історії Івано-Франківська / упоряд. І. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2012. – 672 с.

До ювілеїв прийнято робити подарунки. 350-річчя міста Івано-Франківськ вимагало особливих подарунків, і воно їх отримало чимало, але серед них вирізняється поява книжки “Моє місто : хрестоматія з історії Івано-Франківська”.

Вона присвячена 350-літтю надання Івано-Франківську магдебурзького права і побачила світ у видавництві “Лілея-НВ” та належить до серії видань “Моє місто”. Значну частину вміщених у хрестоматії матеріалів становлять тексти, вже раніше опубліковані у книгах згаданої серії. Автором ідеї, упорядником та науковим редактором хрестоматії є професор Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, доктор політичних наук, член історико-краєзнавчого об’єднання “Моє місто” Іван Монолатій.

Хрестоматія (греч. *chrestomátheia*, від *chrestós* – корисний і *manthano* – вчуся). – Навчальна книга, що є збіркою систематично підібраних матеріалів з якої-небудь галузі знання – художніх, мемуарних, наукових, публіцистичних або уривків з них, а також різних документів. Різні хрестоматії відомі нам з років навчання. Але ця книга особлива, бо немає аналогів в Україні, жодне інше місто поки не може похвалитися хрестоматією зі своєї історії.

Читанка складається з дев’яти тематичних розділів: “У Речі Посполитій польській”, “У монархії Габсбургів”, “У лихоліттях Великої війни”, “В Західноукраїнській державі”, “У Другій Речі Посполитій польській”, “Советська окупація”, “Нацистська окупація”, “У советській Україні”, “В незалежній Україні”. Вони охоплюють усі історичні віхи існування міста. Хрестоматія містить 133 тексти, зокрема понад 80 раніше опублікованих у серії “Моє місто”, а також 36 текстів, які віднайдено спеціально для хрестоматії і які публікуються вперше. Матеріалами книги стали літературно-художні, історичні, наукові твори, подані за хронологічно-проблемним принципом. Усі вони подані із заголовком, датуванням, вказівкою на джерело, коментарями й примітками, інформацією про їх перекладачів. Хрестоматія вдало та доречно проілюстрована сімдесятьма поштівками з виглядом обласного центру в різні періоди його існування.

Хрестоматія заставляє думати, дискувати, зокрема щодо дати заснування міста. Оскільки першим є документ, що 1450 р. згадує про Княгинин, ще задовго до отримання містом магдебурзького права. Читачі мають змогу ознайомитись з привілеєм на ярмарки міста Станиславова від 29 квітня 1662 р. і привілеєм заснування Станиславова від 7 травня 1662 р.

Матеріали книги надають можливість побачити різні аспекти життя Івано-Франківська, адже розповідають не тільки про політичну історію, а й про економіку, освіту, культуру, релігію тощо. Зокрема, цікавими є документи про привелеї костелу, на будівництво вірменської і руської церков, синагоги.

Станиславів–Станіслав–Івано-Франківськ оживає крізь призму часу у звуках слова кожного автора, уривки творів яких вміщені в хрестоматії. Місто мужньо витримує всі перепитії свого існування, проходить етапи становлення, процвітання, катастрофи, війни, окупації, живе і помирає разом зі своїми мешканцями.

До побажань щодо покращення хрестоматії можна віднести створення іменного покажчика, але його відсутність аж ніяк не применшує вагомість та інформативність книги.

Ця збірка насправді читанка для тих, хто цікавиться історією, любить краєзнавство. Книга стане цінним матеріалом для краєзнавчих уроків у школі, вивчення історичного краєзнавства для студентів-істориків, для допитливих мешканців та гостей міста. Саме тому варто погодитися з упорядником хрестоматії Іваном Монолатієм у тому, що її примірник неодмінно мусить бути в книгозбірні кожного, бо це “зможе змінити наше спільне ставлення до минулого нехай окремо взятого міста і реально показати, що краєзнавство не призначено для зачинених горищ і втаємничених, а для всіх тих, хто через знання історії рідного міста намагається прочинити хвіртку в сад історії”.

Ростислав Лецишин

ВАЖЛИВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З КАМПАНОЛОГІЇ

Кіндратюк Б. Дзвонарська культура України : монографічне дослідження / Богдан Кіндратюк ; [наук. ред. Ю. Ясіновський]. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2012. – 898 с. – (Історія української музики: Дослідження, вип. 19 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Ум. друк. арк. 52,2.

Останніми роками українська наука поповнилася чималою кількістю праць, що розкривають окремі аспекти історії української культури. Проте все ще відчувається брак міждисциплінарних досліджень, які, синтезуючи в собі здобутки різних наук, комплексно б розкривали окремі наукові проблеми. У даному випадку в центрі розгляду майже недосліджена раніше проблема історії української дзвонарської культури як невід'ємної складової української культури в цілому. З усього тексту рецензованої монографії очевидно, що це дослідження є міждисциплінарним, а не вузько мистецтвознавчим, адже автор знайшов місце для всіх складових української дзвонарської культури, а не тільки мистецьких. Зокрема, характеризується релігійно-духовний, соціальний, політичний, економічний, педагогічний і технічний бік проблеми.

Рецензоване монографічне дослідження Б.Кіндратюка належить саме до такого типу праць, які поки що є рідкісними в українській гуманітаристиці. Пропонована читачам праця є першою спробою прослідкувати на основі широкого кола джерел і відповідних досліджень формування наукових уявлень про дзвонарську культуру України. Подано нові погляди на історію дзвонів і розвитку дзвонарського мистецтва, значення місцевих приписів дзвонів у церковному обряді, їхні світські функції, зроблено огляд споруд для розміщення цих ударних музичних інструментів, стан їхнього збереження, описано мистецтво дзвонарів і суспільний статус цих церковних музикантів. Осмислюється також відображення дзвонів і дзвонів у традиційній народній культурі та обрядах, красному письменстві, візуальних мистецтвах, музиці. Аналіз усіх цих складових дзвонарської культури України засвідчує її велике значення у духовному житті українців. Великим позитивом монографії є те, що проблема дзвонів подана в глобальному контексті, як складова загальносвітової дзвонарської культури, як церковної, так і світської. Також автор спростовує різні міфи довкола відливання дзвонів, які, на жаль, побутують навіть серед сучасних науковців.

Монографія є плодом багаторічної копіткої роботи науковця, адже Б.Кіндратюк є директором Центру дослідження дзвонарства при Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника. Ці студії є частиною виконаного плану роботи Центру.

Автор дає відповіді на питання, коли і як з'явилися дзвони на українських землях, для чого їх використовували в дохристиянські і християнські часи, як вони

вироблялись, де розміщувались, яке місце вони займали в щоденному житті народу. Велику увагу приділено власне виконавцям дзвонарської музики – дзвонарям, як основним носіям традицій дзвонінь, а також розпорядженням світських і церковних органів влади стосовно їхньої діяльності, збереження дзвонів, дотриманню уставних засадад дзвонінь (останні регулювали використання і збереження дзвонів у світському й церковному житті).

Монографія Б.Кіндратюка чітко структурована, поділяється на п'ять розділів, які містять параграфи і підпараграфи. Це дає можливість чітко викласти матеріал роботи. Її структура зумовлена засадами дослідження дзвонів і дзвонінь в Україні.

По суті, Б.Кіндратюк цією монографією обґрунтовує запровадження українського кампанологічного джерелознавства, яке до нього існувало вкрай фрагментарно, неоформлене в окремий підрозділ науки. Також автор уперше подає складену ним бібліографію джерел до історії дзвонарської культури України, яка вміщує не тільки список архівних джерел з проблеми, а й бібліографію наукових праць і творів художньої літератури, які так чи інакше стосуються теми та є специфічним кампанологічним джерелом. Це допоможе кожному з теперішніх і майбутніх дослідників побачити своє місце в дзвонознавчих студіях.

Не менш важливим є те, що автор у своїй праці використав широке коло мало-відомих або й взагалі невідомих нинішнім науковцям кампанологічних праць дослідників минулого. Це особливо важливо тим, що їх автори жили в час (XVIII – поч. XX ст.), коли дзвонарська культура України перебувала на піку свого розквіту, маючи, таким чином, можливість вивчати її не на основі архівних документів, спогадів та окремих зразків дзвонів, як сучасні дослідники, а особисто. Разом із тим, оскільки за часів СРСР саме їх існування замовчувалось, Б.Кіндратюк, фактично, повертає українській науці та культурі забуті імена науковців і подвижників-дзвонознавців давнини. Зокрема, серед них варто виокремити перемишльського владику еп. Григорія Лакоту, який у першій половині XX ст. досліджував дзвонарство Перемишльської єпархії, а також Бориса Пилипенка, Степана Баран-Бутовича, праці яких стали доступними українським кампанологам тільки на початку XXI ст. Також уваги заслужили студії дзвонознавців Закарпаття міжвоєнного періоду, які вивчали місцеві аспекти дзвонарської культури України, зокрема Василь Фединець.

Б.Кіндратюк не обмежився вивченням проблеми суто за архівними матеріалами й дослідженням вітчизняної та іноземної історіографії, а й приділив гідну увагу пресі, яка вміщує чимало відомостей із проблеми дослідження, особливо в питаннях купівлі дзвонів, їхнього збереження та використання. Вона, таким чином, теж постає важливим джерелом кампанології. Не менш важливим є те, що автор активно проводив експедиційно-польові дослідження, виявивши чимало цінних дзвонів, дзвіниць, спостерігав за творенням дзвонарських композицій тощо. Таким чином вдалося назбирати значний писемний і звуковий архів за результатами своїх пошуків, матеріали якого були використані в рецензованій роботі. Зокрема, більшість фотоілюстрацій у книзі – авторські. Також цікавою частиною праці є аналіз творів вітчизняного красного письменства на предмет виявлення там інформації про українську дзвонарську культуру. Вона тим цінніша, що часто походить від безпосередніх свідків минулих епох. Своєрідним джерелом з історії дзвонарської культури України в монографії Б.Кіндратюка виступають візуальні види мистецтва, з аналізу яких читач довідується про чимало унікальних аспектів, зокрема, про соціальний статус дзвонарів і ставлення до них сучасників, архітектурні особливості дзвіниць, способи підвішування дзвонів та особливості їхнього використання при дзвоніннях тощо.

У цілому, за своїми географічними межами, монографія Б.Кіндратюка позбавлена “містечковості” та регіоналізму, відзначаючись всеукраїнським характером, охоплюючи всі українські етнічні землі. Фактично, рецензована праця носить соборницький

характер, адже українська дзвонарська культура у ній не є штучно розірвана, а являє собою цілісну картину. Хронологічні межі дослідження охоплюють уесь період побутування в Україні дзвонів і дзвонінь, розглядаючи питання від найдавніших часів і до сьогодення. Це дозволяє авторові обґрунтовано стверджувати про традиційний характер побутування в Україні дзвонів у далекі дохристиянські часи, та, відповідно, про глибинні культурні підвалини традицій української дзвонарської культури.

Серед позитивів рецензованої монографії можна згадати її аполітичність і незаангажованість автора якимись конфесійними упередженнями, що часом характерне для інших дослідників дотичних до питань релігії наукових проблем. У праці приділяється увага дзвонарству всіх без винятку конфесій, які побутували чи побутують на території українських етнічних земель без поділу на “своїх” та “чужих”, “правовірних” – “єретиків”.

Водночас, є ряд критичних зауважень. Приміром, автор використовує багато застарілих або вкрай специфічних слів, не завжди пояснюючи їх значення. Потрібен якийсь словничок або, принаймні, підсторінковий коментар, або хоча б невеликий предметний покажчик. Автор чомусь не зв’язує сприяння будівництву дзвіниць на Правобережній Україні й на Волині у ХІХ ст. з фактором ліквідації у Російській імперії греко-католицької церкви (унії) та польськими повстаннями на цих землях. Адже поширення православ’я було частиною політичної стратегії Росії впокорення неспокойних новозахоплених земель, і не тільки в Україні. Розділ два містить параграф “Дзвони у світському житті”. У ньому та в інших частинах книги вміщено чимало матеріалів про використання елементів дзвонарської культури в магичній практиці й різного роду дохристиянських ритуалах. Цих згадок досить багато для того, щоб у згаданому параграфі створити окремих підпараграф “Дзвонарська культура в язичницьких віруваннях”. Місцями в монографії важко розрізнити дзвоніння як просто музичні звуки і дзвоніння як вид музичного мистецтва. Також серед її недоліків варто вказати на малу кількість абзаців, що іноді призводить до “зливання” тексту і виникають певні проблем із його сприйманням.

Утім, усі ці недоліки не зменшують загальної високої наукової вартості рецензованої монографії. До того ж, у дослідженні дзвонарської культури України як системи автор виступає новатором, а це завжди зумовлює певні недоліки, адже першопрохідцям завжди важко. У цілому, рецензована праця Б.Кіндратюка є значним внеском у науку й новим словом сучасної україністики.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Адамович Сергій – доктор історичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права Юридичного інституту ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Андрейків Христина – аспірантка кафедри етнології і археології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Білан Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і політології Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Бойчук Леся – аспірантка кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Бойчук Христина – студентка IV курсу Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Бондаренко Олександр – аспірант кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Боян Світлана – кандидат історичних наук, викладач кафедри етнології і археології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Бурачок Наталія – аспірантка кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Вітенко Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”, директор Навчально-наукового центру дослідження українського національно-визвольного руху.

Гайдукевич Олена – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри лісознавства Інституту природничих наук ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Клапчук Володимир – доктор історичних наук, завідувач кафедри готельно-ресторанної справи ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Клим'юк Уляна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Коломийчук Олександр – аспірант кафедри етнології і археології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Королько Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, докторант Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Костючок Петро – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Кройтор Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Лещинин Ростислав – кандидат історичних наук, старший лаборант Центру дослідження дзвонарства ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Лихач Наталія – аспірантка кафедри історіографії і джерелознавства Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Мосійчук Тетяна – аспірантка кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Павлюк Андрій – аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Пендзей Іван – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Райківський Ігор – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Розлуцький Назарій – аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Сеньків Михайло – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Стецюк Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Федорчак Петро – доктор історичних наук, професор кафедри історії слов’ян Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Федорчак Тетяна – доктор політичних наук, професор кафедри історії та політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Хомич Василь – викладач історії Дрогобицького коледжу нафти і газу.

Штанько Ярослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політології Інституту фундаментальної, гуманітарної підготовки та заочно-дистанційного навчання Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Щербін Лілія – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

ЗМІСТ

ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ТА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ	
<i>Володимир Кройтор</i> . Покуття в міжнародних відносинах першої половини XVI ст.	3
<i>Клапчук Володимир</i> . Залізничі Галичини.....	10
<i>Райківський Ігор</i> . Питання національної єдності Наддніпрянщини і Галичини в ідейній спадщині.....	21
<i>Сеньків Михайло, Хомич Василь</i> . Українська повстанська армія: антиколгоспний рух у західноукраїнському селі (1944–1952 рр.).....	35
<i>Королько Андрій</i> . Культурно-освітнє життя українців Покуття періоду ЗУНР (1918–1919 рр.)....	43
<i>Білан Сергій</i> . Трудова активність сільської молоді України в 30-х рр. ХХ ст.	59
<i>Адамович Сергій</i> . Фактор Чорноморського флоту Російської Федерації в суспільно-політичному житті України (1991–2012 рр.).....	65
АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ	
<i>Федорчак Петро, Федорчак Тетяна</i> . Празька весна: передумови, міжнародний резонанс та наслідки.....	76
<i>Вітенко Микола</i> . Соціально-економічне становище Галичини в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст.	82
<i>Штанько Ярослав</i> . Взаємини Української держави та Кубані (1918 р.).....	91
<i>Пендзей Іван</i> . Соціально-економічні та політичні перетворення в Угорщині (1988–1990 рр.) підготовка політичної реформи в УНР.....	98
ЕТНОЛОГІЯ	
<i>Костючок Петро</i> . Культурні маркери національної ідентичності.....	106
<i>Боян Світлана</i> . Церковний піст у календарній обрядовості та побуті бойків.....	111
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ	
<i>Гайдукевич Олена</i> . Природоохоронна діяльність УГКЦ в Галичині в 1920–1939 рр.: джерела дослідження.....	118
<i>Стецюк Наталія</i> . Суспільно-політичні передумови консолідації українців у Польщі (1940-ві–1950-ті рр.).....	125
ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ	
<i>Павлюк Андрій</i> . Франки ранніх Меровінгів між <i>рах гомана</i> та <i>рах варбаріса</i>	135
<i>Андрейків Христина</i> . Прядіння та ткацтво на Рожнятівщині в кінці ХІХ – на початку ХХ століть... ..	142
<i>Бондаренко Олександр</i> . Боротьба польської поліції проти ліворадикального руху (на прикладі Станіславівського воєводського управління державної поліції).....	149
<i>Коломийчук Олександр</i> . Календарні осінні обряди бойків (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.).....	155
<i>Бурачок Наталія</i> . Особливості формування і становлення світоглядних позицій Миколи Шлемкевича.....	162
<i>Бойчук Леся</i> . Парламентська діяльність Кирила Трильовського (1907–1918 рр.).....	166
<i>Клим'юк Уляна</i> . Позиція українських політичних сил щодо ідеї відновлення польської державності в Галичині (1914–1918 рр.).....	173
<i>Розлуцький Назарій</i> . Географічні аспекти військових дій УПА на території Станіславської області.....	182
<i>Лихач Наталія</i> . Джерела про діяльність Наукового товариства імені Шевченка впродовж 1873–1914 рр. у фондах Центрального державного історичного архіву України в місті Львів.....	191
<i>Бойчук Христина</i> . Топоніміка як історичне джерело Надвірнянщини.....	196
<i>Мосійчук Тетяна</i> . Проблема захисту інтересів українського вчительства в діяльності УНДО.....	200
РЕЦЕНЗІЇ	
<i>Щербін Лілія</i> . Історія Івано-Франківська у джерелах (Моє місто: хрестоматія з історії Івано-Франківська” : хрестоматія з історії Івано-Франківська / упоряд. І. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2012. – 672 с.).....	207
<i>Лецишин Ростислав</i> . Важливе дослідження з кампанології (Кіндратюк Б. Дзвонарська культура України : монографічне дослідження / Богдан Кіндратюк ; [наук. ред. Ю. Ясіновський]. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаніка, 2012. – 898 с.).....	208
Наші автори	211

СОДЕРЖАНИЕ

ЭТНОСОЦІАЛЬНІ ТА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

<i>Кройтор Владимир</i> . Покутье в международных отношениях первой половины XVI в.	3
<i>Кланчук Владимир</i> . Железные дороги Галичины.	10
<i>Райковский Игорь</i> . Вопрос национального единства Надднепрянщины и Галичины в идейном наследии украинских громадцев последней четверти XIX – начала XX вв.	21
<i>Сенькив Михаил, Хомиш Василий</i> . Украинская повстанческая армия: антиколхозное движение в западном селе (1944–1952 гг.).	35
<i>Королько Андрей</i> . Культурно-образовательная жизнь украинского Покутья периода ЗУНР (1918–1919 гг.).	43
<i>Билан Сергей</i> . Трудовая активность сельской молодежи Украины в 30-х гг. XX в.	59
<i>Адамович Сергей</i> . Фактор Черноморского флота РФ в общественно-политической жизни Украины (1991–2012 гг.).	65

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ВСЕМИРНОЙ ИСТОРИИ

<i>Федорчак Степан, Федорчак Татьяна</i> . Пражская весна: предпосылки, международный резонанс и последствия.	76
<i>Витенко Николай</i> . Социально-экономическое положение Галичины в последней трети XIX – нач. XX вв.	82
<i>Штанько Ярослав</i> . Взаемини Української держави та Кубані (1918 р.).	91
<i>Пендзей Иван</i> . Социально-экономические и политические преобразования в Венгрии (1988–1990 гг.). Подготовка политической реформы ВНР.	98

ЭТНОЛОГИЯ

<i>Костючок Петр</i> . Культурные маркеры национальной идентичности.	106
<i>Боян Светлана</i> . Церковный пост в календарной обрядности и быту бойков.	111

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ

<i>Гайдукевич Елена</i> . Природоохранная деятельность УГКЦ в Галичине в 1920–1939 гг.: источники исследования.	118
<i>Стецюк Наталья</i> . Общественно-политические предпосылки консолидации украинцев в Польше (1940-е гг. – 1950-е гг.).	125

ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

<i>Павлюк Андрей</i> . Статус и роль Франкского королевства <i>raх barbarika</i> в правление ранних Меровингов.	135
<i>Андрейкив Кристина</i> . Прядение и ткачество, изготовление одежды на Рожнятивщине в конце XIX – начале XX вв.	142
<i>Бондаренко Александр</i> . Борьба польской полиции против леворадикального движения (на примере Станиславовского воеводского управления государственной полиции).	149
<i>Коломыйчук Александр</i> . Календарные осенние обряды бойков (на материалах второй половины XIX – начала XX вв.).	155
<i>Бурачок Наталья</i> . Особенности формирования и становления мировоззренческих позиций Николая Шлемкевича.	162
<i>Бойчук Кристина</i> . Топонимика как исторический источник Надвирнянщины.	166
<i>Климьюк Ульяна</i> . Позиция украинских политических сил относительно идеи восстановления польской государственности в Галичине (1914–1918 гг.).	173
<i>Розлуцкий Назарий</i> . Географические аспекты военных действий УПА на территории Станиславской области.	182
<i>Лихач Наталья</i> . Источники о деятельности Научного общества имени Шевченко на протяжении 1873–1914 годов в фондах Центрального государственного исторического архива Украины во Львове.	191
<i>Бойчук Леся</i> . Парламентская деятельность Кирилла Трилевского (1907–1918 гг.).	196
<i>Мосийчук Татьяна</i> . Проблема защиты интересов украинского учительства в деятельности УНДО.	200

РЕЦЕНЗИИ

<i>Щербин Лилия.</i> История Ивано-Франковска в источниках: Мой город: хрестоматия по истории Ивано-Франковска" / сост. И. Монолатий. – Ивано-Франковск : Лилея-НВ, 2012. – 672 с.).....	207
<i>Лецишин Ростислав.</i> Важное исследование по кампанологии (Кондратюк Б. Звонарская культура Украины : монографическое исследование / Б. Кондратюк ; [науч. ред. Ю. Ясиновский]. – Ивано-Франковськ : Изд-во Прикарпат. нац. ун-ту им. В. Стефаника, 2012. – 898 с.).....	208
Сведения об авторах	211

CONTENTS

ETHNO-SOCIAL AND NATIONAL-CULTURAL PROCESSES IN UKRAINE

<i>Kroitor Volodymyr</i> . Pokuttya in international relations first half of the sixteenth century.....	3
<i>Klapchuk Volodymyr</i> . Galician Railways.....	10
<i>Raykivskyy Igor</i> . The issue of national unity Dnieper and Galicia in the ideological heritage of Ukrainian hromadamen last quarter of the nineteenth – early twentieth century.....	21
<i>Senkiv Michael, Khomych Basył</i> . Ukrainian Insurgent Army: antykolhospnny movement in Western Village (1944–1952).....	35
<i>Korolko Andriy</i> . Cultural and educational life of the ukrainians of pokuttya in the period of the west ukrainian people's republic (1918–1919 pp.).....	43
<i>Bilan Sergiy</i> . Work activity of rural youth in Ukraine in the 30s years of the twentieth century.....	59
<i>Adamovych Sergiy</i> . The factor of the Russian Federation Black sea Navy in the social-cultural life of Ukraine (1991–2012).....	65

ACTUAL ISSUES OF THE WORLD HISTORY

<i>Fedorchak Petro, Fedorchak Tetyana</i> . Prague Spring: background, international repercussions and consequences.....	76
<i>Vitenko Mykola</i> . The social and economic situation of Galicia in the last third of the nineteenth century – in the beginning of the twentieth century.....	82
<i>Shtanko Yaroslav</i> . The relations between the Ukrainian and the Kuban in 1918 year.....	91
<i>Pendzey Ivan</i> . Socio-economic and political transformation in Hungary (1988–1990) Preparation political reform HNR.....	98

ETHNOLOGY

<i>Kostyuchok Petro</i> . Cultural markers of the national identity.....	106
<i>Boyan Svitlana</i> . Features of fasting in the church calendar rituals and daily life boiky.....	111

SOURCE STUDY AND HISTORIOGRAPHY

<i>Gaiduchevicei Olena</i> . Environmental Activities Church in Galicia in 1920-1939 years: sources of research.....	118
<i>Stetsyuk Natalia</i> . Social and political conditions of consolidation Ukrainian in Poland (1947–1989).....	125

RESEARCHES OF YOUNG SCIENTISTS

<i>Pawluk Andriy</i> . The status and the role of the Frankish kingdom pax barbarika during the reign of the early Merovingian.....	135
<i>Andreykiv Khristina</i> . The spinning and the weaving, the making clothes on the Rozhnyativschyni in the late nineteenth - early twentieth century.....	142
<i>Bondarenko Olexander</i> . Polish police fight against radical left movement (for example, Stanislav State Police Provincial office).....	149
<i>Kolomyychuk Olexander</i> . Calendar autumn rituals boiky (based on the second half of XIX – early XX centuries).....	155
<i>Burachok Natalia</i> . Features of formation and worldview Nicholas Shlemkevych.....	162
<i>Boychuk Lesya</i> . Parliamentary activity Tryl'ovs'koho Cyril (1907–1918).....	166
<i>Klymiuk Uliana</i> . Position ukrainian political forces to the ideas polish statehood recovery in galicia (1914–1918).....	173
<i>Rozlutskyi Nazar</i> . Geographical aspects of military operations of the UPA in the Stanislav region.....	182
<i>Lykchach Natalia</i> . Sources on the activities of the Shevchenko Scientific Society during 1873–1914 years in the funds of the Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv.....	191
<i>Boychuk Khristina</i> . Toponymy as a historical source Nadvirna.....	196
<i>Mosiychuk Tetyana</i> . The problem of protecting the interests of the Ukrainian vchytelstva teachers in the activities of UNDO.....	200

REVIEWS

<i>Shcherbin Lilia</i> . History of Ivano-Frankivsk in the source: “I'm from: Readings on the history of Ivano-Frankivsk” (Rev. “I'm from: Readings on the history of Ivano-Frankivsk” / Eds. I. Monolatiy. – Ivano-Frankivsk: Lily-NV, 2012. – 672 p.).....	207
<i>Leshchyshyn Rostislav</i> . Important research kampanolohiyi. B. Culture Kindratyuk Dzvonnarska Ukraine: monographic study.....	208
Information about authors	211

ВИМОГИ

до подання статей у Вісниках Прикарпатського університету, журналах, збірниках наукових праць, матеріалах конференцій

1. Обсяг оригінальної статті – 6–12 сторінок тексту, оглядових – до 12 сторінок, коротких повідомлень – до 3 сторінок.

2. Статті подаються у форматі Microsoft Word. Назва файлу латинськими буквами має відповідати прізвищу першого автора. Увесь матеріал статті повинен міститися в одному файлі.

3. Текст статті повинен бути набраним через 1,5 інтервала, шрифт “Times New Roman Cyr”, кегль 14. Поля: верхнє, нижнє, ліве – 2,5 см, праве – 1 см (30 рядків по 60–64 символи).

4. Малюнки подаються в окремих файлах у форматі *.tif, *.eps, Corel Draw або Adobe Photo Shop.

5. Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і бути побудовані за допомогою майстра таблиць редактора Microsoft Word. Формули підготовлені в редакторі формул MS Equation. Статті, що містять значну кількість формул, подаються у форматі LaTeX.

6. Текст статті має бути оформлений відповідно до постанови ВАК №7-05/1 від 15 січня 2003 року “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України” (див. Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1).

Статті пишуться за схемою:

- УДК і ББК (у лівому верхньому куті аркуша);
- автор(и) (ім’я, прізвище – жирним шрифтом, курсивом у правому куті);
- назва статті (заголовними буквами, жирним шрифтом);
- резюме й ключові слова українською, російською та англійською мовами;
- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв’язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв’язання цієї проблеми й на які опирається автор, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням подальших розвідок у цьому напрямі;
- список використаних джерел подавати згідно з новим стандартом з бібліографічного опису ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Основні відмінності від ГОСТ 7.1.–84, який набув чинності з 1 липня 2007 року (див. бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5).

7. Стаття повинна бути написана українською мовою, вчитана й підписана автором(ами).

8. Разом зі статтею до “Вісника” необхідно подати дві рецензії провідних учених у даній галузі.

Наукове видання

ВІСНИК
Прикарпатського університету

ІСТОРІЯ
Випуск 22

Видається з 1995 р.

В авторській редакції

Головний редактор В. ГОЛОВЧАК
Літературні редактори Н. ВЕБЕР, Н. ГРИЦІВ
Комп'ютерна верстка Л. КУРІВЧАК

Друкується українською мовою
Реєстраційне свідоцтво КВ №435

Підп. до друку 2013.
Формат 60x84/8. Папір офсет. Гарнітура "Times New Roman".
Друк на ризографі. Ум. друк. арк. .
Наклад 100 пр. Зам. № .

Видавець і виготовлювач
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
76018, м. Івано-Франківськ,
вул. С.Бандери, 1, тел.: 71-56-22.
E-mail: vdvcit@pu.if.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006